

1

ALBA ARBOIX ALIÓ

ESGLÉSIA I CIUTAT

El paper dels temples parroquials
en la construcció de Barcelona

Als meus pares

Alba Arboix-Alió
Barcelona, 2016

ESGLÉSIA I CIUTAT

Títol de la tesi

ESGLÉSIA I CIUTAT

El paper dels temples parroquials en la construcció de Barcelona

Doctoranda

Alba Arboix Alió

Arquitecta

Directors

Félix Solaguren-Beascoa de Corral

Dr. arquitecte, Grup de Recerca FORM+(PAB)

Magda Mària i Serrano

Dra. arquitecta, Grup de Recerca HABITAR

Tutor internacional

Carlos Francisco Lucas Dias Coelho

Dr. arquitecto, Grupo de Investigação FORMA URBIS Lab,
Faculdade de Arquitetura, Universidade de Lisboa

Marc acadèmic

Doctorat en Projectes Arquitectònics RD 99/2011, DPA, ETSAB-UPC

Universitat Politècnica de Catalunya

Barcelona, març del 2016

Tesi realitzada amb el suport de la Universitat Politècnica de Catalunya, gràcies a una de les beques d'investigació atorgades (FPI-UPC_2011, novembre 2011 - novembre 2015) i amb els ajuts complementaris puntuals de les següents beques obtingudes: AGAUR (AAD_2013, abril-maig 2013) i Banc Santander (JPID_2015, setembre-novembre 2015).

ALBA ARBOIX ALIÓ

ESGLÉSIA i CIUTAT

EL PAPER DELS TEMPLES PARROQUIALS
EN LA CONSTRUCCIÓ DE BARCELONA

Apunt 1 Idiomes

El text s'ha escrit íntegrament en català, però moltes cites s'han deixat en l'idioma del llibre consultat i referenciat. Per a l'obtenció de la Menció Internacional del Doctorat, la introducció i les conclusions s'han traduït al portuguès, idioma oficial del país de l'estada realitzada. Per aconseguir una major difusió i comprensió, el text principal s'ha traduït al castellà.

Apunt 2 Origen

L'origen de la present Tesi Doctoral és la Tesina Final de Màster '*Església i espai urbà: una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona*', treball emmarcat en el seminari 'Projecte i Anàlisi' del Màster en Teoria i Pràctica del Projecte Arquitectònic (Universitat Politècnica de Catalunya).

Apunt 3 Agraïments

Voldria donar les gràcies més sinceres a totes aquelles persones que, d'una manera o altra, m'han recolzat en el transcurs de la investigació, redacció i revisió d'aquesta Tesi Doctoral, especialment:

Als meus directors, els professors Félix Solaguren i Magda Mària, per l'orientació, la transmissió de coneixement, la disponibilitat i la confiança constant. També al professor Jaume Sanmartí.

Al Grup de Recerca HABITAR, que tot i entrar-hi cap al final del trajecte hi ha estat present des de l'inici gràcies al professor Xavier Monteys, tutor de la Tesina Final de Màster, preludi de la present Tesi Doctoral.

Al professor Carlos Dias Coelho, de la *Faculdade de Arquitetura da Universidade de Lisboa*, i al Grup de Recerca FORMA URBIS Lab, els millors amfitrions urbans que hagués pogut tenir de la capital lisboeta.

A tot el personal dels Arxius al final enumerats, per la informació proporcionada i la facilitat brindada en la consulta de documentació. També als mossens de les 132 Parròquies de la ciutat de Barcelona.

I finalment a la meva família: al Julio per la lectura crítica i l'ajuda incensament, al Josep Arboix per la correcció filològica tan acurada, al meu pare per la revisió atenta i a la meva mare pel suport incondicional. Al meu germà Jordi. A tots ells, gràcies. Gràcies per confiar en mi i en el meu tema de recerca, moltes vegades, molt més que jo mateixa.

*Em plau, d'atzar, d'errar per les muralles
Del temps antic, i a l'acost de la fosca,
Sota un llorer i al peu de la font tosca,
De recordar, cellut, setge i batalles.*

*De matí em plau, amb fèrries tenalles
I claus de tub, cercar la peça llosca
A l'embragat, o al coixinet que embosca
L'eix, i engegar per l'asfalt sense falles.*

*I enfilat colls, seguir per valls ombroses,
Vèncer, rabent, els guals. Oh món novell!
Em plau, també, l'ombra suau d'un tell,*

*L'antic museu, les madones borroses,
I el pintar extrem d'avui! *Càndid rampell:*
*M'exalta el nou i m'enamora el vell.**

J.V. Foix
Sol i de dol. Barcelona: Edicions 62, 1974

Índex general

Resum

Preàmbul

L'església a la ciutat

L'església a peu de carrer

L'església com a edifici singular

Confluència d'aproximacions

Reparació dinàmica

Reflexions finals

Bibliografia

Índex onomàstic

Índex detallat

15 **Resum / Resumo**

Preàmbul

23 Col·leccionar i classificar. Introducció
26 Caminar i redibuixar. Mètode i resultats
30 Local i universal. Format
32 Inèdit i rebutjat. Origen i estat de la qüestió

1. L'església a la ciutat

45 L'església parroquial i la forma de creixement urbà
46 L'església i el barri
54 *Santa Maria de Sants*
63 El barri i l'església
68 *Sant Medir*
78 El barri amb església
86 *Sant Jeroni*
97 L'equidistància parroquial a la ciutat

2. L'església a peu de carrer

113 L'església parroquial i els elements urbans que l'acompanyen
120 Obtenció de la plaça de l'església
126 *Mare de Déu de la Mercè*
136 Expropiacions polítiques i militars
145 Els cementiris parroquials
150 *Santa Maria del Mar*
163 Planejament de l'atri eclesial
166 *Sant Miquel del Port*
178 Inexistència de buit urbà
181 Esglésies amb calçador
187 *Mare de Déu dels Àngels*

3. L'església com a edifici singular

- 209 L'església parroquial i la seva caracterització arquitectònica
- 214 L'estructura espacial del tipus sacre
- 221 Tipus civil
- 225 Tipus tridentí
- 228 Tipus postconciliar
- 234 Tipus clàssic
- 237 Tipus camuflat
- 242 *Sant Sebastià*
- 251 Els elements compositius
- 258 La topografia
- 266 *Maria Reina*
- 277 El tipus sacre a l'espai i en el temps
- 298 Les parets laterals
- 303 *Mare de Déu de Betlem*

4. Confluència d'aproximacions

- 321 L'església parroquial i la configuració de la ciutat, del carrer i del tipus
- 323 *Verge de Gràcia i Sant Josep*

5. Reparació dinàmica

- 343 L'església parroquial i el seu ús
- 344 L'ús sense edifici
- 352 L'edifici sense ús

- 371 **Reflexions finals / Considerações finais**

- 377 **Bibliografia**

- 389 **Índex onomàstic**

Resum

Resumo

resumir

v. tr. [LC] Reduir a termes breus (allò que ha estat dit o escrit).
*Cercaré de resumir el seu discurs.*¹

1. INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.
Diccionari de la llengua catalana. 2a edició.

Imatge: Sant Miquel del Port, plaça de la Barceloneta.

Resumo

IGREJA e CIDADE. O papel dos templos paroquiais na construção de Barcelona

A contribuição das igrejas paroquiais para o desenvolvimento e articulação dos diferentes bairros de Barcelona é um tema chave para a compreensão da cidade, tanto a nível urbano e arquitetónico como também a nível conjuntural. As múltiplas e variadas formas do crescimento urbano de Barcelona – síntese morfológica dos seus projetos arquitetónicos e urbanos, unidos a episódios sociais, políticos, económicos, culturais e religiosos – são testemunhas diretas para poder entender uma rede muito mais rica e complexa onde as igrejas têm um papel ativo, esclarecedor e, muitas vezes, protagonista. Para além da índole simbólica e transcendental, acrescentam-se ao templo outros atributos como monumental, alegórico ou referencial, motivos pelos quais se investem todos os recursos disponíveis para a sua construção, revelando-se nos mesmos o maior progresso estrutural, construtivo e compositivo de cada época. Assim, as igrejas paroquiais constituem um tipo singular paradigmático para explicar o crescimento de Barcelona, relacionando as formas arquitetónicas construídas com a conjuntura política e económica que as impulsiona, a mentalidade da sociedade que as sufraga e a cultura dos arquitetos que as projetam.

justificação

Durante os séculos XIX e XX, na Catalunha, inicia-se um processo de profanação que se prolonga até ao século XXI, protagonizado por um pensamento eminentemente laico. Talvez seja por isso, e pelos preconceitos que durante um tempo têm acompanhado o assunto sacro, que se trata de uma investigação inédita. Mas na verdade, por muito que a sociedade e o estado democrático se tenham secularizado, os templos paroquiais continuam a estar muito vinculados à cultura popular e continuam a existir, articular e aglutinar a cidade de Barcelona, na qual existem mais igrejas construídas durante os últimos setenta anos, do que em todos os séculos anteriores.

O estudo tem como objetivo principal gerar uma coleção crítica do conjunto de enclaves urbanos barcelonenses protagonizados por uma igreja paroquial. A hipótese inicial é que a partir das igrejas pode-se entender o crescimento da cidade, tanto a partir do ponto de vista do seu desenvolvimento urbanístico como da progressiva materialização do lugar. E durante o decorrer da tese, demonstra-se que, certamente, a ligação entre o templo e a cidade torna-se presente, duma maneira ou de outra, desde as primeiras igrejas fundacionais até às dos últimos bairros criados, passando pelas que têm desaparecido e têm gerado novas praças ou aquelas que, aproveitando a sua magnífica fábrica, têm sido reutilizadas para outras funções mais de acordo com as necessidades da sociedade atual.

objetivo

hipótese

Resum

justificació La contribució de les esglésies parroquials al desenvolupament i a l'articulació dels diferents barris de Barcelona és un tema clau per a la comprensió de la ciutat, tant a nivell urbà i arquitectònic com també a nivell conjuntural. Les múltiples i variades formes objectivables del creixement urbà de Barcelona -síntesi morfològica dels seus projectes arquitectònics i urbanístics, units a episodis socials, polítics, econòmics, culturals i religiosos- són testimonis directes per poder entendre un entramat molt més ric i complex on les esglésies tenen un paper actiu, clarificador i, moltes vegades, protagonista. I és que a banda de l'índole simbòlica i transcendental, s'afegeixen al temple altres atributs com ara: monumental, al·legòric o referencial, que fan que s'inverteixin tots els recursos disponibles per a la seva construcció, i que s'hi bolqui el major progrés estructural, constructiu i compositiu de cada època. Així, les esglésies parroquials constitueixen un tipus edificatori singular paradigmàtic per explicar el creixement de Barcelona i per relacionar les formes arquitectòniques construïdes amb la conjuntura política i econòmica que les impulsa, la mentalitat de la societat que les sufraga i la cultura dels arquitectes que les projecten.

Durant els segles XIX i XX, a Catalunya, s'inicia un procés de profanitat que es prolonga fins al segle XXI, protagonitzat per un pensament eminentment laic. Tal vegada sigui per això, i pels prejudicis que durant un temps han acompanyat el tema sacre, que actualment es tracta d'una investigació inèdita. Però en realitat, per molt que la societat i l'estat democràtic s'hagin secularitzat, els temples parroquials segueixen estant molt vinculats a la cultura popular i continuen existint, articulant i aglutinant la ciutat de Barcelona, havent-hi en aquests moments més esglésies construïdes durant els últims setanta anys, que en tots els segles anteriors junts.

objectiu L'estudi té com a objectiu principal generar una col·lecció crítica del conjunt d'enclavaments urbans barcelonins protagonitzats per una església parroquial. La hipòtesi inicial és que a partir de les esglésies es pot entendre el creixement de la ciutat, tant des del punt de vista del seu desenvolupament urbanístic com de la progressiva materialització del lloc. I és que el lligam entre temple i ciutat s'insinua, d'una manera o altra, des de les primeres esglésies fundacionals fins a les dels últims barris de polígons creats, passant per les que han desaparegut i han generat noves places o les que, aprofitant la seva magnífica fàbrica, se les ha reutilitzat per a altres funcions més d'acord amb les necessitats de la societat actual.

Assim, o trabalho estrutura-se em três capítulos principais que correspondem a três distâncias focais: uma primeira, mais afastada, que estuda a contribuição das igrejas paroquiais para a forma do crescimento urbano da cidade; uma segunda, a uma escala mais próxima, que analisa o tipo e a forma do espaço urbano adjacente aos templos para definir a sua ligação; e uma terceira abordagem, ainda mais próxima, que se centra na tipologia arquitetónica e no estudo da implantação e contacto da igreja com o solo urbano. Três aproximações diferentes, mas entrelaçadas e complementares que, assim como se reconhece no quarto capítulo, demonstram ser mais poderosas quando se apresentam de maneira sobreposta, permitindo explicar todas elas uma mesma história: Barcelona a partir das suas igrejas e as igrejas a partir de Barcelona. Com este percurso recursivo, e ainda com uma última reflexão sobre o potencial da reutilização do património sacro no capítulo cinco, fica desdobrada a complexidade de temas que derivam da ampla presença de igrejas paroquiais na cidade condal.

capítulo 1

capítulo 2

capítulo 3

capítulo 4

capítulo 5

Em termos metodológicos, começou-se por realizar uma lista completa das 132 igrejas paroquiais existentes dentro dos limites municipais da cidade e confeccionou-se uma coleção de fichas – uma para cada igreja – onde se apresentava de maneira sintética e sistemática, informação do seu passado, do seu presente, a sua planta térrea e a sua situação urbana. Toda esta informação foi recolhida a partir das visitas *in situ* realizadas e dos diversos arquivos que se consultaram, conformando o *corpus* da investigação e resultando num valioso anexo amplamente documentado. O enfoque metodológico usado, então, é duplamente dedutivo e indutivo. O roteiro que estrutura a tese sustém-se, em boa medida, nos objetos arquitetónicos analisados e no vasto campo de conhecimento que direta ou indiretamente deles se deduz. É por isso que se garante a sua aplicabilidade para além da própria cidade de Barcelona, podendo-se transpor, também, a qualquer tipo arquitetónico singular que protagonize um fragmento da cidade, quer se trate ou não de arquitetura eclesiástica.

metodologia e resultados

Em suma, as igrejas hoje paroquiais demonstram ter uma influência capital no desenvolvimento das diferentes escalas de aproximação urbana e a sua variedade tipológica contribui para a experiência e para a riqueza cultural da cidade. Assim, o repto afrontado que se quis desenvolver nesta Tese Doutoral é a elaboração de um discurso coerente que tenha a capacidade de relacionar os diferentes casos de estudo e de destacar aqueles que são mais importantes para a compreensão da cidade condal. Deste modo, a partir da totalidade dos templos paroquiais, o estudo oferece uma interpretação inédita e apresenta tipos de apropriação para o futuro destes elementos, contribuindo para o conhecimento da cidade de Barcelona.

conclusões

- Amb aquest punt de partida, el treball es planteja en tres capítols principals que corresponen a tres distàncies focals: una primera, més llunyana, que estudia la contribució de les esglésies parroquials a la forma del creixement urbà de la ciutat; una segona, a una escala més propera, que analitza el tipus i la forma de l'espai urbà adjacent als temples per desgranar-ne el seu lligam; i una tercera mirada, més pròxima encara, que es centra en la tipologia arquitectònica i en l'estudi de la implantació i contacte de l'església amb el sòl urbà. Tres aproximacions diferents, però entrelligades i complementàries que, tal i com recull el quart capítol, demostren ser més poderoses quan es presenten de manera superposada, permetent explicar totes elles una mateixa història: Barcelona a partir de les seves esglésies i les esglésies a partir de Barcelona. Amb aquest viatge d'anada i retorn, i apuntant una darrera reflexió amb clau de futur que passi pel reús del patrimoni sacre, es vol desplegar la complexitat de temes que es deriven de l'àmplia presència d'esglésies parroquials a la ciutat comtal.
- capítol 1
  - capítol 2
  - capítol 3
  - capítol 4
  - capítol 5

metodologia i resultats En termes metodològics, es comença per realitzar un llistat complet de les 132 parròquies existents dins els límits municipals de la ciutat i es confecciona una col·lecció de fitxes -una per cada església- on es bolca de manera sintètica i sistemàtica, informació del seu passat, del seu present, la seva planimetria i la seva situació urbana. Tota aquesta informació està recopilada de les visites *in situ* realitzades i dels buidatges dels diversos arxius que s'han consultat, conformant el corpus de la investigació i resultant en un valuós annex àmpliament documentat. L'enfoc metodològic emprat doncs, és alhora deductiu i inductiu. El guió que estructura la tesi se sosté, en bona mesura, en els objectes arquitectònics analitzats i en l'ampli camp de coneixement que directament o indirecta se'n deriva. És per això que garanteix la seva aplicabilitat més enllà de la pròpia ciutat de Barcelona podent-se traslladar, a més a més, a qualsevol tipus arquitectònic singular que protagonitzi un fragment de la ciutat, es tracti o no d'arquitectura eclesial.

conclusions El repte afrontat que s'ha volgut desenvolupar és l'elaboració d'un discurs coherent amb la capacitat de relacionar els diferents casos d'estudi, destacant-ne aquells que són més importants per la comprensió de la ciutat comtal. I és que les esglésies avui parroquials demostren tenir una influència cabdal en el desenvolupament de les diferents escales d'aproximació urbana i la seva varietat tipològica contribueix a l'experimentació i a la riquesa cultural i patrimonial de la ciutat. D'aquesta manera, a partir de la totalitat dels temples parroquials, l'estudi ofereix una interpretació inèdita de Barcelona, proposa alternatives de reús pel futur d'aquests elements sacres i contribueix a l'aportació de coneixement de la ciutat.

QUARESMA: Temps
de conversió

Preàmbul

“Analizar equivale a redescibir. Sólo con un trabajo paciente de redescipción de la ciudad podremos llegar a conocer su íntima sustancia. Observar, imaginar, proyectar. Tal vez sea éste el único camino transitable para acercarnos a una interpretación de la ciudad que al mismo tiempo presuponga una idea de transformación y de proyecto”¹

1. MARTÍ, C. *La cimbra y el arco*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2005. P.22

Imatge: Sant Sebastià, carrer Viladrosa 96.

Preàmbul

Col·leccionar i classificar

Caminar i redibuixar

Local i universal

Inèdit i rebutjat

Col·leccionar i classificar. Introducció

Les esglésies formen part del dia a dia quotidià de moltes ciutats. Fins i tot per qui no les freqüenta o no hi entra mai, els edificis sacres estan situats al subconscient de la cultura urbana col·lectiva dels països de tradició catòlica occidental. Potser algú ja no les considera edificis importants o creu que pertanyen al passat, però les esglésies són un element molt potent de la imatge de l'espai comú de la ciutat i tenen, per tots els seus ciutadans, un significat quasi subliminar. I és que la presència reiterada de temples sagrats juga un paper protagonista en la tranquil·litat i comprensió de l'espai públic de la ciutat. Per això, el primer comentari que mereix ser destacat és que les esglésies donen una imatge de familiaritat a la ciutat pel fet de ser un tipus arquitectònic profundament arrelat al paisatge urbà i estar fortament integrat a la cultura d'aquesta societat².

2. S'usa com a nota d'obertura la mateixa que tanca la reflexió final que fa referència a les recents converses mantingudes entre els filòsofs Josep Ramoneda i Francesc Torralba. Els dos pensadors catalans, tot i recolzar posicions certament allunyades entre elles, coincideixen en la necessitat de 'raonar' i argumenten que Catalunya actualment viu en una 'era postcatòlica'. I això és així perquè encara que la religió no tingui un pes determinant en la societat, la seva petjada manté una presència molt viva en el marc cultural i és part activa de la tradició i de les celebracions populars.

RAMONEDA, J. Catalunya postcatòlica. *Diari Ara*, 12.04.2015. P. Contraportada, Raons.
TORRALBA, F.; RAMONEDA, J. L'herència del cristianisme, a debat. *Diari Ara*, 02.04.2015. P. 18-19

La segona observació que cal valorar és que la ciutat de Barcelona, a banda dels teixits urbans, les malles ortogonals i els grans traçats infraestructurals que tant la caracteritzen, també pot ser explicada a partir de les seves esglésies parroquials. Per fer-ho, i encara que alguns temples tinguin més protagonisme que d'altres en la percepció i el desenvolupament de la ciutat, primer cal tractar-los tots d'igual a igual i estudiar com es poden ordenar per ser analitzats.

En conseqüència, la següent reflexió que cal fer abans d'endinsar-se en el tema sacre és sobre la importància de la 'col·lecció' i el potencial de la 'classificació'. I és que estudiar les esglésies de Barcelona passa per considerar-les com una col·lecció tipològica molt rica, variada i dispersa de la qual en fa gala la ciutat. Així, bolcar-les totes en una tesi doctoral propiciant que en destaquin les més paradigmàtiques, exigeix ordenar-les en una classificació que tingui sentit i aposti per oferir una nova comprensió.

En realitat, són molts els autors que s'han enfrontat al problema gens trivial de la classificació. Roland Barthes, a l'inici del llibre *La cámara lúcida*, es qüestiona si és possible ordenar la fotografia, ja que totes les distribucions a les quals se l'acostuma a sotmetre solen ser o bé empíriques (professionals, aficionats), o bé retòriques (paisatges, objectes, retrats, nus), o bé estètiques (realisme, pictorialisme) i, en qualsevol cas, exteriors a l'objecte i sense massa relació amb la seva essència³. També Georges Perec, a *Especies de espacios*, reflexiona sobre com classificar les habitacions on ha dormit al llarg de la

3. BARTHES, R. *La cámara lúcida: Nota sobre la fotografía*. Barcelona: Paidós, 2009. P. 26

seva vida i conclou que no seran les disposicions cronològiques, alfabètiques o geogràfiques les més interessants –malgrat siguin classificacions que no calgui justificar-, sinó aquelles que ofereixin una perspectiva temàtica que guii el fil argumental de la col·lecció⁴. Finalment, Italo Calvino, al pròleg de *Las ciudades invisibles* explica en primera persona la dificultat d'ordenar les històries que ha escrit per tal que formin un llibre 'de contes', que és quelcom molt més complex que un llibre 'amb contes'. Calvino insisteix que per classificar cal partir del material acumulat i estudiar quina estructura pot ser la més adequada perquè els relats s'entretreixin i s'alternin sense que la disposició final s'allunyi massa de l'ordre temporal amb què s'ha escrit, buscant, per sobre de tot, que hi hagi un cert clima comú en tot el recorregut⁵. És per això que, tot i estar formada per capítols i subcapítols força autònoms i independents entre ells, s'aconsella llegir la tesi doctoral en l'ordre proposat. En algun moment del procés es plantejà presentar-ho en ordre invers, és a dir, anant d'allò més concret fins al més general, i també es provà de començar amb el discurs teòric i després, un darrera l'altre, continuar amb els onze casos d'estudi analitzats. Però finalment, es considerà més interessant anar de l'escala territorial fins a la del tipus eclesial i intercalar-hi les esglésies paradigmàtiques que exemplifiquen i entrellacen cada apartat.

En qualsevol cas, la classificació representa l'acte més personal de tota col·lecció, però alhora, en el sentit invers, a mesura que es van reunint elements i va creixent la col·lecció, va emergent amb autonomia pròpia la idea de quina perspectiva temàtica o quin clima comú –usant les paraules de Perec i Calvino respectivament- pot guiar aquesta classificació.

Havent arribat aquí, és important remarcar la diferència de significats que es dona a les paraules 'col·lecció' i 'classificació'. Malgrat es comprova que fins i tot dins d'un mateix idioma hi ha discrepàncies substancials, s'agafa com a marc de referència l'entitat institucional. Així, obeint les millors definicions de les quatre llengües usades durant el curs de la investigació –català, castellà, portuguès i anglès-, l'objectiu és el de 'reunir i ordenar segons un criteri determinat', les esglésies 'que presenten un cert valor i interès' per la comprensió de la ciutat. Definir el criteri, és a dir, delimitar les regles de joc específiques –d'entre una sèrie de múltiples possibilitats- equival a decidir el fil conductor. I aquest és, per la present tesi doctoral, l'escala urbana d'aproximació. Així, en el primer capítol s'expliquen aquelles esglésies que contribueixen a expandir la ciutat a nivell territorial, en el segon s'analitzen els espais urbans adjacents als temples i els lligams existents entre ells i en el tercer capítol s'estudien les qüestions de petita escala derivades dels diferents tipus arquitectònics sacres que hi ha presents en la col·lecció.

4. PEREC, G. *Especies de espacios*. Barcelona: Montesinos, 2003. P. 47

5. CALVINO, I. *Las ciudades invisibles*. Madrid: Siruela, 2012. P.13

6. BAUMAN, Z. "Modernidad y ambivalencia" a BERIAIN, J. *Las consecuencias perversas de la modernidad*. Barcelona: Antropos, 1996. P.91

Taxonomia, classificació, inventari, catàleg i estadística són, segons el sociòleg Zygmunt Bauman, les supremes estratègies de la pràctica moderna. El pensador polonès de la Universitat de Leeds insisteix que l'arquetip de la ment moderna és la geometria i que el poder de dividir, de classificar i de distribuir -en el pensament, en la pràctica, en la pràctica del pensament i en el pensament de la pràctica- significa una manera de geometritzar la realitat tot simplificant-la⁶.

En qualsevol cas però, i encetant la paradoxa que representa l'ambivalència present en tota col·lecció de la que parla Bauman, es pretén trobar una classificació prou interessant, suggeridora i transversal per tal que les esglésies analitzades puguin pertànyer simultàniament a més d'una agrupació. I és important que això pugui succeir, perquè cal que existeixi la possibilitat d'un desordre que, malgrat amenaci l'estabilitat global de la col·lecció, en ressalti paradoxalment el seu potencial. És quan s'assumeix la possibilitat que les coses poden ordenar-se d'una altra manera i que l'ordre triat és un projecte inacabat de classificacions infinites -i per tant, susceptibles a ser desordenades i ordenades de nou segons uns altres criteris- quan comença l'art de la classificació. Per això hi ha un quart capítol on es demostra que els casos més interessants són els que aglutinen les diferents escales d'aproximació, podent-se llegir des d'una òptica o des d'una altra i un últim capítol que pretén traçar i encetar una nova aproximació multidisciplinar: la del canvi d'ús i la convivència de funcions. I és que tal i com sosté Walter Benjamin, s'han de fer col·leccions que portin a construir un recull intencionat i lúcid però obert i capaç de contenir els ordres més variats i les lectures més transversals⁷.

7. BENJAMIN, W. *Sobre la fotografía*. València: Pre-Textos, 2004. P.21-53

Caminar i redibuixar. Mètode i resultats

El fet de caminar és un acte primitiu, inconscient, automàtic i espontani, que neix de la necessitat natural de moure's a la recerca d'aliments o d'amagar-se de l'enemic. Un cop satisfetes aquestes exigències inicials, el caminar es converteix en una acció simbòlica que porta a modificar els significats de l'espai travessat i el propi camí recorregut esdevé la primera acció estètica duta a terme per l'home. Francesco Careri, a *Walkscapes*, fa una extensa reflexió sobre l'acte de caminar entès com una activitat cognitiva i creativa capaç de transformar simbòlicament i física tant l'espai natural com l'antròpic. Fent un recorregut que arranca amb l'errar paleolític i el primer nomadisme, passa per tots aquells corrents que elogiaven i fan del caminar una pràctica estètica, lúdica i informal (dadaïstes, surrealistes, situacionistes, minimalistes i *land art*) i acaba reivindicant el passeig com a pràctica urbana. A l'epíleg de l'edició de l'any 2013, coincidint amb el 10è aniversari de la primera impressió, l'arquitecte italià aprofita per tornar a insistir en el refrany popular que ha regit des d'aleshores les seves caminades: “*qui perd temps guanya espai*”. Però adverteix que no és fàcil. Si es vol guanyar el coneixement d'aquest nou espai, s'ha de sortir deliberadament del sistema funcional i productiu i s'ha d'aprendre a perdre temps, a no buscar el camí més curt, a deixar-se guiar pel moment, a saber badar, a detenir-se i, en definitiva i en paraules seves, a “*saber arribar al caminar sense intenció, al caminar indeterminat*”⁸.

En la present investigació sí que hi ha un punt obligat pel que s'ha de passar. En realitat n'hi ha 132: cada un dels temples parroquials existents dins els límits municipals de Barcelona que es van a visitar. Però un cop es localitza la peça sacra, aleshores es tracta de caminar pel seu voltant, de badar, d'observar, de dibuixar, de descriure i, en definitiva, de conquerir aquell fragment de ciutat mitjançant el propi caminar⁹. Cal notar la tensió que l'edifici singular exerceix a l'enclavament urbà i esbrinar fins on arriba, recurrent els diferents espais que l'envolten -la forma dels quals depèn de si acompanyen a la façana principal, la lateral o la de l'absis i de si es troben en teixit antic, en la malla de l'Eixample o en les barriades més noves-. També és convenient fer el ritual d'entrar -que quasi sempre implica ascendir i travessar espais intermedis que separen alhora que ajunten la ciutat mundana i l'interior sagrat- i recórrer l'església per dins per entendre els diferents plans de profunditat. I és que la percepció de l'essència espacial de l'interior canvia segons el tipus arquitectònic que sigui, és a dir, segons l'estructura, la llum, la materialitat i la litúrgia canònica que hi ha aprovada en el moment de la seva construcció.

8. CARERI, F. *Walkscapes: el andar como práctica estética*. Barcelona: Gustavo Gili, 2013. P. 164 (traducció de l'autora)

9. Cal assenyalar que durant el curs de la investigació, Santa Maria de Cervelló a la Barceloneta deixa de tenir l'ús parroquial, però se la manté a la col·lecció pel fet de ser un cas interessant d'església camuflada en el gra edificatori del barri i per formar encara part de l'imaginari sacre d'aquell fragment de la ciutat. En realitat, és la segona vegada que succeeix això a Barcelona en els darrers anys. A la tesina final de màster -preludi d'aquesta tesi doctoral tal i com s'explica a continuació- es diu que hi ha 133 esglésies parroquials dins els límits municipals de Barcelona. Sant Tomàs More però, ha desaparegut definitivament com a lloc de culte i com a demarcació parroquial. Estava ubicada en uns baixos d'una torre aïllada d'habitatges al carrer Collserola, entre els barris de Sant Gervasi i Vallcarca i s'ha convertit en un botiga d'aliments de proximitat amb servei de bar-restaurant.

Cada visita és diferent. In situ, en el terreny de la investigació, és quan apareixen altres i molt diverses relacions entre l'església protagonista i el seu entorn. L'àrea d'influència canvia en cada cas. A vegades apareixen diàlegs amb edificacions allunyades que no s'apreciaven en planta i des de l'ordinador, però sí mentre s'arriba a l'església, quan s'hi fa la volta o quan se'n surt i la porta emmarca una determinada perspectiva. A més a més, estudiant el seu funcionament s'evidencia que entrar no és el mateix que sortir: l'arribada sol ser esgraonada; la sortida, massiva. Aquest darrer moment és en el que es posa a prova la funcionalitat de l'apèndix exterior del temple i és que, si bé és cert que les esglésies són edificis que semblen estar la major part del temps en un estat de letàrgic adormiment, quan es desperten ho fan en la seva màxima esplendor. Ja no només en les celebracions dominicals o en les sagramentals familiars de batejos, casaments o enterraments, sinó també en les efemèrides de festes populars. És en la sortida d'aquests actes on es fa palesa la importància que l'església vagi acompanyada d'un eixamplament de l'espai públic a mode d'atri -participant així el dins i el fora d'una mateixa plataforma d'ús comunitari- i on és més poderosa la tensió exercida entre la plaça interior que representa el temple i l'habitació exterior a cel obert de l'espai urbà adjacent.

Així, caminar per Barcelona i mapejar-la a partir de les seves esglésies parroquials és part del mètode que s'ha utilitzat, tant per estudiar en primera persona els 132 enclavaments urbans, com per després poder triar la perspectiva temàtica que guï la classificació.

10. Veure la relació d'arxius de la bibliografia (pàgina 385).

Quan no s'aconsegueix trobar prou informació als arxius citats -cal tenir en compte que la majoria d'arxius parroquials va ser cremats durant la Guerra Civil espanyola (1936-39)- s'opta per fer algunes entrevistes a sacerdots i arquitectes diversos. Aquestes permeten redibuixar material inèdit, significat una font directe de coneixement de molt valor. Tanmateix les converses més destacades són les que es mantenen amb Jordi Bonet i Armengol, amb el recentment traspasat Leopoldo Gil Nebot i amb Enric Comas de Mendoza.

La investigació també es beneficia de l'intercanvi de coneixement produït als congressos d'arquitectura religiosa del III CIARC (Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea) i del XXXVIIè Curset de l'AADIPA, on els articles seleccionats per a la seva lectura propicien debats molt interessants.

En paral·lel i a banda d'aquesta experiència empírica a peu de carrer, es procedeix a la cerca planimètrica, fotogràfica i històrica de cada un dels 132 objectes d'estudi a través de la tasca de buidatge dels diferents arxius de la ciutat. Els que més es freqüenten són l'Arxiu Diocesà de l'Arquebisbat de Barcelona, l'Arxiu Municipal de la Ciutat, els diversos arxius de districte, l'Arxiu Històric de Barcelona, l'Arxiu de la Diputació, l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, l'Arxiu del Centre Excursionista de Catalunya i els arxius parroquials¹⁰. La realitat és que la informació està molt dispersa i és imprescindible confeccionar una base de dades que l'ordeni i trobar una manera sistemàtica, gràfica i operativa que ajudi a visualitzar-la. Així, la base de dades d'aquesta investigació consta de 132 carpetes a l'ordinador -amb subcarpetes que contenen informació gràfica i descriptiva referenciada segons l'arxiu de procedència-, i d'un document que relaciona els diferents casos estudiats. La visualització palpable de tota aquesta informació la formen les fitxes que s'adjunten com a volum annex complementari a la dissertació.

D'aquesta manera, les 132 fitxes realitzades per l'ocasió configuren l'annex i el corpus principal de la investigació i aporten de manera sintètica informació del passat, del present, la planimetria i la implantació urbana de cada un dels objectes d'estudi. Com si es tractés d'un Atlas comú, aquestes fitxes són el recull objectiu de la col·lecció, però alhora es presenten de manera intencionada. Usant la metàfora de l'iceberg per a una major comprensió, el que es mostra en aquestes fitxes és només la punta visible del munt de documentació que s'ha recopilat. Per tant, malgrat tingui l'aparença d'un recull a punt de ser tancat, el volum annex és en realitat el punt de partida i la col·lecció desordenada que permet construir les classificacions que apareixen al llarg del discurs de la tesi doctoral.

Finalment, a més a més de l'exercici de visitar personalment cada un dels 132 emplaçaments i de la tasca de cercar pels diversos arxius de la ciutat documentació de cada cas particular, hi ha la feina inèdita de redibuixar. Aquí és on s'agafa en préstec la manera com Camillo Sitte representa les ciutats que apareixen al llibre que publica per primera vegada al 1889 *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*¹¹. La manera aparentment anacrònica com l'arquitecte austríac dibuixa els enclavaments urbans, es vol reivindicar, des de l'òptica actual, com una eina útil capaç d'oferir una nova mirada de la ciutat de Barcelona. Representant la peça de l'església com una gran massa fosca, pesada, arrelada al lloc i simbolitzada amb una creu blanca que ajuda a veure'n l'orientació, es pretén uniformitzar la manera de cartografiar els 132 enclavaments de la col·lecció. Per accentuar-ho i facilitar la posterior anàlisi i comparació, es ressegueixen amb una línia gruixuda els elements urbans que l'envolten temptejant el primer radi més proper que exerceix la peça sacra en qüestió. Així mateix, i per poder estudiar altres aspectes com la diversitat de tipus arquitectònics sacres o els seus espais llindars, es tornen a representar els mateixos enclavaments, aquesta vegada utilitzant el grafisme que Giambattista Nolli utilitza per a confeccionar el cèlebre plànol de la Roma de mitjans del segle XVIII, és a dir, incorporant els interiors de les esglésies a la xarxa d'espais públics de la ciutat.

L'enfocament metodològic emprat doncs, és alhora deductiu i inductiu. El guió que estructura la tesi se sosté, en bona mesura, en els objectes arquitectònics analitzats i en l'ampli camp de coneixement que directament o indirecta se'n deriva. És per això que garanteix la seva aplicabilitat més enllà de la pròpia ciutat de Barcelona i es pot traslladar, a més a més, a qualsevol tipus arquitectònic singular que protagonitzi un fragment de la ciutat, es tracti o no d'arquitectura eclesial.

11. S'ha traduït al castellà amb el títol *Construcción de ciudades según principios artísticos*. L'edició que es consulta és la publicada l'any 1980 per Gustau Gili, que va acompanyada d'un extens comentari de George R. Collins i Christiane C. Collins titulat *Camillo Sitte i el nacimiento del urbanismo moderno*.

L'aprenentatge i interiorització d'aquesta manera d'investigar que passa pel redibuix de la ciutat, la comparació de diferents enclavaments urbans en les coordenades del temps i de l'espai i la transversalitat temàtica general ha estat possible, en part, gràcies al que s'ha après durant l'estada feta al *Grupo de Investigação FORMA URBIS Lab* de la *Faculdade de Arquitectura* de la *Universidade de Lisboa*. Per obtenir la Menció Internacional de la Tesi Doctoral, durant sis mesos repartits en els períodes compresos de juny a octubre del 2014 i de setembre a novembre del 2015, s'ha tingut l'honor de poder treballar en un grup de recerca de reconegut prestigi internacional entre les Escoles d'Urbanisme. Aquesta experiència ha permès conèixer de primera mà la seva rigorosa metodologia d'anàlisi urbana i contrastar-la, a la tornada, amb els mètodes de treball habituals dels grups de recerca HABITAR i PAB de la Universitat Politècnica de Catalunya en els quals s'emmarca aquesta tesi doctoral.

D'aquest intercanvi universitari entre Barcelona i Lisboa i amb els referents clàssics citats -Sitte i Nolli-, sorgeix una manera d'analitzar i representar gràficament els enclavaments urbans protagonitzats per edificis eclesials que evoca noves lectures i permet enfocar estratègies d'actuació per a la millora de la ciutat. En definitiva, una bona aproximació per reflexionar sobre allò que hi ha d'essencial, primogènit i fundacional en l'arquitectura sacra de la ciutat de Barcelona és la que passa per 'analitzar redescrivint' -amb paraules de Carles Martí a *La cimbra y el arco*- i tornar a l'actualitat un tema aparentment oblidat -a l'estil de Giorgio Vasari al llibre *Vidas de pintores, escultores y arquitectos ilustres*¹¹.

12. MARTÍ, C. *La cimbra y el arco*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2005.
VASARI, G. *Vidas de pintores, escultores y arquitectos ilustres*. Buenos Aires: El Ateneo, 1945.

Local i universal. Format

Xavier de Maistre comença l'elogi del seu 'personal viatge' demanant als lectors que l'acompanyin, dient que no els costarà res i assegurant que al final del camí acabaran fent mofa de qui per viatjar ha d'anar fins a Roma o a París. *Viaje alrededor de mi habitación* és una crítica a la creença que quant més lluny de casa es va, més coses s'aprenen. La novel·la escrita l'any 1794 -tot i que en la primera edició no hi consta el nom de l'autor- reivindica que per viatjar no cal sortir de la pròpia ciutat o, en el seu cas tan particular, ni tan sols de l'habitació¹³. En aquest aspecte la present tesi doctoral vol recolzar el mateix criteri. I és que quan un tema d'estudi és geogràficament proper al que el desenvolupa, permet ser indagat amb molta més profunditat, llegir directament les fonts originals i tornar tantes vegades com siguin necessàries a l'objecte que està sent estudiat.

En realitat, les principals condicions, que segons Umberto Eco ha de tenir tot treball de recerca per assegurar un contingut adequat i una solvència acadèmica, són: d'interès personal, de fonts assequibles, d'abast manejable i d'abordatge sincer¹⁴. A partir d'aquí però, l'escriptor i filòsof italià dirigeix els següents consells diferenciant radicalment entre aquells que fan una tesi científica i els que la fan històrica. I aquesta investigació, com moltes altres, no pretén pertànyer a un àmbit d'estudi acotat, sinó que vol ser més transversal. No hi ha arquitectura sense urbanisme, ni aquest darrer sense història. Es pot parlar de la ciutat per una banda i del projecte d'arquitectura per l'altra, però entenen que per sobre de tot hi ha la seva relació. I també hi entra el factor història, el temps. Tornant a recórrer a les paraules de Carles Martí a *La cimbra y el arco*, hi ha una frase molt didàctica i reveladora on diu que l'arquitectura construeix l'escenari, prepara l'esdeveniment, l'acull quan es produeix i l'evoca quan ha conclòs¹⁵. Per tant, és espai, però també és temps. Les relacions que aquí es proposen són entre 'arquitectura religiosa', 'urbanisme' i 'temps' de la ciutat de Barcelona.

Per això l'anàlisi de les obres concretes i dels temes generals que se'n deriven no es du a terme tan sols des de l'estricta llengüatge arquitectònic o urbanístic, sinó des de la investigació d'un seguit de disciplines paral·leles que ajuden de manera més eficaç a explicar les diverses raons que motiven la construcció de les esglésies, els atacs i demolicions que pateixen i, en definitiva, la seva materialització final.

13. MAISTRE, X. de. *Viaje alrededor de mi habitación*. Madrid: Funambulista, 2007. P.13

14. ECO, U. *Cómo se hace una tesis*. Barcelona: Gedisa, 1983. P.25

15. MARTÍ, C. *La cimbra y el arco*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2005. P.69

16. Aquesta classificació en clau urbana constitueix un dels infinits ordres possibles. Però s'adjunten les fitxes i les diferents peces de la col·lecció en els plànols annexos per a brindar l'oportunitat de treure'n una altra disposició.

De la mateixa manera, busca ser un treball d'investigació que s'expressi de manera polièdrica on les conclusions traspuïn de totes les seves arestes i en tot el seu conjunt. Al llarg del text i a través dels plànols i de les il·lustracions van apareixent autoverificacions, i és que s'ha confeccionat un relat per escrit que se sosté en les figures que amb veu pròpia l'acompanyen -pertanyent al present i al passat de cada cas d'estudi i de la ciutat- i, de manera recíproca, aquestes imatges necessiten de les paraules per a una millor comprensió. Així, llenguatge escrit i gràfic exposen de manera conjunta la totalitat de la col·lecció, ordenada segons una classificació coherent i lògica i en clau urbana, que conforma, en cada petit apartat amb què es divideix el discurs, la hipòtesi de la tesi i, a la vegada, la seva demostració¹⁶.

Inèdit i rebutjat. Origen i estat de la qüestió

Per acabar el preàmbul cal dir que l'origen de la tesi doctoral recau en la motivació de continuar la tesina final de màster *Església i espai urbà: una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona*, treball emmarcat en el seminari 'Projecte i Anàlisi' del Màster en Teoria i Pràctica del Projecte Arquitectònic, dirigit pel catedràtic Xavier Monteys i Roig¹⁷.

L'elaboració d'aquest document va demostrar el potencial de la temàtica abordada: les complexes i nombroses situacions urbanes derivades de l'amplíssima presència d'esglésies a Barcelona. Tot i ser un treball d'investigació de curta durada i d'àmbit acotat, va servir per intuir que l'establiment de les esglésies parroquials, amb les seves particulars situacions, dimensions, materials i tipus arquitectònics, era un tema clau per a la configuració de l'espai públic i per al creixement i articulació dels diferents barris de la ciutat. Alhora, va posar de manifest que era un tema inèdit que mai havia estat estudiat de manera global i que el seu desenvolupament significaria una aportació al coneixement i una nova mirada de la ciutat.

D'aquesta manera, l'originalitat respecte les investigacions existents es dona en un doble vessant. Per una banda, no hi ha cap treball que es centri a desgranar el diàleg que hi ha entre les esglésies de Barcelona i l'espai urbà que les envolta, estudiant el creixement de la ciutat tant des del punt de vista del seu desenvolupament urbanístic com de la formalització de l'espai públic adjacent als temples. Per altra banda, tampoc hi ha cap estudi que hagi analitzat l'arquitectura parroquial de la ciutat de Barcelona en tot el seu conjunt, veient-la com una col·lecció, en aquest cas, de 132 episodis urbans on l'església és sempre, d'una manera o altra, la protagonista.

Es parteix dels temples que avui tenen la categoria de parroquial per dues raons. En primer lloc i com a motiu més rellevant, perquè les parròquies són els edificis religiosos que tenen un ús més social. L'església parroquial, pel barri on està implantada, juga el paper d'equipament públic, representant un lloc de reunió setmanal i de celebració comunitària sacramental. I és que, per a una part de la població, tenen una importància local i administrativa cabdal. Per això, generalment, les esglésies parroquials procuren tenir la màxima visibilitat i repercussió simbòlica a la ciutat i ofereixen un diàleg fluid amb l'espai públic del seu voltant.

¹⁷. Tesina defensada al juliol del 2012 a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de la Universitat Politècnica de Catalunya i publicada al web UPCCommons: <http://hdl.handle.net/2099.1/15998>
ARBOIX-ALIÓ, A. Església i espai urbà. Una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona. Tesina de Màster, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2012.

D'altra banda, pel fet d'escollir les esglésies que avui són parroquials amb independència de si es construïren pel clergat regular, per col·legis, seminaris o edificis residencials, propicia que el corpus de la investigació estigui format per elements d'origens molt diversos, representant una bona mostra dels diferents tipus arquitectònics sacres i de les seves diverses posicions a la ciutat.

Aquesta contenció inicial és necessària, entre d'altres motius, pel gran nombre d'esglésies que hi ha a la capital catalana. I és que en realitat, la paraula 'església' és un concepte molt ampli que no defineix un tipus arquitectònic, sinó la doctrina que l'envolta. Això vol dir que segons el significat que se li atorgui, apareix un número o un altre. La persona que li ha donat un sentit més ampli i ha considerat que 'església' ho és qualsevol temple, capella, imatge, oratori o altar -sigui públic o privat, existent o ja desaparegut- n'ha quantificat més de 1700 a la ciutat comtal. Josep Maria Gavín, l'autor del recompte, ha publicat un inventari on es recull el nom, el tipus, l'adreça i, a vegades, una fotografia de cada advocació¹⁸. Sense que això signifiqui que quan sigui necessari per aclarir un concepte particular no es pugui recórrer a una església no parroquial o a una que ho era però s'ha enderrocada, la present tesi doctoral parteix de les 132 esglésies que, en l'actualitat, són l'edifici religiós principal de cada demarcació parroquial de la ciutat de Barcelona i exerceix funcions d'edifici públic singular que s'obre a la ciutat i té repercussió a nivell urbà.

18. GAVÍN, J. M. *Inventari d'Esglésies*. Vol. 26, 27, 28 i 29, Barcelona. Valldoreix: Arxiu Gavín, 1977.

De la mateixa manera, es parteix de la forma que tenen actualment els temples parroquials. Per estudiar la vinculació de la ciutat de Barcelona amb les seves esglésies principals cal reflectir, en primer lloc, l'estat actual. Tot i així, és imprescindible que se'n conegui la història i s'expliqui l'evolució soferta pel pas del temps. Cal saber, a tall d'exemple, que hi ha canvis tipològics a l'església de **Sant Miquel del Port** al barri de la Barceloneta, que passa d'una planta quadrada a una de rectangular, o a **Sant Crist** del barri dels Penitents, que de creu llatina passa a grega, o a **Santa Agnès** a Sant Gervasi, que de tres naus interiors passa a tenir-ne una de sola. També s'ha de conèixer que molts claustres s'enderroquen durant les desamortitzacions, l'espai que ocupaven es converteix en noves places públiques per la ciutat i l'església conventual adquireix llavors la categoria de parroquial. A vegades canvien els elements compostius del tipus sacre i repercuteix en la pròpia església com edifici singular, en d'altres el que canvia és l'espai del voltant o la funció que es du a terme a l'interior sagrat. I unes altres vegades tot es manté igual. Tot això s'anirà desgranant, però la línia de partida de la investigació és l'església parroquial com a tipus arquitectònic singular que dona la imatge urbana i articula la Barcelona actual.

I és que, tal i com es subratllava en el resum inicial, les esglésies parroquials constitueixen un tipus arquitectònic paradigmàtic per explicar l'evolució de Barcelona, relacionant les formes arquitectòniques construïdes amb la conjuntura política i econòmica que les impulsa, la mentalitat de la societat que les sufraga i la cultura dels arquitectes que les projecten. Durant els segles XIX i XX, a Catalunya, s'inicia un procés de profanitat que es prolonga fins al segle XXI, protagonitzat per un pensament eminentment laic. Tal vegada sigui per això, i pels prejudicis que durant un temps han acompanyat aquest tema, que es tracta d'una investigació inèdita fins ara. Però en realitat, per molt que la societat i l'estat democràtic s'hagin secularitzat, els temples parroquials segueixen estant molt vinculats a la cultura popular i continuen articulant i aglutinant la ciutat de Barcelona, existint actualment més esglésies construïdes durant els últims setanta anys, que en tots els segles anteriors junts¹⁹.

19. (Veure 'El tipus sacre a l'espai i en el temps', cap. 3).

Tot i ser un tema d'investigació que no s'ha abordat mai des de l'òptica proposada, sí que hi ha una sèrie de tesis doctorals on els seus autors s'han ocupat d'estudiar l'arquitectura religiosa. Tant si es tracta de treballs més concrets, per exemple el de la tipologia eclesiàstica basca, o si l'objectiu n'és un de més global com el d'oferir una visió panoràmica de l'arquitectura religiosa contemporània a l'estat espanyol, es tracta d'estudis que, al cap i a la fi i des d'un punt de vista o un altre, tracten d'una manera prou significativa aquest mateix àmbit temàtic. Per ordre de presentació i des de la més recent en el temps fins a la més llunyana, s'enumeren i se'n comenten les sis que s'han considerat més rellevants:

· ARRIZABALAGA ECHEBARRIA, Juan José. **Las iglesias con galerías de madera en Euskal-Herria. El tipo labortano y sus recintos sagrados.** UPV (Universidad del País Vasco), Departamento de Arquitectura, 2012.

Aquesta tesi doctoral, presentada recentment a Sant Sebastià sota la direcció d'Alberto Ustarroz Calatayud, relaciona la tríada 'església, plaça i frontó' en els nuclis rurals de Labort, al País Basc francès. Amb l'estudi de 16 casos, l'autor analitza diversos aspectes com ara l'encaix territorial i urbanístic, el recinte sagrat que envolta a l'església, la percepció externa i interna o l'assentament cívic i religiós²⁰.

20. ARRIZABALAGA, J. J. **Las iglesias con galerías de madera en Euskal-Herria. El tipo labortano y sus recintos sagrados.** Tesis Doctoral, UPV, Departamento de Arquitectura, 2012.

· GÓMEZ VAL, Ricardo. **La construcción de templos parroquiales en Barcelona entre 1952 y 2000.** UPC (Universitat Politècnica de Catalunya), Departament de Construccions Arquitectòniques, 2012.

Aquesta tesi doctoral, presentada a Barcelona a principis de l'any 2012 i dirigida per Cesar Díaz Gómez, està clarament emmarcada en l'àmbit de la restauració. L'autor analitza les patologies trobades en les 56 esglésies

21. GÓMEZ, R. La construcción de templos parroquiales en Barcelona entre 1952 y 2000. Tesis Doctoral, UPC, Departament de Construccions Arquitectòniques, 2012.

22. FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea. Tesis Doctoral, UDC, Departamento de Construcciones Arquitectónicas, 2000.

23. DELGADO, E. Arquitectura sacra española, 1939-1975: de la postguerra al posconcilio. Tesis Doctoral, UPM, Departamento de Composición Arquitectónica, 1999.

24. GIL, P. *El templo del siglo XX*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 1999.

parroquials construïdes durant la segona meitat del segle XX a Barcelona. Més enllà de la primera aproximació constructiva, la tesi també incideix en temes litúrgics i eclesials²¹.

· FERNÁNDEZ COBIÁN, Esteban. **El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea**. UDC (Universidade da Coruña), Departamento de Construcciones Arquitectónicas, 2000.

Presentada a La Corunya l'any 2000 i dirigida per José Ramón Alonso Pereira és un estudi de referència per a qualsevol investigador d'aquest àmbit. A la primera part ofereix un estat general de la qüestió molt complet i altament útil pel fet de ser panoràmic i internacional. Tot seguit, l'autor es centra en l'arquitectura religiosa espanyola dels anys 50 i 60 i finalment, acaba analitzant 9 obres que les considera paradigmàtiques²².

· DELGADO ORUSCO, Eduardo. **Arquitectura sacra española, 1939-1975: de la postguerra al posconcilio**. UPM (Universidad Politécnica de Madrid), Departamento de Composición Arquitectónica, 1999.

Aquesta tesi doctoral dirigida per Miguel Ángel Baldellou Santolaria, amb un extens annex de més de 500 pàgines, aborda l'estudi de l'arquitectura religiosa construïda a l'estat espanyol abans i després del Concili Vaticà II, concretament entre els anys 1936 i 1975. La investigació es divideix en cinc grans capítols marcats pels fets històrics del moment i per les construccions eclesials que varen destacar: l'aïllament de postguerra, la utopia de les primeres experiències modernes, la consolidació del Moviment Modern eclesial i la varietat tipològica postconciliar²³.

· GIL GIMÉNEZ, Paloma. **La idea del templo en la arquitectura del siglo XX**. UVA (Universidad de Valladolid), Departamento de Teoría de la Arquitectura y Proyectos Arquitectónicos, 1997.

Aquesta tesi doctoral, publicada en format de llibre dos anys després sota el títol *El templo del siglo XX*, fou presentada a Valladolid l'any 1997 sota la direcció d'Antón González-Capitel Martínez. En aquest cas, l'autora anteposa la lectura arquitectònica de la modernitat per sobre de qualsevol altra consideració. Obviant la falta de transversalitat envers altres disciplines, el ventall d'exemples que ofereix és realment modèlic²⁴.

· MÀRIA i SERRANO, Magda. **Religión, sociedad y arquitectura: las iglesias parroquiales en Catalunya (1545-1621)**. UPC (Universitat Politècnica de Catalunya), Departament de Composició Arquitectònica, 1994.

Finalment, una tesi presentada l'any 1994 a Barcelona, dirigida per Josep M. Rovira i Gimeno i publicada en format de llibre l'any 2002 sota el títol

Renaixement i arquitectura religiosa. Catalunya 1563-1621. Es tracta d'un estudi exemplar per la seva interdisciplinarietat entre arquitectura, història i litúrgia. L'autora explica com, entre el Concili de Trento i la crisi de la Catalunya del segle XVII, es basteixen, reformen o amplien més de 100 esglésies parroquials i n'analitza minuciosament 6 casos paradigmàtics que retraten el panorama global del moment²⁵. Per la seva experiència en el tema i per l'enfoc transversal donat al treball es va demanar a la professora de la UPC Magda Mària si podia codirigir la present investigació.

Les continuades converses mantingudes amb la majoria d'aquests doctors, així com els debats a l'entorn del tema sacre en els quals s'ha participat durant els darrers anys han enriquit la tesi doctoral, no només pel fet d'aportar noves dades, sinó per propiciar reflexions i punts de vista complementaris als que inicialment s'havien plantejat. Les dues trobades més intenses pel que fa assistència i àmbit internacional són el *III Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*, celebrat a Sevilla del 14 al 16 de novembre del 2013 i coordinat per Esteban Fernández-Cobián i el *XXXVIIè Curset Internacional sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic* de l'AADIPA centrat en el patrimoni sacre, celebrat a Barcelona de l'11 al 14 de desembre del 2014 i coordinat per Ricardo Gómez Val²⁶. A tots dos congressos s'hi va presentar una comunicació que va ser acceptada com a ponència i es va publicar a les actes corresponents. Sent-ne coautora la directora de la present tesi doctoral, Magda Mària, porten per títol *Liturgia y espacio urbano en Barcelona* i *La reparació dinàmica del patrimoni sacre*, respectivament. L'elaboració d'ambdós textos, l'assistència a les diferents conferències i la participació en els debats posteriors són, en certa manera, complements molt formatius que es duen en paral·lel a la recerca d'arxiu, a l'anàlisi dels objectes d'estudi a peu de carrer, al redibuix dels enclavaments urbans i mapes de la ciutat i a l'elaboració de les fitxes annexes²⁷.

Per acabar la introducció és necessari comentar la bibliografia que defineix el punt de vista amb què s'enfoca la present tesi doctoral. I és que si bé les lectures que s'ocupen del mateix àmbit temàtic són imprescindibles, també ho són aquelles que a priori semblen no tenir res a veure amb el tema investigat, però ajuden a delimitar-ne l'aproximació. Primer de tot cal dir que es tenen presents les guies i els llibres d'història de Barcelona que fan un recorregut físic i temporal per la ciutat amb una mirada crítica i amb vocació reveladora. Dues obres cabdals que apareixen reiteradament durant el discurs són *Deu lliçons sobre Barcelona*, de Manuel de Solà Morales, pel fet de ser, realment, deu classes magistrals de la ciutat comtal i *Barcelona*

25. MÀRIA, M. *Religión, sociedad y arquitectura: las iglesias parroquiales en Catalunya (1545-1621)*. Tesi Doctoral, UPC, Departament de Composició Arquitectònica, 1994.

MÀRIA, M. *Renaixement i arquitectura religiosa: Catalunya 1563-1621*. Barcelona: Edicions UPC, 2002.

26. En aquestes trobades es té l'ocasió de comentar la investigació amb persones de prestigi en la matèria com són Andrea Longhi, del Politecnico di Torino, o Ignacio Vicens Hualde de la Universidad Politécnica de Madrid. Així mateix, es té l'oportunitat d'escoltar l'opinió en referència al tema sacre de Mario Botta i de Rafael Moneo.

27. MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. *Liturgia y espacio urbano en Barcelona*. Actas III Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea. 2013. P. 133-141. ISSN-e: 2340-5503.

MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. *La reparació dinàmica del patrimoni sacre*. A: XXXVIIè Curset. *Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic. "Patrimoni Sacre: Permanent Innovació"*. Barcelona: AADIPA-COAC, 2014, P. 1-4.

28. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008.
CIRICI, A.; GONZÁLEZ, I. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Comanegra, 2012.

29. ROSSI, A. *La arquitectura de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1982.
SITTE, C. *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980.
RASMUSSEN, S. E. *La experiencia de la arquitectura: Sobre la percepción de nuestro entorno*. Barcelona: Reverté, 2004.

30. PEREC, G. *Especies de espacios*. Barcelona: Montesinos, 2003.
BARTHES, R. *La cámara lúcida: Nota sobre la fotografía*. Barcelona: Paidós, 2009.
WARBURG, A. *Atlas Mnemosyne*. Madrid: Akal, 2010.

31. GUERÍN, J. L. En construcción. *Visions*. 2003, núm. 1. Suplement de visions de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona: Especial cine.

Pam a Pam, d'Alexandre Cirici. Intencionadament es cita la darrera edició, revisada i comentada per Itziar González perquè l'autora agafa el text i, lluny d'adulterar-lo, l'utilitza per tornar a mirar la ciutat i escriure un nou document annex actualitzat en relació al volum original²⁸.

D'altra banda, tres obres de referència per entendre el plantejament donat al treball són el llibre de *La arquitectura de la ciudad*, el de *Construcción de ciudades según principios artísticos* i el de *La experiencia de la arquitectura*. I és que es busca mirar l'església com l'edifici referencial singular que presenta Aldo Rossi, analitzar l'espai urbà com ho fa Camillo Sitte i experimentar el lloc tal i com argumenta Steen Eiler Rasmussen als tres llibres citats respectivament²⁹.

Finalment, i potser encara sota la influència de la tesina final de màster i del seminari corresponent on es va reflexionar molt extensament sobre la col·lecció i la classificació, els dos llibres ja esmentats de *Especies de espacios* de Georges Perec i *La cámara lúcida* de Roland Barthes, i també la gran obra de Aby Warburg *Atlas Mnemosyne* són tres referències cabdals al moment d'enfocar el plantejament i el guió de la investigació³⁰.

Gràcies a tots aquests referents, als directors de la tesi doctoral i a totes les persones amb les que s'ha tingut l'ocasió de conversar, ha sigut menys feixuga la tasca de trobar el punt de vista i teixir el fil conductor que regís la dissertació. I és que en algunes etapes el dubte és constant i la decisió no és fàcil. A vegades, fins i tot quan es té un tema inèdit al davant, sembla que ja se n'hagi parlat o que no sigui prou interessant. Però al final, tanmateix, el més important no és l'objecte triat, sinó que allò realment valuós és la investigació en si mateixa, el camí recorregut i els coneixements adquirits al seu voltant. Perquè cap treball serà concloent ni definitiu, sinó el resultat d'un moment concret en el transcurs de la recerca, tant a nivell personal com global. En definitiva, i tal i com afirma el cineasta José Luís Guerín, “... *No hay temas buenos ni malos. Todos los temas son apasionantes. El asunto es encontrar la perspectiva adecuada para extraer lo revelador (...)* El tema de verdad está en lo que tu mirada sea capaz de ver, en la perspectiva que elijas”³¹.

1. L'església a la ciutat

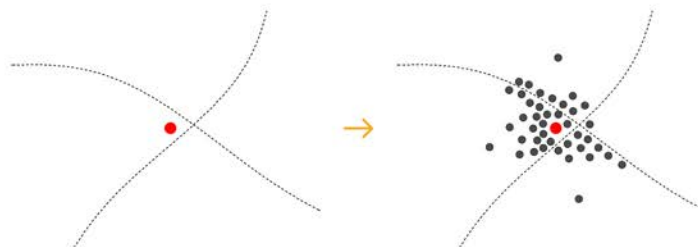
*"Hay obras que constituyen un acontecimiento originario en la constitución urbana y que permanecen y se caracterizan en el tiempo transformando su función o negando la originalidad hasta constituir un fragmento de la ciudad, hasta el punto de que nosotros las consideramos más desde el punto de vista puramente urbano que desde el de la arquitectura."*¹

1. ROSSI, A. *La arquitectura de la ciudad*.
Barcelona: Gustavo Gili, 1982. P. 204

imatge: Sant Ot, passeig Manuel Girona 25.

► **Fig. 0** Església i ciutat. La forma del creixement urbà. Esquemes d'anàlisi infraestructural de les 132 esglésies parroquials existents dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona. Resum gràfic.
Autora, 2014.

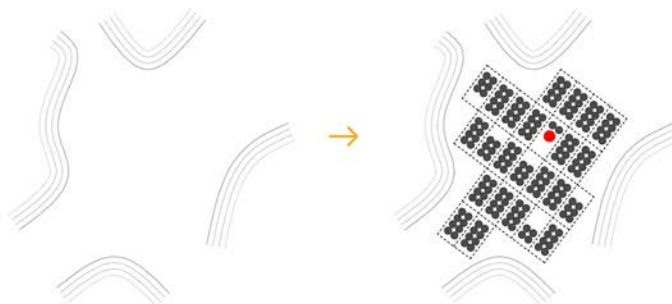
església abans
que el barri

barri abans
que l'església

església i
barri alhora

1 L'església a la ciutat

L'església parroquial i la forma de creixement urbà

L'església i el barri

Santa Maria de Sants

El barri i l'església

Sant Medir

El barri amb l'església

Sant Jeroni

L'equidistància parroquial a la ciutat

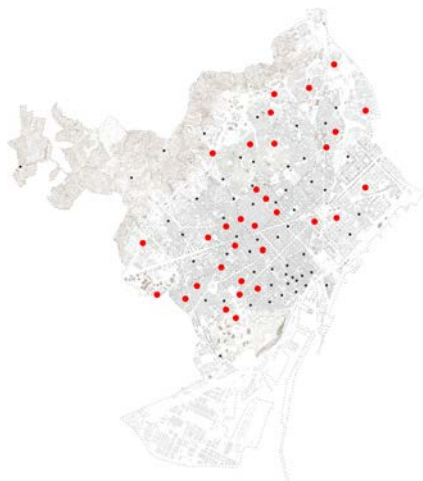
▲ Fins al segle XVII inclòs

▲ Des del segle XVIII a l'any 1855

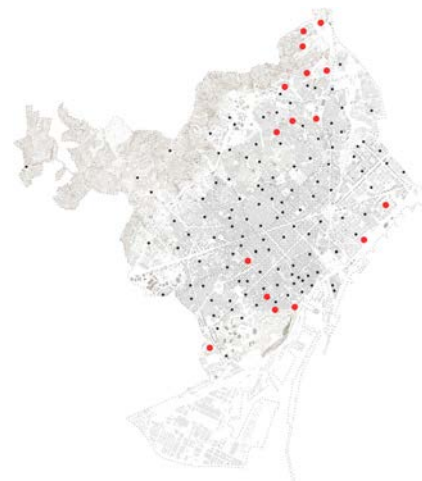
▲ Des de l'any 1856 al 1921

▲ Des de l'any 1922 al 1956

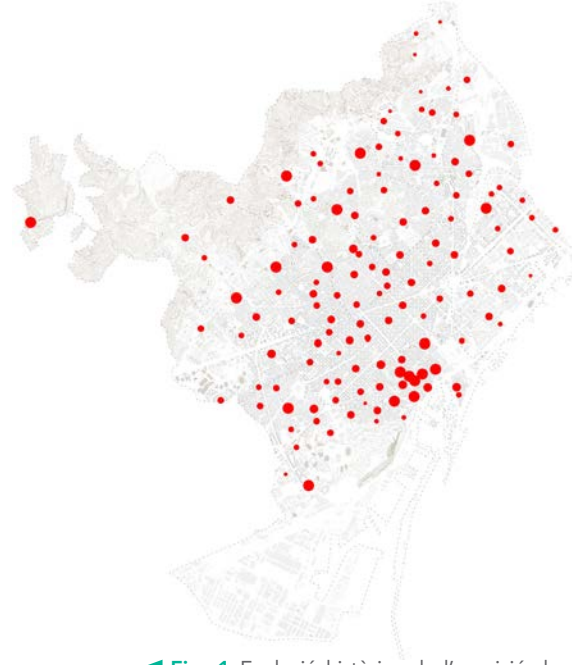

▲ Des de l'any 1957 al 1972

▲ Des de l'any 1973 al 2015

L'església parroquial i la forma de creixement urbà

◀ **Fig. 1** Evolució històrica de l'aparició de les 132 esglésies parroquials que actualment hi ha a la ciutat. Es mostren amb vermell les que apareixen a cada període i amb negre les que contemporàniament ja existeixen. Autora, 2014.

▲ **Fig. 2** Les 132 esglésies actualment parroquials de la ciutat de Barcelona. Major dimensió en relació directa amb la seva antiguitat. (Més informació a l'apartat 'El tipus sacre a l'espai i en el temps', cap. 3). Autora, 2014.

2. MÀRIA, M. *Religión, sociedad y arquitectura: las iglesias parroquiales en Catalunya (1545-1621)*. Tesis Doctoral, UPC, Departament de Composició Arquitectònica, 1994. (Publicada a l'any 2002 per Edicions UPC amb el títol *Renaixement i arquitectura religiosa: Catalunya 1563-1621*).

3. VENTURI, R. *Complejidad y contradicción en la arquitectura*. Barcelona: Gustavo Gili, 1978. P. 19

La contribució de les esglésies parroquials al desenvolupament i a l'articulació dels diferents barris de Barcelona és un tema clau per a la comprensió de la ciutat. Comprensió a nivell urbanístic i arquitectònic, però també a nivell conjuntural. No hi ha arquitectura sense urbanisme, ni tampoc aquest darrer existeix sense la història -entenent la paraula en el seu sentit més ampli-. Podem parlar de la ciutat per una banda, del projecte d'arquitectura per l'altra i dels fets esdevinguts en una tercera instància, però admetent que per sobre de tots tres paràmetres hi ha la seva relació. La ciutat de Barcelona no està únicament construïda amb els seus edificis individuals, ni està solament dissenyada a partir de les seves trames urbanes, ni tampoc pot ser assimilada tan sols pels esdeveniments que hi han succeït. La ciutat de Barcelona es projecta, es desenvolupa i s'explica amb l'articulació formal de les diverses parts al llarg del temps i en consonància amb cada avatar econòmic, polític, social i cultural.

D'aquesta manera, les múltiples i variades formes objectivables del creixement urbà de la ciutat de Barcelona -síntesi dels projectes arquitectònics i dels urbanístics, units als episodis socials, polítics, econòmics, culturals i religiosos- s'erigeixen com a testimonis directes per entendre un entramat molt més ric i complex. I en aquest ordit tan intricat, les esglésies parroquials hi tenen un paper actiu, clarificador i, sovint, protagonista.

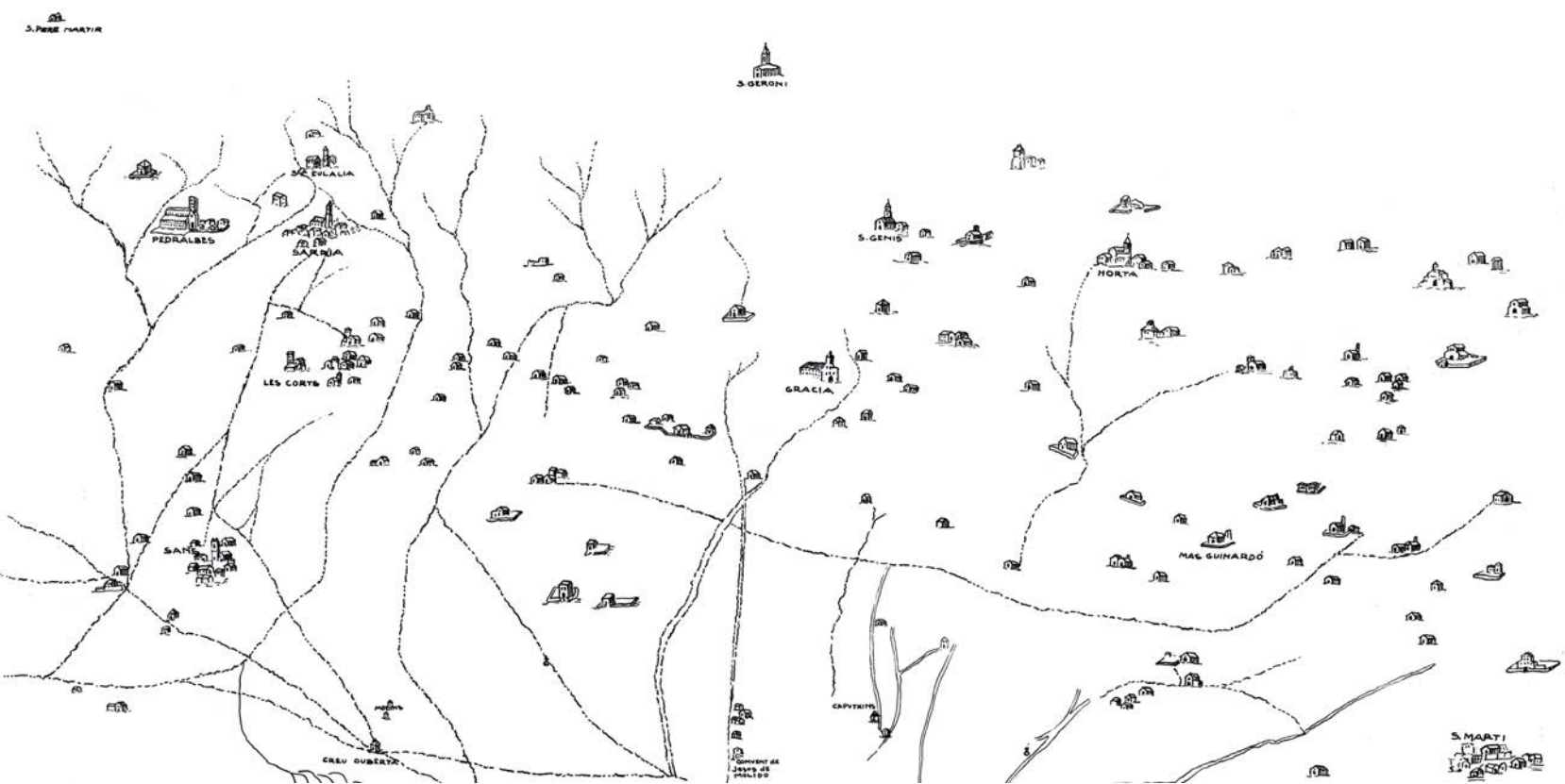
En realitat, i tal i com les imatges annexes ho corroboren, aquests edificis constitueixen un tipus edificatori paradigmàtic per explicar l'evolució del creixement de la ciutat de Barcelona, relacionant les formes arquitectòniques construïdes amb la conjuntura política i econòmica que les impulsa, la mentalitat de la societat que les sufraga i la cultura dels constructors, mestres d'obres i arquitectes que les basteixen (fig.1 i 2). Si altres estudis han demostrat que aquesta relació és evident fins al segle XVII, amb la present investigació es vol aportar que ho continua sent durant els segles següents i, fins i tot, en l'actualitat².

Emfatitzant doncs els conceptes d'ambigüitat i dels 'nivells contradictoris' que defensa Robert Venturi, es vol reivindicar la riquesa i la complexitat de significats per sobre de la claredat i la simplicitat del contingut semàntic. No són moments d'escollir entre 'l'un o l'altre', sinó que és moment d'apostar, d'una vegada per totes, per 'l'un i també per l'altre'³.

L'església i el barri

En els inicis de Barcelona, com en moltes altres ciutats, l'església dóna origen a la població. Al redós d'una capella, assentada normalment en un encreuament de camins, s'hi forma una comunitat amb el seu cementiri, algunes masies i terres per conrear. Així, queda fundada 'la sagrera', un espai sant que està per sobre de tot poder civil. Es troben exemples que ho testifiquen dins la Barcelona fundacional romana, a les extensions fora muralles de la ciutat medieval i als pobles rurals dels nuclis agregats.

En tots aquests casos ressalta la importància del camí traçat per anar d'un lloc a un altre, íntimament vinculat a la geografia de la ciutat en tot el seu recorregut. En algun punt singular del trajecte se li associa el concepte de *genius loci* i se l'escull per a realitzar la construcció sacra, constituint així la primera pedra del nou assentament urbà (fig.1). El *Plano de Barcelona y sus alrededores*, realitzat per Ildefons Cerdà amb la col·laboració de Josep Fontserè i Salvador Sanpere l'any 1855, tot i que fet amb una altra finalitat, retrata modèlicament aquesta situació. A més a més, a banda de la informació cartogràfica que proporciona, la làmina s'envolta de dates i textos que resumeixen el present i el passat de la ciutat (fig.2).

Aquesta manera d'explicar Barcelona a partir d'un plànol protagonista que va acompanyat de notes cronològiques, polítiques, econòmiques, mètriques, geogràfiques i demogràfiques -necessàries totes elles per entendre la forma que en aquell moment té la ciutat- defineix el punt de vista i la interdisciplinarietat que també aquí es vol aconseguir. La localització de les esglésies parroquials conforma una capa més d'informació que ara se li addiciona al plànol per a una major comprensió de la complexitat ja no només de la forma, sinó també del procés de creixement de Barcelona. Passant doncs el plànol d'Ildefons Cerdà a blanc i negre i assenyalar-hi amb vermell les esglésies parroquials, el document adquireix un altre sentit i revela una nova interpretació⁴ (fig.3).

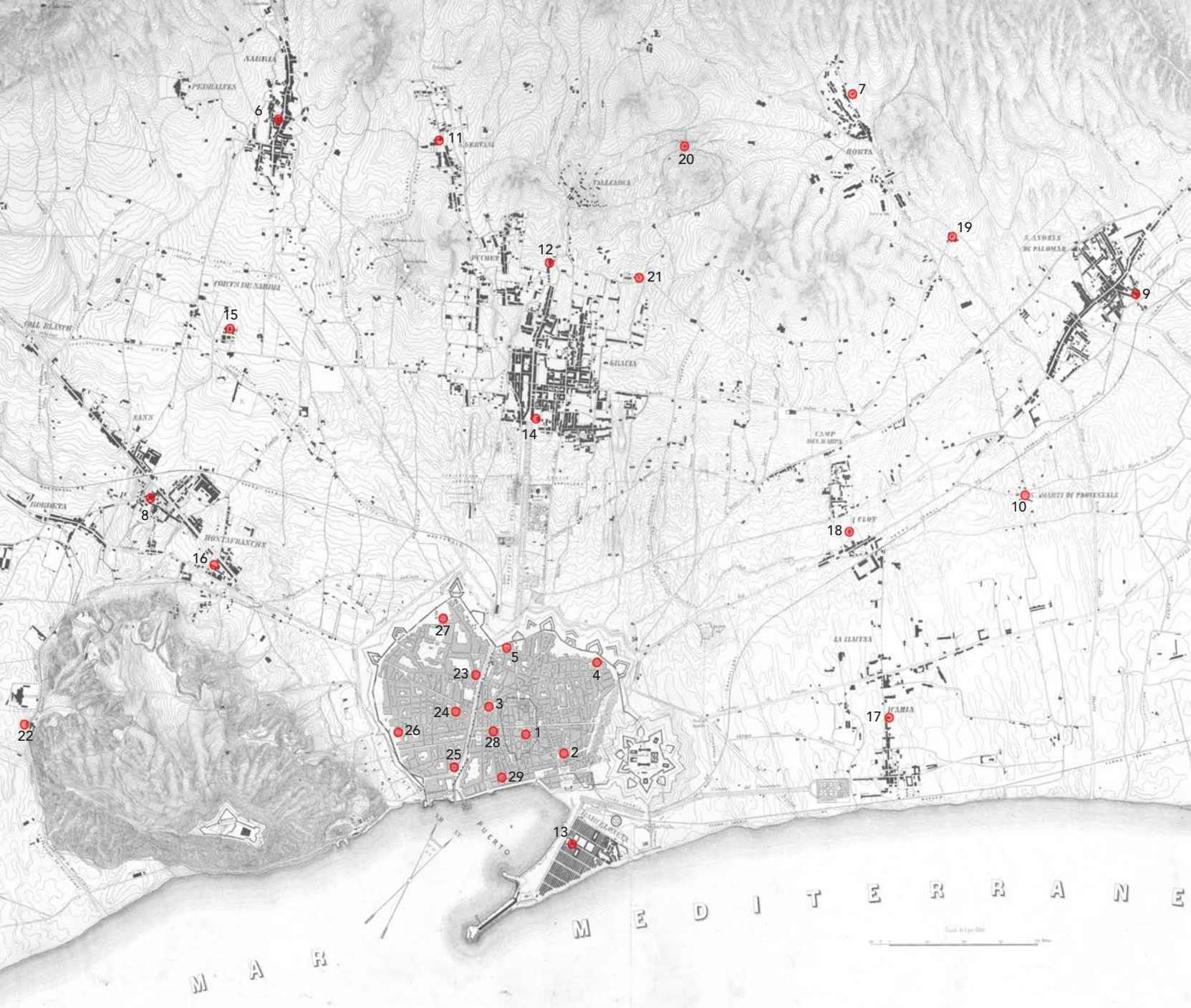
4. S'hi assenyalen les esglésies existents al 1855 que a dia d'avui tenen la categoria de parroquial, independentment del que fossin en el moment de la seva fundació.

Es tracta d'un moment estratègic per fer aquesta lectura intencionada. D'una banda, s'estan enderrocant les muralles medievals que encotillen la ciutat -malgrat apareixen totes tres dibuixades: la primera romana (segles I-IV) i les dues medievals (segle XIII i segle XIV)-. D'altra banda, i tot i que encara no s'ha començat a traçar a la ciutat, s'està projectant sobre paper el Pla Cerdà -motiu pel qual l'enginyer elabora l'acurat plànol de l'estat existent de la ciutat i dels seus voltants-. Finalment, els pobles pròxims a Barcelona que avui ja en formen part, mantenen encara la seva independència autonòmica i geogràfica.

◀ **Fig. 1** Camins, esglésies i futurs barris. AHCB, Ref: 3590: Plànol d'esglésies i convents a la ciutat de Barcelona.

▶ **Fig. 2** Plànol de Barcelona i dels pobles del seu voltant a l'any 1855 aixecat per Ildefons Cerdà com a base sobre la qual projectar-hi l'Eixample. Aquest document n'és un gravat posterior de Leopoldo Rovira i està litografiat per Vázquez l'any 1861. Cartoteca Digital de l'ICC. Ref: <http://cartotecadigital.icc.cat/cdm/ref/collection/catalunya/id/1805>.

(1) Sants Just i Pastor, (2) Santa Maria del Mar, (3) Santa Maria del Pi, (4) Sant Pere de les Puel·les, (5) Santa Anna, (6) Sant Vicenç, (7) Sant Joan d'Horta, (8) Santa Maria de Sants, (9) Sant Andreu, (10) Sant Martí de Provençals, (11) Sants Gervasi i Protasi, (12) Verge de Gràcia i Sant Josep, (13) Sant Miquel del Port, (14) Santa Maria de Gràcia, (15) Santa Maria del Remei, (16) Sant Àngel Custodi, (17) Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó, (18) Sant Martí del Clot, (19) Santa Eulàlia de Vilapicina, (20) Mare de Déu del Coll, (21) Mare de Déu de la Salut, (22) Mare de Déu de Port, (23) Mare de Déu de Betlem, (24) Sant Agustí, (25) Sant Josep i Santa Mònica, (26) Sant Pau, (27) Sant Pere Nolasc, (28) Sant Jaume i (29) Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel.

◀ **Fig. 3** Esglésies existents al 1855 amb la categoria actual de parroquial. Autora, 2013. Base: ICC.

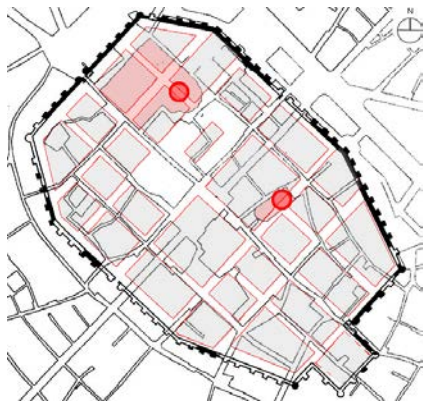
5. Cronològicament parlant, es disputa l'honor de ser la parròquia més antiga de la ciutat amb Sant Pere de les Puel·les. Dins les muralles romanes també hi havia les avui desaparegudes esglésies de Sant Miquel (1860) i de Sant Jaume (1823).

6. Aquest cim es localitza al carrer Paradís, davant de l'actual seu del Centre Excursionista de Catalunya. A dins de l'edifici s'hi conserven tres columnes estriades amb capitell compost i fragments de l'arquitrau i basament del que fou el temple d'August, vestigi palpable de la Barcino romana.

7. MÀRIA, M.; MINGUELL, J. C. La Puerta Episcopal de Barcelona. Goya. 2012, núm. 339. P. 95-113

8. Per citar alguns exemples: baixada de la Llibreteria, baixada de Sant Miquel, baixada de Vila de Cols i baixada del Caçador.

▼ **Fig. 4** Superposició de la Barcelona actual amb la Barcino del baix Imperi Romà assenyalant-hi la Catedral i l'església dels Sants Just i Pastor. Autora, 2014. Base: Dibuix de V. Cabral segons proposta de I. Rodà i F. Puig.

Territorialment parlant –que no cronològica- s'observa al plànol d'estudi que a la primera Barcelona que es desenvolupa sota les dominacions romana, visigoda i àrab hi ha, a més a més de la Catedral, l'església parroquial de **Sants Just i Pastor**⁵ (fig.4).

La ciutat fundacional, a mode de *castrum*, es traça al segle I aC sobre el mont Tàber, a setze metres per sobre del nivell del mar⁶. Malgrat es tracti d'una ciutat romana planificada de la manera ortodoxa, per tal d'adaptar-se a la topografia del monticle cal desviar lleugerament l'orientació cardinal canònica del traçat. El *cardus*, en aquest cas paral·lel a la línia de la costa (nord-est, sud-oest), estableix comunicació amb la Gàl·lia i Tarragona i segueix el camí natural de la Via Augusta i el *decumanus*, perpendicular al mar (nord-oest, sud-est), enllaça Collserola i Sant Cugat del Vallès amb la platja. Al seu encreuament s'hi col·loca el fòrum o plaça pública, que constitueix el centre neuràlgic de l'assentament, i a les interseccions amb les muralles del recinte s'hi obren les portes d'accés que, posteriorment, es vincularan a l'activitat comercial i les explanades que les acompanyen esdevindran les primeres places per fer-hi mercat de la ciutat⁷.

L'extensió d'aquesta Barcelona primigènia, així com la petjada que deixa el seu traçat, és encara avui recognoscible. Queda compresa, de nord cap a sud-est, entre l'actual plaça Nova, el carrer de la Tapineria, la plaça de l'Àngel i el carrer del Sotstinent Navarro i, de nord cap a sud-oest, entre els carrers de la Palla, dels Banyes Nous i d'Avinyó. El límit sud queda més desdibuixat però s'endevinen traces per sota del carrer de la Comtessa de Sobradiel i del pati Llimona. Perduri el traçat perimetral amb més o menys evidència però, el que sí que es mantenen són els carrers curts i amb pendent pronunciat que porten per nom 'baixada de...' i que coincideixen amb el gruix de la muralla on, amb poca distància, havien de salvar una diferència de cota considerable⁸. També s'intueixen les quatre portes (la porta Episcopal o del Bisbe, al nord-oest; la porta del Regomir o de Mar, al sud-est; la porta *principalis dextra* o del Mercadal, al nord-est, i la porta *principalis sinistra* o del Call, al sud-oest), els traçats del *cardus* i *decumanus* castrens (actuals carrers de la Llibreteria i del Call i carrers del Bisbe, de la Ciutat i de Regomir respectivament) i el primer fòrum de la ciutat (actual plaça Sant Jaume).

La dissolució gradual de l'estructura administrativa romana a l'època del Baix Imperi obre una crisi profunda de la vida urbana que porta per conseqüència la ruralització del territori. Barcelona entra en una etapa de decadència que no remunta fins al segle IX quan Lluís I el Piatós, fill de Carle-

many, la conquereix i la converteix en el baluard més avançat de la Marca Hispànica. Malauradament, l'any 985, les tropes d'Al-Mansur la saquegen i, en no rebre suport franc, el Comte-Rei de la Casa de Barcelona Borrell II decideix no renovar-ne la fidelitat i començar un procés que porta a la independència⁹. Sota el regnat de sobirans catalans-aragonesos, Barcelona es converteix així en 'la capital' i, al cap d'uns anys, es troba immersa en una eclosió agrícola i econòmica que repercuteix en un auge edificatori. Aquesta situació va acompanyada d'un creixement demogràfic i territorial i es comença a poblar tant l'espai comprès entre les muralles primitives i la Rambla, com el terreny batejat amb el nom de la Ribera. En conseqüència, uns nous límits i una nova forma caracteritzen la ciutat¹⁰.

D'aquesta manera, es van conformant nuclis de població al llarg del traçat de les vies romanes que parteixen de les portes obertes a les muralles i van cap a les ciutats més pròximes. Aquests nous enclavaments habitats s'anomenen 'Vilanoves' o 'Ravals', s'agrupen al voltant d'una església –que és la peça singular que articula l'assentament– i configuren, durant tot el període medieval, un nou tipus de teixit urbà. Això succeeix tant al primer entorn més pròxim a les muralles, com a una distància més allunyada configurant els que passaran a conèixer-se com a pobles agregats.

En una primera corona al voltant de la ciutat fundacional, apareix el Raval de Santa Maria, al voltant de la parròquia de **Santa Maria del Mar**; el Raval del Pi o del Call, format al redós de **Santa Maria del Pi**, inicialment anomenada Santa Maria dels Reis; el Raval de Sant Pere, encerclant **Sant Pere de les Puel·les** i el Raval dels Arcs que, aprofitant l'estructura de l'aqüeducte i d'aquí n'hi ve el nom, aglutina un nucli de població al voltant de **Santa Anna** (fig.5 i 6).

Si aquests nuclis de població més pròxims a la Barcelona romana es consoliden al llarg del segle XII, és a partir del XIII que agafen força i creixen en extensió i en nombre d'habitants els nuclis agraris al voltant de les esglésies una mica més allunyades de **Sant Vicenç de Sarrià**, **Sant Joan d'Horta**, **Santa Maria de Sants**, **Sant Andreu del Palomar**, **Sant Martí de Provençals** o de **Sants Gervasi i Protasi**, coneguda popularment aquesta darrera amb el nom d'església de la Bonanova (fig.7).

En els segles següents van consolidant-se nous assentaments, també tots ells amb la peça de l'església parroquial com a protagonista. Són exemples i apareixen reflectits en el mateix plànol d'estudi: **Verge de Gràcia** i **Sant Josep** –o apel·lant al nom popular: els Josepets de Gràcia–, **Sant Miquel del Port** a

9. MARTÍ VILALTA, J. *Ara és l'hora, catalans*. Sant Vicenç de Castell: Farell Edicions, 2013. P. 21

10. Aquest darrer àmbit és ocupat pel parc de la Ciutadella des de finals del s. XIX, moment en que s'enderroca la fortificació militar que havia estat construïda al 1714 amb el Decret de Nova Planta en perdre Barcelona la Guerra de Successió. (Més informació d'aquest episodi a l'apartat 'Sant Miquel del Port', cap. 2).

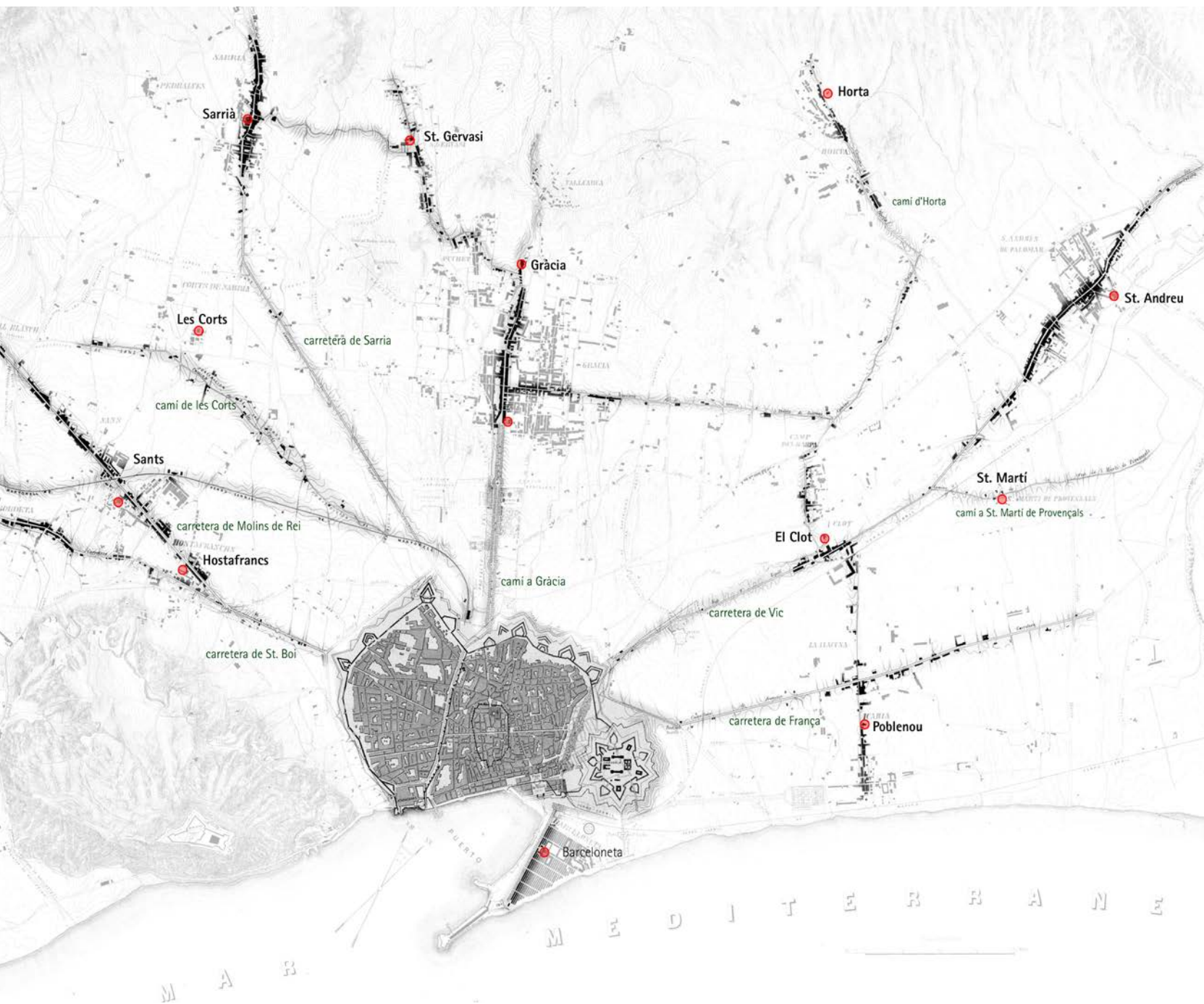

▲ Fig. 5 Els quatre ravals de les expansions fora les muralles romanes. Autora, 2013. Base: ICC.

▼ Fig. 6 Creixement de Barcelona fora muralles en els segles XII i XIII. Autora, 2013. Base: MUHBA.

► Fig. 7 Els pobles agregats de les expansions fora les muralles medievals. Autora, 2013. Base: ICC, 1861.

la Barceloneta, Santa Maria de Gràcia, Santa Maria del Remei a Les Corts, Sant Àngel Custodi a Hostafrancs, Santa Maria del Taulat d'Icària del Poblenou i Sant Martí del Clot¹¹.

Per acabar amb l'anàlisi del plànol de Cerdà, aquest mostra quatre esglésies parroquials més que encara no s'han esmentat. I és que si bé anys després també acabaran sent el centre neuràlgic dels seus respectius barris, des de la seva construcció i fins a mitjans del segle XIX -i per tant en la data de l'elaboració del document- apareixen com a únics punts aïllats edificats sobre els camins que travessen la plana agrària que conforma la major part de l'extraradi de la ciutat: **Santa Eulàlia de Vilapicina, Mare de Déu del Coll, Mare de Déu de la Salut i Mare de Déu de Port.**

Aquest creixement urbà lligat, entre d'altres factors, a la presència de temples escampats pels territoris pròxims, però fora de la ciutat, provoca que la major part de la població barcelonina resideixi a l'exterior del recinte emmurallat. En conseqüència, en època medieval es comença l'aixecament d'una nova muralla, la que dona forma a l'actual districte de Ciutat Vella. La part de llevant es construeix sota el regnat de Jaume I, al segle XIII, just després d'una confrontació amb França, moment a partir del qual el sobirà creu imprescindible protegir 'la nova ciutat'. La part de ponent, que inclou l'actual barri del Raval, es desenvolupa al segle següent, durant el domini de Pere III, el Cerimoniós i la banda de mar no s'acaba de tancar fins al segle XV. Tot aquest perímetre no segueix una traça a l'atzar sinó que, adaptant-se a la topografia i a la geografia del territori, procura abrigar les construccions existents més rellevants. D'aquesta manera, dins el recinte fortificat medieval -que no s'enderroca fins a la segona meitat del segle XIX, moment de l'elaboració del plànol que està sent analitzat- queden incloses les esglésies avui parroquials de **Mare de Déu de Betlem, Sant Agustí Nou, Sant Josep i Santa Mònica, Sant Pau del Camp, Sant Pere Nolasc, Sant Jaume i Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel**, a més a més de les parròquies ja anomenades de **Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi, Sants Just i Pastor, Santa Anna i Sant Pere de les Puel·les**¹².

Estiguin dins de qualsevol de les tres muralles històriques -la romana o les dues medievals separades per l'aiguamoll de la gran rambla- o bé formin part dels nuclis rurals agregats, s'usa el plànol d'Ildefons Cerdà intencionadament modificat per reivindicar el paper que tenen les esglésies parroquials en la determinació de la forma urbana del primer assentament i del posterior creixement de la ciutat de Barcelona. I és que en el moment de l'enderroc de les muralles i just abans que es construeixi el traçat d'Eixample que estra-

11. Sant Miquel del Port, església construïda i planejada conjuntament amb el barri de la Barceloneta és un cas diferent.

(Veure 'Sant Miquel del Port', cap. 2).

Santa Maria de Vallvidrera i Santa Creu d'Olorde són dos exemples més del mateix tipus, però queden fora del pla d'estudi de Cerdà. S'incorporen als plànols d'elaboració pròpia per estar compreses dins dels límits del terme municipal.

12. Les esglésies parroquials de Mare de Déu de Betlem, Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel i Santa Maria del Mar, per ser exemples paradigmàtics en alguns dels aspectes en què aprofundeix la present tesi doctoral, són analitzades específicament en apartats posteriors.

13. Veure: BORAU, C. *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*. Lleida: Pagès Editors, 2003.

► **Fig. 7** Per ordre d'aparició al text: (1) Sants Just i Pastor, (2) Santa Maria del Mar, (3) Santa Maria del Pi, (4) Sant Pere de les Puel·les, (5) Santa Anna, (6) Sant Vicenç, (7) Sant Joan d'Horta, (8) Santa Maria de Sants, (9) Sant Andreu, (10) Sant Martí de Provençals, (11) Sants Gervasi i Protasi, (12) Verge de Gràcia i Sant Josep, (13) Sant Miquel del Port, (14) Santa Maria de Gràcia, (15) Santa Maria del Remei, (16) Sant Àngel Custodi, (17) Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó, (18) Sant Martí del Clot, (19) Santa Eulàlia de Vilapicina, (20) Mare de Déu del Coll, (21) Mare de Déu de la Salut, (22) Mare de Déu de Port, (23) Sant Bartomeu, (24) Mare de Déu de Betlem, (25) Sant Agustí, (26) Sant Josep i Santa Mònica, (27) Sant Pau, (28) Sant Pere Nolasc, (29) Sant Jaume i (30) Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel.

Cal apuntar que algunes d'aquestes esglésies parroquials són construccions posteriors que reemplacen el temple inicial. Però aquí s'està reivindicant la rellevància del seu paper urbà fundacional.

Autora, 2013.

tègicament tot ho lligarà, les esglésies parroquials determinen la posició del centre de Barcelona, la de les seves vilanoves i ravals i la dels diferents pobles que al tombant de segle s’hi agregaran: Les Corts, la Vila de Gràcia, Sant Andreu del Palomar, Sant Gervasi de Cassoles, Sant Martí de Provençals i Santa Maria de Sants ho faran a l’any 1897, Sant Joan d’Horta al 1904 i l’últim, Sant Vicenç de Sarrià, s’annexarà a Barcelona al 1921, malgrat es perden en alguns dels casos els hagiòtopònims que els designen.

Tot i això, al comparar a la mateixa escala i orientació les diverses esglésies esmentades, es descobreix la inexistència d’una pauta d’implantació (fig.7). I és que, deixant de banda les primeres esglésies paleocristianes de les paròquies més antigues de la ciutat -que no han arribat dempeus a dia d’avui però se’n tenen dades gràcies a alguns estudis realitzats¹³-, es podria dir que és la pròpia existència i la traça del camí la que determina l’orientació del temple, i un cop aixecat, és la presència de l’element sacre la que provoca l’aglutinació i assentament del nucli urbà al seu redós i la conseqüent expansió de la ciutat.

Santa Maria de Sants

L'església parroquial de **Santa Maria de Sants** representa un bon cas d'estudi per exemplificar el paper embrionari que exerceix un temple a l'hora d'aglutinar un nucli de població al seu voltant. El nom propi d'aquesta església i de l'antic poble, el primer assentat fora les muralles romanes de la ciutat, presenta un element hagionomàstic seguit d'un complement nominal. És una denominació comuna, com també succeeix, per exemple, a **Sant Martí de Provençals**, **Sant Andreu** del Palomar, **Sant Genís dels Agudells**, **Sant Vicenç** de Sarrià o **Santa Eulàlia de Vilapicina**¹⁴. Aquest topònim però, té la singularitat que l'origen del cognom és ambigu i ha portat a les més aferrissades discussions per si té un caràcter religiós 'sants', o no 'sans'. El principal argument dels defensors de la 't' es justifica en l'origen llatí del nom de la població que, en documents medievals, és esmentat com a *Sanc-tis* o *Sanctos* en referència a l'existència d'una capella dedicada als Sants Màrtirs enterrats durant la persecució dels primers cristians. Però un cop demostrat que el territori que ocupa l'actual barri fou habitat fa 3000 anys pels laietans que residien a la muntanya de Montjuïc, no pot ser que tingui un nom d'arrel llatina i sembla més creïble l'adopció del terme *Sas*, paraula ibèrica per a denominar una planícia. Abans de l'inici del gran debat sobre la 't' durant la dècada dels anys 30 del segle passat, aquesta lletra rarament es troba ni en la documentació municipal ni en els escrits de l'època moderna. En aquest sentit però, quedarà el dubte de si la seva absència té relació amb l'obligada traducció del mot al castellà amb el decret de Nova Planta (1716). Sense pretendre dilatar més la qüestió toponímica, que a falta de noves aportacions filològiques contrastables seguirà sent un misteri, se'n fa referència perquè ha sigut i continua sent objecte d'estudi de les més diverses investigacions lligades a l'origen de la parròquia i del barri¹⁵.

Amb el nom de Santa Maria de Sants (o Sans) s'han batejat quatre temples, tots ells emplaçats al mateix lloc: a l'actual plaça Bonet i Muixí -fins al 1991, plaça Màlaga i, popularment sempre anomenada, 'la plaça de l'església'¹⁶. L'ermita inicial data de principis del segle XI. De fet, les referències documentals més antigues es remunten un segle abans, però no és fins en aquest moment que s'esmenta explícitament el terme municipal format al seu voltant. L'ermita apareix al punt més alt de l'espai intersticial entre dues vies importants: el vell camí ral que comunica Barcelona amb Sant Boi de Llobregat i la carretera reial que mena vers Molins de Rei, antiga carretera de Madrid i avui carrer de Sants¹⁷ (fig.1).

14. Tots són barris actuals de Barcelona que comparteixen el seu nom amb el de l'església parroquial que els origina.

15. Per a més informació, veure: ENRECH, C. *Entre Sans i Sants. Història social i política d'una població industrial a les portes de Barcelona (1839-1897)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2004. P. 18
VILARRÚBIA, J.M. *Història dels carrers de Sants*. Barcelona: Caixa de Barcelona, 1981. P. 7

16. També ha estat batejada com a 'plaza Constitución' i, durant la Primera República, 'plaça de la Federació'. L'actual nom és posat en memòria de Mossèn Manel Bonet i Muixí (Sants, 1913 – Roma, 1969), natural del barri i rector de la parròquia. Fou molt estimat pels veïns per ser entusiasta, modern i crític amb el moment que va viure. Són paraules seves: "Barcelona està morta, molt morta. El catolicisme malalt, el clergat neguitós; però hi ha el Crist amb el do de la seva paraula i el do de l'Eucaristia" (1965). Diversos autors. *En memòria de Mn. Manuel Bonet i Muixí, prev.* Barcelona: Parròquia Santa Maria de Sants, 1969. P. 15

17. Observant en un plànol cartogràfic el traçat d'aquesta darrera via, s'evidencia que realment fa baixada tant en direcció Barcelona com cap al Llobregat, tenint el canvi de pendent just a l'emplaçament del temple.

► **Fig. 1** Evolució del barri de Sants amb localització de l'església parroquial. Autora, 2014. Base: AMDS, CARRERAS, C. *Sants: Anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona*. Barcelona: Serpa, 1980. P. 105

▼ **Fig. 2** Església romànica de Santa Maria de Sants dibuixada pel paisatgista Jaume Pahissa al 1890. ENRECH, C. *Entre Sans i Sants. Història social i política d'una població industrial a les portes de Barcelona (1839-1897)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2004. P. 24

18. La data del gravat (1890) és posterior a l'enderrocament del temple (1827), de manera que la seva fiabilitat històrica pot ser qüestionada. Tot i així, la diferència temporal és prou petita com perquè quedin testimonis vius que descriguin a Pahissa el temple i l'orientin en fer el dibuix.

▲ 1740: assentament rural al redós de l'església.

▲ 1855: inici de la industrialització, carretera mercat.

▲ 1890: Sants, municipi independent.

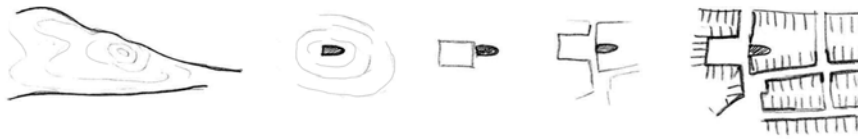

▲ 1931: Sants, barri de la ciutat de Barcelona.

El nucli de població va creixent i, al 1359, consta l'erecció d'una nova església parroquial en substitució de l'ermita inicial que ha quedat petita. Dels vestigis d'aquesta església romànica, que roman dempeus durant gairebé cinc segles, no en queden restes. A dia d'avui només hi ha l'existència d'una única referència gràfica: un dibuix fet l'any 1890 per l'il·lustrador paisatgista Jaume Pahissa i Laporta¹⁸ (fig.2).

Fins a finals del segle XVIII, moment en què es construeix la carretera de Sants sobre el traçat de l'antic camí reial, el terme municipal de Santa Maria de Sants presenta la imatge que recrea Pahissa: un petit nucli medieval i compacte que només té tres carrers (Sant Crist, Santa Anna -avui carrer del Rei Martí- i carrer del Priorat) al voltant de l'església parroquial i la seva plaça (fig.3).

Però la nova carretera esdevé una infraestructura molt influent en la forma i velocitat del creixement urbà, que anima de manera exponencial a l'augment del ritme econòmic, demogràfic i constructiu del barri. Una prova que

◀ Fig. 3 Esquema de creixement del barri de Sants al voltant de l'església i la plaça. Importància de la topografia i dels camins. Autora, 2014.

la vila de Sants està adquirint major importància és la construcció de la nova església parroquial d'estil neoclàssic, consagrada al 1827, que reemplaça la fàbrica medieval romànica i configura, amb el seu alt campanar, un referent visual i simbòlic durant tot un segle (fig.4). És obra dels arquitectes Josep Renart i Francesc Renart -pare i fill- sobre uns fonaments ja començats que responen a un anterior projecte, firmat per Ignasi March, que s'abandona per la seva excessiva ambició¹⁹.

A partir de la meitat del segle XIX, moment caracteritzat per una progressiva industrialització, al municipi s'hi instal·len grans vapors i s'hi construeix una línia ferroviària. Les noves comunicacions i la proximitat al port asseguren l'èxit de les fàbriques al voltant de les quals s'hi edifiquen nous habitatges seguint dos models de creixement: 'l'acarrerament' i 'la urbanització'. Els acarreraments són fileres de cases que segueixen els camins ja existents que es converteixen en carrers. Les urbanitzacions, en canvi, creixen a partir d'una plaça central al voltant de la qual es tracen carrers rectilinis sobre els que es dissenya una parcel·lació regular de 6m. d'ample de façana per 13m. de profunditat²⁰. La professora de geografia urbana Mercè Tatjer explica que és així com creix el poble de Sants fins a l'annexió a Barcelona l'any 1897, moment a partir del qual l'Ajuntament passa a regular-ne la seva expansió amb plans generals i parcials de caràcter més unitari. Enmig d'aquest clima obrer i industrial que determina la fisonomia general del barri, l'església parroquial esdevé una fita important a nivell urbà i social. Però després de la Guerra Civil espanyola (1936-39) queda tan malmesa que s'enderroca completament i resten dempeus només l'escalinata d'entrada –ara de 19 graons, un de menys dels que tenia- (fig.5). Aquest element arquitectònic és el més important, perenne i característic de l'enclavament protagonitzat per l'església.

Amb la preexistència d'aquest potent i atractiu element d'accés fermament ancorat a la plaça, i amb la voluntat d'aprofitar els fonaments que queden de l'anterior temple, s'encomana a Jaume Santomà i Casamor el nou projecte. Segons les notes històriques recollides per Joan Miralles i Zamora, l'arquitecte només n'arriba a fer un croquis, perquè a l'any 1940 mor a causa d'un traumatisme greu després d'una caiguda durant la construcció de l'Escola Naval Militar de Marín, obra que supervisava²¹. S'encarrega llavors

19. Ressenya publicada al "Diario de Barcelona", n° 161, 10 de juny de 1827. Íntegrament reproduït a: Diversos autors. *Centenari 1827-1927*. Barcelona: Església Parroquial de Sants, 1927.

20. TATJER, M. *El creixement urbà: Conèixer el districte de Sants-Montjuïc*. Barcelona: Arxiu Municipal del Districte de Sants-Monjuïc, 1993. P. 4

21. MIRALLES, J. *Notes històriques del poble i parròquia de Santa Maria dels Sants*. Barcelona: Seminari d'Història Eclesiàstica Contemporània, 1976. P. 492

22. Carta de renúncia consultable a l'Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona. Carpeta 23.320

23. Raimon Duran i Reynals (Barcelona, 1895 – Barcelona, 1966).

24. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus civil', cap. 3).

◀ Fig. 4 Església neoclàssica de Santa Maria de Sants dalt del turó del nucli antic de la vila a mitjan de segle XIX. AMDS.

▶ Fig. 5 Aspecte del solar que ocupava el temple després del seu enderrocament en acabar la Guerra Civil espanyola, 1939. AA.

▼ Fig. 6 Església provisional alçada sobre el solar de l'església enderrocada, 1941. AA.

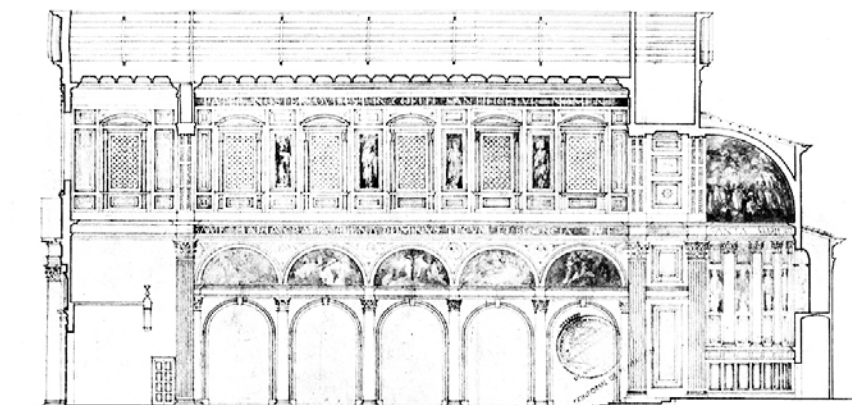

el projecte al seu ajudant, Mariano Romaní Rius, que és assistit per un altre arquitecte, també del barri de Sants com tots els precedents, Màrius Saltor i Madorell. Són ells els que, al mateix any 1940, comencen la construcció d'un temple provisional i de la definitiva i actual casa rectoral. Un any després es beneeix i els arquitectes presenten cinc propostes per al temple definitiu al ministeri corresponent. Com que no se n'accepta cap, Romaní Rius lliura una carta de renúncia, dimiteix del càrrec i es desentén de l'obra²². És en aquest moment que l'ecònom mossèn Jaume Guixà, aconsellat pel director gerent de l'Espanya Industrial S.A. i pel president de la Junta de Reconstrucció del conjunt parroquial, encomana la construcció del temple a l'arquitecte Raimon Duran i Reynals, qui manté a Màrius Saltor com ajudant²³.

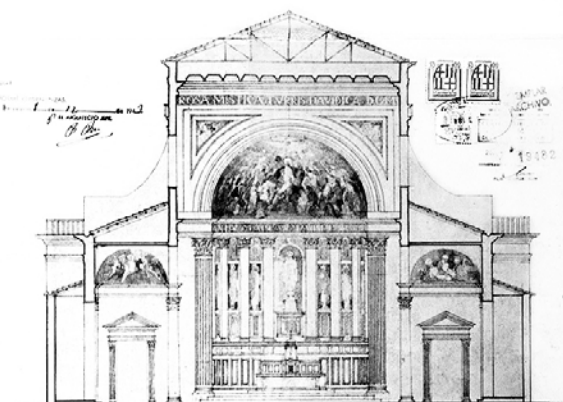
És així com, al 1941 i en plena postguerra, Duran i Reynals projecta la que hagués pogut ser l'església més italianament renaixentista de la ciutat comtal. De fet ho és, però queda camuflada darrera una façana inacabada i austera, plana i serena, que fa de teló de fons a la concorreguda plaça. La torre campanar que l'arquitecte havia dissenyat sobre paper no s'arriba a materialitzar i, en canvi, es manté l'espaldanya de la construcció provisional (fig.6). Duran i Reynals, adaptant-se a les traces existents que es troben al solar des del segle anterior, proposa una església renaixentista amb clares reminiscències al tipus primogenit eclesial per excel·lència: la basílica paleocristiana.

Tipològicament, la planta estàndard d'una basílica romana consta d'una nau central rectangular envoltada per columnes i d'una o més naus laterals de menor altura que circumda perimètricament a la nau principal. A cada costat curt s'hi disposa un absis on s'ubiquen els tribunals judicials i als costats més llargs s'hi obren els accessos. És fàcil adaptar aquesta estructura per tal que respongui a les significacions cristianes del recorregut i de la llum celestial. Tan sols cal traslladar l'accés a un dels costats menors, substituir un absis per un pòrtic i obrir punts de llum a la part superior, entre les naus laterals i la central²⁴.

L'església parroquial de Santa Maria de Sants té una estructura espacial direccional, presentant una planta basilical de tres naus de cinc trams amb capelles laterals no comunicades. Està configurada per un nàrtex d'entrada -que conté dos paquets d'escaleres i capelles quadrades a banda i banda- i una capçalera composta per un presbiteri semicircular amb una capella a cada costat, la del Santíssim usada a diari i la dedicada a la Mare de Déu. Tot plegat queda inscrit dins un rectangle en què és fàcil annexar-hi les dependències parroquials a un dels seus laterals, adaptant-se a la inclinació del carrer de Sant Crist i oferir una entrada en rampa per accedir al temple.

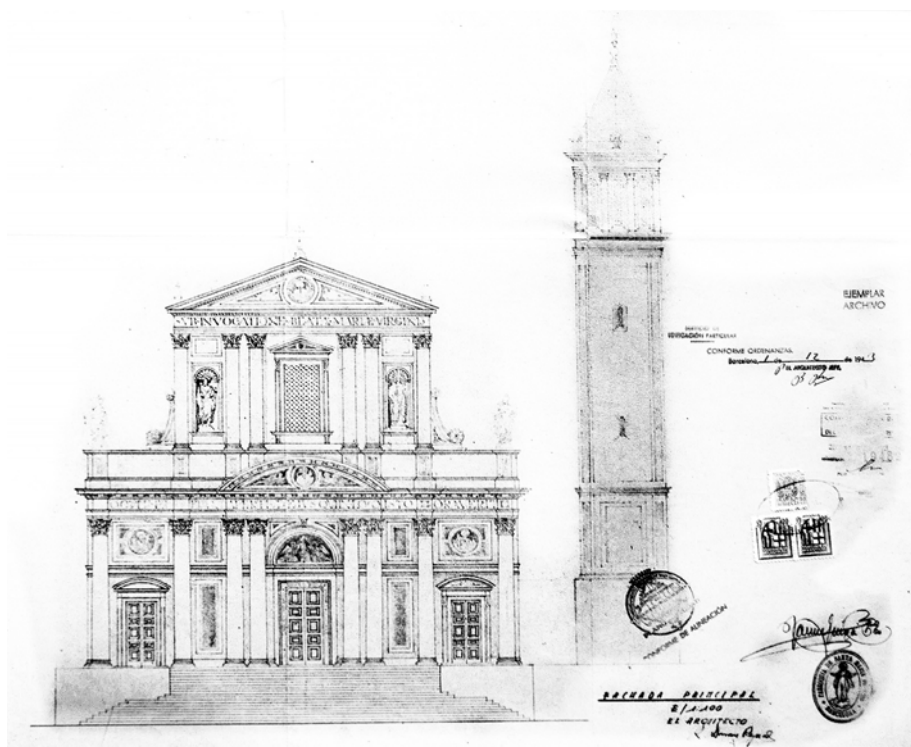
SECCION TRANSVERSAL

SECCION TRANSVERSAL

PROYECTO DE LA IGLESIA PARROQUIAL DE
SANTA MARIA DE LARGA

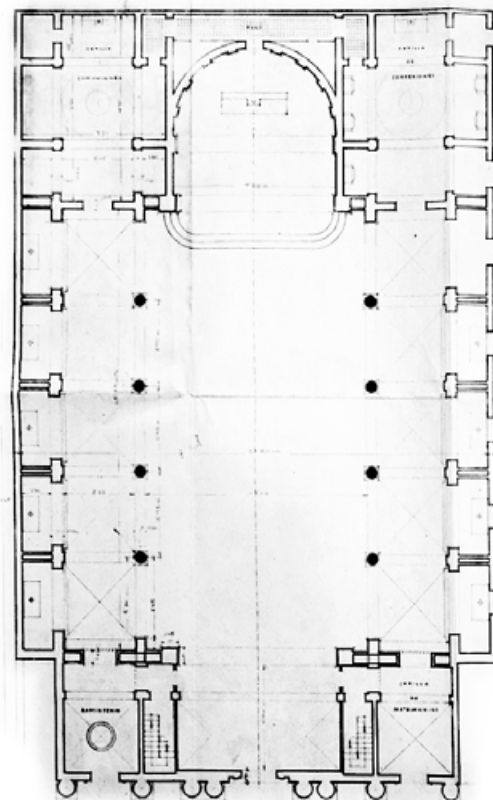
El 1.º de Mayo de 1844
El Arquitecto
D. Juan B. de...

EJEMPLAR
ARCHIVO

REPUBLICA DE
ESPANIA
CONSEJO DE INGENIEROS
Sección de Arquitectura
El 1.º de Mayo de 1844
D. Juan B. de...

RICARDO PRILLER
8/1.1.1844
El Arquitecto
D. Juan B. de...

◀ **Fig. 7** Plànols del projecte de Duran i Reynals per a Santa Maria de Sants. AMC.

▲ **Fig. 8** Pis inferior de l'alçat lateral de l'església de Santa Maria de Sants. Autora, 2014

25. El paviment no agafa tanta importància com el sostre per l'actual costum d'aquest país de moblar els temples amb bancs amb respallier. Antigament o en els llocs on és més freqüent l'ús de banquetes o cadires, el pla del terra llueix més i guanya protagonisme.

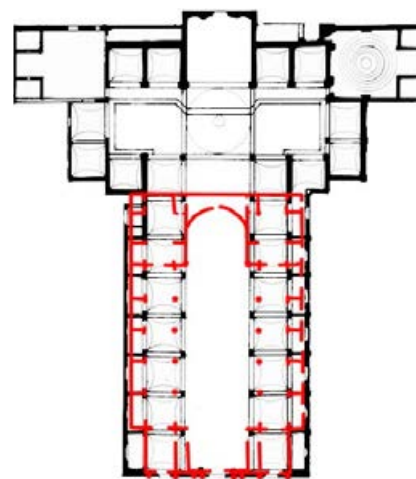
26. GATPAC: Grup d'Arquitectes i Tècnics per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània.

27. (Veure 'Maria Reina', cap. 3).

El cobriment de la nau central es resol amb encavallades a dues aigües que sostenen un sostre pla cassetonat molt treballat i l'espai de les naus laterals, de menor alçada, queda cobert per unes voltes de creueria sota les cobertes inclinades (fig.7).

Pel que fa a l'alçat interior del temple, està dibuixat per arcs de mig punt, separats per esveltes columnes corínties amb el fust de marbre rogenç i el capitell de pedra (fig.8). Les capelles laterals tenen poca profunditat i es llegeixen com petits nínxols excavats al mur perimetral emmarcats per arcs de mig punt amb pilastres del mateix ordre. El cos superior està compost per una sèrie de finestres rectangulars coronades per frontons alineats a l'eix de cada volta. Tant l'absis, a un extrem del temple, com el cor sobre el nàrtex d'entrada, a l'altre, estan separats de la nau principal per un arc triomfal amb pilastres estriades, acompanyant la mirada cap a la posició de l'altar o de la porta -segons el sentit cap on es miri- i creant una tensió direccional lineal entre els dos elements. Alhora, la presència d'aquest arc a banda i banda, deixa pur i autònom l'element més treballat de l'església al que se li dona tot el protagonisme: el sostre cassetonat. La seva geometria dialoga amb el pla del terra on, jugant amb quatre colors, s'hi dissenya un dibuix en sanefa per accentuar l'harmonia de proporcions i la linealitat espacial del temple²⁵. La posició del cancell d'entrada coincideix amb la projecció del cor sobre el nàrtex de manera que, un cop passat pel llinard que representa la diferència de cota de l'escalinata i la compressió de la doble porta, s'accedeix directament i sobtada a la nau principal, descobrint la magnitud de l'espai d'una tacada.

En realitat, Duran adapta a major escala el temple que està construït per les escoles de Sant Miquel del carrer Rosselló que, alhora, és la reproducció de la Basílica de San Lorenzo a Florència, de Filippo Brunelleschi. I és que l'arquitecte català té la capacitat i el domini estilístic suficient com per entrar a formar part del GATPAC²⁶ als anys 30 -construït amb els altres membres del grup una arquitectura del més pur racionalisme- i, després de la guerra, retornar a l'italianisme d'influència *brunelleschiana* que als anys 20 l'havia portat a viatjar fins a Florència per estudiar l'obra del mestre florentí. També a l'església parroquial de **Maria Reina** es segueixen perfectament les obres del gran arquitecte renaixentista que Duran agafa com a referència. Aquest temple és projectat pel seu amic i contemporani Nicolau Maria Rubió i Tudurí, però Raimon Duran i Reynals l'acaba i el completa quan Tudurí és forçat a marxar a l'exili durant la Guerra Civil espanyola, del qual no en torna fins a l'any 1945²⁷.

Però si per a Maria Reina agafa en préstec els detalls ornamentals concrets de l'arquitecte quatrecentista per aplicar-los després a una composició general genuïna, per a Santa Maria de Sants s'apodera del tipus arquitectònic i de la imatge interior de San Lorenzo. Per fer-ho, Duran entén que no pot quedar-se ni amb la cúpula ni amb la forma de creu llatina, perquè les proporcions de l'espai disponible a Barcelona no ho admetrien, sinó que ha d'extreure l'essència espacial que ofereix el temple: el tipus basilical (fig.9 i 10). I és que a més a més, el solar santsenc té gairebé les mateixes dimensions que el cos principal de l'exemple florentí des de l'accés fins al transepte (fig.11).

D'aquesta manera, i conceptualment parlant, es pot dir que la quarta església aixecada al turó que dona origen a l'assentament urbà, constitueix avui un dels paradigmes tipològics de les esglésies de la ciutat, ja que s'edifica seguint l'esquema primogenit de la basílica romana inicial. Duran i Reynals, arquitecte culte i il·lustrat, projecta a Barcelona un temple renaixentista de planta basilical en el *loci* que va ser escollit segles abans per a la fundació del barri de Sants.

A més a més, que en resti la façana inacabada juga a favor seu per dos motius (fig.12). Per una banda, sembla voler homenatjar a Brunelleschi, que morí deixant inacabada la de San Lorenzo i mai més s'acabà. Per l'altra, es

▲ Fig. 9, 10 i 11 D'esquerra a dreta Comparació entre la basílica de San Lorenzo a Florència, obra de Brunelleschi i la parròquia de Santa Maria de Sants, de Duran i Reynals. Superposició de les dues plantes (en vermell, l'església barcelonina).
9. Stefan Bauer, al web de Wikimedia Commons el 23.01.2015
10 i 11. Autora, 2014.

▼ Fig. 12 Façana principal de Santa Maria de Sants.
Autora, 2014.

▲ **Fig. 13** Implantació urbana de Santa Maria de Sants a la plaça de Bonet i Muixí, al barri de Sants de Barcelona. Autora, 2014.

28. (Veure 'Inexistència de l'espai buit', cap. 2).

29. Al 1878 s'hi realitza l'últim enterrament i es tanca el cementiri parroquial. MIRALLES, J. *Notes històriques del poble i parròquia de Santa Maria dels Sants*. Barcelona: Seminari d'Història Eclesiàstica Contemporània, 1976. P. 67

reafirma l'atribut de tipus basilical, ja que les esglésies paleocristianes sorgides de l'adaptació de les basíliques civils romanes estan concebudes com a mons interiors. Com a tals, tenen un tractament exterior senzill, sense ornaments, generalment de maó o pedra vista, sent al seu interior on es realitzen els decorats més luxosos a base de marbres, metalls preciosos i tota mena d'acabats ornamentals embellits amb els materials més valuosos.

Santa Maria de Sants, a més a més de ser el punt d'ancoratge a partir del qual es funda el barri i un cas paradigmàtic per explicar el tipus basilical, estudiant els elements urbans que l'envolten també configura un bon exemple de com la concatenació de places poden acompanyar el temple d'una manera lògica i ordenada, sense generar conflictes entre els vianants i els automòbils. A diferència de molts altres casos d'estudi d'aquesta col·lecció d'esglésies, on la principal via rodada passa a tocar del temple separant-lo físicament de la plaça del davant, aquí ho fa estratègicament per la banda oposada²⁸. D'aquesta manera, el traçat del carrer d'Olzinelles no impedeix que l'espai buit de la plaça Bonet i Muixí que acompanya el temple es llegeixi com la prolongació d'un mateix espai, ni interromp la relació visual i física que hi ha entre la plaça principal mencionada i les dues laterals a les quals s'encadena: de manera tangencial amb la plaça d'Ibèria a través del carrer Rossend Arús i perpendicularment amb el pas Fructuós Gelabert mitjançant un pont que funciona com un arc de triomf resolt a la manera moderna (fig.13).

Al lateral nord de l'església, amagat darrera les antigues cotxeres –avui centre cívic del barri-, hi ha un pati d'escola. Tant una construcció com l'altra estan ubicades on, fins al 1878, es localitzava el cementiri parroquial²⁹. Aquest antic fossar disposava de la seva pròpia capella, annexada a la paret lateral de l'anterior temple, que es manté fins després de la Guerra Civil, i s'enderroca juntament amb l'església. En definitiva, amb un voltant sempre canviant i mudant de fisonomia al llarg dels segles, l'església parroquial de Santa Maria està íntimament lligada a la imatge, la història i la forma urbana del barri de Sants, sent tanmateix més rellevant pel que fa referència als primers episodis de la seva fundació.

(1) Sants Just i Pastor, (2) Santa Maria del Mar, (3) Santa Maria del Pi, (4) Sant Pere de les Puel·les, (5) Santa Anna, (6) Sant Vicenç, (7) Sant Joan d'Horta, (8) Santa Maria de Sants, (9) Sant Andreu, (10) Sant Martí de Provençals, (11) Sants Gervasi i Protasi, (12) Verge de Gràcia i Sant Josep, (13) Sant Miquel del Port, (14) Santa Maria de Gràcia, (15) Santa Maria del Remei, (16) Sant Angel Custodi, (17) Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó, (18) Sant Martí del Clot, (19) Santa Eulàlia de Vilapicina, (20) Mare de Déu de la Salut, (21) Mare de Déu de Port, (22) Mare de Déu de Betlem, (24) Sant Agustí, (25) Sant Josep i Santa Mònica, (26) Sant Pau, (27) Sant Pere Nolasc, (28) Sant Jaume, (29) Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel, (30) Santa Maria de Vallvidrera, (31) Sagrat Cor de Jesús del Tibidabo, (32) Maria Reina, (33) Sant Crist, (34) Sant Francesc Xavier, (35) Santa Engràcia, (36) Sant Pacià, (37) Sant Josep Manyanet, (38) Crist Rei, (39) Santa Isabel d'Aragó i Sant Joaquim, (40) Mare de Déu de Montserrat, (41) Mare de Déu de Mont Carmel, (42) Sant Antoni de Pàdua, (43) Sant Joan, (44) Santa Agnès, (45) Maria Auxiliadora, (46) Sant Ramon Nonat, (47) La Romànica del Poble Espanyol, (48) Mare de Déu de Lurdes, (49) Santa Madrona, (50) Sant Josep Oriol, (51) Sant Eugeni i Papa, (52) Mare de Déu de Núria, (53) Sant Sever i Sant Vicenç de Paül, (54) Sant Ramon de Penyafort, (55) Puríssima Concepció, (56) Sant Joan de Sales, (57) Mare de Déu del Roser, (58) La Sagrada Família, (59) Immaculat Cor de Maria, (60) Sant Francesc d'Assís i (61) Sagrat Cor de Jesús.

El barri i l'església

La relació entre l'església parroquial i el barri pot ser molt més complexa que el cas lineal 'causa-conseqüència' analitzat, ja que a la ciutat no sempre és l'ancoratge de la peça eclesial el que provoca el naixement d'un nucli de població. Es detecten alguns barris assentats al voltant d'una fàbrica, un eix viari o qualsevol altre motor de creació que no compten amb edifici sacre durant els primers anys de la seva constitució. Molts d'aquests assentaments però, al cap d'un temps reclamen -o se'ls imposa- l'erecció d'un temple parroquial per atendre les seves pràctiques espirituals. Per tant, es tracta d'esglésies que apareixen un cop ja hi ha una certa presència social i urbana. Però paradoxalment i a mode de punt d'inflexió, els llocs on es col·loquen aquestes esglésies es converteixen en el centres que aglutinen els barris i provoquen la consolidació dels assentaments urbans al seu voltant. I això succeeix tant si hi ha un planejament al darrera -per exemple, a tot el pla de l'Eixample i en certs polígons- com si no n'hi ha i apareix un barri autoconstruït -com són les urbanitzacions marginals de la zona Franca o les del Polvorí-.

30. Són molts els autors que coincideixen a elogiar les millores que aporten les Exposicions Universals (1888 i 1929) a la capital catalana: les dues grans zones verdes de la ciutat són llegat directe de tals efemèrides (parc de la Ciutadella i muntanya de Montjuïc respectivament, localitzacions que estigueren ocupades per a usos militars i s'aprofiten els actes universals per tornar-los estratègicament a la ciutat); ambdós moments coincideixen amb creixements demogràfics importants (la primera amb l'annexió dels pobles veïns i la segona amb les primeres onades migratòries); i finalment, després de la Segona Exposició, Barcelona deixa de ser considerada provincial i es converteix en una capital metropolitana amb serveis, equipaments i infraestructures de referència.

SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. 8a. lliçó.

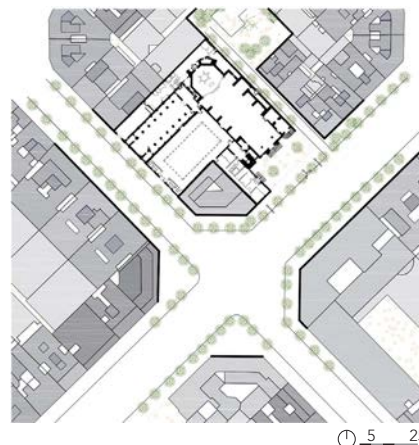
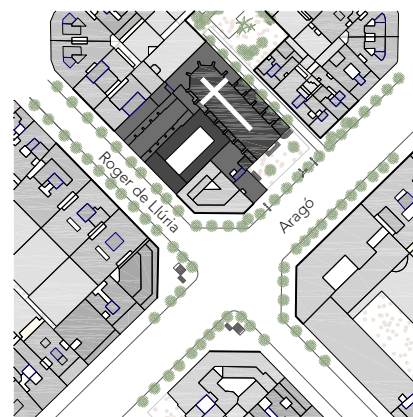
◀ **Fig. 1** Esglésies existents al 1929 amb la categoria actual de parroquial. A autora, 2013. Base: AHCB, Ref: 19837.

Aquest tipus de relació entre l'església i la ciutat va molt lligada a processos migratoris, a creixements demogràfics i, en definitiva, a la Barcelona moderna que emergeix amb el canvi de segle. I és que la ciutat representada en aquest plànol de l'any 1929 -on també es destaquen a mode de puntejat les esglésies aleshores construïdes que avui tenen la categoria de parroquial- ja no és la suma d'un nucli antic, un eixample fronterer i uns pobles perifèrics, sinó que representa la reorganització de tot un conjunt complexament entreteixit (fig.1). Passant pel sedàs de la malla proposada per Cerdà les diverses traces fundacionals i els grans eixos urbans, apareix una nova entitat delicadament maclada, on les múltiples i variades estructures poden coexistir a la vegada que formen un únic tot i en resulta una ciutat rica, complexa i posseïdora d'un fort caràcter pel fet d'incorporar en la seva gènesi la petjada de la seva evolució.

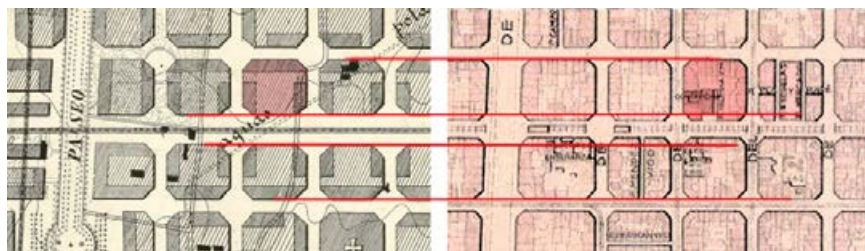
En els espais intersticials entre els antics pobles assentats i en tot el perímetre de la ciutat és on es dona amb més força el diàleg d'anada i retorn entre el naixement del nou barri, l'aparició posterior del temple parroquial i la final consolidació del conjunt. El plànol annex, obra precisa i acurada de l'enginyer militar Vicenç Martorell i Portas, així ho il·lustra. En realitat, aquest document gràfic realitzat en el context de la Segona Exposició Internacional de Barcelona esdevé un bon testimoni per a mostrar com alguns assentaments novells ja tenen temple però també com, molts d'altres, no encara³⁰.

En el plànol de la pàgina anterior, que retrata la que seria considerada la primera Barcelona metropolitana moderna, s'observen un seguit de barris de nova creació que no queden il·luminats pel 'puntejat parroquial': la Bordeta, barriada obrera nascuda al voltant de la fàbrica de Can Batlló sota el barri de Sants; les Hortes de Sant Bertran, assentament al peu de la muntanya de Montjuïc entre el Poble-sec, el mar i el Raval; el barri al redós del turó del Putxet; la població al Camp de l'Arpa, zona que conjuga les alineacions en quadrícula que li arriben de l'Eixample i les traces existents dels barris del Clot i del Guinardó; i finalment, les noves barriades implantades al nord-est de la ciutat: la Trinitat, les Roquetes o el Verdum, entre d'altres. Tots aquests exemples, i molts altres que apareixeran durant les dècades següents, són barris que tenen aquesta relació d'anada i retorn amb l'església parroquial.

De les esglésies edificades abans del 1929 recollides al plànol de Martorell que segueixen aquesta estratègia, cal ressaltar la de la **Puríssima Concepció**. Al quadrant nord de la intersecció dels carrers Aragó i Roger de Llúria, entre la Barcelona vella i la Vila de Gràcia, el temple s'eleva com una de les primeres construccions singulars que es fan a l'Eixample. La seva implantació és clau per a començar a assentar el Pla Cerdà, ja que aglutina al seu voltant les primeres edificacions cenyides al traçat acordat. El temple s'alça des de l'any 1871 al carrer Aragó, aparentment enretirat de l'alineació convinguda, configurant així un atri d'entrada i ocupant, amb el claustre, la capella annexa i les dependències parroquials, una de les primeres cantonades que es materialitzen a l'Eixample (fig.2). En realitat però, comparant el pla teòric i la malla real -en els plànols dels enginyers Cerdà i Martorell respectivament-, s'observa que la posició del temple correspon perfectament a l'alineació marcada en el pla Cerdà (fig.3). En el projecte i sobre el paper, el carrer Aragó havia de ser més ample que com finalment es construeix a la ciutat. L'atri d'entrada per tant, apareix no per una decisió en el moment de la col·locació de l'església, sinó com una conseqüència de la posterior construcció avançada dels immobles veïns.

▲ Fig. 2 Implantació urbana de la Puríssima Concepció a la cantonada entre els carrers Aragó i Roger de Llúria, al barri de La Dreta de l'Eixample de Barcelona. Autora, 2014.

◀ Fig. 3 Comparació entre el Pla Cerdà Teòric i l'Eixample construït a la ciutat. Autora, 2014. Base Pla Cerdà: ICC, Ref: RM.267960. Base Eixample Martorell: ET-SAB, Ref: CV-0.048.

En qualsevol cas però, el fet que la façana sacra estigui enretirada respecte la resta, provoca l'eixamplament de la vorera als peus del temple i crea una plaça al seu davant, amb la qual cosa es genera un diàleg amb l'entorn molt diferent del que es dona, per exemple, al mercat veí que comparteix el mateix nom. Tot i que tanmateix en aquest darrer, obra d'Antoni Rovira i Trias, no li cal un espai de transició i de benvinguda ja que és concebut com a edifici passant entre el carrer Aragó i València. El mercat de la Concepció s'inaugura al 1888, poc després que es construeixi el temple parroquial, i ja presenta la nova i definitiva alineació del carrer Aragó.

L'església de la Puríssima Concepció apareix a l'actual emplaçament quan, al 1871, el mestre d'obres Jeroni Granell i Mundet trasllada pedra a pedra l'església –i posteriorment, al 1888, el claustre– del que havia estat el monestir de les Jonqueres. El nou conjunt en el context de l'Eixample representa un símptoma de la devoció medievalista que hi ha durant les darreres dècades del segle XIX, més interessant per la recreació romàntica o per l'actual concepte del reciclatge que se'n pot extreure, que no pas per la fidel restitució estructural o espacial del temple. De fet, comparant el monestir de les Jonqueres amb l'església de la Puríssima Concepció s'observa que, en el trasllat, es canvia la ubicació de la porta original, s'obren finestres anacròniques i el claustre queda retallat per adaptar-se a la menor superfície de la nova ubicació (fig.4 i 5). És un d'aquells contrasentits topogràfics on no hi ha unitat temporal ni estilística entre la peça arquitectònica singular i el conjunt del barri. I alhora, és una mostra de quant versàtil pot arribar a ser el tipus sacre, consentint ésser mogut d'un lloc a un altre i adaptant-se a qualsevol emplaçament de la ciutat.

► **Fig. 4 i 5** D'esquerra a dreta Comparació entre el monestir de les Jonqueres en el seu emplaçament original -entre els actuals carrers Jonqueres, Trafalgar i Via Laietana- i el temple parroquial i el mercat de La Concepció.

Autora, 2014. Base: ciutat: googlemaps; monestir: AHCB (Ref: Garriga i Roca, Q.33); església parroquial: APA-ETSEB; mercat: AAC.

Al segle XIII, el monestir estava situat sota la plaça Urquinaona, entre la via Laietana i el carrer que, conservant el nom monacal, s'anomena carrer Jonqueres. Les pedres es traslladen una a una a la que serà la primera església del nou traçat de la ciutat i el solar que ha quedat desocupat, passa a albergar el Banco Hispano Colonial, obra d'Enric Sagnier, actualment reconvertit en hotel³¹. Monestir, banc, hotel: un emplaçament estratègic al centre de la ciutat que, al llarg del temps, va albergant arquitectures i usos diversos en sintonia a l'evolució que experimenta la societat.

Un altre exemple d'església que es construeix en un moment en què el barri de l'Eixample comença a estar poblat i que amb la seva presència n'accelera el creixement és l'església de **Mare de Déu del Pilar**, a la cantonada entre els carrers Casanova i Londres. Aquest temple encara no consta al plànol de Martorell, ja que no es comença a construir fins al cap de deu anys, al 1939, en finalitzar la Guerra Civil espanyola. Un cop més, són els residents de la zona els que reclamen l'església per atendre les seves pràctiques espirituals. La construcció d'aquesta església parroquial però, es fa present des de l'inici per la seva absència. La referència que se'n té és pel buit, pel que cada u s'imagina que un dia hi haurà. És el buit encara avui existent entre les mitgeres despullades veïnes i, un altre cop, la presència d'una sòlida escalinata, que fan d'aquest enclavament urbà un lloc únic i interessant (fig.6). En aquesta cantonada havia d'alçar-se un temple d'estil neoclàssic, de creu grega i amb una imponent cúpula, obra d'Antoni Fisas (fig.7). Però l'edifici és massa ambiciós pels temps de postguerra i només se'n construeix la cripta soterrada, al 1939, sobre la qual hi ha un pati d'escola -curiosament però en conseqüència- amb forma de planta basilical (fig.8).

31. Enric Sagnier i Villavecchia (Barcelona, 1858 - 1931).

▼ Fig. 6, 7 i 8 D'esquerra a dreta Fotografia actual, projecte d'Antoni Fisas i imatge aèria de l'església parroquial de Mare de Déu del Pilar, al xamfrà entre els carrers Casanova i Londres.

6. Autora, 2014.

7. AA.

8. Autora, 2014. Base: googlemaps.

32. En el cas de Sant Bartomeu, l'edifici actual és la tercera església que el barri ha vist alçar-se. S'inaugura l'any 2005, representant una de les últimes construccions sacres de la ciutat. L'anterior, obra de l'any 1980 de l'arquitecte Xavier Monteys, substituïa el barracó provisional inicial, estava projectada en base al cèlebre *Modulor* de Le Corbusier, i presentava una relació molt permeable amb la ciutat. Malauradament, s'enderrocà al 2000 a causa de la remodelació del barri.

L'església parroquial del **Bon Pastor**, al barri que avui porta el mateix nom i al plànol d'estudi apareix com a 'barriada Estadella', situada a sota de Sant Andreu, a cavall entre Santa Coloma de Gramenet i Barcelona; **Sant Bernat de Claravall**, a ciutat Meridiana o **Sant Bartomeu**, l'església del barri del Polvorí, són tres exemples més que apareixen per donar servei a les noves barriades ja formades que suposadament així ho demanen. Totes tres van lligades a processos de creixement demogràfic massiu i vinculades a moviments migratoris de classes humils i treballadores. La primera dóna resposta al fenomen dels anys 20 i la segona i tercera a la dels anys 60, i és a més a més aquesta última la que sorgeix per acollir els barraquistes de Montjuïc. En tots tres casos, el culte es comença a un barracó provisional al voltant del qual s'organitza la vida social i popular dels treballadors i, amb els anys, es construeix l'església definitiva al mateix lloc que es converteix en centre neuràlgic del barri³² (fig.9, 10 i 11).

▼ **Fig. 9, 10 i 11** D'esquerra a dreta Implantació urbana de les esglésies parroquials del Bon Pastor, al barri amb el mateix nom, Sant Bernat de Claravall, a Ciutat Meridiana, i Sant Bartomeu, a l'actual barri de La Marina de Port -antigament i popularment anomenat Polvorí-.
Autora, 2014.

Sant Medir

En general, les esglésies que neixen amb la categoria de parroquial, a diferència de les que inicialment són propietat d'ordes religioses i pel motiu que sigui s'hi han convertit, s'edifiquen com a conseqüència de l'aparició de nous barris a la ciutat. Són esglésies que sorgeixen normalment en zones perifèriques mancades de tot tipus d'equipaments i, amb la seva presència y funció cívica, aglutinen els habitants que hi viuen i acceleren el creixement de l'assentament urbà al seu voltant³³. Un exemple que ho il·lustra de manera paradigmàtica és el de l'església parroquial de **Sant Medir**, al barri de La Bordeta o, tal i com encara l'anomenen els veïns que hi viuen, 'barri de Sant Medir'.

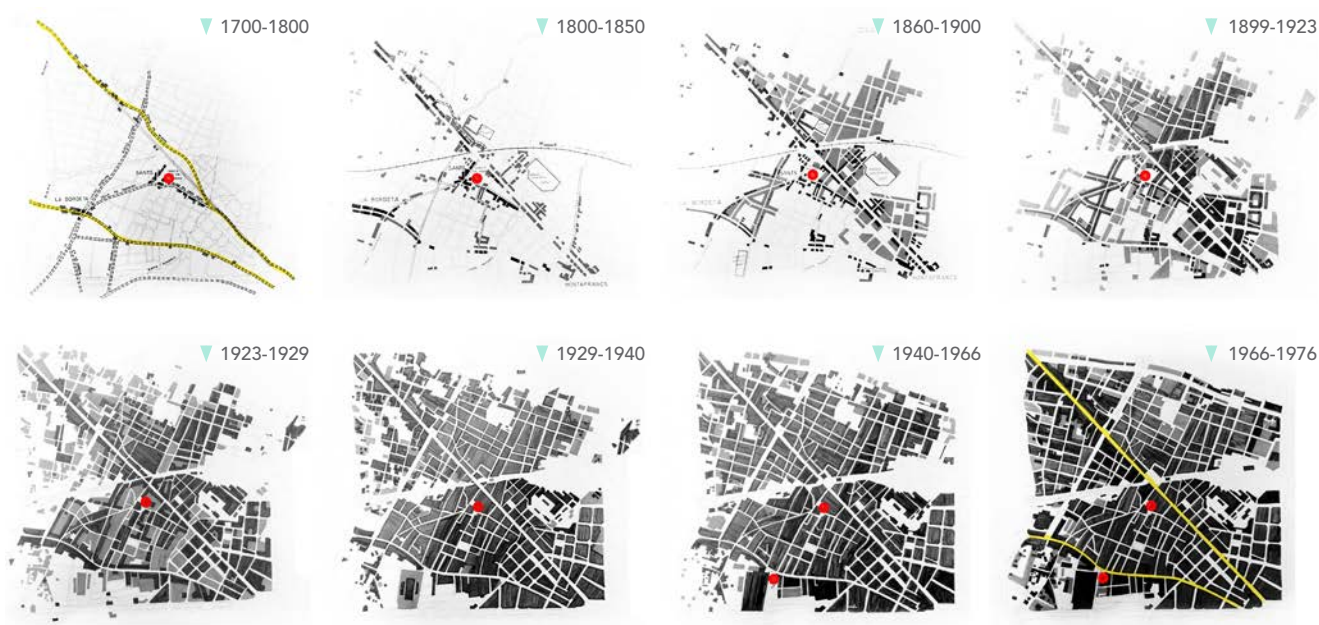
Si l'església veïna de **Santa Maria de Sants** apareixia en el punt més alt entre la carretera reial que porta cap a Molins i el camí ral de Sant Boi -més lligada a la primera via-, la de La Bordeta ho fa segles després amarrada a la segona. Ambdós eixos infraestructurals són molt importants en la història del creixement de la ciutat i, al principi, competeixen pel seu desenvolupament. A mitjans del segle XVIII però, amb la construcció del pont de Molins de Rei, la primera -l'actual carrer de Sants- pren una predominança indiscutible sobre l'altra, i en conseqüència es consolida un barri al voltant de la parroquia de Sants i al llarg de tot el carrer³⁴ (fig.1).

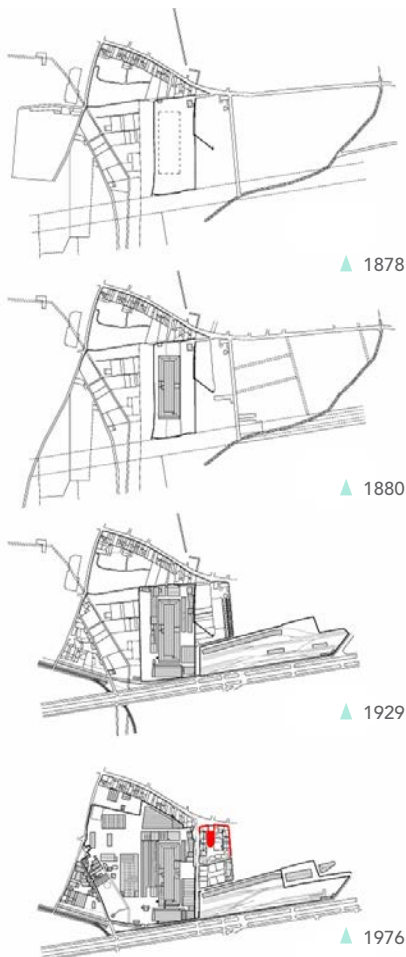
33. (Veure 'L'equidistància parroquial a la ciutat', cap. 1).

34. (Veure 'Santa Maria de Sants', cap. 1).

▼ Fig. 1 Evolució del barri de Sants i La Bordeta amb la localització de les esglésies parroquials de Santa Maria de Sants i Sant Medir i dels seus dos eixos fundacionals. Autora, 2014. Base: AMDS.

► Fig. 2 Evolució de La Bordeta al voltant de Can Batlló i aparició de Sant Medir. Autora, 2014. Base: web canbatllo.wordpress.com el 28.01.2015.

S'observa en el plànol com, contemporàniament, el barri de La Bordeta només està format per alguna masia dispersa a banda i banda d'aquest segon camí –avui anomenat, segons el tram: carretera de la Bordeta, carrer de Gavà, de la Constitució o de Santa Eulàlia-. En el fragment que travessa el barri de La Bordera encara manté el traçat de l'antiga via romana que, prenent el nom de Via Augusta, sortia per la porta del Call i travessava el Llobregat per Cornellà i Sant Boi fins a Tarragona. És sobre d'aquest eix que s'inaugura la parròquia de Sant Medir, al 1948 en uns baixos i de manera provisional (carrer de la Constitució, 56) i, deu anys després, es col·loca la primera pedra de l'església actual i definitiva (Constitució, 17). Des d'aleshores, el temple exerceix de final visual del carrer Olzinelles.

Però tant el segon temple avui existent com el primer temporal apareixen en un barri que ja s'ha començat a poblar. En aquest segle i mig que va des que només hi ha la traça del camí fins a l'aparició de l'edifici parroquial, 7000 persones han anat a viure a la zona sud del barri de Sants en una àrea eminentment rural esquitxada per la presència de magatzems i vapors dedicats al sector industrial. Segons dades de l'any 1948, un total de 1800 treballadors tenen feina a la fàbrica tèxtil de Can Batlló i la resta d'habitants de l'anomenat 'suburbi' es reparteixen entre la indústria metal·lúrgica –que té una representació de 52 empreses comptant des de les més petites i familiars fins a la gran 'Hispano Suiza Fàbrica de Automòviles, S.A.'- i la química, del vidre, de la llet i de la farina. Amb tota aquesta informació, sembla que a la zona només hi tingui cabuda el sector industrial, ja que no hi consta la presència de cap edifici públic singular que doti de vida social al barri, caracteritzi la seva imatge i influèncii la forma del seu creixement urbà³⁵.

35. Esportivament parlant, abans de la Guerra Civil espanyola (1936-39) hi havia hagut el 'Club Esportiu La Floresta', el 'Club Dinàmic Batlló', el 'Club de Futbol Bordeta' i el 'Club Ciclista Catalunya', però tots són clausurats o minvats d'activitat durant la postguerra.

BIGORDÀ, J. *Sant Medir, des de la crònica i des del demà, 1984-1998: cartes amb vent de Garbí*. Barcelona: Biblària, 1997. P. 29

36. Mossèn Amadeu Oller exerceix de rector de la parròquia de Sant Medir des de la fundació del temple a l'any 1948 fins a la seva mort al mes de febrer del 1957.

Això és un fet que retrata amb fidelitat la realitat del moment que viu aquest nucli de residència obrera, que apareix quan s'implanta la indústria als afores de la ciutat. Al 1878 s'inaugura la '*Fàbrica de Hilados y Tejidos de algodón, blanqueo, estampados y aprestos de Juan Batlló*'. Una dècada després, la fàbrica ja dona feina a prop d'un miler de treballadors que s'instal·len a viure al seu voltant, i així s'amplia pel límit sud el terme municipal existent al voltant de la parròquia de Sants. És en aquest entorn d'habitatges i petits tallers industrials a banda i banda de Can Batlló que apareix la peça de l'església i es vertebrava primer socialment i després urbanística el barri (fig.2). El tarannà progressista del seu primer rector, mossèn Amadeu Oller, i el rumb cívic i reivindicatiu que pren la parròquia des de l'inici, fan que el temple de Sant Medir es converteixi ràpidament en l'element que faltava al barri de La Bordeta per deixar de sentir-se com un sector despreciat de la ciutat³⁶.

Al 1948 es fa l'acte de possessió de la parròquia al mig del carrer, a la intersecció entre Constitució i Olzinelles. En aquest emplaçament, deu anys després es construeix l'església definitiva, actuant des d'aleshores com a centre estructural del barri³⁷. La presa de possessió de la parròquia és per tant un acte simbòlic ja que encara no hi ha l'edifici sacre construït, però tot i així sacseja socialment el barri. A mode provisional, s'habiliten uns baixos al mateix carrer Constitució –al número 56 que té sortida al passatge de Toledo– per tenir un lloc de reunió i trobada (fig.3 i 4). Ràpidament, es creen i es coordinen diverses associacions de caràcter laic i religiós, que organitzen actes col·lectius de tota mena. Els veïns de la zona col·laboren i gaudeixen del que s'hi ofereix i és que, de sobte, tenen la possibilitat d'omplir el temps lliure amb noves aficions cíviques i un lloc representatiu on anar-les a practicar.

A més a més dels serveis espirituals com són la catequesi o els grups de reflexió, que també hi són presents, s'organitza un ampli ventall d'activitats laiques liderades indistintament per religiosos i seglars com, per exemple, cant coral, teatre, sardanes, sessions de cinefòrum, conferències culturals, exposicions de fotografia, classes de cuina i tallers de tall i confecció. També es dona formació del tipus cultural: s'inaugura una biblioteca escolar, s'ofereixen classes de cultura general, francès, català i dibuix lineal i es crea l' 'Escola Oberta' -encara avui en funcionament- on s'imparteixen cursos d'infermeria i de mecànica professional. A més a més, es construeix un gimnàs que complementa el camp de bàsquet existent, i es cobreix així la vessant esportiva que tanta demanda té. Al mateix 1950 es forma 'la colla de Sant Medir' i es creen vincles amb les de Gràcia, Sant Gervasi, Sarrià i Sants. D'aquesta manera, es comencen a celebrar festivitats religioses i també populars -el corpus, la castanyada o les festes majors-, s'organitzen visites col·lectives a llocs emblemàtics de la ciutat –a l'Ajuntament o al Camp del Barça- i es fan excursions i viatges a destins més allunyats –Montserrat, Arbúcies, Lorda o Roma-³⁸ (fig.5 i 6).

37. La de Sant Medir és una de les 35 parròquies de nova creació que l'arquebisbe Gregorio Modrego Casaus crea a l'any 1945 a fi de superar els efectes devastadors que va tenir la Guerra Civil (1936-39) espanyola a la ciutat de Barcelona.

MUÑOZ, F.; MARTÍ, J.M.; CATALÁN, F. *Gregorio Modrego Casaus. Obispo del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona. Documentos y notas históricas*. Barcelona: Claret, 2002. P. 225

(Més informació d'aquest episodi a l'apartat 'L'equidistància parroquial a la ciutat', cap. 1).

38. Relació d'activitats dutes a terme els primers anys de la parròquia extret de la cronologia elaborada per mossèn Josep Bigordà.

BIGORDÀ, J. *Sant Medir, des de la crònica i des del demà, 1984-1998: cartes amb vent de Garbí*. Barcelona: Biblària, 1997.

▼ **Fig. 3, 4, 5 i 6** D'esquerra a dreta Fotografies de l'edifici del carrer Constitució núm. 56 on s'instal·la el primer centre parroquial: façana a l'any 1948; façana al 1949; ballada de Sardanes al pati interior; taller de mecànica als locals.

BIGORDÀ, J. *Sant Medir, des de la crònica i des del demà, 1984-1998: cartes amb vent de Garbí*. Barcelona: Biblària, 1997.

39. La gent que freqüenta Sant Medir no ho fa necessàriament per qüestions espirituals. Aquesta parròquia assumeix també les funcions de centre cívic i assistència social. Els habitatges del barri són de mala qualitat, estan construïts sota mínims i no tenen cap concessió al confort. En un context on és més agradable estar al carrer que a casa, s'entén la dimensió que pren el temple i el servei que fan els locals parroquials. A més a més, a mitjans dels anys 50 comencen les obres del primer grup d'habitatges de la parròquia. Per intentar suplir el dèficit residencial, es crea una organització jurídica –primer popularment anomenada 'Junta del Totxo' i després constituïda oficialment com a 'Agrupació de Beneficiaris Cooperadors de Sant Medir'- inspirada en la que contemporàniament i en un context semblant ha propiciat la construcció del barri del Congrés.

40. Jordi Bonet i Armengol (Barcelona, 1925).

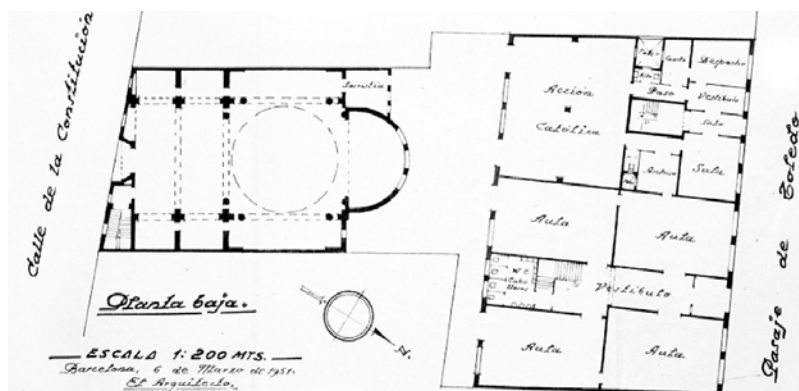
41. Segons el que es dedueix d'un plànol trobat a l'Inventari dels Béns Immobles de l'Arxíu Diocesà de l'Arquebisbat de Barcelona, el temple projectat per Puig Janer s'hagués ubicat al mateix solar on hi havia l'església provisional. Sense que en constin més dades, les imatges publicades per mossèn Bigordà mostren que no s'arribà a construir, i que tan sols es restaurà l'edificació existent afegint-hi una simbòlica espadanya i noves obertures a la façana.

42. Entrevista mantinguda amb Jordi Bonet i Armengol, arquitecte de l'església parroquial de Sant Medir, els dies 12 de desembre de 2013 i 16 de gener de 2014, als despatxos de la Sagrada Família i al despatx particular de l'arquitecte respectivament.

► Fig. 7 Avantprojecte de Manel Puig Janer per a l'església de Sant Medir al carrer Constitució (suposadament núm. 56). 1951. AA.

L'església provisional i les dependències annexes parroquials de Sant Medir es converteixen en el veritable centre cívic del barri, el qual s'aglutina al seu voltant. I és que si s'incideix tant en aquesta vessant social és només perquè és la veritable responsable de configurar un centre neuràlgic a l'àrea abans de la construcció de la peça definitiva del temple parroquial³⁹. A partir dels anys 60, ja serà l'edifici de l'església el que assumirà la tasca d'element singular estructurador del barri, però durant tota una dècada són les activitats dutes a terme en locals provisionals les que animen la vida urbana i social. A partir de la presència d'una petita església provisòria estratègicament col·locada al costat de la imponent fàbrica tèxtil de Can Batlló, un barri segregat i arraonat per la seva condició d'humil es converteix en una comunitat que passa a formar part de la vida política i social de la ciutat. La fàbrica porta els primers habitants a la zona, l'església inicial els aglutina i una i altra donen forma al creixement urbà, desenvolupament que l'església definitiva acabarà d'accelerar.

Al 1958 es col·loca la primera pedra de la nova església, seguint el projecte realitzat per l'aleshores encara estudiant d'arquitectura Jordi Bonet i Armengol⁴⁰. Es construeix ràpidament en el termini de dos anys i es dedica l'obra acabada al setembre del 1960. Tot i que passen 12 anys des que es fa l'acte de possessió de la parròquia fins a poder celebrar la primera missa dins del temple definitiu, la idea de la seva construcció es gesta des de l'inici de l'obertura del local provisional, ja que s'han trobat els plànols d'un avantprojecte per a l'església parroquial de Sant Medir, datats del 1951 i firmats per l'arquitecte Manel Puig Janer⁴¹ (fig.7). El projecte que s'acaba construït però, és el de Bonet, qui diu no tenir constància -fins ara- del treball previ de l'arquitecte municipal d'Hospitalet, fent per tant una proposta totalment diferent⁴².

El conjunt eclesial que es construeix consta de tres cossos independents però contigus, disposats a dues cotes diferents i articulats mitjançant una gran escalinata. L'església pròpiament dita i la torre del campanar es col·loquen a la plataforma superior i un volum de dependències socials i parroquials dona directament a peu de carrer. Tots tres, juntament amb els habitatges que es construeixen perimètricament al seu voltant, formen part de la mateixa actuació del conjunt parroquial (fig.8).

La planta de l'església és basilical d'una sola nau, amb dues capelles circulars, una a cada costat de l'absis, generant un presbiteri trilobular. Aquestes però, no col·laboren espacialment amb la nau central, que es lleigix com un únic buit direccional molt marcat pel descens de les càrregues en els paraments verticals. L'estructura del temple és de murs de càrrega, sobre els quals reposen voltes i arcs ceràmics, buscant que els esforços resultants siguin de compressió per tal que, tal i com feia Gaudí, puguin ser contrarestats per la pròpia geometria dels arcs parabòlics sense necessitat de reforços estructurals⁴³. Per això els paraments verticals no són homogenis i apareixen uns reguixos inclinats que, a mode de contraforts interiors i trifurcats a la part superior, van a buscar els arcs de la coberta. Aquesta, formada per quatre cúpules nervades dibuixades per estrelles de quatre braços -al centre de les quals s'hi genera un òcul on es col·loca la il·luminació artificial- juntament amb el moviment sinuós que fan els murs laterals, es converteix en la decoració de l'espai litúrgic (fig.9, 10 i 11). L'estructura del temple projectat per Bonet, tot i que segueixi els recursos econòmics i tradicionals de l'època, és explotada fins a esdevenir la verdadera protagonista plàstica i formal de l'espai (fig.12).

43. Bonet i Armengol projecta un temple senzill, però amb clares reminiscències naturalistes *gaudinianes* i és que potser el motiu principal pel qual aquest arquitecte és conegut és per ser un dels continuadors de l'obra de Gaudí a la Sagrada Família i un devot seguidor del mestre del modernisme català.

► **Fig. 8** Plànol d'emplaçament de l'illa ocupada pels habitatges, l'escola i l'església parroquial de Sant Medir, entre els carrers Constitució, Mn. Amadeu Oller, del Pi i de Viladecans.

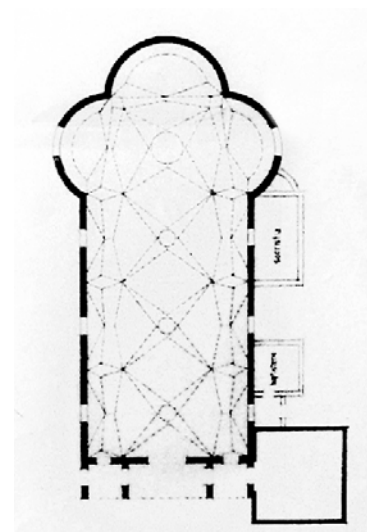
Arxiu personal de Jordi Bonet i Armengol.

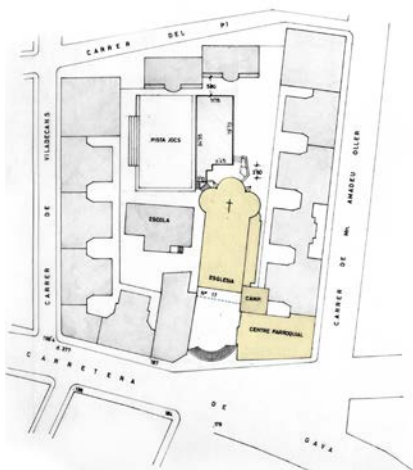
▼ **Fig. 9, 10 i 11** A doble pàgina i d'esquerra a dreta Planta, seccions i alçat del projecte de Jordi Bonet per a Sant Medir.

GÓMEZ, R. La construcción de templos parroquiales en Barcelona entre 1952 y 2000. Tesis Doctoral, UPC, Departament de Construccions Arquitectòniques, 2012. Annex, fitxa 31.

► **Fig. 12, 13 i 14** D'esquerra a dreta Fotografies actuals de l'interior, el darrera i la façana principal del temple.

Autora, 2014.

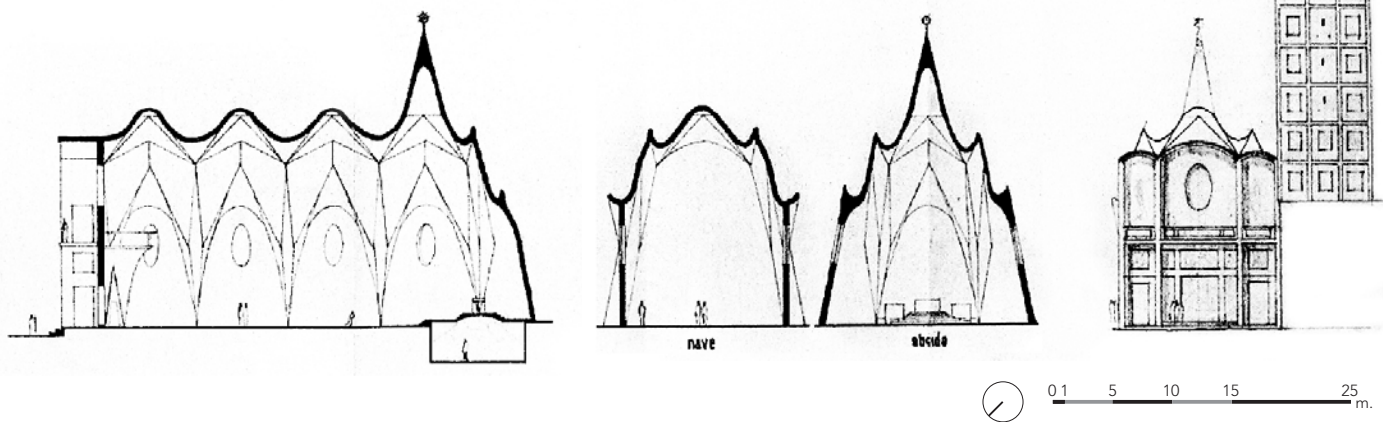

A més a més està pintada de castany fosc de manera que, sobre el llenç de l'enguixat blanc trencat, s'emfatitzen cromàticament les línies per les quals es transmeten les càrregues. Aquesta solució propicia l'aparició d'unes mínimes capelles a mode de nínxols i fornícules a tot el llarg dels murs laterals.

Des de l'exterior però, aquestes formes naturalistes queden amagades i només les coneixen els que tenen accés visual a l'escultòrica coberta revestida de trencadís, ja sigui des dels immobles que la circumden, des del pati de l'escola ubicat a l'interior de la *mansana* o, de manera fugaç, des de dues obertures existents al carrer del darrera (fig.13). I és que Bonet projecta un temple on el dins i el fora segueixen dues lògiques diferents. Tot el que participa d'una façana pública més urbana té un llenguatge contingut i racional, en consonància amb les edificacions veïnes de la zona (fig.14). A l'interior del temple en canvi -o des dels llocs estratègics on és possible veure'n la geometria exterior de la coberta- l'arquitecte construeix el que per a ell pot aportar l'arquitectura a la configuració de l'espai sacre.

anteproyecto de la iglesia parroquial de s. medir
barcelona

escala 1:200

La façana que fa de final visual al carrer d'Olzinelles per tant, lluny dels moviments curvilinis que se succeeixen a l'interior del temple, es resol amb ortogonalitat geomètrica. En realitat, és en aquesta façana on es produeix la transició entre els dos llenguatges i es soluciona intel·ligentment dotant de gruix al llindar existent entre el dins sagrat i l'exterior profà. A partir del pla on hi ha els accessos, cap endins apareix un cor sota el qual es genera un nàrtex amb cancell d'entrada i, cap enfora, es construeix un segon alçat. Aquest, que no és més que un entramat de pilars i jàsseres, és el que acaba generant ombres i dota de profunditat al pla d'accés. Per la part superior, recull les tres voltes que arriben de la coberta i, a una cota intermèdia, apareix una llosa que fa de balcó enjardinat sobre la ciutat alhora que de marquesina de protecció. Amb aquest recurs, l'estructura marcada i vista de la pell més exterior dialoga amb el volum de la torre i amb els edificis d'habitatges del barri i, la pell interna -amb l'òcul el·líptic i acabat arrebossat- amb l'interior. Tot i així, un i altre es mesclen, la sinuosa coberta s'intueix des de fora i la llosa de formigó armat que dibuixa la façana reticulada penetra fins a l'interior del nàrtex i el cor del temple (fig.15 i 16).

El gran campanar emergeix com un element aïllat i autònom pel que fa la seva forma, estil i composició. De planta quadrada i amb l'estructura de formigó vista, té les quatre plantes inferiors destinades a albergar sales diverses de treball i les quatre superiors per a l'allotjament de l'equip parroquial. D'aquesta manera, a causa de la presència d'obertures menudes que responen als requeriments del programa que allotja, la torre adquireix una aparença domèstica poc comuna en aquest tipus d'edificis. Però la coronació en

◀ Fig. 15 i 16 D'esquerra a dreta Fotografies actuals de l'accés del temple vist des del carrer i des de l'interior sacre. Autora, 2013.

delata la seva usança. Una coberta a quatre aigües que cobreix una terrassa accessible a mode de buit construït, configura el novè pis destinat a albergar les campanes que, per la seva presència i sonoritat, singularitzen l'element vertical que fa de fita pel barri.

Finalment, un tercer volum de maó i de poca alçada, al qual s'hi accedeix des de la cota del carrer i on s'alberguen les diverses activitats lúdiques i socials que van vinculades al temple, acaba de tancar el conjunt parroquial. I és que la nova església neix estant molt lligada al moviment social que s'ha gestat des de sempre al barri de La Bordeta. Òbviament s'hi realitzen activitats transcendents des de la vessant religiosa –hi destaca, als seus inicis, un cercle d'estudis dedicat a les Encíclics de Joan XXIII-, però a partir dels anys 60 augmenten les que tenen un caràcter més reivindicatiu en relació als drets dels obrers i a aquells moviments crítics amb el règim franquista. Un exemple significatiu és la fundació del sindicat de les Comissions Obreres de Catalunya el 20 de novembre de 1964 als locals del Centre Parroquial de Sant Medir⁴⁴. I fins al final de la dictadura, organitzacions sindicals variades, formacions polítiques consolidades i germinals i grups diversos de reflexió es reuneixen a Sant Medir –a vegades als locals parroquials, altres dins del propi temple o fins i tot a la cripta, i en aquest darrer cas devia augmentar de ben segur la sensació de clandestinitat- sense que ningú els preguntés per la seva identitat. I és que aquesta parròquia, més enllà de les funcions eclesials, representa un pol dinamitzador pel barri assumint, sempre que ha calgut, el paper d'ateneu popular. A dins de l'església s'arriben a fer assemblees de treballadors i vagues de fam i freqüentment s'usen les homilies per a difondre els actes cívics i socials programats⁴⁵.

44. El passat diumenge 23 de novembre del 2014 s'hi va fer una gran trobada festiva per a celebrar-ne el cinquantenari.

45. BIGORDÀ, J. *Sant Medir, des de la crònica i des del demà, 1984-1998: cartes amb vent de Garbí*. Barcelona: Biblària, 1997. Carta 26

L'església parroquial de Sant Medir és un exemple paradigmàtic per il·lustrar el cas de l'església que apareix en un barri inicialment assentat però que, a partir del moment de la seva implantació, s'accelera el creixement al seu voltant. Primer és a causa de les activitats de lleure que s'hi ofereixen, després de la lluita obrera i antifranquista i, quan tot això minva, el que és més important i intrínsec en el projecte d'arquitectura de tot edifici singular: gràcies a la seva posició i el seu paper a la ciutat.

En primera instància, la parròquia es col·loca sobre el traçat d'una antiga via romana. Ho fa just en la intersecció amb l'altre eix que estructura el barri, el que puja fins la carretera de Sants passant per davant de l'església veïna de Santa Maria. El temple s'emplaça a la primera via (carrer Constitució) representant el final visual de la segona (carrer d'Olzinelles), que queda tancat per la figura del campanar (fig.17). I en segon lloc, pel que fa a la seva

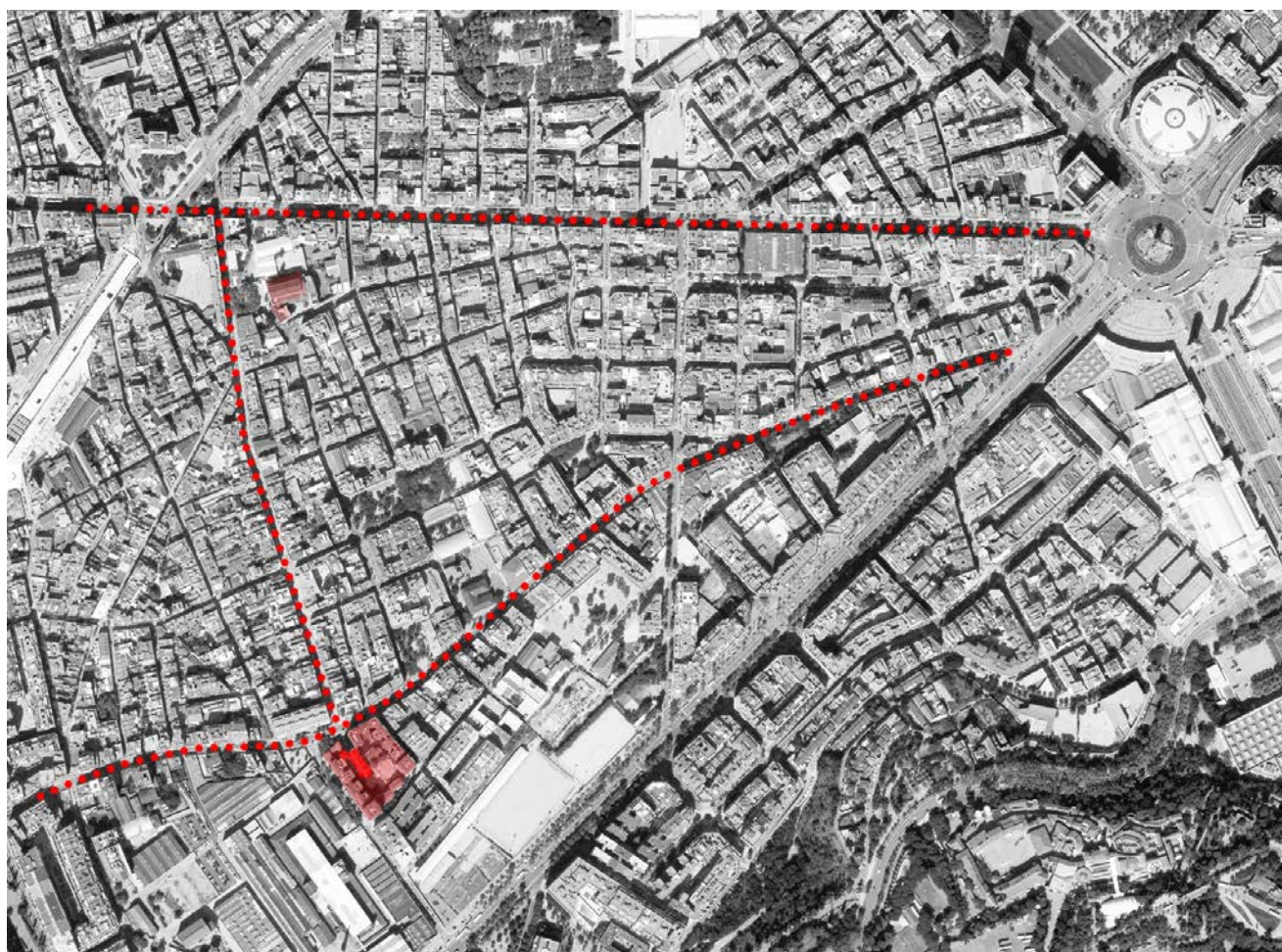
implantació a la parcel·la, s'enretira acusadament de l'alineació marcada. Aquest gest, ajudat pel canvi de cota protagonitzat per una potent escalinata, té per conseqüència l'aparició d'un espai urbà classificable com a plaça que es converteix indubtablement, encara que no hi hagi cap placa que així ho indiqui, en la 'placeta de l'església'. En aquest espai, a més a més de l'entrada del temple i de les dependències parroquials albergades al campanar, hi ha l'accés a una escola i hi fa façana un forn de pa, usant-se així com a plataforma exterior per celebrar-hi les funcions litúrgiques en els moments de culte i com una plaça pública per als veïns durant tot l'any.

▼ **Fig. 17** Situació urbana de les esglésies parroquials de Santa Maria de Sants i Sant Medir. En vermell, les esglésies i les traces fundacionals de la zona.

Autora, 2014.

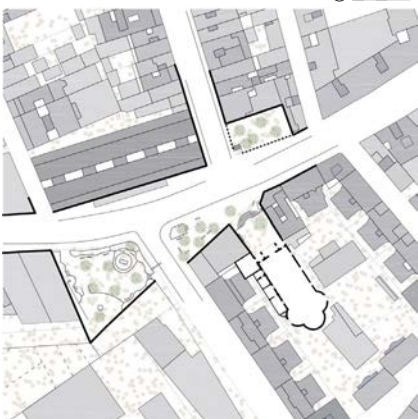
► **Fig. 18** Implantació urbana de Sant Medir al carrer Constitució amb Olzinelles, al barri de La Bordeta de Barcelona.

Autora, 2014.

Les darreres millores efectuades a l'espai públic del seu voltant han contribuït a dotar de major versatilitat i visibilitat al temple. D'una banda, una rampa afegida l'any 1994 acompanya l'escalinata semicircular i facilita la comunicació entre el carrer i la plaça. I de l'altra i encara amb més repercussió urbana, la supressió d'un tram rodat als peus del temple al 2007 permet l'eixamplament de la vorera i genera una segona plaça triangular concatenada espacialment a la primera. Dos espais més de nova creació hi col·laboren: un que només hi participa visualment pel fet de ser privat i tenir una tanca que el delimita –al final del carrer Olzinelles- i un que es cedeix a la ciutat a l'altra banda del carrer Amadeu Oller. Des del moment que s'urbanitza aquest darrer, antiga propietat de Can Batlló, el gest inclinat que fa el cos de les dependències parroquials adquireix molt més sentit i veu revigoritzada la seva utilitat (fig.18).

46. A l'emplaçament on Manel Puig Janer fa la proposta inicial, això no s'haguera aconseguit. Per tant, si en alguna cosa es diferencien els dos projectes, més enllà del tipus i de la imatge de l'edifici singular, és en la implantació urbana plantejada (fig. 19▼).

A més a més, en aquesta concatenació d'espais urbans la vegetació hi té un paper molt important. A la placeta de l'església, elevada set graons respecte la cota de la vorera, s'hi alça una gran olivera, espècie mediterrània que simbolitza la pau i la victòria. Al seu davant, alineada visualment amb l'accés del temple però al nivell inferior, hi creix un xiprer, espècie relacionada amb el ritus funerari i amb la presència de l'església. Finalment, al nou espai triangular, juntament amb un seguit d'arbres comuns al barri que doten d'unitat als nous espais urbans, s'hi planta una palmera per acompanyar el monument en homenatge a mossèn Oller. Aquest darrer, arbre de llarga vida que des del temps dels egipcis s'associa amb l'eternitat, juntament amb l'olivera i el xiprer, tanca la tríada vegetal que simbolitza el caràcter espiritual de l'edifici sacre.

En definitiva, l'elecció d'un solar en una intersecció de vies importants tancant-ne visualment una d'elles, el moviment en el pla horitzontal de recular respecte l'alineació de les edificacions veïnes per generar una plaça, el canvi de cota que força l'aparició d'una escalinata, la col·locació d'un element vertical que faci de fita i la plantació d'un arbrat que augmenti la significació del conjunt, són totes elles estratègies per a donar més presència, simbolisme i ús urbà al temple. I això és especialment necessari en aquells casos en els que l'obtenció d'espai buit que acompanyi al temple és de difícil adquisició pel fet d'implantar-se, l'edifici sacre, en un barri que ja està inicialment assentat. Sant Medir és un exemple paradigmàtic que demostra que, quan s'han tingut en compte els paràmetres arquitectònics adients, la peça singular de l'edifici eclesial ha estat capaç de reestructurar tot un entorn urbà ja existent i ha col·laborat en la consolidació del creixement urbà al seu voltant⁴⁶.

El barri amb església

Fins al segle XVIII, bona part de la història de l'arquitectura occidental s'ha pogut identificar i resumir amb la del temple cristià i és que, fins al període barroc, les esglésies són un dels tipus arquitectònics paradigmàtics en els que es bolca el progrés estructural, constructiu i compositiu de cada època. A més a més de l'indole simbòlica, utòpica i transcendental, a l'edifici sacre se li afegeixen atributs com ara monumental, al·legòric o referencial, que fan que en una societat majoritàriament creient s'inverteixin tots els recursos disponibles en la seva construcció.

Durant els segles XVIII i XIX, a Catalunya, s'inicia un procés de secularització fins que, als segles XX i XXI, hi ha un pensament dominant eminentment laic. Tot i així, i malgrat que es diu que Barcelona constitueix -en els darrers temps i juntament amb Amsterdam- una de la ciutats més laiques d'Europa, es descobreix que la relació entre l'edifici singular de l'església i el teixit comú de la ciutat comtal continua sent molt intensa. I és que per molt que la societat i l'estat democràtic s'hagin secularitzat, els temples parroquials segueixen estant molt lligats a la cultura popular i continuen existint, articulant i aglutinant la ciutat de Barcelona fins al punt d'encara formar, església i ciutat, una recognoscible entitat.

Això es detecta especialment quan s'estudien aquells casos on no és l'església la que funda el nucli urbà, ni la població ja assentada la que reclama l'erecció del temple parroquial, sinó en aquelles ocasions on l'edifici religiós i el teixit urbà es planifiquen conjuntament sobre paper i es construeixen alhora a la ciutat. És en aquests barris planejats de manera global, on es descobreix que l'església és una de les peces claus per articular i simbolitzar tot el conjunt. A Barcelona es localitzen diversos creixements d'aquest tipus que poden ser agrupats en tres línies estratègiques diferenciables:

Església i ciutat van de la mà, en una primera instància, quan es plantejen les primeres expansions territorials a prop dels teixits més antics de la Barcelona fundacional. El barri de la Barceloneta amb l'església parroquial de **Sant Miquel del Port** n'és el millor exemple. La seva construcció, al 1753 a càrrec de l'enginyer Juan Martín Cermeño, respon a un projecte de concepció militar i regularitat neoclàssica i representa el primer polígon d'habitatges de promoció pública concebut a partir del mòdul parcel·lari⁴⁷. La proposta consisteix en una estesa de carrers iguals, paral·lels, en direcció sud-est, que queden intersecats per uns altres en perpendicular. Les illes de

47. Juan Martín Cermeño és l'autor del projecte d'urbanització del barri de la Barceloneta. Pel que fa la traça del temple és obra del seu fill, també enginyer militar, Pedro Martín-Paredes Cermeño.

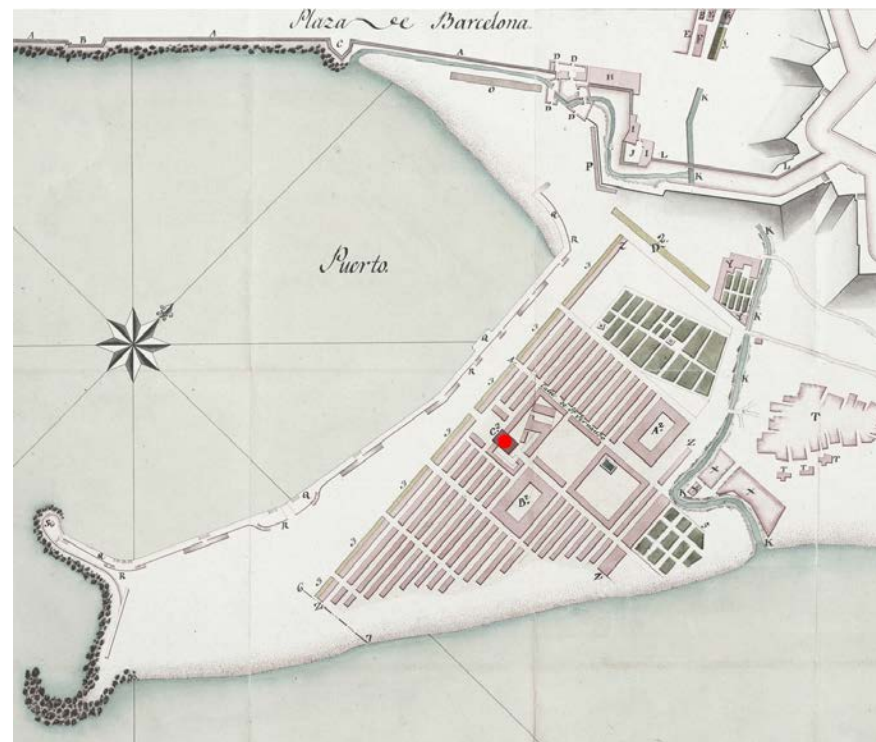
cases obtingudes en aquesta traça, allargades i de poca profunditat, estan disposades en la mateixa orientació, excepte aquelles que giren 90° per a conformar les dues úniques places del barri (fig.1). Una d'elles, la més acotada, direccional i delimitada, és l'atri de l'església parroquial de Sant Miquel del Port (fig.2); l'altra, de major superfície, més isòtropa i dispersa, configura la de l'actual mercat⁴⁸.

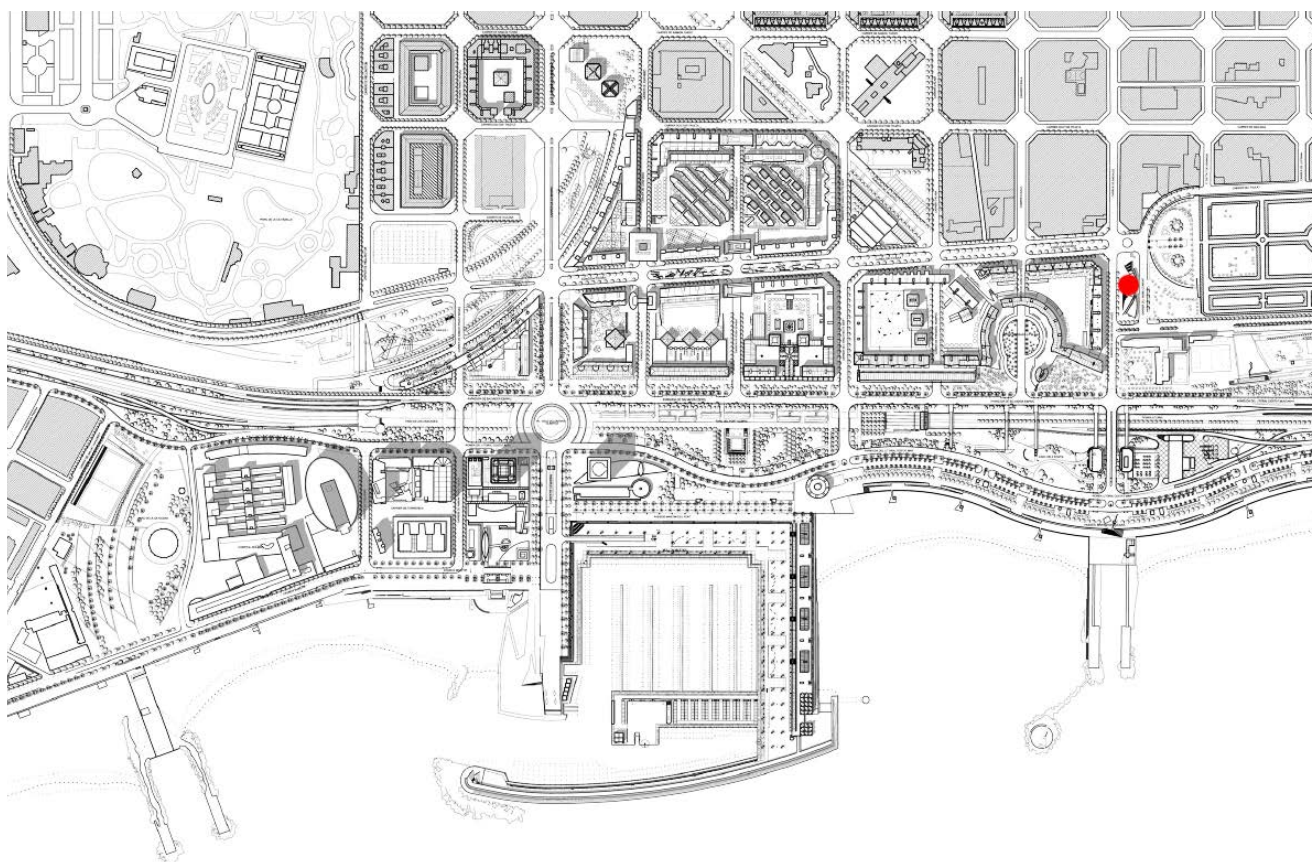
48. (Veure 'Sant Miquel del Port', cap. 2).

Projecte sobre paper i construcció d'església amb fragment de ciutat van també en paral·lel com a conseqüència d'efemèrides especials. Certes celebracions, socials i multitudinàries, impulsen la urbanització de sectors sencers de la ciutat, que tenen l'edifici sacre com a element que els singularitza. Un exemple relativament recent és l'esdeveniment dels Jocs Olímpics a la Barcelona del 1992. En motiu de la commemoració esportiva, es construeix el barri de la Vila Olímpica i s'edifica el temple del **Patriarca Abraham** com a monument simbòlic. El disseny del conjunt de la ciutat esportiva i posterior transformació en barri residencial va a càrrec de l'equip format

► **Fig. 1** Localització de l'església parroquial de Sant Miquel del Port sobre plànol manuscrit d'Antonio López Sopeña, 1801. Autora, 2014. Base: Colección Digital del Archivo General de Simancas. Ref: sig MPD, 29, 057.

▼ **Fig. 2** Façana principal de Sant Miquel del Port al barri de la Barceloneta. Autora, 2014.

per Josep Mª Martorell, Oriol Bohigas, David Mackay i Albert Puigdomènech, incorporant projectes d'arquitectes i urbanistes guanyadors de premis FAD⁴⁹ (fig.3). L'església, ara la parròquia del barri, neix com a lloc de culte amb la voluntat de ser un centre ecumènic per al diàleg interreligiós entre les diferents confessions cristianes dels participants als Jocs Olímpics. És obra de Josep Benedito i Agustí Mateos, que projecten un edifici aïllat, a mode de monument escultòric, potser més rellevant pel que representa com a fita urbana que no pas per la qualitat arquitectònica del conjunt. La seva forma és la d'un gran peix, pel record marítim de la zona i per rememorar el signe paleocristià que representa Jesús, símbol compartit entre els diversos cristians usuaris del centre (fig.4). El temple es situa al cos de forma el·líptica i es deixa la cua per les dependències parroquials, avui

▲ **Fig. 3** Localització de l'església parroquial del Patriarca Abraham sobre el plànol d'ordenació de la Vila Olímpica de la Barcelona del 1992.

Autora, 2014. Base: Web de Tempus Fugit Visual Projects el 30.01.2015

49. Concedits per l'Associació del Foment de les Arts i el Disseny (FAD), són uns premis d'arquitectura, urbanisme, interiorisme, instal·lacions i pensament i crítica que apareixen per reconèixer obres d'avantguarda i premiar la qualitat en aquests àmbits d'estudi relacionats amb l'arquitectura.

▲ **Fig. 4** Fotografia de l'església parroquial del Patriarca Abraham al final de l'avinguda d'Icària. Autora, 2014.

50. Administrativament parlant, l'església parroquial del Patriarca Abraham pertany al barri del Poblenou, però es construeix en el marc del pla parcial de la Vila Olímpica i serveix, primer als esportistes que participen als Jocs i, posteriorment, als residents d'aquest nou barri.

51. SOLÀ-MORALES, M. de. *Las formas de crecimiento urbano*. Barcelona: UPC, 1997. P. 91

52. La fundació del LUB data del 1968 i reuneix, per iniciativa de Manuel de Solà-Morales, als professors Joan Busquets, Antonio Font, Miquel Domingo i José Luis Gómez, de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona.

en dia pràcticament buides ja que foren dimensionades per un moment de molta concurrència i encara no han sabut adaptar-se per a albergar-hi nous usos. L'accés principal es fa a través d'una gran escalinata i d'un atri, que desemboca al cancell d'entrada, sota el cor del temple. La planta és simètrica segons un eix nord-est, sud-oest, però litúrgicament està mal orientada. Sent un edifici aïllat, i sense canviar la forma, podria haver-se projectat el presbiteri a l'est, al sol naixent, tal i com dicta la litúrgia cristiana. Hi ha un segon accés, a peu pla, per la part alta del carrer encarregat de salvar, amb el seu pendent natural, el desnivell de la parcel·la. El temple s'emplaça al final de l'avinguda d'Icària, en un solar límit entre la Vila Olímpica i el Poblenou que, per les seves forma i dimensions, permet situar-hi la peça eclesial autònoma⁵⁰.

Finalment, es planifica sobre paper i s'edifica a la ciutat el temple parroquial en paral·lel a la construcció del teixit urbà quan, per una manca d'habitatge, s'han hagut de crear ràpidament i amb pocs recursos nous barris de polígons a les zones més allunyades del centre històric i geogràfic de la ciutat.

En realitat, totes tres estratègies, malgrat respondre a moments i a causes molt diferents, corresponen al tipus de creixement urbà conegut com a 'polígon', on sempre hi ha aquesta unitat i paral·lisme en tot el procés de projecte, actuació i, finalment, gestió de la seva definició material⁵¹. Des del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona es fa un esforç per explicar aquest fenomen de manera pedagògica⁵². De fet, no només per explicar els teixits urbans formats com a polígons, sinó també totes les diverses formes de creixement de les ciutats. I és que el grup de recerca de l'Escola Tècnica d'Arquitectura de Barcelona liderat per Manuel de Solà-Morales fins a la seva defunció al 2012, descobreix un tercer paràmetre al tàndem clàssic de 'morfologia-tipologia' molt útil per a l'estudi de la ciutat: el de 'estructura'. Qualsevol tipus de creixement urbà pot explicar-se, des d'aleshores, amb el trinomi: urbanització, parcel·lació i edificació. És a dir, amb la relació entre la infraestructura de la distribució dels serveis, la morfologia de l'ocupació del sòl i la tipologia de la construcció dels immobles. Aquests tres paràmetres, sumats al factor temps, creen totes les formes urbanes existents a les actuals i heterogènies ciutats.

Seguint aquest discurs, els polígons constitueixen una forma de creixement urbà que resulta d'enfrontar tots tres paràmetres -parcel·lació, urbanització i edificació- en un mateix temps i amb la presència d'un sol agent. Es tracta d'una operació de conjunt, que dóna resposta a una necessitat molt concreta i on, normalment, els recursos econòmics disponibles són escassos.

En general, aquest tipus de creixement porta cap a urbanitzacions homogènies, geomètriques, aparegudes a glopades en àrees delimitades i amb la repetició *ad infinitum* dels blocs residencials. Al tornar-ho a mirar enfocant la mirada sobre les esglésies parroquials però, es descobreix que en la majoria dels casos, l'edifici de l'església és una de les peces clau que articula el conjunt eminentment residencial. És la peça que va associada a l'aparició d'espai lliure -definint, moltes vegades, la que representa l'única plaça de l'assentament-; és la fita que es col·loca en el punt de millor visibilitat; és l'edifici que s'acostuma a enretirar de l'alineació marcada i és l'element que conforma l'enclavament urbà singular del conjunt pel paper simbòlic i estructural del propi edifici eclesial.

En el creixement de la ciutat de Barcelona es detecten tres períodes on, responant a la demanda d'habitatge per a allotjar un augment demogràfic, es recorre a la construcció de polígons⁵³:

En una primera etapa, a la segona dècada dels anys vint del segle passat, apareixen els grups de 'Cases Barates'. Seguint les lleis que es dicten per a l'ocasió, es construeixen petites agrupacions de baixa densitat amb habitatges unifamiliars⁵⁴. Són un bon exemple les cases barates de Can Peguera -abans anomenada barriada de Ramon Albó-, al barri d'Horta,

53. FERRER, A. *Els polígons de Barcelona*. Barcelona: UPC, 1996.

54. La 'Llei de Cases Barates' (1921) i les actuacions del 'Patronat de l'Habitació' (1927) tenen repercussió en aquest període.

► Fig. 5 Localització de l'església parroquial de Sant Francesc Xavier sobre plànol del barri aleshores anomenat Ramon Albó. Autora, 2014. Base: Web Memòria dels barris, història gràfica dels barris del Districte Horta-Guinardó el 30.01.2015.

▼ Fig. 6 Fotografia actual de Sant Francesc Xavier a la plaça que porta el mateix nom, al barri de Can Peguera, al vessant nord del Turó de la Peira. Autora, 2014.

55. La 'Llei d'Habitatges Protegits' (1939), la 'Llei d'Habitatges Bonificables' (1944), la creació de 'La Obra Sindical del Hogar' (1942) i del 'Patronat Municipal de l'Habitatge a Barcelona' hi ajuden.

56. Aquesta urbanització és impulsada per la celebració del XXXV Congrés Eucarístic Internacional que té lloc a Barcelona l'any 1952. Tot i que la promoció del barri es pugui interpretar com un exemple excepcional d'una iniciativa personal, -el pontificat del bisbe Gregorio Modrego-, en realitat es caracteritza, com tantes altres iniciatives privades de l'època, per guanyar beneficis mentre es contribueix a resoldre el dèficit d'habitatges que l'Estat no pot assumir.

▲ **Fig. 7** Localització de Pius X sobre el plànol d'urbanització de Can Ros, denominació inicial del barri del Congrés. Autora, 2014. Base: Diversos autors. *Les Vivendes del Congrés Eucarístic de Barcelona. 1952-1962*. Barcelona: UPC, 2011. P. 40

▼ **Fig. 8** Fotografia de l'església parroquial de Pius X a la plaça del Congrés Eucarístic. Autora, 2014.

amb l'església parroquial de **Sant Francesc Xavier** significat el conjunt i el de la barriada d'en Fargues, al Guinardó, amb l'església de **Sant Antoni de Pàdua**. Són conjunts residencials amb formes urbanes d'ocupació molt simples i amb tipus edificatoris molt austers, just per donar una resposta digne a les necessitats mínimes dels que hi habiten (fig.5 i 6).

En una segona etapa, que va des que finalitza la Guerra Civil espanyola al 1939 fins a l'any 1955, malgrat es frena l'activitat en el sector de l'edificació per falta de materials de construcció, s'avança cap a la realització de formes urbanes més complexes amb més varietat de tipus d'habitatges⁵⁵. En un nou marc legal i institucional, destaca el conjunt d'habitatges del barri del Congrés, amb l'església parroquial de **Sant Pius X** com a protagonista⁵⁶. Es tracta d'un polígon de majors dimensions comparat amb els del període anterior, on s'introdueix el bloc aïllat i s'aposta per la diversitat de tipus edificatoris i on els serveis públics i els equipaments agafen més rellevància, la qual cosa té repercussió en el disseny del conjunt (fig.7). La peça de l'església, obra de Josep Mª Soteras i Mauri, malgrat que no es construeix fins uns anys més tard, està present des de l'inici del projecte i té un paper clarament protagonista (fig.8). Sant Pius X presideix la gran plaça del conjunt i, amb el

seu alt campanar de formigó armat, fa de fita per a tot el barri.

Un tercer període és el que succeeix a la dècada que va de l'any 1955 al 1965, quan es produeix un augment significatiu de l'activitat en la promoció pública d'habitatges, alhora que apareixen tot un seguit de lleis que ho propicien⁵⁷. Un exemple paradigmàtic és el del polígon de Montbau amb l'església parroquial de **Sant Jeroni**, que es desenvolupa a continuació.

57. La 'Llei d'Habitatges de Renda Limitada' (1954), la 'Llei del Sòl' (1956), la 'Llei d'Habitatges Subvencionats' (1957), la 'Llei d'Urgència Social' (1957), així com la creació de la 'Comissió d'Urbanisme i Serveis Comuns a Barcelona' (1953) i l'aprovació del 'Pla Comarcal' (1953).

► **Fig. 9** A doble pàgina i d'esquerra a dreta i de dalt a baix Implantació urbana de les esglésies parroquials aparegudes al discurs i altres exemples de polígons de Barcelona amb església: Sant Miquel del Port, a la Barceloneta; Patriarca Abraham, a la Vila Olímpica; Sant Francesc Xavier, a Can Peguera d'Horta; Sant Antoni de Pàdua, a la Font d'en Fargues del Guinardó; Sant Pius X, al Congrés; Sant Jeroni, a Montbau; Sant Lluís Gonçaga, a Sant Martí; Sant Cristòfol, a la Marina de Port; Sant Paulí de Nola i Sant Pere Ermengol, al Besós i el Maresme; Sant Mateu, a la Guineueta; Sant Bernat de Claravall, a Ciutat Meridiana; Sant Ambrós, a la Verneđa i la Pau; Verge de Natzaret, a la Vall d'Hebron i Sant Rafael, a la Guineueta. Autora, 2014.

*Nom església, nom barri (si és diferent, antic nom del polígon). Any construcció polígon (si és diferent, any construcció església definitiva).

Sant Miquel del Port, la Barceloneta. 1753.

Patriarca Abraham, la Vila Olímpica. 1992.

Sant Jeroni, Montbau. 1957 (1966).

Sant Lluís Gonçaga, Sant Martí de Provençals. 1956 (1969).

Sant Mateu, la Guineueta. 1962 (1952, 1997)

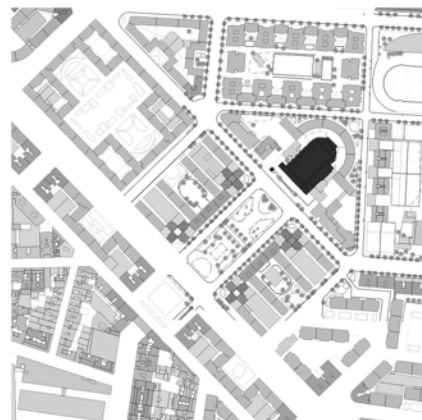
Sant Bernat de Claravall, Ciutat Meridiana. 1964 (1973).

Sant Francesc Xavier, Can Peguera (Ramón Albó). 1929.

Sant Antoni de Pàdua, la Font d'en Fargues. 1925.

Sant Pius X, Congrés. 1953 (1961).

Sant Cristòfor, la Marina de Port (La Seat). 1956 (1966, 2000)

Sant Paulí de Nola, Besós M. (Sud-oest Besós). 1960 (1962).

Sant Pere Ermengol, Besós M. (Sud-oest Besós). 1960 (1962).

Sant Ambrós, la Verneda i la Pau (La Pau). 1966 (1968).

Verge de Natzaret, la Vall d'Hebron. 1966.

Sant Rafael, la Guineueta. 1970 (1960).

0 10 25 100

Sant Jeroni

El barri de Montbau és, tanmateix, el millor polígon que s'ha construït a la ciutat durant la dècada que va des de mitjans dels 50 fins als anys 60 del segle passat i, probablement, per la lliçó de com construir dignament blocs d'habitatge col·lectiu que dóna, és un dels polígons barcelonins més estudiats i és un exemple de referència a nivell internacional. A Montbau sovint se l'anomena 'nucli satèl·lit', per emfatitzar que es tracta d'un polígon que gaudeix d'autonomia de la resta de la ciutat. I és que l'agrupació no està feta tan sols de teixit residencial, com passa a la majoria de polígons construïts fins al moment, sinó que disposa de tots els serveis, equipaments, àrees verdes i infraestructures que necessita qualsevol fragment de la ciutat. Els blocs, ben articulats i de bona factura en els materials i sistemes constructius emprats, generen una estructura urbana clara i ordenada, amb distribucions eficients i eficaces i allotgen, la majoria d'ells, comerços a les seves plantes baixes. En aquest context, també l'església parroquial del conjunt, beneïda sota l'advocació de **Sant Jeroni** en commemoració al monestir gòtic que hi havia hagut a la zona, representa un bon model d'edifici religiós planificat sobre paper en paral·lel a la resta del teixit urbà⁵⁸.

El projecte d'ordenació general del nou barri l'encarrega el Patronat Municipal de l'Habitatge als arquitectes Pedro López Íñigo, Guillermo Giráldez Dávila i Xavier Subias i Fages (LIGS), a l'any 1957⁵⁹. Es tracta d'una operació modèlica des del punt de vista urbanístic i arquitectònic i un bon experiment sociològic per pal·liar la manca d'habitatge existent en aquest moment. L'emplaçament que se'ls ofereix està situat al vessant sud-est de la falda del Tibidabo, per sobre del passeig de la Vall d'Hebron, entre els torrents de 'Mumbau' i de 'can Barret'⁶⁰. A causa del pendent natural del terreny, els arquitectes proposen una urbanització disposada en plataformes. Precisament gràcies a aquesta estratègia d'implantació, gairebé totes les visuals en direcció sud de les 31 hectàrees sobre les que es construeix el nou barri tenen vistes sobre Barcelona i fins poden arribar a divisar el mar.

Per la urgència de l'encàrrec i pel poc temps disponible abans de l'exposició commemorativa que les autoritats de la ciutat volen celebrar, l'equip d'arquitectes presenta una primera proposta en poques setmanes, que posteriorment milloren i completen fins arribar a la seva aprovació definitiva el 13 de desembre del 1957. El projecte consisteix a fer, en dues etapes, 1300 habitatges repartits en dues unitats residencials -el sector sud-oest de 9,6 ha. i el sector nord-est de 6 ha.- a més a més d'una agrupació de cases uni-

58. El cenobi dels pares jerònims, fundat a l'any 1393 i abandonat al 1835 en motiu de la desamortització de Mendizábal, és enderrocat entre els anys 1868 i 1874. Les poques ruïnes que sobreviuen, són arrasades posteriorment durant les obres d'ampliació de la gasolinera de la carretera de l'Arrabassada. El nom amb el que l'ermità Fra Ponç bateja el lloc sant, 'Valhebron', es desplaça a tota la vall i, des de l'any 1927, el sector que va des de l'avinguda de la República Argentina fins al passeig de Valldaura de l'antiga carretera provincial de Cornellà a Fogars de Tordera, n'adopta el nom. D'aquesta manera, a dia d'avui segueixen vius tant el nom primitiu de la zona (passeig i barri de la Vall d'Hebron) com el de la seva advocació (Sant Jeroni). OLIVÉ, F. *Sant Jeroni de la Vall d'Hebron*. Barcelona: REPGRAF, 1993. P. 93

59. Pedro López Íñigo (1926 – 1997: s'auto-defineix com a 'espanyol resident a Barcelona'), Guillermo Giráldez Dávila (1925: nascut a Barcelona, però d'origen gallec-) i Xavier Subias i Fages (1926 – 2013: català nascut a Figueres d'ascendència aragonesa). Si es matisa el lloc de procedència és perquè aquest trio d'arquitectes que es coneixen a l'Escola d'Arquitectura al 1943 i posteriorment formen un despatx professional, inicialment els uneix el fet de, a diferència dels altres companys de promoció, no ser pròpiament de Barcelona.

60. El nom del torrent es coneix des de sempre com a Mumbau o Gombau. Per batejar oficialment el nou barri s'escull el cultisme de Montbau, derivat del nom popular. OLIVÉ, F. *Sant Jeroni de la Vall d'Hebron*. Barcelona: REPGRAF, 1993. P. 89

61. TENA, P. Universalidad y adecuación en la obra de LIGS. Pedro López Iñigo, Guillermo Giráldez Dávila y Xavier Subías Fages (1956-1966). Tesis Doctoral, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2010. P. 112

62. CIAM: *Congrès International d'Architecture Moderne*.

63. SAGARRA, F.; CARRERAS, M.; HUERTAS, J. Mº.; OLIVERAS, J. *De les cases barates als grans polígons: el Patronat Municipal de l'Habitatge de Barcelona entre 1929 i 1979*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003. P. 119

64. (Veure 'L'equidistància parroquial a la ciutat', cap. 1).

familiars situades al peu mateix de la muntanya⁶¹. La proposta d'ordenació i el tipus d'edificis que projecten segueixen estrictament els postulats racionals recollits a les diverses edicions dels CIAM⁶². Diuen batejar el conjunt amb el cultisme extret del nom del torrent que hi havia a la zona, però de ben segur que també hi ha la clara intenció de rememorar l'Exposició Internacional de Berlín que es celebra aquell mateix any al barri de Hansa: 'Montbau' i la 'Interbau'.

Al 1958 comencen les obres del primer sector (el sud-oest) i al 1961 s'encarrega la construcció del segon (el nord-est) a Josep Soterias Mauri, Pedro López Iñigo, Manuel Baldrich Tibau i Antoni Bonet Castellana. Aquests arquitectes decideixen refer totalment l'estructura urbanística acordada -de la que només mantenen la seva disposició bàsica- i acaben redactant el Nou Pla Parcial pel polígon de Montbau que s'aprova a l'any 1962.

A la primera proposta del polígon, se situa l'església i les dependències parroquials de Sant Jeroni a la part més alta de la muntanya, a l'extrem nord-oest del barri (fig.1). Els arquitectes redactors del pla consideren que la millor col·locació per al temple és en contacte directe amb la naturalesa, tal i com antigament estava implantat el cenobi del segle XIV del que n'adopten el nom. Però quan Narcís Jubany -l'aleshores arquebisbe de Barcelona- ho veu, exclama: "*Això no pot ser, que no veieu que no vindrà ningú si la posem aquí dalt?*"⁶³. Llavors, Josep Soterias, el cap dels arquitectes del nou pla, la ubica a la part més baixa del sector, potser menys en relació amb la muntanya, però molt més vinculada a la ciutat (fig.2). Finalment, al moment de fer les bases del projecte del temple, es tria un tercer i definitiu emplaçament: la cantonada sud del sector nord-est (fig.3). El solar escollit és tangent a l'accés principal de l'agrupació format pel carrer de la Poesia, el qual, juntament amb el de Joan Sales, delimita el gran jardí que alhora separa i relaciona els dos conjunts construïts en les dues fases del complex urbà. És en aquesta posició que l'església pot adoptar més còmodament un paper de fita i benvinguda a tot el polígon de Montbau.

La inauguració de l'església i conseqüent finalització del barri no s'esdevé fins al 1975 -divuit anys després de l'aprovació del primer pla parcial-, però la parròquia com a tal ja existeix des de dotze anys abans, concretament des del moment en que, al 1963, se'n fa l'erecció jurídica canònica i s'engega una campanya per ajudar econòmicament i col·laborar personalment en la construcció del nou temple. Sant Jeroni és un d'aquells casos on primer es fa l'aprovació judicial i eclesial de la parròquia i després es construeix físicament el temple⁶⁴.

◀ **Fig. 1** Localització de Sant Jeroni sobre la primera proposta del Pla Parcial del polígon de Montbau, 1957.
Autora, 2014. Base: AMC.

▶ **Fig. 2** Localització de Sant Jeroni sobre la segona proposta i modificació del Pla Parcial del polígon de Montbau, 1962.
Autora, 2014. Base: AMC.

▼ **Fig. 3** Localització de Sant Jeroni sobre una fotografia aèria actual del polígon de Montbau, 2014.
Autora, 2014. Base: goglemaps.

65. Aquest passat 2014, i amb mossèn Guillem com a actual rector, en celebren el cinquantè aniversari.

I és que durant la dècada dels anys 60, la urbanització de nous barris residencials en aquesta zona -motivada per l'increment sobtat de població a causa de la immigració-, fa que un territori fins aleshores despoblat i propietat d'una sola parròquia, la de Sant Genís dels Agudells, s'hagi de repartir entre quatre parròquies de nova creació: a més a més de la que és objecte d'estudi de Sant Jeroni de Montbau creada al 1963, les de **Sant Cebrià** a la Teixonera (1961), **Sant Crist** al barri dels Penitents (1969) i **Verge de Natzarret** a la part baixa del barri de la Vall d'Hebron (1970).

D'aquesta manera, es considera el naixement oficial de l'església de Sant Jeroni a l'any 1964, quan hi arriba el primer rector, el sacerdot i advocat Ferran Palau, que hi roman fins la seva mort al 1990⁶⁵. Durant els gairebé deu anys que transcorren des de l'arribada del mossèn fins a la inauguració de l'església definitiva, el culte es celebra en locals provisionals o a l'aire lliure, al mateix solar on s'ha d'alçar el temple. I és que en un país acostumat a sortir al carrer per celebrar col·lectivament les festivitats religioses i populars, això no representa un gran problema -més enllà de la pròpia urgència de disposar físicament d'un lloc tancat definitiu- i actualment encara es fan celebracions religioses a

cel obert a la plaça adjacent -que duu el nom de Mossèn Ferran Palau- actuant, l'exterior de l'església, com a teló de fons i com a gran retaule (fig.4).

A l'any 1966, el llavors arquebisbe de Barcelona Gregorio Modrego col·loca la primera pedra del temple definitiu: un carreu gòtic de l'antic monestir dels jerònims (fig.5). Aquest acte simbolitza l'inici de la materialització d'un dels avantprojectes del temple. I és que en realitat, n'existeixen molts, ja que la concepció d'aquesta església es fa per concurs i mitjançant un procés de participació popular. En un acte conciliador, eclesiàstics i arquitectes s'uneixen per discutir com ha de ser el futur de l'arquitectura religiosa de la ciutat en general i l'església del polígon de Montbau en particular. Són moments d'optimisme, en els quals s'organitzen conferències dirigides a sacerdots i tècnics per tal que intercanviïn idees i opinions. El més ambiciós i concorregut és el congrés celebrat del 8 a l'11 d'octubre de l'any 1963 a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. En el llibre d'actes, titulat *Conversaciones de Arquitectura Religiosa*, queden recollides les ponències més rellevants⁶⁶. De l'àmbit arquitectònic hi participen, entre d'altres: Manuel de Solà-Morales, Joan Margarit, Manuel Ribas Piera i Oriol Bohigas, a més a més d'alguns dels autors del polígon de Montbau⁶⁷. L'àmbit eclesial està representat, entre d'altres personalitats distingides, per Manuel Trens, Emili Comas de Mendoza, Paul Wininger i Aldo Milani.

Enmig d'aquest clima, s'inscriuen al concurs de l'església de Montbau una seixantena d'arquitectes d'arreu d'Espanya, alguns d'ells del reconegut prestigi de Rafael Moneo -que aleshores és un jove i molt jove arquitecte de vint-i-sis anys-, Juan Daniel Fullaondo, Francisco J. Sáenz de Oiza o Jordi Bonet i Armengol⁶⁸. Les bases fan èmfasi en el fet que cal tenir en compte tot allò que faci referència a la renovació litúrgica acordada al recent estrenat Concili Vaticà II⁶⁹. A més a més, queda per escrit que els representants del bisbat

66. Diversos autors. *Conversaciones de arquitectura religiosa: Barcelona del 8 al 11 de octubre 1963*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1965.

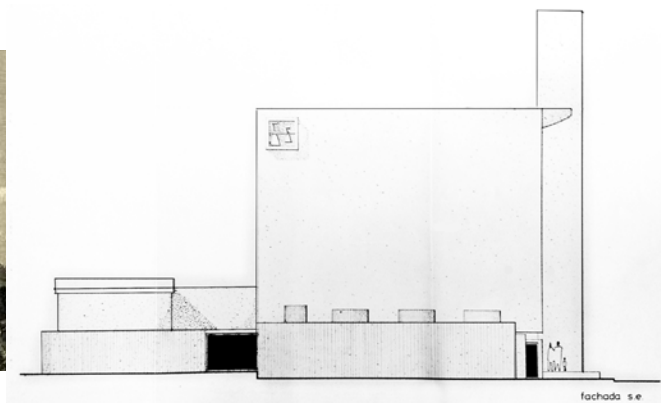
67. També consten al llibre d'actes del congrés: Pedro López, Guillermo Giráldez, Josep Soteras i Manuel Baldrich.

68. Llistat de les instàncies presentades al concurs de l'avantprojecte per a la construcció d'un conjunt parroquial a Montbau disponible a l'Arxiu Històric Diocesà de l'Arquebisbat de Barcelona. Carpeta 103.

69. (Veure 'Tipus postconciliar', cap. 3).

► **Fig. 4** Celebració de l'eucaristia del diumenge de Rams a l'exterior del temple. Arxiu parroquial de Sant Jeroni, 2014.

► **Fig. 5** Monestir de la Vall d'Hebron segons dibuix del segle XIX, de Pablo Rigalt. BARRAQUER Y ROVIRALTA, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. II. Barcelona: F.J. Altés y Alabart, 1906. P. 254

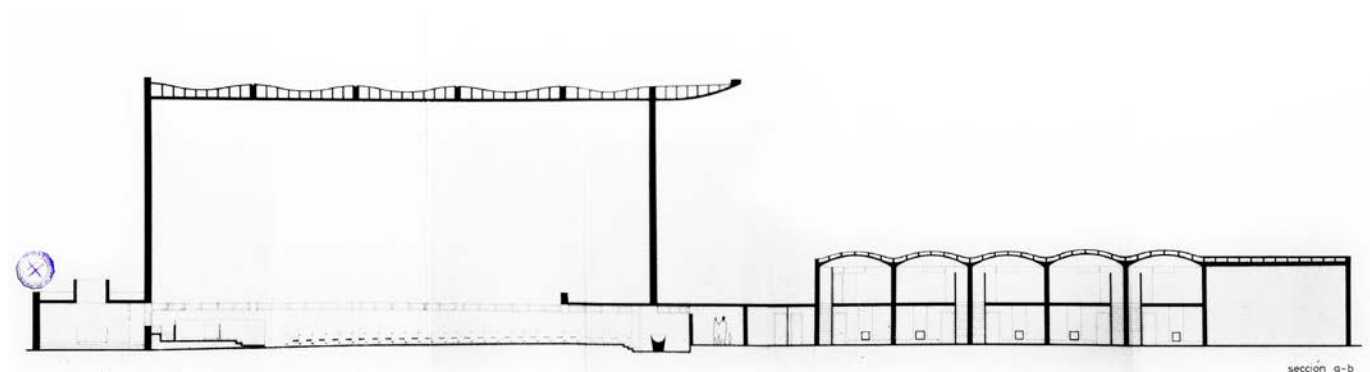
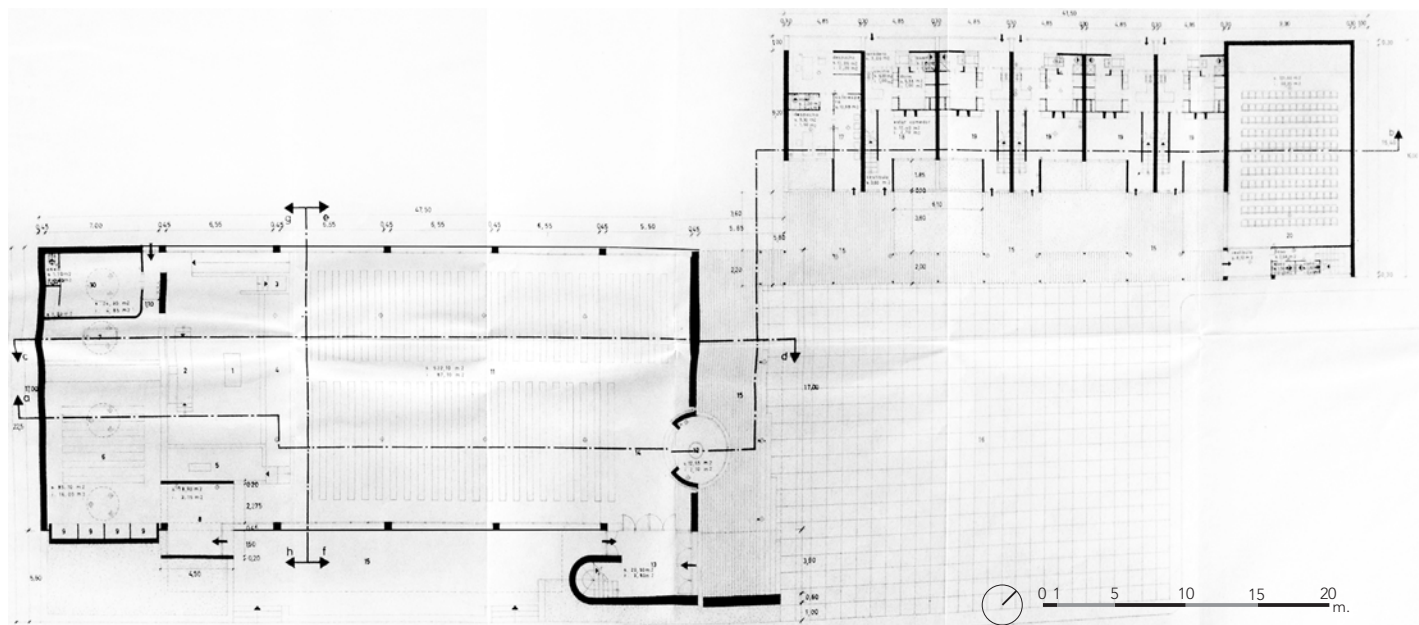

70. Memòria i plànols de la proposta guanyadora consultats a l'Arxiu Històric Diocesà de l'Arquebisbat de Barcelona. Carpeta 103.

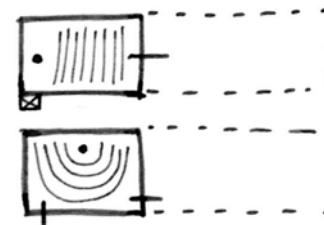
▼ Fig. 6, 7 i 8 A doble pàgina i d'esquerra a dreta Alçat, planta i secció del l'avantprojecte de Francesc Vayreda i Bofill i Pau Mª Monguió.

AA.

del jurat –ja que el tribunal està format per membres de l'Església i per arquitectes–, tenen l'última paraula per vetar el projecte premiat si aquest no s'ajustés a les normes convingudes en matèria d'art sagrat. La proposta guanyadora, sota el lema 'rosa ae', és la de Francesc Vayreda Bofill i Pau Mª Monguió, dos dels últims arquitectes que entren a formar part del Grup R. Cenyint-se a l'ocasió, estudien el tema sacre exhaustivament i presenten una extensa memòria justificant cada gest i cada intenció des del l'òptica del culte cristià i arriben a autodefinir el que ells proposen com un 'tractat modern de la litúrgia'⁷⁰ (fig.6, 7 i 8).

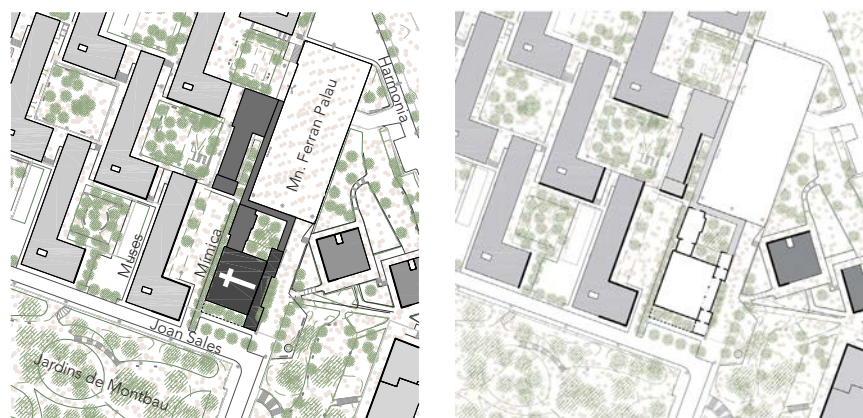
El projecte que finalment es construeix té només l'autoria de Francesc Vayreda i, pel que fa el cos del temple, varia substancialment respecte la proposta inicial (fig.9). L'alçada de la nau es redueix notablement i la direccionalitat espacial de l'interior del temple es gira 90 graus per ajustar-se millor a les directrius postconciliars, que aposten per les formes més apaïssades per tal de millorar la comunicació entre els assistents. Aquest gest però, implica un canvi radical en la relació entre l'església i la gran plaça. Si en la proposta del concurs l'espai buit es llegia en la direcció dominant de l'eix principal de l'església i la façana d'accés s'obria de bat a bat per tal de perllongar la nau i augmentar així l'aforament, en el temple construït això no passa. Si l'altar ja no es col·loca al costat curt del rectangle i enfrontat a l'espai buit, ja no hi ha la continuïtat visual i l'ampliació simbòlica de l'interior del temple cap a l'exterior de l'espai urbà (fig.10). Tot i així, aquesta fluïdesa entre el dins i el fora encara es produeix perquè les peces del complex parroquial delimiten i dibuixen la plaça (fig.11).

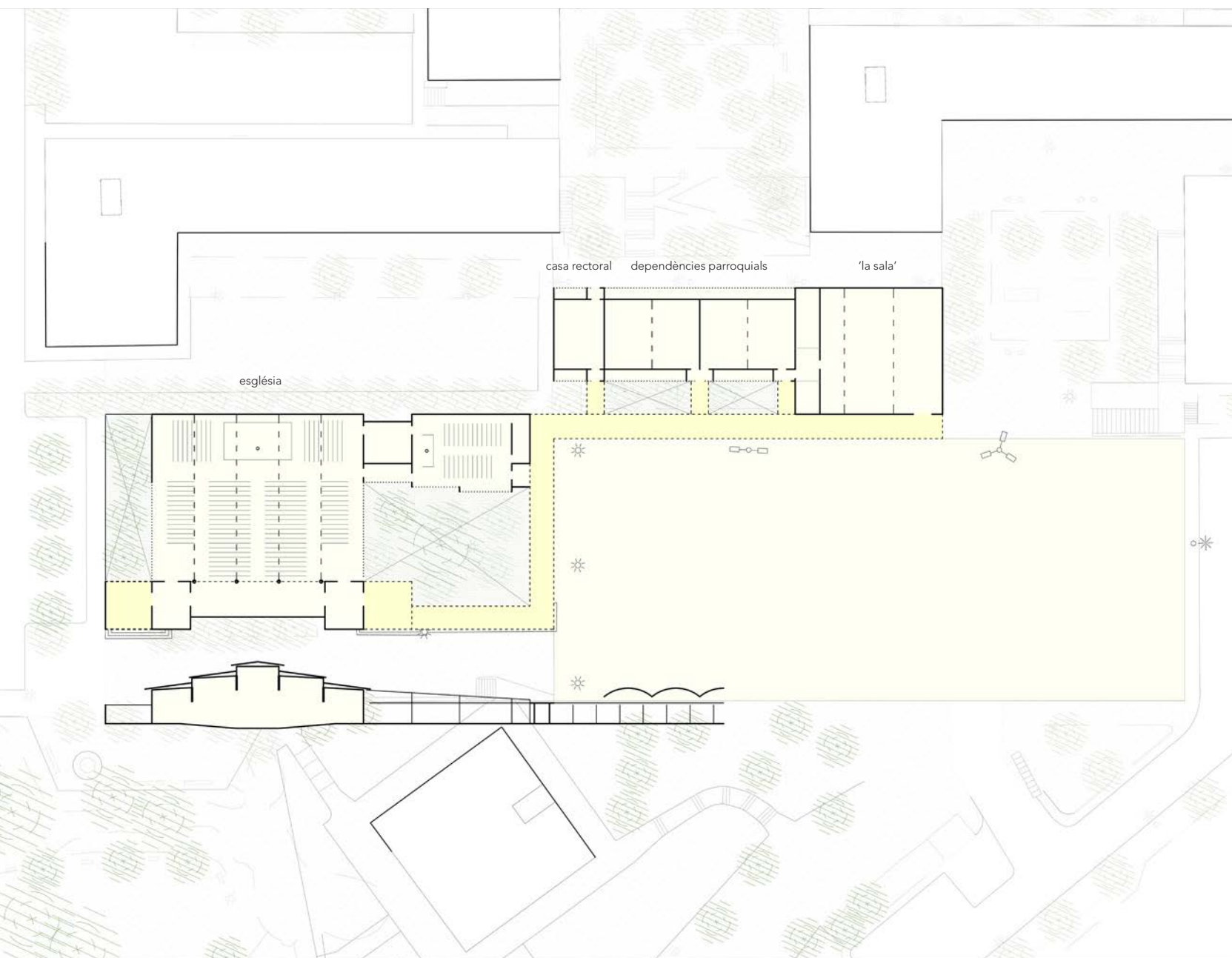
► Fig. 9 Croquis de la proposta construïda i estat actual de l'església parroquial de Sant Jeroni segons projecte de Francesc Vayreda i Bofill. Autora, 2014.

Amb la reducció volumètrica, la nova forma construïda –més semblant a la dels blocs residencials en L que li fan de teló de fons-, el canvi d'accés i el tractament auster de les seves façanes, el conjunt eclesial passa molt més desapercebut. A més a més, en la construcció final de l'església també es defuig de l'element vertical, simbòlic i referencial que en la proposta presentada a concurs es col·loca a la cantonada sud per a presidir l'entrada al polígon des de l'avinguda de la Vall d'Hebron. A causa de l'existència de les tres torres d'habitatges contigües al temple, que són les fites més característiques del barri i són visibles des de molts punts de la ciutat, potser el campanar hagués quedat descontextualitzat i hagués perdut el sentit.

▲ Fig. 10 Comparació conceptual de la disposició espacial que tenia l'avantprojecte presentat a concurs amb la que té l'església finalment construïda. Autora, 2014.

◀ Fig. 11 Implantació urbana de Sant Jeroni a la plaça Mossèn Ferran Palau, al barri de Montbau de Barcelona. Autora, 2014.

Allà on aquest campanar havia d'alçar-se, i apostant pels gestos que tenen repercussió en una escala més pròxima, es situa un segon accés al temple (fig.12). L'altra entrada segueix obrint-se directament a la plaça i uns xiprers estoicament plantats al pati lateral són els que finalment atorguen la dimensió vertical a la composició arquitectònica sacre.

Malgrat les modificacions entre el projecte teòric i la construcció real, el complex eclesial continua estant format per dues peces principals amb volumetries autònomes: l'església –que ara es divideix amb una nau principal i una capella menor per a ús diari- i el conjunt format per la casa rectoral i el centre parroquial –format al seu torn per un cos més estret on s'ubica l'habitatge i les sales parroquials i una gran nau per a efemèrides puntuals⁷¹. Aquestes darreres dependències, tot i tenir cruixies i amplàries diferents, són contigües i estan cobertes amb un mateix sistema de voltes emmarcades. La peça principal de l'església, en canvi, juntament amb la capella annexa i la sagristia, té una coberta lleugera metàl·lica esgraonada que es caracteritza per la seva tonalitat granada. L'heterogeneïtat del conjunt s'unifica amb una marquesina en ziga-zaga que relliga tots els volums (fig.13). Es tracta d'una estructura lleugera i esvelta, construïda per una llosa de formigó recolzada sobre una sèrie de peus drets pintats de negre, que acota zones verdes, acompanya a tots els accessos –els dos dels que disposa la nau principal i el de la capella del Santíssim- i delimita un seguit de claustres exteriors de gran bellesa arquitectònica que singularitza i dona unitat formal i física a tot el conjunt⁷².

D'aquesta manera, a mode de clariana enmig dels blocs, apareix l'església aïllada i de poca altura, les dependències parroquials austeres i de construcció tradicional i la gran plaça dura i homogènia. Els tres elements queden relacionats amb la marquesina que relliga els edificis i delimita la plaça i configuren un enclavament urbà amb una posició privilegiada en l'estructura formal del polígon, tot gaudint de les millors vistes cap a la ciutat.

Pel que fa l'interior del temple, aquest es caracteritza per la posició de les quatre encavallades metàl·liques d'un metre seixanta de cantell –que es col·loquen en la direcció de la mirada i no en la seva perpendicular- i per la secció retranquejada i simètrica de la coberta (fig.14). Això provoca que, malgrat la peça de l'església es llegeix com un únic espai diàfan de geometria rectangular, es jerarquitzen cinc bandes, la central de les quals, tot i tenir el mateix ample que les altres, per la seva major altura estructura, vertebra i domina l'espai. Aquest efecte s'accentua pel pendent descendent que té la cota del terra. Entre el punt més alt a la franja dels accessos i el més baix

71. La peça de la gran sala parroquial, a l'extrem nord del conjunt, s'usa per a celebrar les festes d'aniversari dels infants del barri i per exhibir l'exposició de pintura local que es mostra cada any i de la qual ja en porten 35 edicions.

Aquest gest de cedir espai de la parròquia per a l'ús social dels veïns de Montbau, així com del fet de disposar a dins mateix de l'església d'un racó per tal que hi juguin els nens o tot un seguit de llibres de lectura per agafar, no és puntual ni estrany. Aquesta església és realment molt estimada pels que la freqüenten ja que ha estat construïda amb les seves mans. Alguns dels que van col·laborar en la seva edificació encara viuen i els que no, ho han traspassat als fills i als néts.

72. El sistema de cobertura usat a les sales parroquials i a la casa rectoral és el mateix que usa Antoni Bonet, arquitecte present a l'equip de redacció del segon Pla Parcial, a la casa La Ricarda, acabada al 1963, any en què es lliura l'avantprojecte del temple.

► **Fig. 12, 13 i 14** D'esquerra a dreta Fotografies dels dos accessos exteriors del temple i del seu interior. Autora, 2014.

hi ha un desnivell de més de mig metre. En el centre geomètric de l'espai descrit, i dignificat per un podi de tres graons que l'eleva, s'hi col·loca l'altar. L'esglaonament de la coberta no s'aprofita per permetre l'entrada de llum zenital, sinó que tota l'aportació d'il·luminació natural a dins de l'església és a través dels dos paraments vidriats col·locats a banda i banda de la nau que s'obren als dos patis adjacents als accessos. I és que a la proposta construïda de Sant Jeroni de Montbau es dona sempre la tríada 'pati enjardinat', 'porxo' i 'cancell d'entrada'. Aquest darrer dona a un primer espai acotat de dos metres cinquanta que, a mode de nàrtex modern, fa d'espai intermedi abans d'accedir finalment a la gran nau del temple. L'atmosfera de l'estructura espacial interior és senzilla i austera, moderna i geomètrica i hi domina el color blanc. Només trenca el monocromatisme –i ho fa usant tonalitats pastel– el mural pintat a pistola a la paret del presbiteri, obra de Joaquim Ferrer i Albor i Francesc Fuentes i Albí, que fa de retaule i ocupa la totalitat de la paret del fons de darrera l'altar. Aquest mural, com en una exposició pictòrica, retrata els diferents moments de la vida del seu sant patró.

73. SAGARRA, F.; CARRERAS, M.; HUERTAS, J. M^a.; OLIVERAS, J. *De les cases barates als grans polígons: el Patronat Municipal de l'Habitatge de Barcelona entre 1929 i 1979*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003. P. 42 i 119

Le Corbusier també refusa la invitació a participar en les citades jornades que organitza el Patronat: les *Conversaciones de Arquitectura religiosa*.

És curiós d'apuntar però, que si es celebra el concurs d'idees per a la construcció d'aquesta església és perquè han fracassat els intents inicials de convèncer a Le Corbusier per tal que la projecti. L'interès de l'equip redactor per portar a Barcelona l'arquitectura racionalista europea de l'època és tan intens, que un dels membres visita personalment al gran arquitecte suís per si els podia fer l'honor de deixar la seva empremta en l'església parroquial del polígon. Le Corbusier els diu que, tot i que coneix i estima molt Barcelona, on s'ha passejat llargues estones per la Rambla, als seus 70 anys els metges li han prohibit viatjar⁷³.

Barcelona ha estat a prop de tenir una església del gran mestre del Moviment Modern. Però la seva negativa ha servit perquè en sorgeixi una altra nascuda d'un concurs públic amb participació nacional i amb voluntat de diàleg i vocació d'adherència entre les directrius teològiques i arquitectòniques del moment. I si bé no té l'autoria d'un dels màxims exponents de l'arquitectura moderna, és una de les dues úniques esglésies parroquials de la ciutat de Barcelona que està registrada en el llistat de l'organització internacional del DOCOMOMO⁷⁴. Finalment doncs, i tal i com desitjaven els arquitectes artífexs del polígon de Montbau, l'església parroquial de Sant Jeroni està inventariada i protegida pel fet de formar part del patrimoni del Moviment Modern català⁷⁵.

74. DOCOMOMO: *Documentation and Conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the Modern Movement.*

75. L'altra església parroquial és la de Santa Tecla, obra de Josep Soteras i Mauri, construïda entre el 1961 i el 1965.

Diversos autors. *Equipamentos: Lugares públicos y nuevos programas, 1925-1965. Registro DOCOMOMO Ibérico. Vol. 1.* Barcelona: ArquiaTemas, Fundación Caja de Arquitectos, 2010.

▲ **Fig. 15 i 16** D'esquerra a dreta Fotografies de l'acte de col·locació de la primera pedra de Sant Jeroni a l'any 1965. A l'esquerra, l'arquebisbe de Barcelona Gregorio Modrego Casaus en plena benedició; a la dreta, vista aèria de la plaça Mossèn Ferran Palau del polígon de Montbau durant la celebració de l'acte.

Arxiu parroquial de Sant Jeroni.

L'equidistància parroquial de la ciutat

76. Gregorio Modrego Casaus (El Buste, Aragó, 1890 – Barcelona, 1972). El seu dilatat pontificat –primer com a bisbe i després com a arquebisbe– el posiciona en el 7è lloc entre els 119 bisbes que es coneixen que ocuparen la seu de la Santa Creu i Santa Eulàlia des del 347 d.C.

MUÑOZ, F. et al. *Gregorio Modrego Casaus: obispo del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona: documentos y notas históricas*. Barcelona: Claret, 2002. P. 17

77. Així consta en el procés oficial de beatificació de l'Arquebisbat de Barcelona de l'any 2002. Però els interrogants són múltiples a causa de les notícies contradictòries existents. Algunes fonts parlen del seu empresonament, martiri i afusellament. Altres en canvi, ho qüestionen i diuen tenir testimonis que afirmen haver vist Irurita un cop finalitzada la guerra o fins i tot n'asseguren el seu salvament per part dels mateixos anarquistes a canvi de joies i diners.

CLARA, J. El misteri de la mort del bisbe Irurita. Estat de la qüestió i noves dades. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. 2008, núm. 49. P. 87-98

78. Després de Guerra Civil espanyola (1936-39) es produeix un gran moviment polític-eclesial per promoure les seus vacants a Espanya, que es troba amb 20 diòcesis sense bisbe. En el cas de Barcelona, ciutat i diòcesi especialment castigada per la guerra, el nomenament de Modrego l'any 1942 és ben vist pel dictador per haver estat vicari general castrense i conèixer tots els militars d'alta graduació.

MUÑOZ, F. et al. *Gregorio Modrego Casaus: obispo del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona: documentos y notas históricas*. Barcelona: Claret, 2002. P. 157

La presència d'esglésies parroquials repartides per tot el pla de Barcelona d'una manera homogènia i regular propicia la seva lectura des de l'òptica del conjunt i la col·lecció. I és que quan s'il·luminen els temples sobre un plànol actual de la ciutat comtal surt a la llum la condició d'equidistància que sembla regir la seva posició. Aquestes, repartides per tots els districtes a mode d'edificis singulars, representen, en la majoria del casos, una fita urbana recognoscible, permeten analitzar tota la ciutat en conjunt sense discriminar barris ni zones i mostren una estratègia urbana global (fig.1).

Per això, obviant si l'edifici sacre apareix abans, després o en paral·lel al nucli de població que l'acompanya, la confecció d'aquest plànol ajuda la lectura i comprensió de la relació actualment existent entre les esglésies parroquials i la ciutat. Però parlar d'aquesta condició d'homogeneïtat passa inevitablement per citar un nom propi, el que, amb més o menys estima pels seus contemporanis, es posiciona al capdavant de la diòcesi de Barcelona durant gairebé vint-i-cinc anys: el doctor Gregorio Modrego Casaus⁷⁶.

Gregorio Modrego és aragonès de naixement, romà de formació i barceloní d'adopció. Arriba a la ciutat comtal després de la Guerra Civil espanyola per succeir l'anterior bisbe, Manuel Irurita Almandoz, recordat per també ser molt proper al nacionalcatolicisme i bel·ligerant contra la República o contra qualsevol corrent liberal o progressista i que fou presumptivament assassinat al desembre de 1936⁷⁷. Obviant els interrogants que encara planen sobre el seu antecessor, 'Don Gregorio' –tal i com l'anomenen amistosament en els cercles més propers– rep la notificació del seu nomenament el 30 de novembre del 1942 i, a finals de març de l'any següent, pren possessió de la diòcesi de Barcelona a través del seu procurador, el doctor Joan Serra Puig, vicari general de l'administrador apostòlic⁷⁸.

El nou bisbe no té intenció de governar amb cap aire de renovació. De fet, el lema que es fa gravar al seu escut és el de 'unitat'. Modrego cerca la unitat en el clergat, en el país, en les persones i, en definitiva, proclama la unitat per sobre de tot. Tot i així, la seva entrada a la ciutat comtal es revesteix d'una solemnitat exageradament pomposa i la gent hi diposita unes expectatives incomprensibles, sobretot tenint en compte que es tracta d'una ciutat que suposadament ha acabat amb l'anterior bisbe. Malgrat tot, tant el pontificat de Gregorio Modrego Casaus com la seva persona passen a la història de la diòcesi de Barcelona per la seva prolífica activitat.

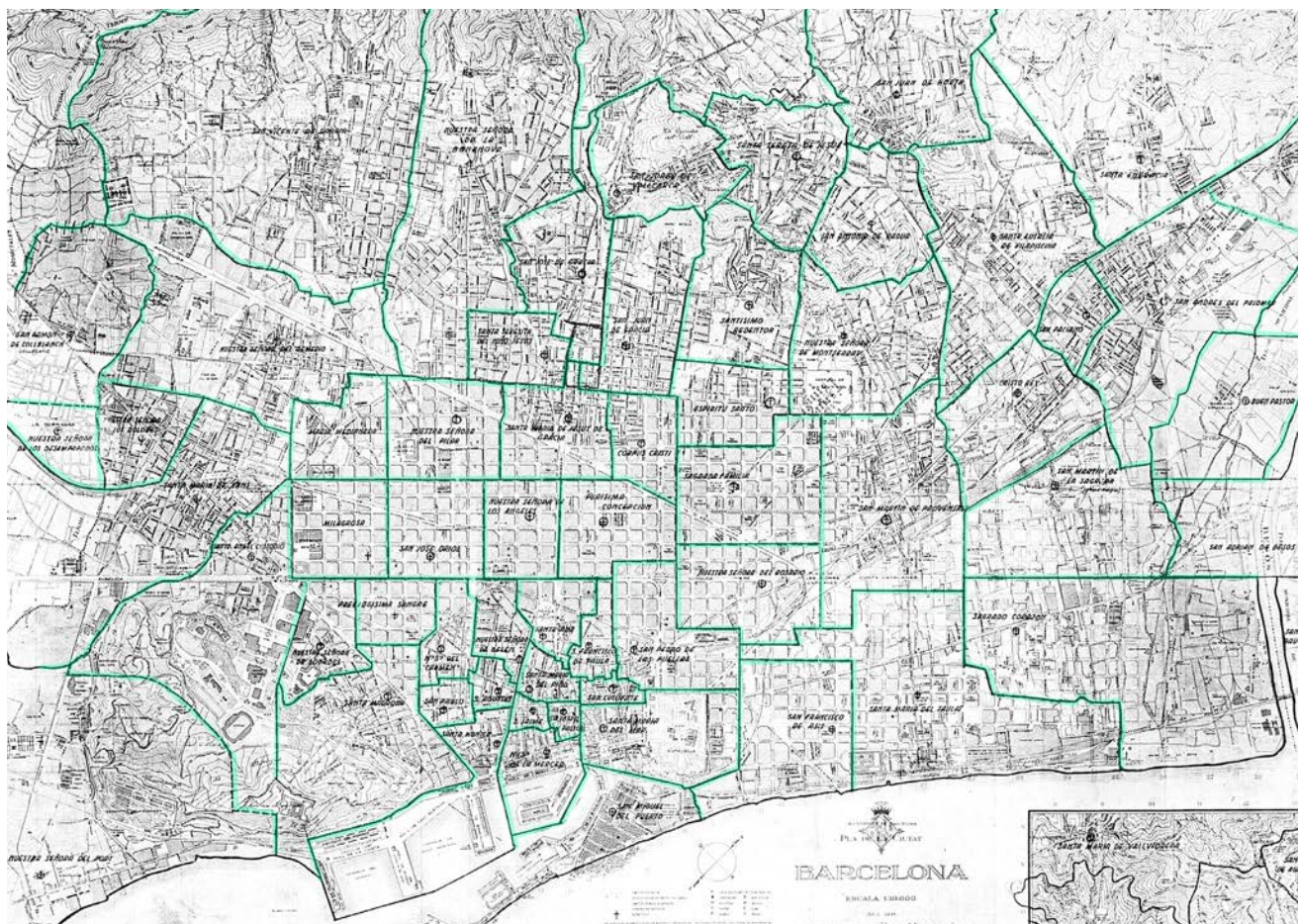
1A	· Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel	3D	· Mare de Déu dels Àngels	6C	· Sant Josep de Calassanç
1B	· Sant Jaume	3E	· Puríssima Concepció	6D	· Sant Martí del Clot
1C	· Sant Miquel del Port	3F	· Sant Francesc de Sales	6E	· Romànica del Poble Espanyol
1D	· Sant Pere de les Puel·les	3G	· Sant Ramon de Penyafort	6F	· Mare de Déu de Port
1E	· Santa Anna	3H	· Mare de Déu de Betlem	6G	· Mare de Déu dels Dolors
1F	· Santa Maria de Cervelló	3I	· Mare de Déu de Lourdes	6H	· Sant Àngel Custodi
1G	· Santa Maria del Mar	3J	· Mare de Déu del Carme	6I	· Sant Bartomeu
1H	· Santa Maria del Pi	3K	· Sant Agustí	6J	· Sant Cristòfol
1I	· Sants Just i Pastor	3L	· Sant Josep i Santa Mònica	6K	· Sant Joan M. Vianney
1J	· Corpus Christi	3M	· Sant Pau	6L	· Sant Medir
1K	· Mare de Déu de la Salut	3N	· Sant Pere Claver	6M	· Santa Dorotea
1L	· Mare de Déu del Coll	3O	· Sant Pere Nolasc	6N	· Santa Maria de Sants
1M	· Sant Carles Borromeu	3P	· Sant Salvador	6O	· Maria Auxiliadora
1N	· Sant Joan de Gràcia	4A	· Santa Madrona	6P	· Maria Reina
1O	· Sant Jordi	4B	· Esperit Sant	7A	· Sagrat Cor de Jesús del Tibidabo
1P	· Sant Miquel dels Sants	4C	· Immaculat Cor de Maria	7B	· Sant Joan de la Creu
2A	· Santa Maria de Gràcia	4D	· Mare de Déu del Roser	7C	· Sant Ot
2B	· Santa Teresa de l'Infant Jesús	4E	· Sagrada Família	7D	· Sant Vicenç
2C	· Verge de Gràcia i Sant Josep	4F	· Sant Oleguer, Bisbe	7E	· Santa Creu d'Olorde
2D	· Crist Redemptor	4G	· Sant Tomàs d'Aquino	7F	· Santa Maria de Vallvidrera
2E	· Mare de Déu de Montserrat	4H	· Crist Rei	7G	· Santa Maria del Remei
2F	· Santa Isabel d'Aragó i Sant Joaquim	4I	· El Bon Pastor	7H	· Santa Tecla
2G	· Mare de Déu de Mont Carmel	4J	· Sant Andreu	7I	· Sant Bernat de Claravall
2H	· Sant Antoni de Pàdua	4K	· Sant Joan de Mata	7J	· Sant Josep Obrer
2I	· Sant Joan d'Horta	4L	· Sant Josep Manyanet	7K	· Sant Marc
2J	· Sant Marcel	4M	· Sant Pacià	7L	· Sant Sebastià
2K	· Santa Teresa de Jesús	4N	· Mare de Déu de la Bonanova	7M	· Santa Bernardeta
2L	· Sant Ramon Nonat	4O	· Mare de Déu de Núria	7N	· Santa Engràcia
2M	· Patriarca Abraham	4P	· Sant Gregori Taumaturg	7O	· Santa Maria Magdalena
2N	· Sagrat Cor de Jesús	5A	· Sant Ildefons	7P	· Santíssima Trinitat
2O	· Sant Fèlix	5B	· Santa Agnès	8A	· Sant Cebrià
2P	· Sant Francesc d'Assís	5C	· Santa Cecília	8B	· Sant Crist
3A	· Sant Francesc de Pàola	5D	· Santa Joaquina de Vedruna	8C	· Sant Genís dels Agudells
3B	· Sant Pancraç	5E	· Verge de la Pau	8D	· Sant Jeroni
3C	· Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó	5F	· Mare de Déu de la Medalla Miraculosa	8E	· Verge de Natzaret
		5G	· Mare de Déu del Pilar	8F	· Mare de Déu de Fàtima
		5H	· Maria Mitjancera de Totes les Gràcies	8G	· Sant Esteve
		5I	· Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist	8H	· Sant Francesc Xavier
		5J	· Sant Domènec Guzmán	8I	· Sant Mateu
		5K	· Sant Eugeni I, Papa	8J	· Sant Narcís
		5L	· Sant Ferran	8K	· Sant Pius X
		5M	· Sant Isidor	8L	· Sant Rafael
		5N	· Sant Josep Oriol	8M	· Santa Eulàlia de Vilapicina
		5O	· Sant Llorenç	9A	· Sant Ambrós
		5P	· Sant Sever i Sant Vicenç de Paül	9B	· Sant Joan d'Àvila
		6A	· Sant Ignasi de Loiola	9C	· Sant Lluís Gonzaga
		6B	· Sant Joan Bosco	9D	· Sant Martí de Provençals
				9E	· Sant Paulí de Nola
				9F	· Sant Pere Ermengol
				9G	· Santíssim Sagrament

◀ **Fig. 1** Plànol de localització de les 132 esglésies parroquials de Barcelona.

El codi alfanumèric atorgat a cada església, ordenat segons llistat de l'Arquebisbat, es repeteix en els plànols que mostren la totalitat de la col·lecció en les diverses escales d'aproximació i en les fitxes annexes, documents realitzats per l'autora a propòsit de la investigació.

Autora, 2014.

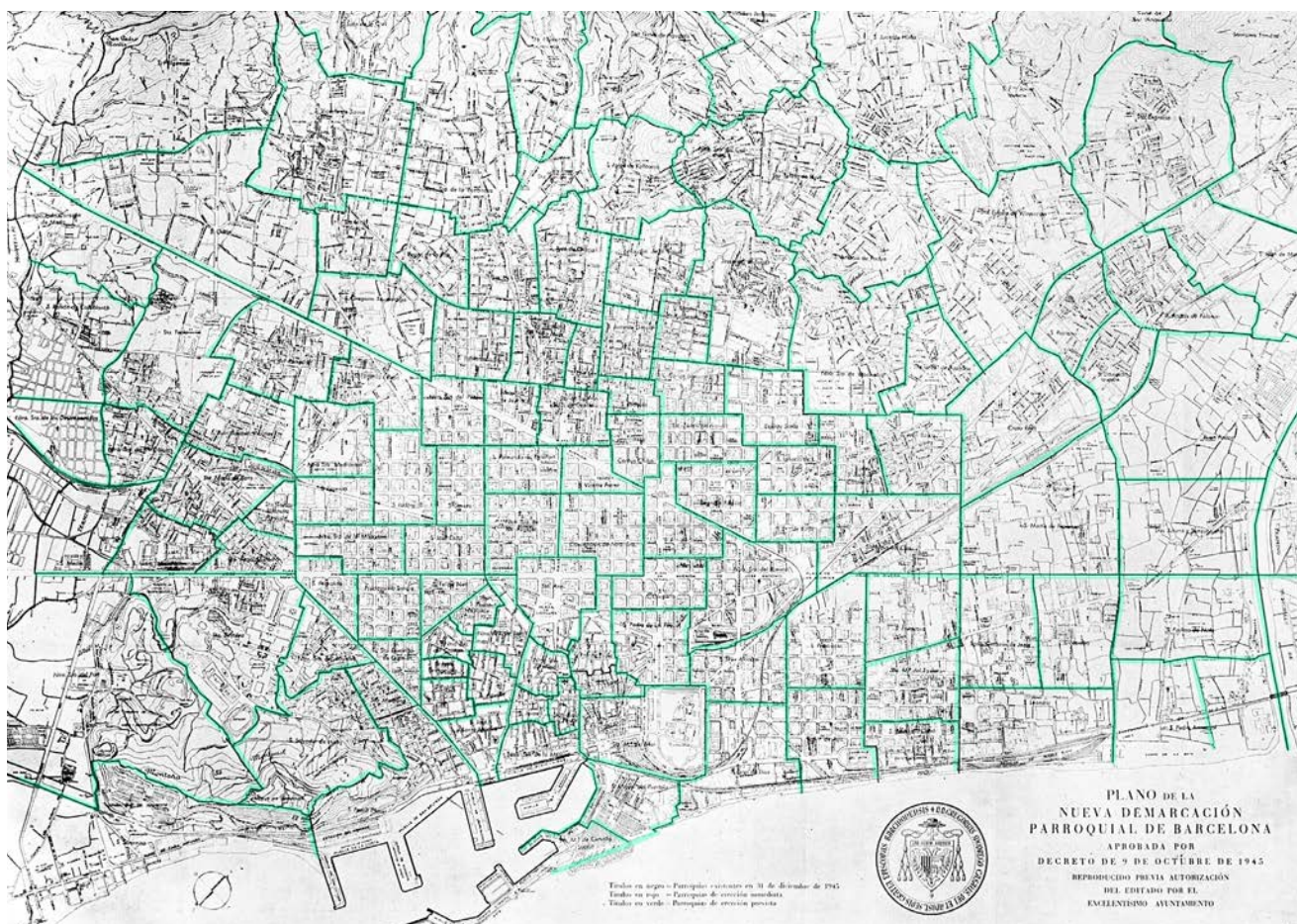
* Durant el curs de la investigació, Santa Maria de Cervelló (1F), al barri de la Barceloneta, deixa de ser parroquial, però se la manté a la col·lecció per ser un cas interessant d'església camuflada en el gra edificatori del barri i per formar encara part de l'actual imatge parroquial de la ciutat.

L'arquebisbe ordena a 657 sacerdots, organitza múltiples congressos –el més rellevant dels quals és el XXXV Congrès Eucarístic Internacional de Barcelona del 1952- i promou la construcció dels habitatges del polígon del Congrés. Però per molt que es digui que l'obra cúspide del seu pontificat és la celebració del citat congrés o que es justifiqui que l'ofrena més gran que fa a la capital catalana és la construcció d'un barri sencer, a nivell de planejament urbà aclapara un altre gran mèrit: el fet de reconstruir la totalitat del patrimoni religiós de la ciutat. I és que malgrat tot, a Gregorio Modrego se li ha de reconèixer la faraònica tasca de reestructuració i reorganització de la diòcesi de Barcelona durant l'inici de la postguerra espanyola, període durant el qual erigeix una totalitat de 118 noves parròquies (fig.2 i 3).

79. De les 118 repartides per tota la diòcesi, 63 estan dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona, 59 de les quals han arribat a l'actualitat.

MUÑOZ, F. et al. *Gregorio Modrego Casaus: obispo del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona: documentos y notas históricas*. Barcelona: Claret, 2002. P. 225

▲ **Fig. 2 i 3** A doble pàgina i d'esquerra a dreta Plànol de les demarcacions parroquials existents a Barcelona a l'any 1944 i al 1945 respectivament. A la segona imatge apareixen ja les 36 noves parròquies que el bisbe Modrego erigeix.

Autora, 2014. Base: Diversos autors. Gregorio Modrego Casaus. *Labor pastoral de un gran pontificado*. Barcelona: S.A.D.A.G., 1962. P. 14-15

L'aragonès arriba en un moment dramàtic i, sense prejudicis ni excuses, aconsegueix coordinar els equips necessaris per reconstruir els temples enderrocats o parcialment destruïts i crear parròquies de nova planta allà on convingui. Les terribles destrosses ocasionades durant la Guerra Civil espanyola (1936-39), sumat al fort creixement que experimenta la ciutat per l'allau massiu d'immigració, fa que la necessitat d'esglésies sigui una realitat palpable i, certament, la seva resposta resulta implacable.

Entre els danys produïts a l'arquitectura sacra de la diòcesi barcelonina es comptabilitzen 160 temples incendiats o saquejats, 74 parcialment mutilats i 35 totalment destruïts. A dins dels límits municipals de la ciutat de Barce-

lona, pràcticament totes les esglésies parroquials són profanades i danyades, 12 de les quals acaben completament destruïdes: **Santa Maria de Sants, Sant Josep i Santa Mònica, Sants Gervasi i Protasi, Sant Francesc de Paula** –que s’acaba d’enderrocar durant les obres d’ampliació del Palau de la Música Catalana, cedint l’advocació a una església de nova planta que es construeix al barri del Poblenou–, **Santa Maria de Jesús de Gràcia, Sant Cugat del Rec** –avui desapareguda–, **Santa Anna** –l’església moderna adjacent a l’antic temple del segle XII que es salvà–, **Santa Maria del Taulat, Mare de Déu de Port, Sant Antoni de Pàdua, Sant Francesc d’Assís i Mare de Déu de la Medalla Miraculosa**⁸⁰.

En el període que va des de l’any 1943, moment d’arribada del bisbe a la diòcesi, al 1967, any en què la deixa, els edificis inaugurats per Gregorio Modrego Casaus en són 154 repartits de la següent manera: 93 temples construïts de nova planta (35 en indrets on els temples existents havien desaparegut completament i 58 en àrees que encara no disposaven d’església), 43 temples reconstruïts i 18 més restaurats⁸¹.

Convé distingir entre el que és l’erecció canònica de la parròquia –acte jurídic a través del qual es crea la figura d’una nova demarcació parroquial–, de l’acte de col·locació i benedicció de la primera pedra i de la construcció i dedicació del temple, ja que tot i que seria òptim que se succeís una cosa espontàniament i fluïda després de l’altra, sovint passen períodes d’anys i dècades entre les diferents fases. En aquest sentit, Modrego consagra parròquies que han estat erigides en pontificats anteriors, en especial en el de Irurita. De la mateixa manera, esglésies erigides per Modrego no es construeixen fins als pontificats següents. Però en aquest cas, és la decisió inicial el que és més important, i no tant el com o quan s’acaba l’edifici eclesial. És en l’estratègia de reorganització del territori i en la decisió inicial d’elevat un temple on rau el mèrit del pontificat de l’aragonès.

D’aquesta manera, i només dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona, durant els anys que Gregorio Modrego Casaus està al capdavant de la diòcesi s’erigeixen canònicament 62 noves parròquies. Això no només representa una importantíssima reestructuració de la diòcesi, sinó que també és una significant aportació a la forma urbana de la ciutat⁸². Al 1945 s’erigeixen trenta-sis noves parròquies; entre el 1955 i el 1959, sis; al 1961, nou i, entre el 1962 i 1967, onze més. En els pontificats posteriors que van de l’any 1968 a dia d’avui, se’n sumen vuit més. Tot i així, algunes de les parròquies erigides no acaben sent construïdes i, algunes altres, són posteriorment anul·lades⁸³.

80. MARTÍ, J.M^a. *El martiri dels temples a la Diòcesi de Barcelona (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Museu Diocesà, 2008. P.82

81. Diversos autors. *Gregorio Modrego Casaus. Labor pastoral de un gran pontificado*. Barcelona: S.A.D.A.G., 1962. P. 17

82. S’especifiquen les parròquies de la ciutat de Barcelona perquè en aquest moment la diòcesi va molt més enllà dels límits territorials municipals, englobant també La Llagosta, Corbera de Llobregat, Sabadell, Badalona, Cornellà, Santa Coloma de Cervelló, Hospitalet de Llobregat, Terrassa, Mataró, La Floresta, Granollers, Sant Adrià del Besòs, Santa Coloma de Gramenet, Viladecans, Ordal, Montcada i Reixac, i Sant Boi de Llobregat. En tots aquests municipis que formen la diòcesi de Barcelona, Modrego hi erigeix 118 noves parròquies. A l’any 1964, passa a arxidiòcesi, convertint-se en un arquebisbat sense bisbats sufraganis i a l’any 2004 es desmembra el territori en tres diòcesis: la de Barcelona, Terrassa i Sant Feliu de Llobregat. Tot i així, els límits de la diòcesi de Barcelona no coincideixen exactament amb els municipals, així com els arxiprestats no ho fan amb els districtes o les parròquies amb els barris.

83. Sant Isidre no s’arriba a construir mai; Sant Tarcisi només funciona mentre viu el sacerdot; Sant Bernat Calbó s’elimina posteriorment i s’uneix a Santa Maria del Taulat; Sant Ignasi de Loiola s’erigeix inicialment com a tinença parroquial -i per això a vegades balla el nombre de parròquies erigides al 1945 entre 35 i 36- i Santa Maria de Cervelló deixa de ser parroquial durant el curs de la investigació i s’uneix a la demarcació parroquial de Sant Miquel del Port.

84. "Quizá podríamos repetir aquí la expresión del doctor Granados, cronista de los años en que el doctor Modrego estuvo en Toledo: el Bueno de don Gregorio actuaba a base de corazonadas".

MUÑOZ, F. et al. *Gregorio Modrego Casaus: obispo del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona: documentos y notas históricas*. Barcelona: Claret, 2002. P. 221

85. Ja s'ha argumentat que la parròquia de Santa Maria de Cervelló deixa d'existir com a tal durant el curs de la investigació. Se la continua tenint en compte no per aparèixer encara al llibre de l'església -també ho fa la de Sant Tomàs More i se l'ha desestimat- sinó per ser un tipus de temple interessant i per ser encara part de la imatge parroquial popular del barri de la Barceloneta.

▼ **Fig. 4** Evolució de les esglésies parroquials de Barcelona segons moment de la seva erecció canònica en relació al pontificat de Gregorio Modrego Casaus. Autora, 2014.

Les biografies que narren extensament la vida i obra de Gregorio Modrego Casaus i que indaguen més profundament en la seva persona, el defineixen com un home impulsiu que actua 'a corades'⁸⁴. Tot i així, i des de la distància temporal, les dades que avui se n'extreuen no semblen corroborar-ho. I és que mirant el plànol actual de la ciutat comtal amb les esglésies parroquials ressaltades, el puntejat obtingut és uniforme i homogeni, l'equidistància entre temples és molt regular i es llegeix, a la vegada, la forma urbana i el desenvolupament històric de la ciutat.

Tal i com s'observa en els tres períodes que recull la imatge annexa on s'assenyalen les parròquies existents abans de l'arribada de Gregorio Modrego Casaus a la diòcesi de Barcelona (65), les erigides durant els 24 anys del seu pontificat (59) i les que apareixen posteriorment (8), el bisbe actua amb una estratègia minuciosament estudiada (fig.4). Actualment i dins els límits municipals de Barcelona hi ha 132 esglésies parroquials repartides equidistantment que oferixen un mapa de puntejat molt uniforme i regular⁸⁵. A més a més, cal tenir en compte que en algunes de les demarcacions creades, sobretot aquelles que apareixen per la fragmentació de parròquies existents, s'aprofita la fàbrica d'alguna església ja aixecada, la qual, dedicant-la i adaptant-la a la normativa litúrgica corresponent, passa a exercir les funcions de temple principal de la nova demarcació parroquial (16 casos). Un cop més per tant, prima més l'estratègia global de planejament que la construcció, ampliació o restauració del temple en si (fig.5).

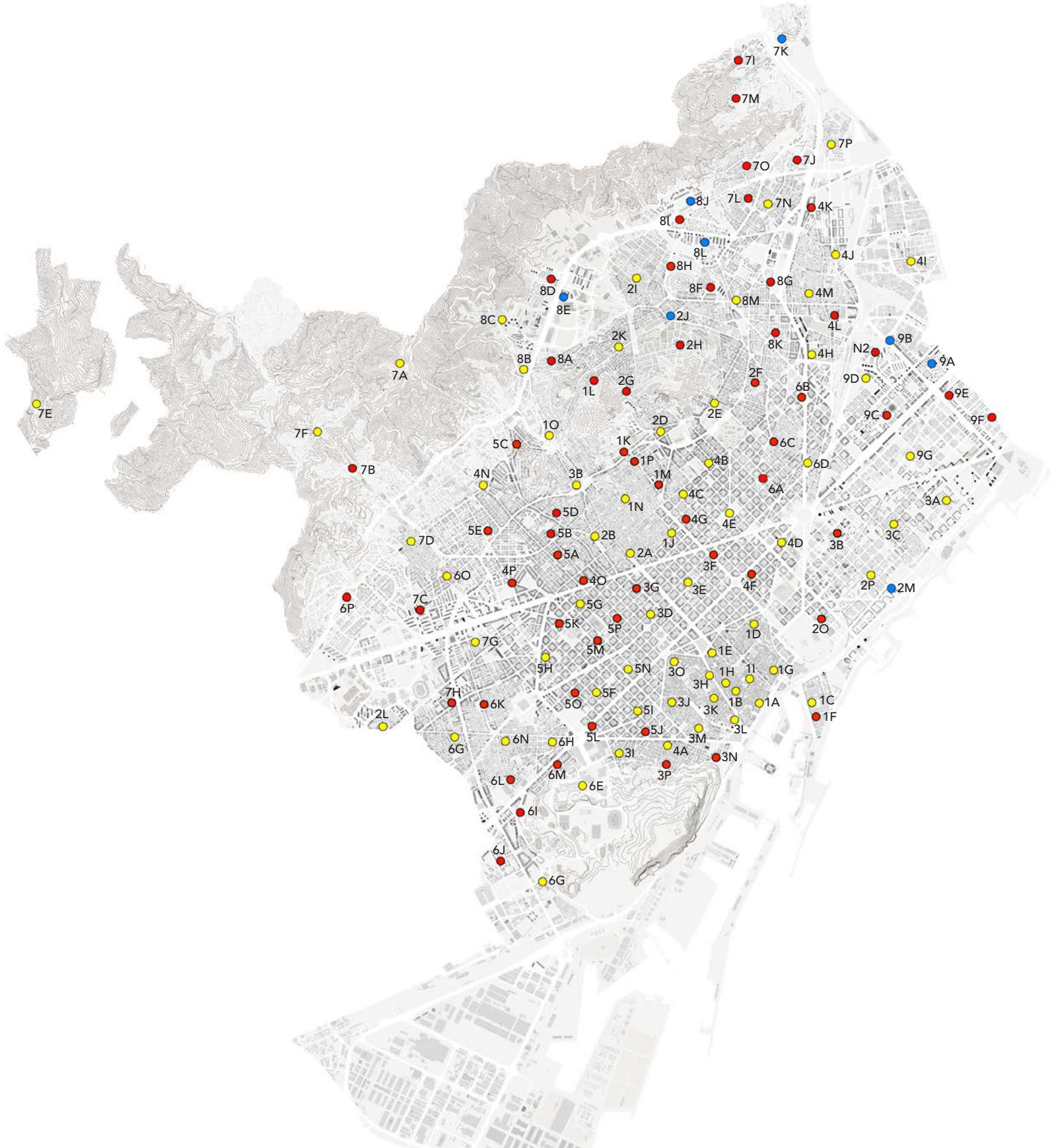
▲ Esglésies avui parroquials existents a l'any 1942.

▲ Parròquies erigides durant el pontificat de Gregorio Modrego Casaus (1943-1967).

▲ Parròquies erigides durant els pontificats de González, Jubany, Carles, Sistach i Omella (1968-2016).

1A	● Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel	3D	● Mare de Déu dels Àngels	6C	● Sant Josep de Calassanç
1B	● Sant Jaume	3E	● Puríssima Concepció	6D	● Sant Martí del Clot
1C	● Sant Miquel del Port	3F	● Sant Francesc de Sales	6E	● Romànica del Poble Espanyol
1D	● Sant Pere de les Puel·les	3G	● Sant Ramon de Penyafort	6F	● Mare de Déu de Port
1E	● Santa Anna	3H	● Mare de Déu de Betlem	6G	● Mare de Déu dels Dolors
1F	● Santa Maria de Cervelló	3I	● Mare de Déu de Lourdes	6H	● Sant Àngel Custodi
1G	● Santa Maria del Mar	3J	● Mare de Déu del Carme	6I	● Sant Bartomeu
1H	● Santa Maria del Pi	3K	● Sant Agustí	6J	● Sant Cristòfor
1I	● Sants Just i Pastor	3L	● Sant Josep i Santa Mònica	6K	● Sant Joan M. Vianney
1J	● Corpus Christi	3M	● Sant Pau	6L	● Sant Medir
1K	● Mare de Déu de la Salut	3N	● Sant Pere Claver	6M	● Santa Dorotea
1L	● Mare de Déu del Coll	3O	● Sant Pere Nolasc	6N	● Santa Maria de Sants
1M	● Sant Carles Borromeu	3P	● Sant Salvador	6O	● Maria Auxiliadora
1N	● Sant Joan de Gràcia	4A	● Santa Madrona	6P	● Maria Reina
1O	● Sant Jordi	4B	● Esperit Sant	7A	● Sagrat Cor de Jesús del Tibidabo
1P	● Sant Miquel dels Sants	4C	● Immaculat Cor de Maria	7B	● Sant Joan de la Creu
2A	● Santa Maria de Gràcia	4D	● Mare de Déu del Roser	7C	● Sant Ot
2B	● Santa Teresa de l'Infant Jesús	4E	● Sagrada Família	7D	● Sant Vicenç
2C	● Verge de Gràcia i Sant Josep	4F	● Sant Oleguer, Bisbe	7E	● Santa Creu d'Olorde
2D	● Crist Redemptor	4G	● Sant Tomàs d'Aquino	7F	● Santa Maria de Vallvidrera
2E	● Mare de Déu de Montserrat	4H	● Crist Rei	7G	● Santa Maria del Remei
2F	● Santa Isabel d'Aragó i Sant Joaquim	4I	● El Bon Pastor	7H	● Santa Tecla
2G	● Mare de Déu de Mont Carmel	4J	● Sant Andreu	7I	● Sant Bernat de Claravall
2H	● Sant Antoni de Pàdua	4K	● Sant Joan de Mata	7J	● Sant Josep Obrer
2I	● Sant Joan d'Horta	4L	● Sant Josep Manyanet	7K	● Sant Marc
2J	● Sant Marcel	4M	● Sant Pacià	7L	● Sant Sebastià
2K	● Santa Teresa de Jesús	4N	● Mare de Déu de la Bonanova	7M	● Santa Bernardeta
2L	● Sant Ramon Nonat	4O	● Mare de Déu de Núria	7N	● Santa Engràcia
2M	● Patriarca Abraham	4P	● Sant Gregori Taumaturg	7O	● Santa Maria Magdalena
2N	● Sagrat Cor de Jesús	5A	● Sant Ildefons	7P	● Santíssima Trinitat
2O	● Sant Fèlix	5B	● Santa Agnès	8A	● Sant Cebrià
2P	● Sant Francesc d'Assís	5C	● Santa Cecília	8B	● Sant Crist
3A	● Sant Francesc de Paòla	5D	● Santa Joaquina de Vedruna	8C	● Sant Genís dels Agudells
3B	● Sant Pançraç	5E	● Verge de la Pau	8D	● Sant Jeroni
3C	● Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó	5F	● Mare de Déu de la Medalla Miraculosa	8E	● Verge de Natzaret
		5G	● Mare de Déu del Pilar	8F	● Mare de Déu de Fàtima
		5H	● Maria Mitjançera de Totes les Gràcies	8G	● Sant Esteve
		5I	● Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist	8H	● Sant Francesc Xavier
		5J	● Sant Domènec Guzmán	8I	● Sant Mateu
		5K	● Sant Eugeni I, Papa	8J	● Sant Narcís
		5L	● Sant Ferran	8K	● Sant Pius X
		5M	● Sant Isidor	8L	● Sant Rafael
		5N	● Sant Josep Oriol	8M	● Santa Eulàlia de Vilapicina
		5O	● Sant Llorenç	9A	● Sant Ambrós
		5P	● Sant Sever i Sant Vicenç de Paül	9B	● Sant Joan d'Àvila
		6A	● Sant Ignasi de Loiola	9C	● Sant Lluís Gonzaga
		6B	● Sant Joan Bosco	9D	● Sant Martí de Provençals
				9E	● Sant Paulí de Nola
				9F	● Sant Pere Ermengol
				9G	● Santíssima Sagriment

◀ Fig. 3 Plànol de localització de les 132 esglésies parroquials de Barcelona segons moment de la seva erecció canònica en relació al pontificat de Gregorio Modrego Casaus (1943-1967).

(65) ● Pontificats anteriors al de Modrego
 (59) ● Pontificat de Gregorio Modrego
 (8) ● Pontificats posteriors al de Modrego
 (16) ● Esglésies ja existents que Gregorio Modrego les eleva a parroquials.
 A autora, 2014.

* Durant el curs de la investigació, Santa Maria de Cervelló (1F), al barri de la Barceloneta, deixa de ser parroquial, però se la manté a la col·lecció per ser un cas interessant d'església camuflada en el gra edificatori del barri i per formar encara part de l'actual imatge parroquial de la ciutat.

2. L'església a peu de carrer

*"Perduraba la distinción entre ágora y foro por una parte, y plaza del mercado por otra, y también el deseo de reunir en ciertos puntos principales los edificios más importantes (...) pudiéndose ver casi siempre la diferencia entre las jurisdicciones secular y eclesiástica (...) Formóse en consecuencia, con peculiar fisonomía, la plaza de la catedral, generalmente rodeada por el baptisterio, campanil y palacio episcopal."*¹

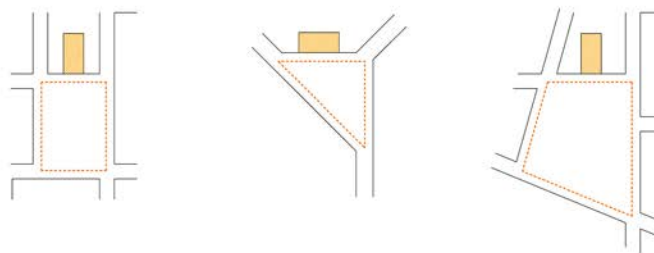
¹. SITTE, C. *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. P. 171-172

Imatge: Sant Andreu, plaça Orfila.

ESGLÉSIA I PLAÇA

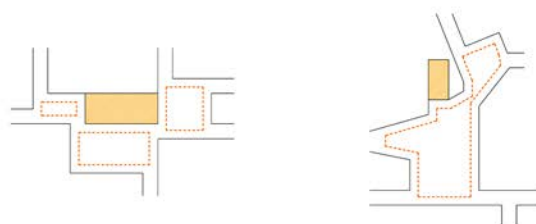
1 plaça

formes diverses

múltiples places

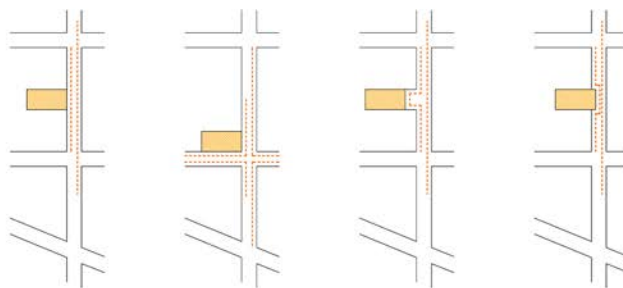
concatenacions diverses

ESGLÉSIA I CARRER

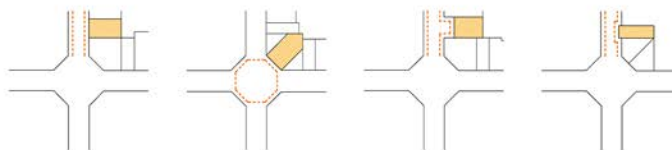
en teixit comú

en parcel·la característica, en cantonada, alineada, desalineada

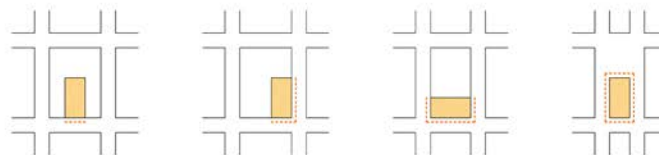
a l'Eixample

en parcel·la característica, en xamfrà, alineada, desalineada

COSTATS LLIURES

un lliure, cantonada,
un ocupat, exempta

RADI D'ACCIÓ

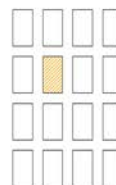
presència simbòlica

fitxa carrer, fitxa barri, fitxa ciutat

camuflatge

interior d'illa, gra
edificatori, planta baixa

◀ **Fig. 0** Església a peu de carrer. Els elements urbans que acompanyen als temples parroquials. Esquemes d'anàlisi morfològic de les 132 esglésies parroquials existents dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona. Resum gràfic.
Autora, 2014.

2 L'església a peu de carrer

L'església parroquial i els elements urbans
que l'acompanyen

Obtenció de la plaça de l'església

Mare de Déu de la Mercè

Expropiacions polítiques i militars

Els cementiris parroquials

Santa Maria del Mar

Planejament de l'atri eclesial

Sant Miquel del Port

Inexistència de buit urbà

Esglésies amb calçador

Mare de Déu dels Àngels

Plaça de la Mercè	Mare de Déu de la Mercè i	Passatge del Rector Oliveras	La Sagrada Família	Passeig de Sant Joan Bosco
Carrer de la Mercè	Sant Miquel Arcàngel	Carrer Bisbe Laguarda	Sant Andreu	Jardins de Dolors Chopitea
Plaça de Sant Jaume	Sant Jaume	Plaça de Sant Agustí	Sant Joan de Mata	Plaça del Tibidabo
Carrer de Sant Miquel	Sant Miquel del Port	Carrer de l'Arc de Sant Agustí	Sant Josep Manyanet	Avinguda del Tibidabo
Carrer del Rector Bruguera	Sant Pere de les Puel·les	Rambla de Santa Mònica	Sant Pacià	Parc Forestal del Tibidabo
Plaça de Sant Pere	Santa Anna	Carrer de Santa Mònica	Sants Gervasi i Protasi	Camí del Cel del Tibidabo
Carrer de Sant Pere	Santa Maria del Mar	Carrer de Sant Pau	Mare de Déu de Núria	Plaça de Sarrià
Carrer de Santa Anna	Santa Maria del Pi	Ronda de Sant Pau	Sant Gregori Taumaturg	Carrer Major de Sarrià
Plaça de Santa Maria	Plaça de Sant Just	Jardins de Sant Pau del Camp	Santa Agnès	Carrer del Rector Voltà
Carrer de Santa Maria	Sants Just i Pastor	Carrer de l'Abat Safont	Sant Josep de Calassanç	Carrer de la Parròquia
Plaça del Pi	Mare de Déu de la Salut	Carrer de Torres i Amat	Sant Martí del Clot	Carretera de Sta. Creu d'Olorda a Sarrià
Placeta del Pi	Mare de Déu del Coll	Carrer de Sant Antoni Maria Claret	Mare de Déu de Port	Carretera de l'Església
Carrer del Pi	Sant Joan de Gràcia	Plaça de la Sagrada Família	Sant Cristòfol	Carretera de Sarrià a Vallvidrera
Plaça de Sant Josep Oriol	Sant Miquel dels Sants	Avinguda Gaudí	Santa Dorotea	Plaça de Vallvidrera
Carrer del Cardenal Casañas	Santa Maria de Gràcia	Carrer Gran de Sant Andreu	Santa Maria de Sants	Carrer del Doctor Ibáñez
Plaça de Sant Just	Verge de Gràcia i Sant Josep	Plaça de Mossèn Clapés	Maria d'Auxiliadora	Carrer del Remei
Carrer de la Palma de Sant Just	Crist	Carrer del Pare Manyanet	Sagrada Cor de Jesús del Tibidabo	Plaça de Mossèn Josep Pedragosa
Carrer de la Mare de Déu de la Salut	Redemptor	Carrer de les Monges	Sant Vicenç	Plaça de la Trinitat
Carrer del Santuari	Mare de Déu de Montserrat	Plaça de la Bonanova	Santa Creu d'Olorda	Carrer del Turó de la Trinitat
Passeig de la Mare de Déu del Coll	Mare de Déu del Mont Carmel	Passeig de la Bonanova	Santa Maria de Vallvidrera	Parc de la Trinitat
Carrer de l'Església	Sant Joan d'Horta	Passeig de Sant Gervasi	Santa Maria del Remei	Camí de Sant Genís
Carrer del Mossèn Masdexeixart	Sant Ramon	Carrer de Sant Gervasi de Cassoles	Santa Engràcia Santíssima	Camí de Sant Genís a Horta
Carrer de Maria	Nonat	Carrer de Sant Joan de la Salle	Trinitat	Plaça de Sant Genís
Carrer de Jesús	Patriarca Abraham	Carrer del Bon Pastor	Sant Genís dels Agudells	Plaça de Mossèn Ferran Palau
Carrer de Gràcia	Puríssima Concepció	Plaça de Sant Gregori Taumaturg	Sant Jeroni	Plaça de Sant Francesc Xavier
Carrer Gran de Gràcia	Mare de Déu del Carme	Carrer de Sant Elies	Sant Francesc Xavier	Carrer del Cardenal Tedeschini
Passatge del Redemptor	Sant Agustí	Carrer de Joan Peguera	Sant Pius X	Plaça del Doctor Modrego
Avinguda de la Mare de Déu de Montserrat	Sant Josep i Santa Mònica	Plaça del Canonge Rodó	Sant Ambrós	Carrer del Concili de Trento
Turó del Carmel	Sant Pau	Carrer de la Mare de Déu de Port	Gonçaga	Carrer Fondal de Sant Martí
Carretera del Carmel	Sant Pere	Plaça de Sant Cristòfol	Sant Martí de Provençals	Ronda de Sant Martí
Carrer de la Rectoria	Nolasc	Carrer de Mossèn Amadeu Oller	Sant Paulí de Nola	Plaça de la Mare Nazaria March
Avinguda de Sant Ramon Nonat	Immaculat Cor de Maria	Carrer de Santa Dorotea		
Passatge de Sant Ramon Nonat		Carrer de Sants		
Carrer del Bisbe Josep Climent		Plaça de Bonet i Muixí		
		Carrer de Maria Auxiliadora		

L'església parroquial i els elements urbans que l'acompanyen

2. CALVINO, I. *Las ciudades invisibles*. Madrid: Siruela, 2012. P. 15

3. En grec, la paraula 'ecclesia' significa 'reunió', 'assemblea' i, agafant continent per contingut, és el mot que fan servir els primers cristians per denominar el lloc de reunió.

4. Segons consulta al Nomenclàtor de l'Ajuntament de Barcelona, i sense entrar per tant en noms generals de barris i accidents geogràfics, hi ha un centenar d'elements urbans envoltant les 132 esglésies parroquials de la ciutat que estan batejats amb el nom de l'advocació, amb el del seu sacerdot fundador, amb el del mecenes que fa possible la seva construcció o amb una efemèride religiosa relacionada.

5. Antigament el nom del punt més alt de la serra de Collserola era Puig de l'Àliga. L'origen del topònim Tibidabo ve de la unió de les paraules llatines 'tibi' i 'dabo', que volen dir 'et' 'donaré', preses de l'Evangeli de Sant Mateu (4:9). Apareixen en motiu de la tercera temptació de Satanàs a Jesús al desert: "tot això et donaré si, prostrant-te, m'adores" o, en llatí, "haec omnia viderunt tibi dabo si cadens adoraveris me". Al 1886, els monjos Jerònims donen aquest nom a la muntanya barcelonina. Al mateix any és quan s'hi comença a construir la primitiva ermita –encara dempeus– i, al 1902, es posa la primera pedra del temple. El cardenal Casañas, citant a Verdager, diu del Tibidabo que és "la superba acrópolis que vetlla la ciutat".

◀ **Fig. 1** Elements urbans batejats amb un nom que guarda relació amb l'església parroquial que acompanyen i que s'anomena així a causa de la seva existència. Autora, 2014.

Un cop assimilat l'acostament més històric en paral·lel a la forma del creixement de la ciutat, es proposa tornar-ho a mirar des del moment present, és a dir, prenent com a base la forma urbana de la Barcelona del segle XXI. I és que tal i com diu Italo Calvino, fins i tot la ciutat arcaica només té sentit si està pensada i escrita amb la ciutat que tenim avui davant dels ulls². Només d'aquesta manera, l'estudi pot ser transversal i pot superar classificacions del tipus cronològic, estilístic o geogràfic i pot centrar-se en comparar i demostrar la vigència del funcionament urbà tant d'una església de l'Època Medieval com la d'una de fa uns pocs anys. Per tant, coneixent però deixant a la recambra tota la informació del capítol anterior, ara és necessari aproximar-se a la relació que actualment existeix entre les esglésies parroquials i els elements urbans que les envolten.

L'edifici sacre té una àrea d'influència que va més enllà de la parcel·la que ocupa. En realitat, tot i no ser isòtropa i tenir una direccionalitat dominant, l'interior de l'*ecclesia* no deixa de ser una gran plaça pública coberta i un lloc de reunió i trobada³. Així, la vida col·lectiva s'estén cap a l'exterior i l'espai urbà adjacent es converteix en l'habitació comunitària a cel obert que acompanya al temple. De fet, el poder d'impacte d'una església és tan intens que el seu radi d'acció comença per determinar el nom de l'enclavament urbà. De les 132 esglésies parroquials que hi ha dins dels límits municipals de la ciutat de Barcelona, una seixantena presten el seu nom –o el del seu sacerdot, màrtir o mecenes fundador– al nomenclàtor de la ciutat comtal i bategen places, carrers, avingudes, rambles, fins i tot carreteres, barris, rieres, turons i muntanyes⁴ (fig.1). Apel·lant a la memòria col·lectiva s'anomena l'exemple més rellevant de cada cas: plaça de la Sagrada Família, carrer de Sant Antoni Maria Claret, avinguda de Sant Ramon Nonat, rambla de Santa Mònica, carretera de l'Església, barri de Sant Martí, riera de Sant Andreu, turó de La Trinitat i muntanya del Tibidabo⁵. Una demostració palpable de com la importància d'una església pot saltar literalment a l'espai urbà. Però més enllà d'aquesta contribució nominal, l'autèntic diàleg entre l'edifici religiós i l'espai adjacent que l'envolta surt a la llum quan s'analitza minuciosament i en clau urbana l'enclavament on està implantat. És a dir, quan s'estudia la tensió existent entre el temple parroquial, el tipus d'element urbà que l'acompanya i el teixit de la ciutat comuna que els alberga i els vincula (fig.2).

A grans trets, es pot dir que es troben tres tipus d'episodis urbans que, amb matisos, representen i resumeixen la totalitat de la col·lecció:

Un primer conjunt és aquell format per les esglésies que es relacionen amb una plaça, un passeig o una concatenació de placetes, és a dir, que tenen en comú que s'envolten d'un eixamplament de l'espai buit alhora que el defineixen i el protagonitzen. Les façanes sacres, tot i ser part dels temples, pertanyen a les places on estan ubicades i formen un diàleg tan intens que només pot entendre's com una mateixa entitat. Es tracta d'enclavaments urbans on l'atenció es centra en la relació entre la plaça i l'edifici religiós i apareix un joc perceptiu de fons i figura. Un segon grup el formen aquelles esglésies que es relacionen directament amb el carrer. Alineant-s'hi o no, en parcel·la genèrica o en cantonada, són testimoni de la secció tipus del ple construït que presenta aquella via. Finalment hi ha un tercer grup d'edificis religiosos que directament no presenten cap relació aparent amb el seu entorn urbà. Es tracta d'esglésies que es camuflen en el teixit genèric ja sigui perquè el pas del temps les ha amagat literalment en un interior d'illa o perquè el seu tipus edificatori no presenta massa distinció respecte a l'edifici veí. Paral·lelament i de manera superposada a aquestes categories, n'hi hauria una quarta formada per aquelles esglésies la relació de les quals amb el seu entorn va més enllà de la plaça o del carrer on s'emplacen. Mitjançant la visió en perspectiva, que pot donar-se a una escala més o menys llunyana, són monuments religiosos que tenen presència a tot el barri o inclús a tota la ciutat. Són esglésies que responen a la idea d'edifici escultòric i que són més apreciades des del punt de vista urbà que des del de l'arquitectura⁶ (fig.3).

A banda de la relació de les esglésies amb els elements urbans que les envolten –places i vies- i del radi d'acció que presenten –configurant fites simbòliques o, en l'altre extrem, camuflades- hi ha un tercer factor determinant per a l'anàlisi d'aquests enclavaments: la posició relativa del temple. És a dir, el nombre de costats lliures que ofereix l'església a la ciutat. Aquí el ventall d'opcions és ample. Des d'esglésies entre mitgeres que només tenen una façana sacra, fins a peces aïllades i autònomes que, planejades així des de l'inici o no, concedeixen tot el seu perímetre per ser aprofitat per la ciutat.

Creuant els diferents nivells d'informació surt a la llum que la majoria dels temples procuren, d'una manera o altra, envoltar-se d'espai buit, així com col·locar-se de manera que guanyin en visibilitat. I és que, a banda de la presència pròpia, l'existència d'espais buits al voltant de les esglésies contribueix a dotar-les de major versatilitat i simbolisme. Ja no només perquè el buit adjacent a l'edifici sacre es converteix en una plataforma on estendre-hi les funcions litúrgiques, sinó perquè configura la imatge i dona servei al dia a dia de la ciutat. En definitiva, es tracta d'un edifici arquitectònic singular, el temple, que busca anar acompanyat d'un element urbà singular, la plaça.

6. Aquesta classificació sorgeix de la Tesina Final de Màster de l'autora -inici de la present Tesi Doctoral-, defensada a l'Escola Tècnica superior d'Arquitectura de Barcelona el juny del 2012.

ARBOIX-ALIÓ, A. Església i espai urbà. Una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona. Tesina de Màster, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2012. Disponible al web <http://hdl.handle.net/2099.1/15998> el 09.02.2015

Al citat treball es diu que hi ha 133 esglésies parroquials dins els límits municipals de Barcelona. Sant Tomàs More però, ha desaparegut com a lloc de culte i com a parròquia. Estava ubicada en uns baixos d'una torre aïllada d'habitatges al carrer Collserola, entre el barri de Sant Gervasi i el de Vallcarca, i ha passat a ser un botiga amb servei de bar-restaurant. És cert que actualment ha desaparegut una segona parròquia del llistat: Santa Maria de Cervelló. De moment a aquesta no se l'ha eliminat però, perquè l'edifici segueix intacte i continua representant un exemple interessant a nivell urbà que es camufla en la trama regular i ortogonal del barri de la Barceloneta.

▲ Fig. 2 A la doble pàgina següent Plànol d'emplaçament de les 132 esglésies parroquials de Barcelona 'a l'estil Camillo Sitte'.

El codi alfanumèric atorgat a cada església, ordenat segons llistat de l'Arquebisbat, es repeteix en els plànols que mostren la totalitat de la col·lecció en les diverses escales d'aproximació i en les fitxes annexes, documents realitzats per l'autora a propòsit de la investigació.

S'afegeix la Catedral al final de la col·lecció a mode comparatiu i per ser la imatge de Santa Seu de la ciutat.

Autora, 2014.

► Fig. 3 Col·lecció de 36 esglésies urbanes de Barcelona proposada per la Tesina Final de Màster. Gràfic que mostra que les relacions més poderoses entre l'església i el seu voltant apareixen quan hi ha una barreja d'aproximacions.

Autora, 2012.

PLAÇA
el buit

CARRER
el pic

CAMUFLATGE
el símbol

CIUTAT
la perspectiva

Sant Agneta

Sant Pere de les Puelles

Santa Maria del Ramel

Santa Eulària

Verge de Gràcia i Sant Josep

Sants Gervasi i Protasi

Santa Maria del Pi

Santa Maria de Sants

Sant Joan de Gràcia

Sant Martí

Sant Vicenç

Santa Agneta

Sant Andreu

Sant Joan Maria Vianney

Immaculat Cor de Maria

Puríssima Concepció

Santa Maria del Mar

Santa Maria de Montserrat

Sant Joan Baptista

Sant Eugeni i Papa

Sant Joan i Taumaturg

Sant Joan Rosco

Monestir de Pedraibes

La Romànica del Poblet Espanyol

Compte Christi

Mare de Déu dels Anjos

Sant Jaume

Sagrada Família

Sagrati Cor de Jesús del Rindabo

Sant Jordi

Santa Anna

Santa Maria de Corvello

Sant Oleguer i Riber

Mare de Déu de Betlem

Sant Francesc de Sales

A B C D E F G H

1

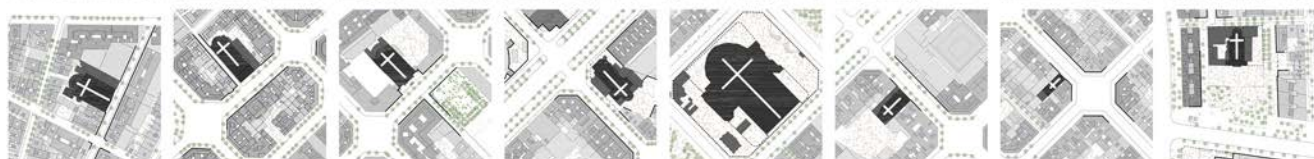
2

3

4

5

6

7

8

9

I J K L M N O P

1

2

3

4

5

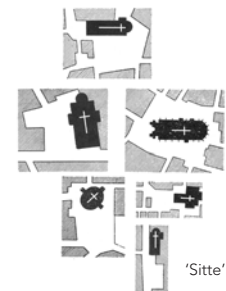
6

7

8

Implantació urbana de les esglésies parroquials de Barcelona
amb la mateixa escala i orientació

0 25 100

'Sitte'

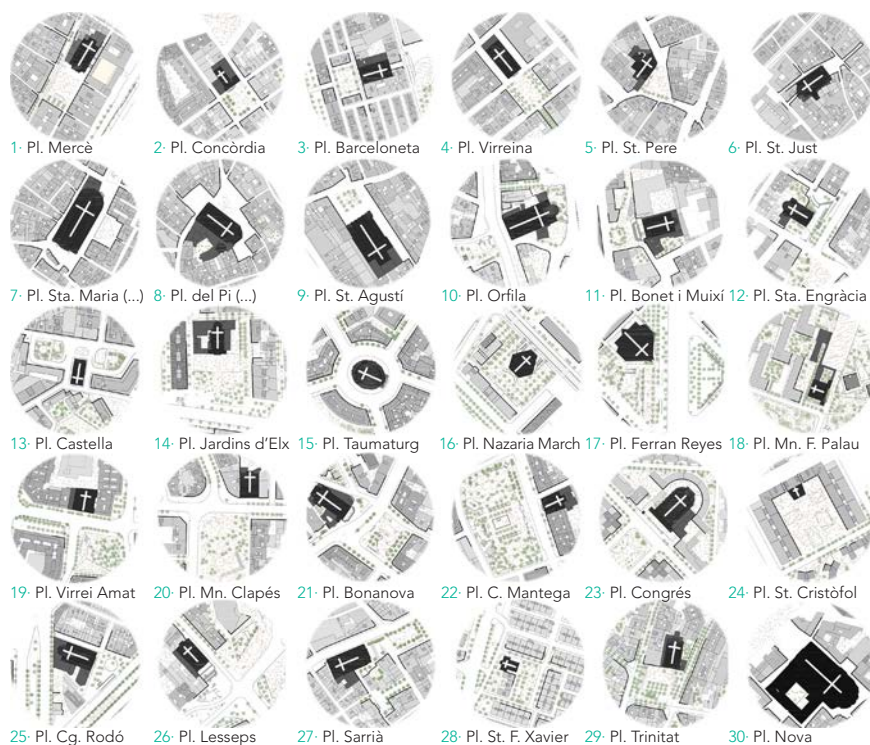

I	J	K	L	M	N	O	P	
009 - I1	010 - J1	011 - K1	012 - L1	013 - M1	014 - N1	015 - O1	016 - P1	1
Sants Just i Pastor	Corpus Christi	Mare de Déu de la Salut	Mare de Déu del Coll	Sant Carles Borromeu	Sant Joan de Gràcia	Sant Jordi	Sant Miquel dels Sants	
R. Sant Just s/n	C. Bailèn 175	C. Clavell 6	C. Santuari 30	C. Sant Lluís 89	C. Santa Creu 2	Viaducte de Vallcarca 7	C. Escorial 163	
025 - I2	026 - J2	027 - K2	028 - L2	029 - M2	030 - N2	031 - O2	032 - P2	2
Sant Joan d'Horta	Sant Marcel	Santa Teresa de Jesús	Sant Ramon Nonat	Patriarca Abraham	Sagrat Cor de Jesús	Sant Fèlix	Sant Francesc d'Assís	
C. Rectoria 1	C. Petrarca 52	C. Llobregós 130	Av. Sant Ramon Nonat 1	C. Jaume Vicens Vives 6	C. Pere IV 398	C. Sardanya 29	C. Ramon Turró 130	
041 - I3	042 - J3	043 - K3	044 - L3	045 - M3	046 - N3	047 - O3	048 - P3	3
Mare de Déu de Lurdes	Mare de Déu del Carme	Sant Agustí	Sant Josep i Santa Mònica	Sant Pau	Sant Pere Claver	Sant Pere Nolasc	Sant Salvador d'Horta	
C. Fonthonrada 33	C. Bisbe Laguarda s/n	Pl. Sant Agustí 2	Rbla. Santa Mònica 9	C. Sant Pau 101	C. Palaudàries 23	Pl. Castella 6	C. Poeta Cabanyes 80	
057 - I4	058 - J4	059 - K4	060 - L4	061 - M4	062 - N4	063 - O4	064 - P4	4
El Bon Pastor	Sant Andreu	Sant Joan de Mata	Sant Josep Manyanet	Sant Pacià	Sants Gervasi i Protasi	Mare de Déu de Núria	Sant Gregori Taumaturg	
Pg. Enric Sanchis 2	C. Pont 3	Pl. Mossèn Clapés 18 (1r)	C. Sant Sebastià 47	C. Monges 27	Pl. Bonanova 12	C. Bon Pastor 9	Pl. St. Gregori Taumaturg 9	
073 - I5	074 - J5	075 - K5	076 - L5	077 - M5	078 - N5	079 - O5	080 - P5	5
Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist	Sant Domènec Guzman	Sant Eugeni I Papa	Sant Ferran	Sant Isidor	Sant Josep Oriol	Sant Llorenç	Sant Sever i Sant Vicenç de Paül	
C. Viladomat 76	C. Calàbria 12	C. Londres 40	Gran Via de les Corts Catalanes 406	C. Comte d'Urgell 176	C. Diputació 145	C. Entença 109	C. Provença 210	
089 - I6	090 - J6	091 - K6	092 - L6	093 - M6	094 - N6	095 - O6	096 - P6	6
Sant Bartomeu	Sant Cristòfor	Sant Joan Maria Vianney	Sant Medir	Santa Dorotea	Santa Maria de Sants	Maria Auxiliadora	Maria Reina	
C. Mare de Déu del Port 350	Pl. de Sant Cristòfol, 16	C. Melcior Palau 56	C. Constitució 17	C. Santa Dorotea 5	Pl. Bonet i Muixí 5	Pg. Sant Joan Bosco 70	Av. Esplugues 103	
105 - I7	106 - J7	107 - K7	108 - L7	109 - M7	110 - N7	111 - O7	112 - P7	7
Sant Bernat de Claravall	Sant Josep Obrer	Sant Marc	Sant Sebastià	Santa Bernardeta	Santa Engràcia	Santa Maria Magdalena	Santíssima Trinitat	
C. Pedraforca 2	C. Palamós 49	C. Torrent Tapioles 18	C. Viladrosa 96	C. Sant Quirze de Safaja 3	Pl. Santa Engràcia 1	C. Llopis 9	Turó de la Trinitat 30	
121 - I8	122 - J8	123 - K8	124 - L8	125 - M8				8
Sant Mateu	Sant Narcís	Sant Pius X	Sant Rafael	Santa Eulàlia de Vilapicina				
C. Via Favència 80	C. Antonio Machado 14	C. Pardo 5	Pl. Can Ensenya s/n	Pg. Fabra i Puig 260				

**Nom i adreça de les esglésies parroquials de Barcelona
codi alfanumèric en relació a les fitxes annexes i als plànols generals de la col·lecció**

Obtenció de la plaça de l'església

De la relació entre edificis, monuments i places parla Camillo Sitte al primer capítol del llibre *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*⁷. L'arquitecte austríac de la segona meitat del segle XIX es recolza en un seguit d'exemples italians, francesos, alemanys i austríacs per discernir quins són els aspectes que fan tan equilibradament belles algunes ciutats històriques. En primera instància i abans d'aprofundir en l'estudi, defineix tres tipus de places que, fins a l'Edat Mitjana i durant el Renaixement, són el centre social, secular i eclesiàstic de la ciutat: la plaça del *duomo*, lligada a la catedral i a les dependències parroquials; la plaça de la *signoria*, vinculada al poder civil; i finalment, al costat de les altres dues però una mica més apartada, la plaça del *mercato*. Al llarg del llibre, Sitte posa èmfasi en les primeres, analitzant per mitjà de la descripció i el redibuix, els monuments que contenen, les esglésies que les singularitzen i els edificis comuns que les conformen⁸. És des d'aquest mateix punt de partida i amb aquesta mateixa mirada que pretén arrencar la present reflexió. És a dir, es parteix de l'estudi d'aquelles esglésies parroquials barcelonines que ofereixen, a dia d'avui, una 'plaça del *duomo*' a la ciutat⁹ (fig.1).

7. Llibre a mode d'assaig molt ben il·lustrat publicat a l'any 1889. S'ha traduït al castellà amb el títol *Construcción de ciudades según principios artísticos*. L'edició que es cita és la publicada al 1980 per l'editorial Gustau Gili, acompanyada d'un extens comentari de George R. i Christiane C. Collins titulat *Camillo Sitte i el nacimiento del urbanismo moderno*. COLLINS, G.R.; COLLINS, C.C.; SITTE, C. *Camillo Sitte y el nacimiento del urbanismo Moderno / Construcción de ciudades según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980.

8. La manera aparentment anacrònica com l'arquitecte austríac representa els enclavaments urbans, es vol reivindicar, des de l'òptica actual, com una eina útil capaç d'oferir una nova mirada de la ciutat de Barcelona.

9. S'usa el mateix terme que fa servir Sitte, però no només per a referir-se a la plaça de la Catedral, sinó estenent-ho a totes les places protagonitzades per una església parroquial.

◀ Fig. 1 Places 'del *duomo*' de la ciutat de Barcelona grafiant l'església parroquial amb l'estètica proposada per Camillo Sitte al llibre citat i regruixant els límits de l'espai buit adjacent. Autora, 2014.

▶ Fig. 2 Louis I. Kahn: dibuix per a City/2 Exhibition, Museum of Modern Art, New York, 1971. Acompanya el dibuix el text: *El Carrer és una Estança per mutu acord: Una Sala comunitària, les parets de la qual pertanyen als donants, dedicats a la ciutat per a l'ús comú. El seu sostre és el cel. Al carrer hi ha d'haver l'origen de la Casa de Reunió, també un lloc per mutu acord.*

10. En realitat, en aquest cas l'ordre dels factors sí que altera el producte, perquè s'accentua el protagonisme del mot que es diu primer. Però es vol forçar a fer la reflexió que l'una dóna més sentit a l'altra així com aquesta altra a l'una.

11. ORTEGA Y GASSET, J. *Obras Completas*. Vol. 2. Madrid: Fundación José Ortega y Gasset, 2004. P. 408

12. Aquesta definició però, engloba no més aquelles ciutats que, com Barcelona, són del tipus 'civil, pública, mediterrània i clàssica'. Cal no oblidar que també existeixen les ciutats del tipus 'domèstica, campestre i nòrdica' i les que s'agrupen dins la classe 'islàmica'.

Per a una anàlisi més exhaustiva veure: GOITIA, F. C. *Breve historia del urbanismo*. Madrid: Alianza, 1968.

13. GEHL, J. *La humanización del espacio urbano: la vida social entre los edificios*. Barcelona: Reverté, 2006.

14. MANSILLA, L.M. *Apuntes de viaje al interior del tiempo*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2001. P. 22

15. RODOREDA, M. *La plaza del Diamant*. Barcelona: Club Editor Jove, 2000. P. 219

A Barcelona es detecten places religioses de moltes menes: grans i petites; de forma rectangular, triangular i amorfa; de pas i per quedar-s'hi; úniques i autònomes i diverses i concatenades; acotades i delimitades i més obertes i disperses. Siguin com siguin però, totes tenen en comú els tres aspectes anteriorment citats: que produeixen un esponjament de l'espai urbà, que són inseparables de l'església i que les façanes, tot i ser part dels edificis religiosos, pertanyen en certa manera a aquestes places, formant un diàleg tan intens que només pot entendre's el conjunt com una indissociable entitat: la plaça de l'església i l'església de la plaça¹⁰.

Aquesta idea que se centra en la presència de l'espai buit i en les parets dels edificis que el conformen apel·la directament a la imatge de la ciutat per excel·lència, la clàssica metròpolis mediterrània, la gènesis de la qual rau en la plaça. Tant és així que José Ortega y Gasset sentència que a la *urbe* no li cal tenir cases, sinó tan sols façanes a mode de decorat¹¹. Segons el filòsof, aquestes són les úniques vertaderament necessàries per a delimitar una plaça, “*l'escena artificial que l'animal polític acota sobre l'espai agrícola*” i, per tant, les úniques indispensables per a definir una ciutat¹².

Molts arquitectes arriben a la mateixa conclusió que Ortega y Gasset quan analitzen la ciutat i així ho expressen gràficament. Luis I. Kahn, a l'any 1971, en un dels croquis que fa per a l'exposició *City/2* allotjada al Museu d'Art Modern de Nova York, dibuixa amb un traç tosc i contundent una plaça (fig.2). La pròpia descripció de la imatge forma part del dibuix, subratllant-lo, fent-li de base sobre la qual recolzar-se. Text i traç configuren la idea d'habitació a cel obert que Kahn vol transmetre: les façanes dels edificis són les parets i el cel, el sostre d'aquesta estança a l'aire lliure dins de la qual hi ha la vida. Al mateix any, Jan Gehl, que investiga en la mateixa línia, publica un llibre argumentant que la ciutat no és res més que la vida social que es dóna a l'espai existent entre els edificis¹³. O anys més tard, Luis M. Mansilla, servint-se d'una fotografia d'Erik Gunnar Asplund i d'un dibuix del mateix Kahn -tots dos de la *Piazza del Campo* de Siena-, apel·la un cop més a la significació de la plaça com la suma del recinte més les activitats que s'hi duen a terme a l'interior¹⁴. En aquest darrer cas hi ha un element més que cobra importància: la topografia, definidora del pla horitzontal de la plaça que n'emfatitza el moviment i la vitalitat. I també en l'àmbit de la literatura es dóna aquesta al·legoria. A tall d'exemple, l'escriptora catalana Mercè Rodoreda, en l'obra que porta per títol *La plaza del Diamant*, per boca de la Colometa, la protagonista, escriu: “(...) i vaig ficar-me a la plaza del Diamant: una capsa buida feta de cases velles amb el cel per tapadora”¹⁵.

◀ **Fig. 3** Reunió de balladors de swing cada diumenge al matí a la plaça Virreina amb Sant Joan de Gràcia de teló de fons, organitzat per ballaswing.cat. Web elviajemehizoami.com el 11.02.2015

D'aquesta manera, la plaça es converteix en l'estància comunitària per excel·lència de la ciutat mediterrània. Des d'ella estant, els edificis que l'envolten es transformen en un esplèndid teló de fons per a qualsevol activitat social i cultural que s'hi vulgui dur a terme i l'església passa a ser la fita que la simbolitza. I això, en un país culturalment acostumat a sortir al carrer per a celebrar tota mena de festivitats, brinda l'oportunitat d'usar l'arquitectura sacra com a suport escenogràfic representatiu de la ciutat i significatiu per al barri (fig.3).

Sant Joan de Gràcia i Santa Maria del Remei són dos exemples clars de parròquies vinculades directament a una única plaça -a la de la Virreina del barri de Gràcia al primer cas i a la de la Concòrdia de Les Corts al segon-. Ambdues places estan orientades a sud-est respecte la façana principal del temple i tenen unes proporcions similars i apropiades segons els principis artístics que defineix Camillo Sitte al llibre citat¹⁶ (fig.4). També les dues esglésies s'hi amarren amb força a través d'escalinates d'entrada que tenen una destacada presència en tots dos casos i que, si bé poden representar un obstacle per la gent gran que accedeix a l'edifici sacre, s'han convertit en els bancs predilectes del més joves, que paradoxalment són els usuaris més fidels de l'espai intermedi entre plaça i església.

16. Camillo Sitte, a *Construcción de ciudades según principios artísticos*, demostra quina és la proporció òptima d'una plaça i la relació que hi hauria d'haver entre aquesta i els seus edificis principals: $y < 3x$ i $2h > a > h$ sent x el cantó curt de la plaça, y el llarg, h l'altura de l'edifici singular i a la distància de la plaça en perpendicular a aquest.

▶ **Fig. 4** Croquis dels límits proporcionals en planta i secció perquè una plaça sigui considerada bella en relació l'edifici principal que la presideix, segons Camillo Sitte. Autora, 2014.

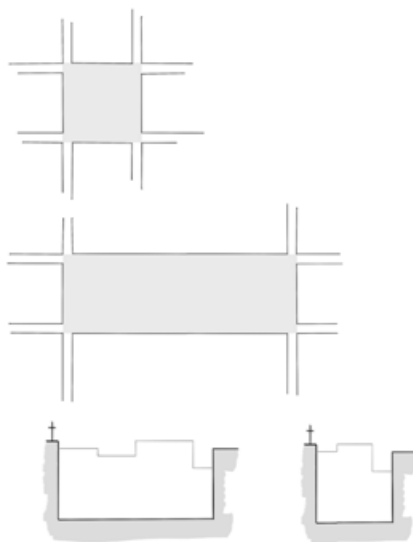

0 5 25

▲ **Fig. 5, 6 i 7 D'esquerra a dreta** Implantació urbana de Sant Joan de Gràcia, a la plaça de la Virreina, Santa Maria del Remei, a la plaça Concòrdia de Les Corts i Sant Pere de les Puel·les, a la plaça de Sant Pere. Autora, 2014.

Centrant l'atenció només en les places però, i sense contradir que les seves proporcions són correctes i estan en relació amb l'església que acompanyen, l'aproximació a elles -que és molt diferent en ambdós casos- no convenceria a l'arquitecte austríac. Sí que ho faria, en canvi, la plaça de Sant Pere, vinculada a l'església de **Sant Pere de les Puel·les**. Aquesta darrera es tracta d'una plaça irregular, els carrers hi arriben de manera tangencial i, a més a més, no tenen continuació directa. És només amb la suma d'aquests tres factors, que la plaça s'entén com un recinte tancat, les visuals d'accés poden mostrar-se el màxim d'atractives i l'edifici singular ressaltant-ne els límits (fig.5, 6 i 7).

En qualsevol dels tres casos però, així com succeeix en molts dels exemples de la pàgina anterior, es tracta d'episodis urbans on l'entitat 'església-plaça' és impossible de separar. D'aquesta manera, es parla de **Sant Joan de Gràcia**, de **Santa Maria del Remei** a Les Corts, de la **Mare de Déu de la Mercè**, de **Sant Miquel del Port** a la Barceloneta, de **Sants Just i Pastor**, de **Sant Agustí Nou**, de **Sant Andreu del Palomar**, de **Santa Maria de Sants**, de la **Mare de Déu de la Bonanova**, del **Congrés Eucarístic**, de **Sant Vicenç** a Sarrià, de la **Trinitat** o de la Catedral, referint-se alhora a l'església i a la plaça, talment com si fossin dues parts d'una única entitat i d'una mateixa imatge urbana.

D'altra banda, un sistema de places concatenades en comptes d'una única i autònoma és el que presenten les parròquies de **Santa Maria del Mar** i, sobretot, **Santa Maria del Pi**, per citar dos dels exemples més clars. Són dues esglésies per a ser vistes a fragments, per a ser recorregudes exteriorment fent-hi la volta o travessant-les -ja que gairebé estan exemptes- i per a notar la tensió que fa l'edifici religiós a cada una de les diferents places creades (fig.8 i 9).

La façana principal de Santa Maria del Pi tanca el carrer Petritxol, que desemboca, igual que el de Cardenal Casañas, a la plaça del Pi -de dimensions pràcticament iguals que l'abatiment de l'alçat-. Seguint en la direcció de les agulles del rellotge, la façana lateral -que antigament no quedava vista, ja que era la que donava accés al darrer cementiri parroquial clausurat del temple- és ara el teló de fons de la plaça de Sant Josep Oriol i de tot el seguit de carrers que hi arriben. Finalment, la placeta del Pi, que es recolza a la façana posterior de l'absis de l'església, representa un tercer buit concatenat als dos anteriors.

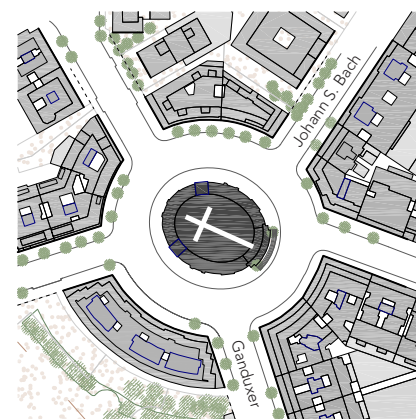
De la mateixa manera, Santa Maria del Mar, que arribant-hi pel carrer Argenteria de seguida s'autoproclama com a fita on arribar, es presenta embolcallada d'espai buit. A la també anomenada Catedral de La Ribera o de Les Arenes li apareix una avantsala a la façana principal, un corredor lateral eixamplat pel fossar de les Moreres -juntament amb la plaça de Santa Maria, els dos cementiris parroquials que acompanyaven el temple- i una plaça del tipus saló com és el passeig del Born¹⁷.

Aquesta compenetració entre temple i entorn on un s'emmotlla a l'altre sent sensible als seus moviments i recorreguts, no té relació amb el fet que l'església presenti els seus costats lliures. En realitat, que estigui aïllada sovint és un problema, ja que el seu interès es desvirtua, s'han d'edificar més metres lineals de façana monumental, es redueix l'espai buit on està implantada i s'escurcen tant les visuals en perspectiva com les lliures direccions de circulació al seu voltant¹⁸. Un exemple que ho il·lustra, agreujat per tenir una disposició en planta circular, unes mínimes voreres i una falta total d'orientació per l'homogeneïtat del seu voltant que no fa cap concessió ni on es situa

17. (Veure 'Santa Maria del Mar', cap. 2).

18. SITTE, C. *Construcció de ciutats según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. P. 183

▼ Fig. 8, 9 i 10 D'esquerra a dreta Implantació urbana de Santa Maria del Pi, amb les places del Pi, Sant Josep Oriol i placeta del Pi; Santa Maria del Mar, amb la plaça de Santa Maria, fossar de les Moreres i passeig del Born i Sant Gregori Taumaturg al bell mig de la plaça homònima. Autora, 2014.

l'entrada, és el de **Sant Gregori Taumaturg**, a la intersecció entre els carrers Ganduxer, Johan Sebastian Bach i Santa Fe de Nou Mèxic (fig.10).

A mig camí entre el diàleg unidireccional de l'edifici religiós amb una sola plaça ben delimitada, conformant l'únic buit urbà dins la seva àrea d'influència, i el que és permeable i s'amplifica en múltiples direccions, hi ha un ampli ventall de situacions. En aquest sentit, la presència de vies rodades i la manera com es situen en relació als accessos del temple juga un paper cabdal¹⁹. S'observa però, que en la majoria de casos hi ha una plaça de majors dimensions que acompanya la façana principal de l'església i un seguit d'espais coixí -a base de places laterals o edificacions annexes- que fan d'intermediaris entre l'edifici religiós i el teixit urbà que l'envolta.

19. (Veure 'Inexistència de buit urbà', cap. 2).

Però no totes aquestes parròquies esmentades -ni moltes de les esglésies que avui van acompanyades d'una plaça- han gaudit des de l'inici d'aquesta situació tan privilegiada. Enderrocaments d'illes de cases, expropiacions polítiques i militars i abolicció dels cementiris parroquials dins els límits de la ciutat, són sovint els que han propiciat l'aparició de noves places del *duomo* a la ciutat, i són els episodis que es desenvolupen a continuació.

Mare de Déu de la Mercè

La demanda d'espais buits al voltant dels temples contribueix a dotar-los de major versatilitat, ja no només als de nova planta sinó també als existents. Un bon exemple el brinda la parròquia de la Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel, coneguda simplement com a 'Basílica de la Mercè'²⁰. Inicialment, aquesta església no disposa de plaça. No tenen espai buit que les acompanyin ni la primera construcció gòtica del segle XIII, ni l'actual barroca, alçada des del segle XVIII en la mateixa ubicació. En aquest emplaçament, centre neuràlgic de la Vilanova dels Còdols o de les Roquetes, s'hi localitzen les traces de tres edificis religiosos superposats: l'actual temple -present des del 1765, any en què es col·loca la primera pedra-, l'anterior església gòtica -començada a construir al 1265- i una capella primitiva -aixecada al 1249, que funcionava com a oratori per a l'hospital de Santa Eulàlia, primera construcció dels mercedaris a la ciutat comtal²¹.

A l'any 1982, en una acció d'acurada microcirurgia urbana, s'enderroca una illa de cases i es proveeix de major llum, salubritat, perspectiva i, sobretot, ús urbà, a l'església i a tot el barri. Neix aleshores la plaça de la Mercè. De fet, ja existeix un espai que porta oficialment aquest nom tot i que, com bé apunta l'historiador i mercedari Faustino Gazulla, "*...plaza que no tiene de tal más que el nombre, pues en realidad no es sino una calle muy corta, pero algo más ancha que las otras de la misma barriada.*" Tot i així, pàgines abans també n'exalta la seva utilitat, reivindicant la reversibilitat de funcions que pot arribar a tenir el carrer: "*A veces era tan grande la concurrencia que era preciso cubrir con telas todo el espacio comprendido entre la fachada de la iglesia y las casas de enfrente, para que desde la calle pudieran dirigir sus plegarias a la Virgen muchos devotos que, por falta de sitio, habían de quedarse fuera.*"²².

L'església avui parroquial forma part d'un antic complex conventual de l'orde dels mercedaris, fundat a Catalunya per Pere Nolasc i establert a la capital catalana l'any 1218 per a la redempció dels captius²³. El conjunt del monestir es construeix durant la primera meitat del segle XVII seguint els traçats del mestre d'obres Jeroni Santacana. La peça de l'església és obra de Josep Mas i Dordal, que posa la primera pedra al 1765²⁴. Es construeix en el curt termini de deu anys ja que, al disposar-la al solar on hi ha l'església vella, mentre durin les obres no tindran lloc on celebrar dignament el culte, traslladat provisionalment al refectori del monestir. I és que, a diferència de l'ampliació d'altres esglésies de la ciutat, la basílica de la Mercè només pot créixer en profunditat. Segons un redibuix de Lluís Domènech i Montaner,

20. El nom complet de la parròquia és 'Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel', encara que popularment només s'anomeni la primera part. La segona advocació fa referència a la desapareguda església de Sant Miquel, enderrocada pels volts del 1860 a causa de l'obertura del carrer Ferran i la plaça Sant Jaume.

21. COMAS, R.N. *Monografía del templo de nuestra señora de la Merced*. Barcelona: Oliva de Vilanova, 1917. P. 10

22. GAZULLA, F. *La patrona de Barcelona y su santuario*. Barcelona: Mariano Galve, 1918. P. 170 i 139

23. BARRAQUER, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. 2. Barcelona: F.J. Altés y Alabart, 1906. P. 105

24. Josep Mas Dordal (? - Barcelona, 1808). Aquest mestre d'obres de la segona meitat del set-cents, apareix en algunes fonts com a 'd'Ordal' i, en d'altres, com a 'Dordal'. Es decideix escriure-ho de la segona manera ja que és com ho fa Manuel Arranz al llibre *Mestres d'obres i fusters, la construcció a Barcelona en el segle XVIII*. L'historiador i arxivista, parla de la família Mas entre les pàgines 298 i 308 i posa especial èmfasi en la figura de Josep Mas Dordal per ser un dels pocs constructors barcelonins de l'època que es mereix el títol d'arquitecte. Construeix, entre d'altres i a més a més de la Basílica de la Mercè, el Palau Moja, l'ala nova del Palau Episcopal, la parròquia de Sant Vicenç de Sarrià i el convent del Bonsuccés.

25. És molt didàctic el cas de la construcció de l'actual església dels Sants Just i Pastor per sobre de l'antic temple romànic, el de Santa Maria del Pi o la Catedral. De fet, Santa Maria del Mar és de les úniques esglésies de l'època construïda per estrats horitzontals de baix cap a dalt i no en secció de l'absis cap endavant.

BORAU, C. *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2003. P. 412

26. Arxiu Històric Diocesà de l'Arquebisbat de Barcelona. Carpeta 030.

27. A mitjans del segle XV els mercedaris disposen d'un fossar davant la façana principal del temple que subsisteix fins a l'abolició dels cementiris parroquials. En realitat, aquest conjunt monacal canvia amb el pas del temps, s'amplia, s'enderroca i es torna a construir. El primer monestir del segle XIII té l'accés pel carrer Ample, donant l'esquena a la paret lateral del temple, que també s'hi entra per aquest carrer. Al segle XV, per manca d'espai, s'aixeca un nou monestir a l'emplaçament de l'actual -on aleshores hi ha l'hort monacal-, s'amplia el temple amb l'annexió de capelles laterals i s'implanta el cementiri als peus de la façana principal. Entre els segles XVII i XVIII es construeix finalment el conjunt de monestir i església que avui es pot observar i a les acaballes del segle XX se li dona el merescut ús urbà. FERRANDO, J. *La basílica de la Merced*. Barcelona: Montaner y Simon S.A., 1941. P. 16

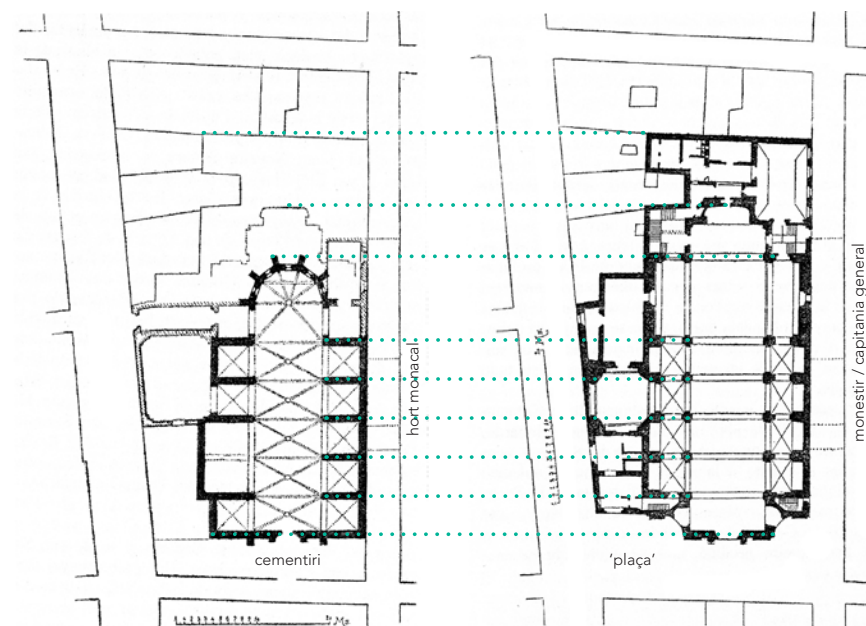
28. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus tridentí', cap. 3).

► **Fig. 1** Comparació entre l'església gòtica del 1265 segons plànol de Lluís Domènech i Montaner i l'actual barroca del 1765, pels volts de l'any 1860.

Autora, 2014. Base: GAZULLA, F. *La patrona de Barcelona y su santuario*. Barcelona: Mariano Galve, 1918. P. 43, 179

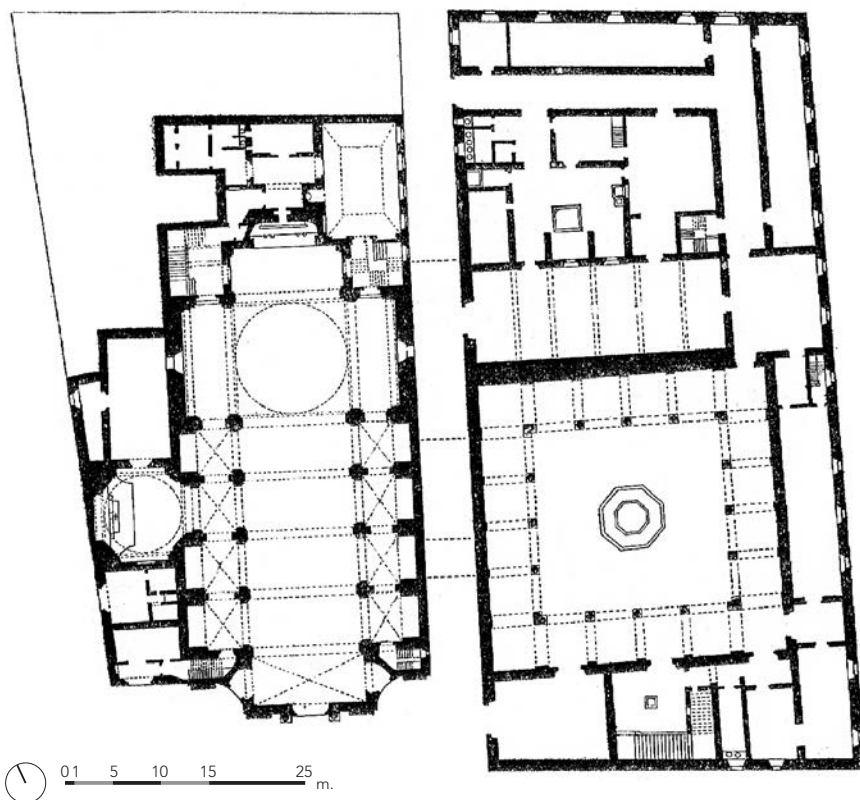
l'anterior edifici gòtic és d'una sola nau, té capelles laterals entre els contraforts i presenta unes mides totals de 35x22m., sent molt semblants a les de la construcció actual (fig.1). Quan la fàbrica del nou temple és considerablement major en les tres dimensions, aquest es comença a construir per l'absis i avança en secció, de manera que engoleix l'edifici antic, el qual continua en funcionament i no s'enderroca fins gairebé al final del procés²⁵.

En aquest cas, es pren tot l'espai que es pot per a fer el màxim de gran la nova nau del temple. S'ha trobat el document de compra d'unes cases adjacents, propietat d'Antonio Costa, que són adquirides pel preu de tres mil vuit-centes vuitanta-nou lliures²⁶. També s'aconsegueix un petit solar al costat de la sagristia i la casa de la confraria de la Soledat, adjacent a l'antic cementiri²⁷. Tot i així, cal enderrocar una església per a donar cabuda a l'altra. A més a més, pel costat del carrer Ample s'ha d'adequar i maclar amb les construccions existents que no s'han pogut comprar. És en aquest lateral on al temple se li adossa un paquet de capelles annexes i dependències parroquials. L'afegit provoca l'excentricitat de la basílica, fet que no es fa evident fins a l'obertura de la plaça. Malgrat que el perímetre del conjunt sigui irregular, la peça del temple no se'n ressent i segueix estrictament el model característic de les esglésies jesuítiques de la Contrareforma, prenent com a referència l'arquetip de l'església de *Il Gesù* de Roma, obra de Giacomo Barozzi da Vignola²⁸.

La basílica té una estructura espacial direccional, presentant una planta en forma de creu llatina amb el transsepte incipient, formada per una única nau de quatre tramades amb vuit capelles laterals comunicades entre els contraforts. La coberta és de volta de canó, amb els arcs de mig punt marcats i el fons geomètricament pintat i té un cimbori amb una cúpula al creuer. El presbiteri és rectangular i està flanquejat simètricament per dues escales que comuniquen amb el cambril, on s'hi venera una imatge gòtica de fusta policromada atribuïda a l'orfebre Pere Moragues²⁹. La disposició ortogonal de les escales i del presbiteri, facilita la col·locació de la sagristia i la inclusió de tota la planta del temple en un trapezi, mossegat pel cantó oest per adaptar-se amb les preexistències (fig.2). El campanar, octogonal, desplaçat a un lateral i enretirat del primer pla de façana, té un paper simbòlic important i la seva verticalitat equilibra la manca de simetria que presenta l'alçat en adherir-se-l'hi el cos annex de la casa rectoral (fig.3).

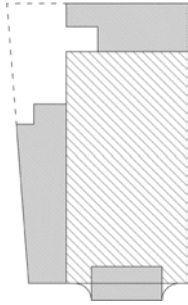
29. La presència del cambril és més pròpia de l'esquema d'un santuari de pelegrinatge que no pas d'una església urbana, però és que aquest temple és parròquia, basílica i santuari alhora, i la seva advocació, la Mare de Déu de la Mercè, és patrona de la ciutat així com de l'Arxidiòcesi Metropolitana i de la Província Eclesiàstica.

◀ **Fig. 2** Planta del conjunt monacal mercedari format per l'església, obra de Josep Mas i Dordal i el monestir, construït sota les ordres de Jeroni Santacana. AD.

▼ **Fig. 3** Façana principal de l'església parroquial de la Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel. Autora, 2014.

▲ **Fig. 4** Abstracció conceptual dels elements volumètrics que conformen la planta del temple.
Autora, 2014.

Aquesta hipotètica figura rectangular que es dibuixa en planta, també queda distorsionada pel cos d'accés, un nàrtex sobre del qual hi ha el cor, que penetra fins a la primera tramada de la nau central del temple. El moviment de lliscament, que provoca l'avançament de la part central de la façana, queda suavitzat per la presència d'uns murs còncaus que, a mode de transició, acompanyen el gest i s'enretiren fins trobar l'alineació marcada a l'eix de la tramada (fig.4).

És poc freqüent trobar a Barcelona una església de línies neoclàssiques tan contingudes i acotades que, amb tanta elegància, dialoguin amb els moviments ondulants del barroc. De fet, la façana de la parròquia de la Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel és l'únic exemple barceloní que planteja un joc combinatori entre frontis pla i murs còncaus. La façana ondulada i l'òcul el·líptic però, no són dos elements que delatin la influència barroca de la que beu la basílica, ornamentada escultòricament per Carles Grau, a qui se li atribueix també el traçat general de la luxosa decoració interior. En realitat, aquestes dues estratègies bé podrien respondre a la compressió espacial del lloc on està emplaçada l'església. Que l'òcul sigui el·líptic i no circular, és un recurs òptic per corregir la visió en contrapicat que se'n té abans d'obrir la plaça. De la mateixa manera, la paret és corba per aconseguir dotar de major perspectiva al temple (fig.5, 6 i 7).

► **Fig. 5, 6 i 7** D'esquerra a dreta i de dalt a baix:

5. Església de la Mercè fotografiada al 1931 per Jaume Ribera i Llopis on s'evidencia el poc espai lliure del que disposa.
AFB. Ref: C38/128.

6. Part superior de l'actual façana de la Mercè col·locant el punt de vista el màxim allunyat possible que podia situar-se abans d'obrir la plaça.
Autora, 2014.

7. Seqüència dels diferents plans de profunditat i de les diverses geometries de la part inferior de l'actual façana de la Mercè.
Autora, 2014.

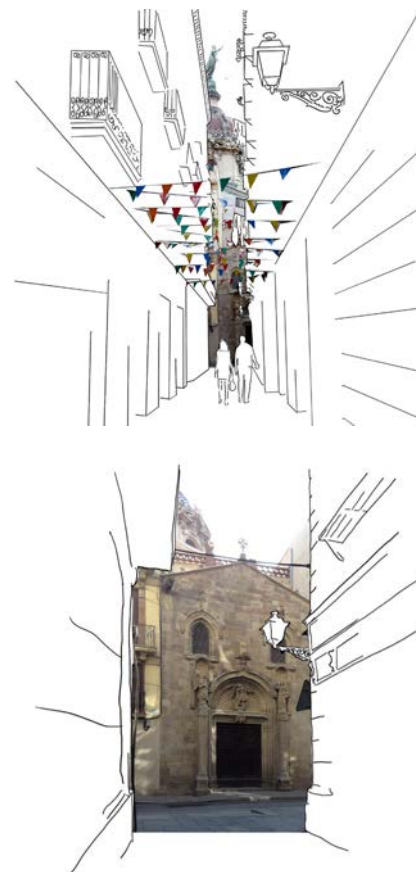
La basílica es dona finalment per conclosa a l'any 1888, inaugurada durant les festes de l'Exposició Internacional, amb l'acabament exterior de la cúpula per Joan Martorell i Montells i amb la col·locació d'una imatge alada que la corona, obra de l'escultor Maximilí Sala. Per la seva secció i posició en planta però, ni la cúpula ni la imatge no presideixen la plaça. En canvi, es mostren en tota la seva grandesa si s'accedeix al recinte pels carrers de la Carabassa, Ample o pel de la Mercè i si es mira la línia de costa de la ciutat des del mar³⁰ (fig.8).

Resseguint la façana cap a l'oest, destaca la porta secundària que dona al carrer Ample i fa de final visual al carrer de la Carabassa (fig.9). Aquesta porta, que comunica directament amb una de les capelles annexades al lateral –la de les Esclaves– s'afegeix al 1870, en enderrocar-se l'església de Sant Miquel. D'aquesta manera, la que fou una de les esglésies més antigues de la ciutat no ha desaparegut del tot, ja que ha deixat el nom a l'actual plaça de darrera l'Ajuntament, ha cedit el campanar a la parròquia de la **Puríssima Concepció** –traslladada pedra a pedra des de la plaça Urquinaona al seu emplaçament actual del carrer Aragó– i ha lliurat l'entrada secundària a la basílica batejada amb el nom de la patrona de Barcelona. Es tracta d'un portal cinccentista de traça goticitzant, obrat el 1519 per René Ducloux. Malgrat que sigui un afegit posterior, el treball escultòric concentrat exclusivament en l'element d'accés deixant pràcticament nua tota la façana lateral, és un tret recurrent de les esglésies romàniques i també de les gòtiques del Renaixement català. Les parròquies de **Sant Pau**, **Santa Maria del Mar** o **Santa Maria del Pi** són altres exemples on l'esforç compositiu de l'exterior es concentra a la porta d'accés, a la que se li atribueix una funció específica: contenir els elements simbòlics per a representar el llinard a través del qual els fidels abandonen la ciutat profana i s'introdueixen en l'interior sagrat. El temple, per als cristians, representa la metàfora del cel i travessar la porta, personifica el ritual d'accés. Actualment però, aquesta porta està inoperant. L'antiga capella de les Esclaves ha passat a ser la del Santíssim i només s'hi accedeix per la capella cupulada del costat, la de la Soledat.

Pel que fa l'alçat interior de la basílica, molt ornamentat, està dibuixat per arcs de mig punt separats per robustes pilastres estriades rematades amb capitells compostos que sintetitzen la presència dels dos odres que, en façana, es troben per separat: el corinti a la porta principal del frontis i al cos elevat del centre i el jònic a les pilastres de tot el cos inferior. Les capelles laterals, albergades entre els contraforts i comunicades entre si, queden en un segon pla difuminades per l'ombra i es configuren a mode de passos laterals. S'aprecia un esforç per intentar alleugerir visualment l'interior del temple.

30. En un moment en què no es disposa de plaça i la via marítima és tan important per arribar a la ciutat, que la cúpula i la coronació facin de fita, i s'atorgui aquesta escala més urbana a la basílica de la Mercè, no fa sinó corroborar l'astúcia de Mas Dordal.

▼ Fig. 8 i 9 De dalt a baix Visions de la basílica de la Mercè des del carrer de la Carabassa. Aproximació més llunyana amb la cúpula tancant el carrer i desembocadura al portal de Sant Miquel. Autora, 2014.

Amb el recurs de diferenciar cromàticament les pilastres dels murs i usar el mateix color pels arcs de mig punt que sustenten, s'aconsegueix reduir pesantor en la visual a través de les capelles.

En general, es tracta d'una església amb una decoració interior molt barroca i carregada, que fa un ús quasi abusiu dels marbres brillants i dels colors daurats per adornar i donar volum ondulat a qualsevol racó. I això que en realitat, tota aquesta ornamentació no és original, sinó que està refeta durant els anys quaranta del segle passat. A causa de la Guerra Civil espanyola (1936-39), l'estàtua original que coronava la cúpula, les que flanquejaven la porta de Sant Miquel, la luxosa decoració interior i tot l'arxiu parroquial són cremats, destruïts i profanats. Acabada la guerra, Josep Mª Sagnier, Joan Ventura i Pòlit, Francesc Folguera i Grassi, Camil Pallàs i Arisa i Lluís Bonet Garí s'encarreguen de les obres de reconstrucció. Posteriorment, s'encomana una nova imatge per presidir la cúpula als germans Oslé i, al 1991, es procedeix a la refeció del paviment de la nau i la neteja de la façana principal sota la direcció de l'arquitecte Jordi Bonet i Armengol. Tot plegat, per tal de deixar la basílica el màxim de semblant a com fou projectada més de dos segles abans. (fig.10 i 11).

▼ Fig. 10 i 11 D'esquerra a dreta Fotografies interiors en direcció a la nau lateral i a l'altar de l'església parroquial de Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel. Autora, 2014.

Però si alguna cosa ha fet millorar substancialment aquesta església, no són les diverses obres de reforma o d'adequació litúrgica que se li hagin pogut fer, sinó la dimensió urbana que se li ha atorgat en enderrocar l'illa de cases del davant³¹ (fig.11). I és que l'església de la Mercè sempre havia quedat mancada de la perspectiva suficient per a funcionar correctament a nivell urbà. Al 1982, amb el naixement d'una nova 'plaça del *duomo*' al costat del mar, no només l'església millora a nivell estètic, perspectiu i, en definitiva, arquitectònic, sinó que millora el servei que brinda a la ciutat. Aquesta operació d'esponjament puntual en el que va ser el primer eixample de la ciutat comtal -urbanitzat entre els segles XI i XV sobre terrenys guanyats al mar-, dota al temple d'una habitació a cel obert on estendre-hi les funcions litúrgiques i també les populars. O és que són el mateix els actes municipals -civils i religiosos- que cada any per la Festa Major de la ciutat s'hi duen a terme des que la plaça fa acte de presència?³² Gràcies al fet de donar-li

31. Malgrat que per a alguns sempre serà millor l'atractiu record de la basílica descoberta sobtadament i en escorç, que ella mateixa configurava, per no haver-n'hi cap altra, la plaça eclesial del barri, és innegable l'encert de l'actuació.

32. Durant molts anys, un acte multitudinari i social succeeix en aquest temple: l'acte d'ofrena a la patrona de la ciutat dels títols aconseguits pel primer equip del Futbol Club Barcelona. Amb el president Joan Laporta i Estruch s'interromp la tradició, però s'està negociant si reprendre-la ara que hi ha la infraestructura urbana tan a favor.

33. I és que en obrir la plaça, queden encarades la façana principal del temple i els darreres dels jutjats, per on surten moltes parelles que s'acaben de casar. Potser la imatge de joves que contrauen matrimoni pel civil i quan surten es fan les fotografies davant de l'edifici religiós és una mica contradictòria, però en realitat es tracta d'un decorat que ja forma part de la imatge urbana col·lectiva de tota la societat.

34. Sense obeir *a priori* a cap raó urbanística, estructural o constructiva, l'enderroc i reconstrucció dels ponts sembla ser una decisió de caire polític per coincidir amb el període del Trienni Liberal.

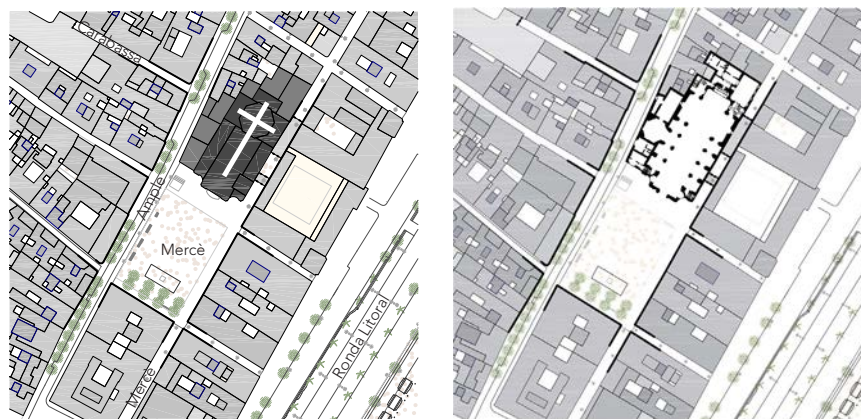
◀ **Fig. 11** Obres d'enderroc al davant de l'església de la Mercè. Fotografia de Pérez de Rozas des del carrer Ample. AFB.

▶ **Fig. 12** Implantació urbana de la parròquia de Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel a la plaça de la Mercè, al barri Gòtic de Barcelona. Autora, 2014.

buit al temple, s'hi poden celebrar actes religiosos i festes populars de tota mena. Ja no només puntualment per efemèrides assenyalades, sinó també per a altres celebracions periòdiques i regulars³³. A més a més, el nou enclavament urbà compleix les proporcions que segons Camillo Sitte ha de tenir tota plaça per ser batejada com estèticament bella. El buit té una proporció de '1 a 1,2' i la part pavimentada de la plaça en sí, de '1 a 1,8'. En cap dels dos casos es sobrepassa el límit crític per excés de '1 a 3' ni el per defecte de '1 a 1'. De la mateixa manera, la relació entre l'alçària de la façana de la basílica i la profunditat de la plaça en la seva perpendicular no sobrepassa la proporció d'1 a 2'.

Amb l'obertura de la plaça però, queda en evidència la lleugera asimetria de la basílica respecte l'espai buit, que tendeix a acostar-se a l'antic convent amb qui encara manté vincles físics a través de dos ponts –enderrocats al 1823 i tornats a construir un any més tard– que comuniquen els dos cossos i cobreixen parcialment i intermitent el carrer de la Mercè³⁴. I és que el paquet de dependències parroquials annexades a un lateral fa que la porta del temple no estigui a l'eix central de l'espai buit (fig.12).

Amb el disseny de la plaça s'ha corregit hàbilment aquesta excentricitat i s'ha aconseguit donar tot el protagonisme al temple. El projecte, realitzat des dels Serveis de Projectes i Elements Urbans de l'Ajuntament de Barcelona, consisteix a empedrar tota la plaça tal i com s'ha fet a altres espais oberts de Ciutat Vella, com ara la plaça Sant Jaume o la plaça del Rei. Analitzant el cas concret de la plaça de la Mercè es descobreixen quatre estratègies que, sumades, desplacen i alineen visualment l'eix de la plaça amb la porta d'accés a la basílica (fig.13).

0 5 25

Per una banda, el carrer de la Mercè esdevé zona de vianants, però no succeeix el mateix amb el carrer Ample, en què hi ha un desnivell pel pas dels automòbils i una pavimentació diferent per marcar la vorera que interromp i delimita físicament el costat oest de la plaça. En segon lloc, al límit sud s'hi construeix un fons verd plantant dues línies d'alzines perfectament alineades amb la façana de la basílica. Amb una tercera operació de canvi de paviment, es dibuixen tres rectangles concèntrics amb travertí blanc sobre el llenç fosc i empedrat a base de lloses de pissarra, que accentua el desplaçament visual de l'espai buit en favor de la posició del temple. Finalment, aquest triple rectangle dibuixat a terra vincula la parròquia de la Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel amb la font de Neptú, monument del 1826 dels escultors Adrià Ferran i Celdoni Guixà³⁵.

La font es compon d'una figura central i un podi d'aigua, el perímetre del qual, a mode de banc corregut, configura l'únic lloc públic on seure i contemplar frontalment el temple. Aquestes dues obres -l'edifici singular de l'església i el monument de la font- són les que finalment presideixen, tensen i alineen l'espai buit de la plaça (fig.14). La resta de façanes, entre les que destaquen l'antic edifici de la Societat del Crèdit Mercantil, la casa número 13 del carrer Ample i l'antic convent mercedari –avui Capitanía General³⁶-, acaben de configurar el decorat necessari que necessita com a teló de fons tota plaça mediterrània.

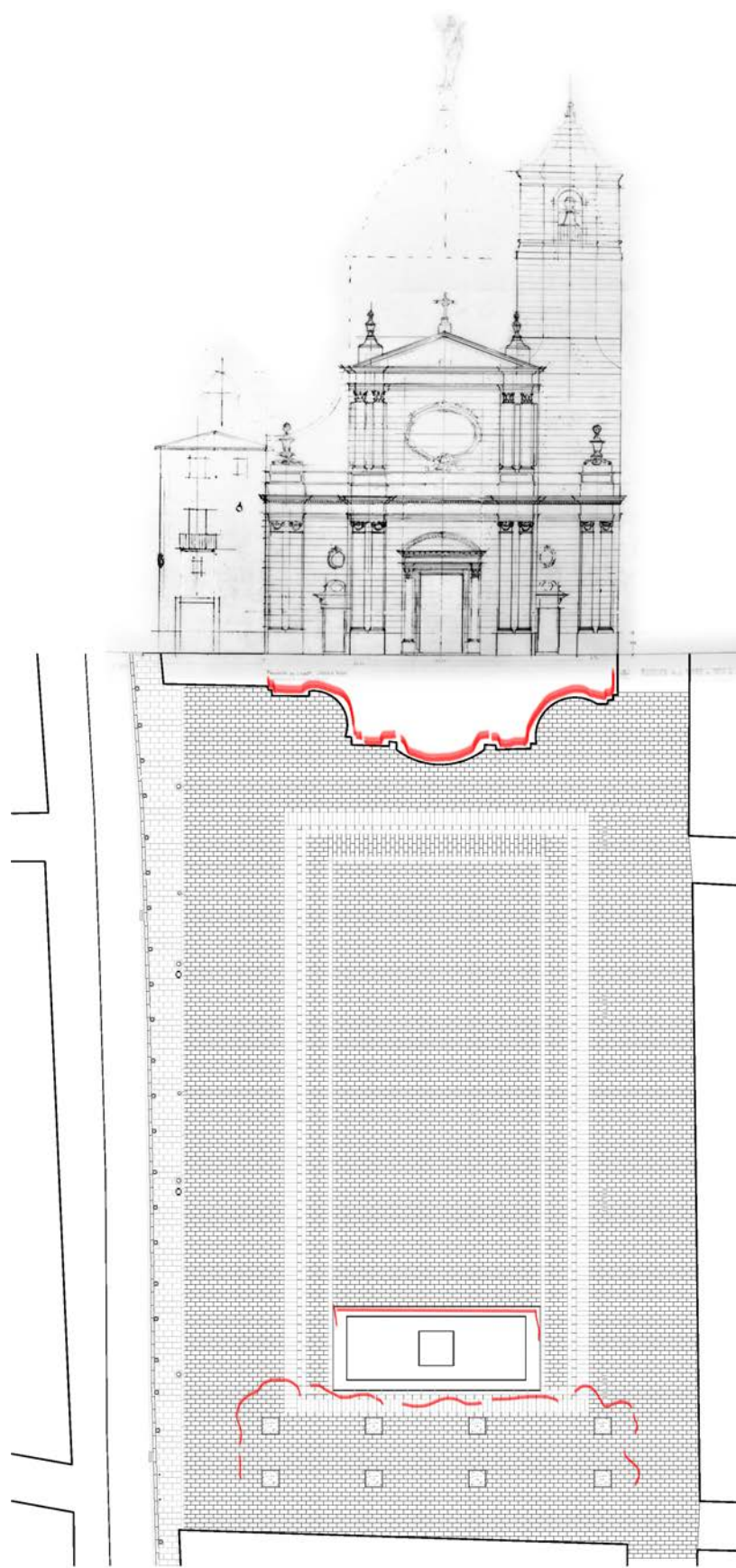
35. Al 1826 s'inaugura el monument al port de Barcelona. Posteriorment és col·locat a la muntanya de Montjuïc i, al 1983, en inaugurar la nova plaça de la Mercè, s'installa a l'emplaçament actual.

36. Capitanía General, ho és des del 1846. Abans, i un cop desamortitzat, havia albergat les oficines d'amortització, un caserna, un teatre i un casino militar.

► **Fig. 13** Fotomuntatge de la planta de paviments de la plaça de la Mercè i l'alçat de la parròquia ressaltant els elements que tensen espacialment l'enclavament urbà. Autora, 2014. Alçat de la basílica cedit per Jordi Bonet Armengol.

◀ **Fig. 14** Fotografia aèria de la plaça de la Mercè des de la coberta de l'edifici del Rectorat de la Universitat Pompeu Fabra a la plaça de la Mercè, número 10. Autora, 2014.

Expropiacions polítiques i militars

Hi ha altres exemples d'obtenció de places i obertura de nous carrers a la ciutat de Barcelona on el vincle entre l'espai públic i l'arquitectura religiosa és encara més fort. Es tracta d'aquells casos on l'aparició del buit urbà és conseqüència directa de cessions forçoses imposades als estaments eclesials.

Durant el segle XVIII, l'Església és la principal propietària dels terrenys de la ciutat. Convents, temples, cementiris parroquials i escoles religioses ocupen una superfície considerable de la capital catalana, significant, en moltes zones, més de la meitat de l'àrea total³⁷ (fig.1). Durant el segle XIX però, la situació canvia radicalment a causa de l'expropiació legal dels béns eclesials mitjançant tot un seguit de decrets governamentals. Potser les destruccions revolucionàries són l'aspecte més visible i el més recordat, però les sancions promulgades representen l'acció efectiva³⁸. Durant aquest segle, la majoria de convents desapareixen totalment o en gran part per donar lloc a nous carrers, places i tota mena d'edificis públics i privats, que alteren en conseqüència la forma i la densitat del teixit urbà de la ciutat.

L'inici de la fi del monopoli eclesial del sòl urbà de Barcelona comença al 1808 quan les forces armades franceses entren a la ciutat. Aquest fet està pactat entre Manuel Godoy i Napoleó Bonaparte mitjançant el tractat de *Fontainebleau* quan, amb el pretext de dirigir-se cap a Portugal, els francesos envaeixen Espanya. Pel que fa a Barcelona, és amb l'ocupació sobtada i per sorpresa de La Ciutadella que es fan evidents les veritables intencions dels francesos³⁹. Durant els anys que dura l'ocupació francesa (1808-1814) els més afectats són els religiosos ja que es suprimeixen tots els ordes i s'utilitzen les seves dependències conventuals per a finalitats militars. Aquestes transformacions però, són efímeres i flexibles, ja que un cop acabada la guerra es retornen les propietats al clergat sense suposar danys importants per al patrimoni arquitectònic eclesial.

Posteriorment, durant el període conegut com a Trienni Liberal (1820-23), és quan es posa en marxa la que serà la base per a les futures desamortitzacions que, aquestes ja sí, tindran conseqüències irreversibles per als religiosos. Juntament amb el sistema tributari, l'abolició del règim senyorial i el tancament de terres, la desamortització representa un element més de la política econòmica liberal que té com a objectiu principal eixugar el deute públic tot posant una gran quantitat de terres al mercat per tal de dinamitzar l'economia del país.

37. COROLEU, J. *Memorias de un menestral de Barcelona: 1792-1864*. Barcelona: Tip. La Vanguardia, 1888. P. 62

38. A Barcelona, durant el segle XIX, hi ha les següents revoltes que acaben amb la crema, destrucció i profanació d'esglésies i convents: ocupació francesa (1808-14), Trienni Liberal (1820-23), bullanga de Sant Jaume del 1835, revolució del setembre de 1868, Setmana Tràgica (1909) i Guerra Civil Espanyola (1936-39). Les darreres ja pertanyen al segle XX, però s'afegeixen a l'enumeració per les repercussions que tenen i per ser les dues últimes accions violentes contra el patrimoni eclesial. La resta, van totes elles lligades a la supressió dels ordes religiosos i a les desamortitzacions eclesiàstiques liberals, la definitiva i última de les quals és la Desamortització de Mendizábal de l'any 1836.

39. CRUANYES, J.; ORTIZ, R. *Història de Catalunya: (dels primers pobladors als nostres dies)*. Barcelona: Jonc, 1986. P. 149

► **Fig. 1** Plànol de la Barcelona a l'any 1740 assenyalant tots els béns eclesiàstics de diversa índole.
Autora, 2014. Base: AHCB, Ref: 02553 (B); Plànol de Francesc Renart Closas (fragment).

Pla de la Ciutat de BARCELONA, y sos Contórns en lo Añy 1740.

EXPLICACIÓ.

De la Fortificació

- A. Ciutadella.
- B. Fort de Sts Carles.
- C. Fort de Sts Joan.
- D. Molt vell.
- E. Molt nou.
- F. Barriada de la Ramoneta.
- G. Barriada del Molt vell.
- H. Castell de Montjuïc.
- I. Barriada del Rey.
- K. Pal^l de Sts Antoni.
- L. Vorn dels Tallers.
- M. Barriada d'el Angel.
- N. Pal^l de Junyeras.
- O. Vorn de Sts Jaac.
- P. Vorn del Fostell nou.
- Q. Comunicació del Fostell nou.
- R. Comunicació de Nivola-Sia.
- S. Barriada de Mitjana.
- T. Pal^l de Sts Ramon.
- U. Barriada de Sts Francesch.
- X. Forca de las Russas.
- Y. Fostell de Mir.
- Z. Fostell nou.

Portas de la Plaza

- 1. Portal del Angel.
- 2. Vorn de Sts Antoni.
- 3. Vorn de Sts Jaac.
- 4. Vorn de Sts Miquel.
- 5. Barriada de la Ramoneta.
- 6. Barriada de las Mitjanes.
- 7. Vorn dels Escudillers.
- 8. Vorn de la Forquena.
- 9. Vorn de la Bota.
- 10. Vorn dels Escudillers.

Quartils.

- 11. Quartil de Ansuazanas.
- 12. Vorn de Sts Miquel.
- 13. Quartil de Cobanilla.
- 14. Quartil dels Escudillers.
- 15. Vorn de Junyeras.
- 16. Vorn de Mitjana.
- 17. Vorn dels Escudillers.
- 18. Vorn de la Noja del Mar.

Edificis particulars

- 19. Palacio Real.
- 20. Casa de la Ciutat.
- 21. Inquisició.
- 22. Diputació.
- 23. Palacio Episcopal.
- 24. El Palau ab ca. Ypoica.
- 25. Col·legi de Cozellas.
- 26. Col·legi del Bisbe.
- 27. Capella o Col·legi de Sts Saveri.
- 28. Capella de la Ajuda.
- 29. Vorn de Montecant.
- 30. Alcazarans.
- 31. Escola de Comuns de Sts Hospital.
- 32. Hospital General.
- 33. Vorn de Sts Just.
- 34. Vorn de Sts Saveri.
- 35. Vorn dels Capells.
- 36. Vorn de la Misericordia.
- 37. Vorn de la Misericordia.
- 38. Capella de la Ajuda.
- 39. Vorn de Montecant.
- 40. Vorn de la Misericordia.
- 41. Sts Pau.
- 42. Sts Miquel.
- 43. Sts Just.
- 44. Sts Jaume.
- 45. Sts Cugat.
- 46. Sts Anna Col·legiata.
- 47. Sts Antoni Abat.
- 48. Sts Pau.

Parròquias.

- 49. Sts Catharina.
- 50. Sts Agusti vell.
- 51. Sts Agusti nou faheda.
- 52. Sts Francesch.
- 53. Sts Joan de Paula.
- 54. Sts Lluís.
- 55. Sts Lluís.
- 56. Sts Lluís.
- 57. Sts Lluís.
- 58. Sts Lluís.
- 59. Sts Lluís.
- 60. Sts Lluís.
- 61. Sts Lluís.
- 62. Sts Lluís.
- 63. Sts Lluís.
- 64. Sts Lluís.
- 65. Sts Lluís.
- 66. Sts Lluís.
- 67. Sts Lluís.

Convents de Religiosos.

- 68. Sts Pau.
- 69. Sts Joan.
- 70. Vallbonilla.
- 71. Junyeras.
- 72. Sts Clara.
- 73. Sts Magdalena.
- 74. Sts Bernardina.
- 75. Sts Aned.
- 76. Montesión.
- 77. Elicabite.
- 78. Sts Isaac.
- 79. Sts Minima.
- 80. Sts Minima.
- 81. Sts Minima.
- 82. Sts Minima.
- 83. Sts Minima.
- 84. Sts Minima.
- 85. Sts Minima.
- 86. Sts Minima.
- 87. Sts Minima.
- 88. Sts Minima.
- 89. Sts Minima.
- 90. Sts Minima.

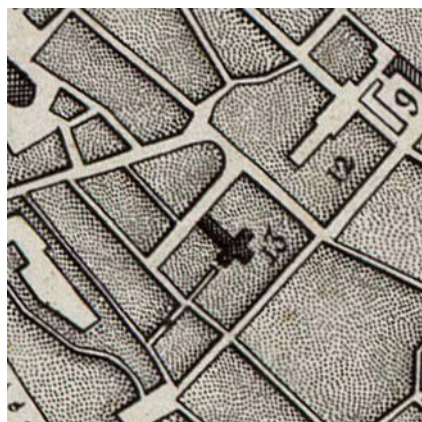
Convents de Religiosas.

- 91. Sts Minima.
- 92. Sts Minima.
- 93. Sts Minima.
- 94. Sts Minima.
- 95. Sts Minima.
- 96. Sts Minima.
- 97. Sts Minima.
- 98. Sts Minima.
- 99. Sts Minima.
- 100. Sts Minima.

Barcelona als 17 Abril de 1801.
Françesca Renas y Casan

El cas de Barcelona és realment espectacular. L'Ajuntament sol·licita el convent de la Mercè (núm. 63 al plànol de la fig.1) i el col·legi del Carme (93) per ubicar-hi dependències variades de l'Escola de Medicina, el convent dels Carmelites Descalços (81) per albergar-hi la Societat Econòmica, el de Sant Gaietà (66) per a la Secretaria General, el col·legi tridentí (90/55) per a la Universitat, el convent del Carme (60) per a una caserna de la Milícia Activa i finalment, el convent dels Caputxins (58) i els temples de Sant Jaume (44) i de Sant Sebastià (65) per a enderrocar-los i fer-hi places al seu lloc: la plaça Reial, la plaça de Sant Jaume i la plaça d'Antonio López al final de l'actual via Laietana respectivament⁴⁰. De la mateixa manera, i tot i que no s'acaben cedint en la seva totalitat, el Comandant General demana el convent de les Franciscanes (78) per a allotjar-hi una caserna militar, el Cap Polític vol el convent de Sant Francesc de Paula (73) per al mateix motiu i la Diputació de Barcelona reclama el convent de Santa Clara (72) per ubicar-hi el Tribunal de l'Audiència, el de Sant Pere de les Puel·les (41) per a fer-hi una presó pública, el dels Agustins de Santa Mònica (57) i el dels Carmelites de Sant Josep (61) per instal·lar-hi oficines de la Societat Econòmica i els horts dels Carmelites de Gràcia per a fer-hi proves diverses⁴¹.

De tots els convents masculins o femenins i de tots els temples parroquials afectats, els casos que tenen més impacte a nivell urbà general són aquells que s'enderroquen i ofereixen una plaça pública a la ciutat. Un cas que ho il·lustra paradigmàticament és l'església parroquial de **Sant Jaume**, que desapareix de la imatge urbana de Barcelona per a donar l'actual forma al nou fòrum de la ciutat (fig.2). L'advocació passa aleshores al convent veí dels Trinitaris Descalços, guanyant presència urbana gràcies a l'obertura del primer vial modern de la ciutat, el carrer Ferran⁴².

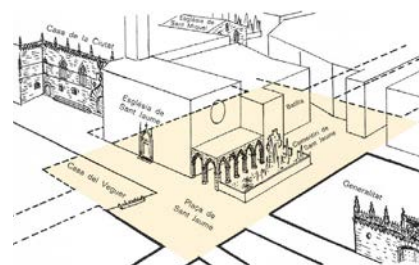

40. La plaça Reial definitiva apareixerà després dels fets del 1835, però al 1823 hi ha un primer enderroc del convent dels Caputxins i, amb la nova disposició de l'hort conventual, s'anticipa la traça de la futura plaça.

41. ARNABAT, R. La desamortització eclesiàstica de Catalunya durant el trienni liberal (1820-1823). *Estudis d'Història Agrària*. 2004, núm. 17. P. 91-114

42. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. 1a. lliçó.

▼ **Fig. 2** Superposició del traçat de la plaça Sant Jaume abans del 1823 i l'actual. Autora, 2014. Base: CIRICI, A.; GONZÁLEZ, I. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Comanegra, 2012. P. 64

43. ROMEA, C. *Barcelona romántica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, década de 1833 a 1843*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1994. P. 64

► **Fig. 3, 4 i 5** D'esquerra a dreta Església parroquial de Sant Jaume al carrer Ferran de Barcelona en un plànol de 1806, al 1858 i actualment.

Autora, 2014. Base ciutat: bingmaps; plànol 1806: AHCB (Ref: 18478: plànol de Pierre Lartigue i Jaques Mouliner); convent: AHCB (Ref: Garriga i Roca, 02635).

▼ **Fig. 6** Façana de l'església parroquial de Sant Jaume al carrer Ferran de Barcelona. Autora, 2014.

I és que a l'any 1394 s'aixeca l'església de la Trinitat, sobre les restes d'una sinagoga, perfectament alineada a la que serà el futur traçat del carrer Ferran. El temple està destinat als jueus conversos que habiten al Call, dins del teixit irregular de la Barcelona fundacional. Inicialment, l'església i el convent són menys profunds que els dels plànols adjunts, ja que el recinte monàstic acaba al carrer posterior. Al 1619 però, es dóna llicència a la comunitat per tallar la via -que avui encara en resten recognoscibles les dues parts a banda i banda del transsepte sota els noms de carreró de la Trinitat i del Beat Simó- i engrandir el convent fins al carrer de la Lleona (fig.3, 4 i 5). Finalment, amb l'ampliació de la plaça Sant Jaume i l'obertura del carrer Ferran, la façana del temple -maquillada amb llenguatge neogòtic fet expressament per l'ocasió a càrrec de Josep Oriol Mestres- passa a ser l'edifici sacre que sap encaixar-se al traçat del nou carrer modern, recte, d'ample constant i, en definitiva, al primer carrer planejat de la ciutat (fig.6).

Però si algun decret és capaç d'obligar a les cases religioses barcelonines a la cessió forçosa dels seus béns materials, aquest és, sense cap mena de dubte, l'acte jurídic promogut pel ministre de finances espanyol Juan Álvarez Mendizábal, a través del qual els béns de l'església anomenats de mà morta tornen a la condició de lliures i passen a ser propietat de l'Estat. El procés és molt ràpid perquè Mendizábal vol aprofitar-se del sentiment anticlerical que hi ha entre la major part de la població i de les destruccions massives produïdes contra el patrimoni sacre el mes de juny anterior. D'aquesta manera, a l'octubre del 1835 ja són extingits alguns ordes i desamortitzats tots els seus béns, al 1836 s'estén l'operació a gairebé tots els masculins i, poc després, als ordes femenins. Només en són l'excepció aquells que es dediquen a l'ensenyament o a la beneficència.

Segons narren les cròniques de l'època, tot comença a la desapareguda plaça taurina del Torín de la Barceloneta, un 25 de juliol de l'any 1835. Aquella nit de Sant Jaume els braus surten molt mansos i això exaspera els ànims d'un públic molt crispat en conseqüència de les últimes notícies que ha portat la diligència aquell dia i de l'ambient de la guerra civil iniciada cinc anys abans que enfronta a liberals i absolutistes. Espontàniament es forma una manifestació de ciutadans que baixen furiosos a la plaça, surten al carrer pel portal de Mar i segueixen Rambla amunt tot descarregant la seva ira contra tots els convents que es van trobant pel camí⁴³. El sentiment anticlerical de la població és una realitat que comparteixen els diferents estaments de la ciutat: des de les classes obreres i populars fins a les progressistes benestants i les burgeses.

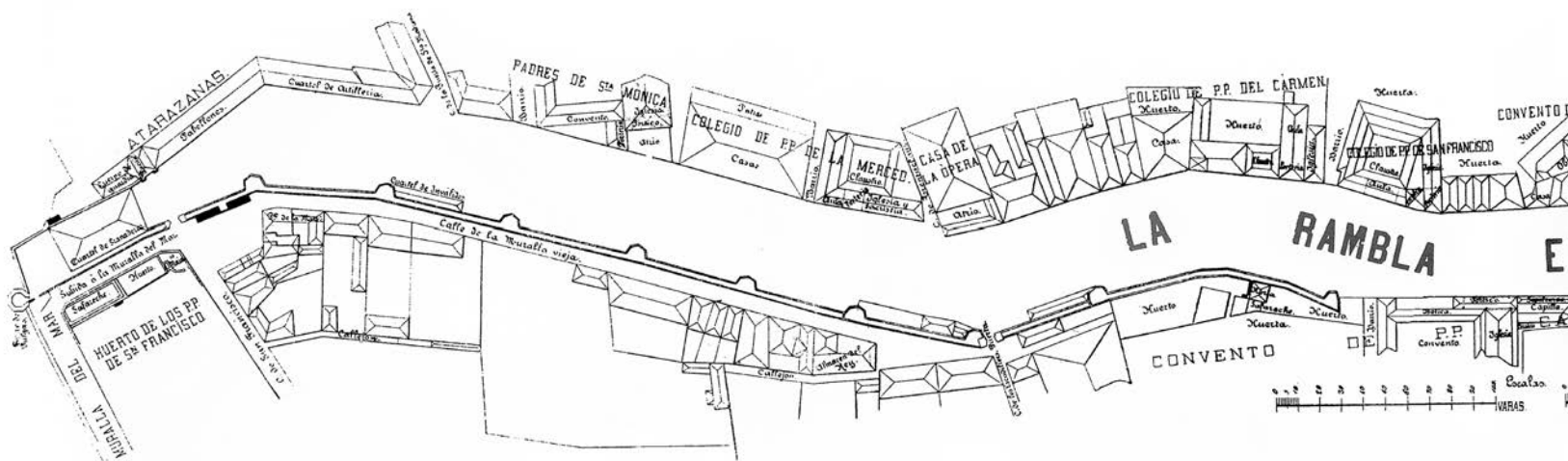
L'odi però, no és generalitzat contra qualsevol edifici religiós, ans el contrari, es tracta d'una societat majoritàriament creient que freqüenta les seves respectives parròquies. L'ira esclata específicament contra els convents i els monestirs, organitzacions tancades en elles mateixes que, a més a més, tenen mobilitzada la major part del sòl urbà en un moment que s'han exhaurit tots els solars urbanitzables de dins les muralles de la ciutat.

D'aquesta manera, els progressistes acusen als frares de donar suport i acolliment a les partides carlistes -en realitat, és una queixa que comparteixen tots els liberals siguin de la classe social que siguin-, els pagesos i menestrals, d'acaparar blat i queviures i de les epidèmies de còlera provocades pels suposats emmetzinaments a l'aigua i finalment, la burgesia industrial també s'hi revolta veient la possibilitat d'accedir a una immensitat de terrenys que poden ser desamortitzats⁴⁴.

Durant aquesta primera bullanga de les moltes que vindran, i per estricte ordre geogràfic des de la Barceloneta fins al capdamunt de les Rambles, es cremen els següents convents: el dels Mercedaris, el dels Franciscans, el dels pares de Santa Mònica, el dels Caputxins, el dels Trinitaris Descalços, el de Sant Josep i, finalment, es dissipen, anant uns cap al de Santa Caterina i, uns altres, cap al convent del Carme. Sense cap mena de dubte, aquesta revolta popular facilitarà el projecte de desamortització dels béns eclesiàstics que comença uns mesos després i es regula l'any següent mitjançant el decret de Mendizábal.

44. ROMEA, C. *Barcelona romántica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, década de 1833 a 1843*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1994. P. 71

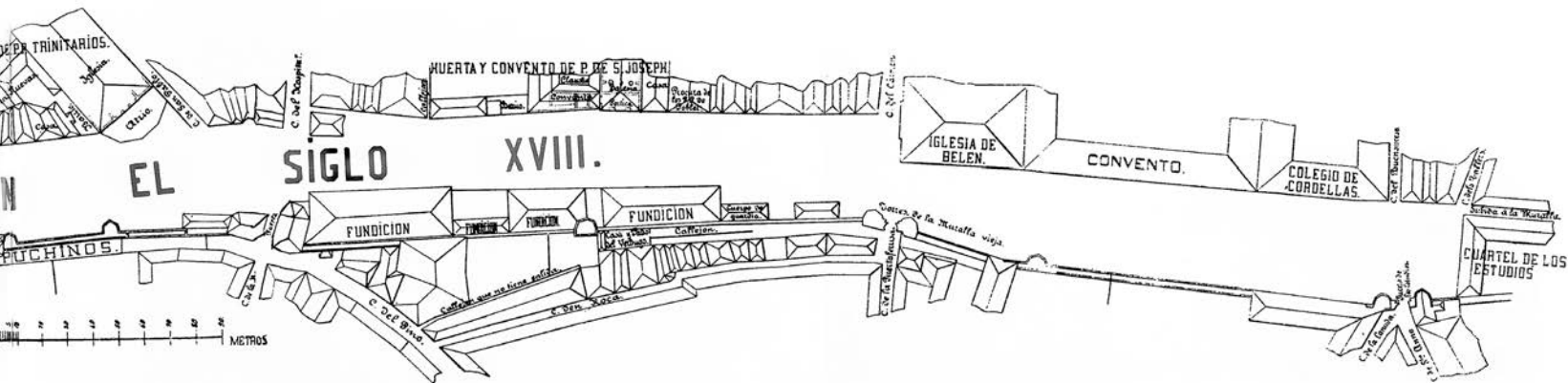
▼ Fig. 7 La Rambla al segle XVIII segons plànol de Barraquer y Roviralta amb tots els seus convents abans de fer-se efectiva la desamortització de Mendizábal. CARRERAS Y CANDI, F. *Geografía general de Catalunya. Ciutat de Barcelona*. Barcelona: Establiment Editorial, 1916. P. 777

Alguns d'aquests convents afectats són enderrocats i es parcel·la l'àrea que ocupen per a construir-hi al seu lloc edificis públics o privats. Això passa amb el col·legi de Sant Francesc d'Assís, sobre el qual s'hi alça un bloc d'habitatges, el convent dels Trinitaris Descalços, just al costat, on en l'actualitat hi ha el Liceu, o amb els convents de Santa Caterina i Sant Josep, sobre els quals s'hi edifiquen dos mercats municipals, el d'Isabel II i el de la Boqueria respectivament, batejats així en un inici però sempre anomenats amb el nom de l'advocació religiosa de manera popular.

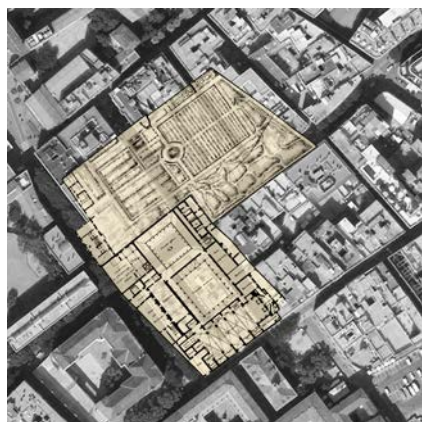
Tot i així, resulta evident la magnificència i la bona factura dels materials i sistemes constructius de molts dels convents assaltats. Per això, en alguns casos aquests s'aprofiten i se'ls canvia tan sols l'activat. La majoria s'adapten i es reconverteixen en casernes militars o per a dependències administratives o culturals. Un exemple és el del convent la basílica de la **Mare de Déu de la Mercè** on, conservant-ne l'església i atorgant-li després la jerarquia de parroquial, la peça del convent es desamortitza i es converteix primer en un teatre i, posteriorment, en el 'nou' edifici de la Capitania General⁴⁵. Succeeix el mateix amb el del convent dels Agustins Descalços, el qual primer alberga dependències diverses de l'administració militar i, actualment, allotja el centre creatiu Arts Santa Mònica. També en aquest cas, l'església del conjunt manté les funcions religioses i adquireix la condició de parroquial sota l'advocació de **Sant Josep i Santa Mònica**. En ambdós casos es manté l'estructura de l'edifici conventual, que s'adapta sense problemes als nous usos civils.

45. (Veure 'Mare de Déu de la Mercè', cap. 2).

Hi ha altres convents que s'enderroquen i l'àrea alliberada es cedeix en forma d'espai públic a la ciutat. Sense entrar a valorar el patrimoni arquitectònic perdut, però sent conscients que per crear esponjaments i petites àrees verdes a la ciutat no calia dinamitar-los, aquestes accions puntuals permeten l'obertura de noves vies i places a teixits molt edificats, i fan millorar notablement les condicions de vida dels nuclis més densos de la ciutat⁴⁶. Això succeeix amb el convent de Sant Francesc, usat per engrandir la plaça del Duc de Medinaceli entre el carrer Ample i el passeig de Colom, a tocar de l'analitzada plaça de la parròquia de Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel, o amb el nou convent dels Caputxins que, també s'enderroca i s'obre finalment a la ciutat en forma de plaça Reial.

Un cas interessant d'aparició de nous carrers que mereix una menció especial és el del conjunt conventual carmelità que primer és usat per a ubicar-hi dependències de la Universitat fins que, al 1872, s'enderroca. Amb aquesta darrera acció és possible ampliar el carrer dels Àngels, obrir el carrer del Doctor Dou i el carrer Notariat i perllongar el traçat del carrer Pintor Fortuny generant, a la intersecció amb el seu perpendicular el petit homenatge a Cerdà en mig del barri del Raval (fig.8 i 9). L'espai intersticial és edificat i a les monges se'ls cedeix la capella de Sant Llàtzer, a la plaça del Padró, al costat del convent de les Jerònimes (fig.10). El convent però, a l'any 1909 durant de la Setmana Tràgica, en una de les darreres accions violentes contra l'església, també s'incendia. Un cop més s'enderroca i, en l'espai que ocupa, s'obre el carrer del Bisbe Laguarda, s'edifiquen un seguit d'habitatges i es construeix l'actual església parroquial de Mare de Déu del Carme (fig.11). Una advocació, la del Carme doncs, que va molt lligada a la forma del traçat d'una part de la ciutat i a l'aparició de nou espai urbà.

46. No s'ha de negar que aquests nous espais oberts a la ciutat l'higienitzen i l'espongen, però existeixen alternatives més sensibles amb la ciutat històrica existent. Per exemple, una bona estratègia és la de l'antic complex de l'Hospital de la Santa Creu, on els edificis passen a albergar nous usos diversos i l'espai intersticial que els relaciona es converteix en un passatge peatonal entre el carrer del Carme i el carrer Hospital i s'incorpora així a la xarxa d'espais públics de la ciutat.

▼ Fig. 8, 9, 10 i 11 A doble pàgina i d'esquerra a dreta Conseqüències de la desamortització de Mendizábal al convent del Carme -el xamfrà entre els carrers del Doctor Dou i del Pintor Fortuny és l'espai urbà més recognoscible que n'ha quedat- i conseqüències de la Setmana Tràgica al convent de les jerònimes sobre el qual avui s'alça l'església parroquial de la Mare de Déu del Carme.

Autora, 2014. Base ciutat: bingmaps; convents: AHCB (Ref: Garriga i Roca, 02635).

Però pel seu grau de complexitat i per la tensió provocada i els canvis generats entre l'església i l'espai urbà que l'envolta, els més interessants són aquells casos on es manté la peça del temple i s'enderroquen les dependències conventuals, així l'església té una nova plaça i adquireix de sobte un paper plenament urbà.

Un bon exemple és el de l'actual temple parroquial de **Sant Pere Nolasc**, on l'església segueix dempeus però l'enderroc de les dependències monacals dels pares Paüls propicia el naixement de la plaça Castilla i l'eixamplament visual i la permeabilitat física dels carrers que hi desemboquen (fig.12, 13 i 14). Al 1835, el convent passa cedit forçosament a mans de l'Estat que, al 1942, el transfereix a l'Ajuntament de la ciutat. Un any després n'enderroquen el claustre -algunes columnes del qual configuren l'actual pòrtic d'accés a l'església- i totes les dependències i espais recintats per a poder obrir la plaça i deixar aïllada i autònoma la peça del temple. De sobte, la seva façana principal, les dues laterals i la posterior de l'absis, plana però amb un volum sobresortint a mitja alçada, delimiten l'espai públic que l'envolta i es converteixen en finals visuals de l'entorn. Ja no és només l'acolorida cúpula la que té una àrea d'influència que va més enllà de l'espai que ocupa, sinó que ara hi ha involucrat tot el seu perímetre.

Finalment, el monestir de l'actual església parroquial de **Sant Agustí** del carrer Hospital és un darrer exemple semblant (fig.15, 16 i 17). Al 1835, durant les bullangues revolucionàries es crema el convent i, un any després, és desamortitzat. L'espai que ocupava l'hort es converteix en la nova plaça pública de Sant Agustí; a través del que havien estat les dependències monacals s'obre un carrer -primer batejat amb el nom de Mendizábal i, des del 1859,

▲ Fig. 12 i 13 Conseqüències de la desamortització de Mendizábal al temple de Sant Pere Nolasc.

Autora, 2014. Base ciutat: bingmaps; convent: AHCB (Ref: Garriga i Roca, 02635).

canviat per Junta del Comerç- i se n'amplia un altre -carrer de l'Arc de Sant Agustí-; a la que era la biblioteca del convent s'hi construeix el teatre Odeón -avui desaparegut-; i a la resta de la superfície ocupada pel conjunt s'hi construeixen habitatges. Del que fou el nou convent dels Agustins per tant, només en queda dempeus l'església, avui parròquia del barri, projectada inicialment per l'enginyer militar filipista Alexandre de Retz, però construïda segons la traça del mestre d'obres Pere Bertan. La façana, amb el frontis inconclús, és obra de Pere Costa.

Des d'aleshores, aquest temple, juntament amb l'espai urbà de nova creació que l'acompanya, s'ha convertit en un dels pols més dinàmics de la zona. La plaça, sense bancs ni llocs on seure, es configura com un lloc de pas. Plaça principal al davant, carrers irregulars que hi desemboquen i espai coixí allargassat recolzat al mur lateral -ara vist, protagonitzat pels arcs de les capelles laterals dibuixats i els contraforts marcats i acompanyat per una filera d'esveltes palmeres- són els espais públics que envolten al temple i li atorguen un rellevant i actiu paper a nivell urbà⁴⁷.

Com a dada final, la participació del municipi de Barcelona a les finques comprades en conseqüència de la desamortització de Mendizábal ascendeix a un total de 104 (89 de les quals pertanyen al clergat regular i 15 al secular). El valor d'aquests béns sumen un 2.40% del total nacional, percentatge que la situa en el número 16 de totes les províncies, just arribant a la xifra de 45 milions de reals. I és que cal dir que, malgrat tot, a Barcelona el clergat disposa de béns de poc valor material si es compara, per exemple amb Madrid, on la xifra aconseguida per les vendes eclesiàstiques supera els 225 milions de reals representant més del 10% de la riquesa total⁴⁸.

▲ Fig. 14 i 15 Esglésies parroquials de Sant Pere Nolasc i Sant Agustí a les places Castellà i Sant Agustí del barri del Raval. Autora, 2014.

47. (Veure 'Les parets laterals dels temples', cap. 3).

48. SIMON, F. La desamortización de Mendizábal en la provincia de Barcelona. *Moneda y Crédito, Revista de Economía*. 1966, núm. 98. P. 121-141

◀ Fig. 16 i 17 Conseqüències de la desamortització al temple de Sant Agustí. Autora, 2014. Base ciutat: bingmaps; convent: AHCB (Ref: Garriga i Roca, 02635).

Els cementiris parroquials

Centrant el discurs en clau urbana però, la cessió forçosa d'espai públic per part de l'església que més canvia la forma i el traçat del teixit urbà més antic de la ciutat és la que fa referència a l'abolició dels cementiris parroquials. I és que si a algú se li pren espai privat per tal d'oferir-lo públicament a la ciutat, és als difunts que descansen als peus de les esglésies parroquials.

Durant la segona meitat del segle XVIII a Barcelona, que encara està encotillada per les muralles medievals, hi ha una forta expansió demogràfica. Es passa d'uns 30.000 habitants l'any 1723, fins prop de 120.000 l'any 1833⁴⁹. A més a més, les indústries van creixent i lluiten per l'ocupació del sòl. La ciutat queda convertida en un massís completament edificat on els pocs espais buits, però privats i recintats, són els cementiris parroquials.

49. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. P. 45

50. Josep Climent i Avinent (Castelló de la Plana, 1706 - 1781). Bisbe de Barcelona entre els anys 1766 i 1775.

51. Pau de Sitjar i Ruata (Estada, Aragó, 1747 - Barcelona, 1831). Bisbe de Barcelona entre els anys 1808 i 1831.

52. MINGUELL, J. C.; MÀRIA, M. *Col·lecció de carrosses fúnebres. Cementiris de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2013. P. 10

En aquest context i per tal de donar solució a un problema d'atapeïment i de salubritat, el bisbe de Barcelona del moment, Josep Climent, amb el suport de les autoritats civils, funda a l'any 1775 el primer fossar fora de la ciutat, on actualment hi ha el cementiri del Poblenou⁵⁰. La singularitat del fet és que Barcelona s'anticipa així a la legislació espanyola de l'any 1785 en la que una ordre governativa dictada per Carles III -Llei de Floridablanca- obliga a traslladar fora muralles tots els cementiris adjacents a les esglésies parroquials. Però la guerra del Francès (1808-1814) no només interromp el procés, sinó que destrueix el recinte funerari -ahora que s'incrementen el nombre de morts que s'hauran d'enterrar encara a dins dels cementiris parroquials-. Un cop finalitzada la guerra, el capità general de Catalunya Francisco Javier Castaños, amb el suport del bisbe Pau de Sitjar, prohibeix definitivament realitzar més enterraments dins de la ciutat⁵¹. L'any 1819 s'inaugura el nou recinte del cementiri del Poblenou, projectat pel cònsol d'Itàlia a Barcelona, Antonio Ginesi, segons els principis igualitaris de la Il·lustració i finalment es poden empedrar tots els antics fossars⁵².

D'aquesta manera, neixen tot un seguit d'espais públics 'sagrats' en el teixit tan imbricat de la ciutat. Els antics fossars que acompanyen les set esglésies parroquials que hi ha en aquests moments dins les muralles de Barcelona, s'alliberen i es converteixen en les noves places de Santa Maria del Pi, Santa Maria del Mar, Sants Just i Pastor, Sant Pere de les Puel·les, Sant Cugat del Rec, Sant Miquel i Sant Jaume. En l'actualitat les tres darreres esglésies han desaparegut, però les respectives places es mantenen i en recorden el nom. Així, totes set tenen encara una importància cabdal en la morfologia dels espais buits existents dins la Barcelona vella.

L'església parroquial de **Santa Maria del Pi** té tres cementiris encadenats per cedir en forma de plaça discontinua a la ciutat: el del darrera, anomenat 'el fossar dels Cecs', que passa a ser la placeta del Pi; el 'fossar principal' al lateral del temple, que es converteix en la plaça de Sant Josep Oriol i el que en diuen 'el fossar petit', davant de la façana principal de l'església, que esdevé la plaça del Pi⁵³ (fig.1). Aquest darrer espai és el primer a ser alliberat i a adquirir les funcions de plaça pública que acompanya l'església fins i tot abans de l'abolició legal dels cementiris parroquials.

També **Santa Maria del Mar** disposa de tres cementiris: un al davant de la porta major, avui plaça de Santa Maria, i dos fossars recolzats a la façana lateral, separats per una edificació que posteriorment s'enderroca i dóna pas a l'actual espai que en rememora el nom: el fossar de les Moreres⁵⁴ (fig.2). Finalment, les esglésies parroquials de **Sant Pere de les Puel·les** i de **Sants Just i Pastor** tenen un sol cementiri que avui són les places batejades sota la mateixa advocació (fig.3 i 4).

53. VERGES, T. *Santa Maria del Pi i la seva història*. Barcelona: La formiga d'or, 1992. P. 139

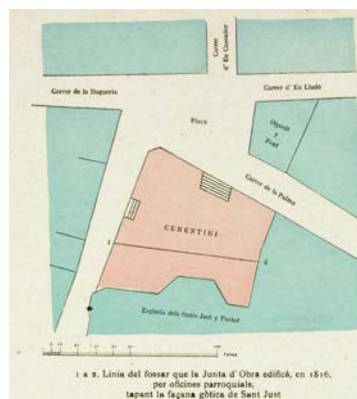
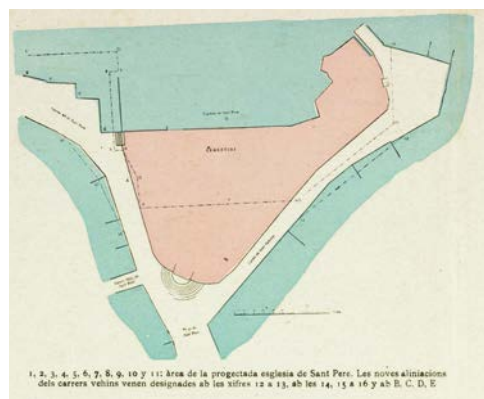
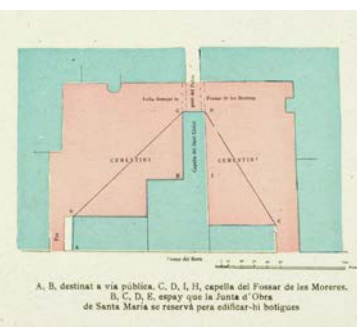
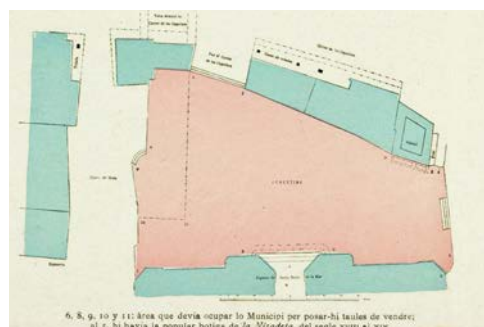
54. (Veure 'Santa Maria del Mar, cap. 2).

▲ **Fig. 1** Noves places al voltant de la paròquia de Santa Maria del Pi amb referència dels antics cementiris.

AHCB (Ref: 03955).

▼ **Fig. 2, 3 i 4** De dalt a baix i d'esquerra a dreta Els cementiris parroquials de Santa Maria del Mar, Sant Pere de les Puel·les i Sants Just i Pastor.

AHCB (Ref: 03659).

55. GAROLERA, N. *De Verdaguer a Ferrater, aproximacions a tretze escriptors*. Barcelona: Angle Editorial, 2012. P.24

56. Veure la col·lecció de carrosses fúnebres del cementiri de Montjuïc. El conjunt del projecte museogràfic i museològic i del catàleg de la col·lecció és obra dels arquitectes Joan Claudi Minguell i Font i Magda Mària i Serrano.
Veure també: IZQUIERDO, S. Bartomeu Robert i Yarzabal (1842-1902). Medicina i compromís cívic. Tesi Doctoral, UPF, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2003. P. 382

Bartomeu Robert i Yarzabal (Tampico, Mèxic, 1842 - Barcelona, 1902): metge i polític.

Eusebi Güell (Barcelona, 1846 - 1918): comte de Güell, industrial, polític i gran mecenes de l'arquitecte Antoni Gaudí.

Enric Prat de la Riba (Castellterçol, 1870 - 1917): advocat, periodista, primer president de la Mancomunitat.

Santiago Rusiñol (Barcelona, 1861 - Aranjuez, 1931): pintor, escriptor, periodista, dramaturg i un dels líders del Modernisme a Catalunya.

Amadeu Vives (Collbató, 1876 - Madrid, 1932): músic, compositor i fundador de l'Orfeó Català.

Francesc Macià (Vilanova i la Geltrú, 1859 - Barcelona, 1933): militar i polític, proclama la República Catalana i és president de la Generalitat.

► **Fig. 5** Seguici fúnebre d'Amadeu Vives a la via Laietana el 4 de desembre del 1932. AFB (Ref: Pérez de Rozas).

Inicialment, l'acte de separar físicament els cementiris de les esglésies no és ben rebut pels barcelonins. En una societat on majoritàriament es comparteix la creença de la vida després de la mort, el fet d'enterrar els difunts prop de les parròquies respon a la voluntat que les seves ànimes gaudeixin de la protecció dels sants presents a l'espai sagrat. Aquesta creença és tan profunda que les personalitats de més recursos econòmics i les famílies més benestants es fan enterrar a dins mateix de l'església, i és que el terra de la pròpia nau és el primer fossar parroquial. Amb el pas del temps s'hi van adaptant, canviant en conseqüència la manera d'entendre el ritus del funeral. Apareix la idea del camí i del seguici fúnebre entre la casa mortuòria i el cementiri. Finalment l'acceptació és tal que, fins a mitjans del segle XX, les cerimònies religioses més notables a nivell urbà són precisament la commemoració d'alguns funerals (fig.5). A tall d'exemple, l'any 1902 Barcelona n'acull el més multitudinari de la història de Catalunya, el de Jacint Verdaguer⁵⁵. Per homenatjar i acomiadar al gran poeta i sacerdot, rius de gent desfilen massivament pels carrers i places de la ciutat comtal. Altres enterraments de personatges cèlebres, especialment recordats per haver-hi una sortida important de gent al carrer, són els del doctor Robert (1902), del comte Güell (1918), d'Enric Prat de la Riba (1917), de Santiago Rusiñol (1931), d'Amadeu Vives (1932) i de Francesc Macià (1933)⁵⁶. En tots aquests esdeveniments, la ciutat es converteix en el teló de fons decorada temporalment per a la ocasió i l'església parroquial esdevé un punt singular de referència i el símbol a mig camí del recorregut, amb una nova plaça que posteriorment s'usarà com a lloc on acomiadar el dol.

Amb aquesta operació estratègica, els fossars adjunts als temples passen a configurar el sistema de places i placetes concatenades que donen forma al teixit antic de la Barcelona moderna. A més a més, amb l'obertura d'aquests espais, l'arquitectura sacra guanya presència i noves visuals. Ja no hi ha només la potència d'una imatge llunyana que desapareix quan un s'endinsa a la ciutat, sinó que aquestes fites distants i referencials com són les torres i els campanars, assenyalen punts singulars a peu de carrer i ofereixen un eixamplament de l'espai urbà. És quan es dona aquesta complexitat de lectures segons la distància d'aproximació, que l'element adquireix la funció de fita canviant que relliga els diferents nivells de la ciutat establint sutures i relacions entre les diferents escales de la ciutat⁵⁷.

També les parròquies fundadores dels altres barris de Barcelona, aleshores els pobles agregats de **Santa Maria de Sants**, **Sant Joan d'Horta**, **Sant Vicenç de Sarrià**, **Sant Andreu del Palomar** o **Verge de Gràcia i Sant Josep**, converteixen posteriorment els seus cementiris parroquials en places. Però al no haver-hi en aquests casos una necessitat tan imperiosa d'alliberació d'espai, al moment no és tant significatiu com ho és dins les muralles de la ciutat municipal. D'aquesta manera, en un període relativament curt de temps, entre finals del segle XVIII i mitjans del XIX, ja sigui a causa de l'abolició dels cementiris parroquials o per la supressió i desamortització de les ordes religioses, Barcelona ciutat incorpora l'esponjament de gran part del seu espai urbà de la mà de l'arquitectura sacra i des d'aleshores es vincula l'element urbà singular de la plaça amb la peça arquitectònica simbòlica de l'església (fig.6).

57. LYNCH, K. *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 2013. P. 106

► **Fig. 6** Plànol del districte de Ciutat Vella amb les actuals esglésies parroquials i la Catedral assenyalades. Es pot veure com, la majoria d'elles, van acompanyades d'espai buit que, d'una manera o altre, ha estat cedit forçosament a la ciutat per part dels estaments eclesials.

Santa Maria del Pi, Santa Maria del Mar, Sants Just i Pastor i Sant Pere de les Puelles s'envolten de places, abans cementiris parroquials (Llei Floridablanca, 1775).

Les places que acompanyen Sant Agustí i Sant Pere Nolasc apareixen de l'enderroc de dependències conventuals (Desamortització de Mendizábal, 1836).

El carrer que acompanya lateralment la parròquia de Mare de Déu del Carme és obert en incendiar-se el convent de les Jerònimes (Setmana Tràgica, 1909).

Dues de les grans i regulars places que es veuen però, la de la Mercè i la de Sant Miquel del Port a la Barceloneta, no s'obtenen abolint drets eclesials. La primera apareix quan s'enderroca l'illa de cases del davant (1982) i la segona és part del traçat de la Barceloneta (1753).

També s'hi assenyalen les places de Sant Cugat, Sant Jaume i Sant Miquel, inicialment també obtingudes d'alliberar l'espai dels cementiris parroquials; les places d'Antonio López, Duc de Medinaceli i Reial, el xamfrà entre Doctor Dou i Pintor Fortuny i els mercats de Santa Caterina i Sant Josep, com a nous espais públics en relació a antics edificis conventuals.

Autora, 2014.

Santa Maria del Mar

Un exemple paradigmàtic que il·lustra la reconversió dels antics fossars parroquials en espai públic -i és tan interessant en la seva globalitat que mereix ser analitzat a part- és el de **Santa Maria del Mar**. Amb els cementiris traslladats fora muralles, la gran basílica mariana dona dues noves places a la ciutat: la de Santa Maria i la del Fossar de les Moreres (fig.1).

Es diu de l'actual temple que és el tercer alçat al mateix indret i dedicat a la mateixa advocació⁵⁸. L'origen del primer, i del nucli de població assentat al seu voltant, arranca a l'època romano-cristiana. La colònia *Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino* -la Barcelona implantada a mode de *castrum* en temps dels romans- quan construeix la muralla exclou els camps de conreu que té al voltant i altres llocs d'utilitat com les arenes de la ribera davant l'illa de Maïans, el punt més proper d'arribada de naus (fig.2). És en aquesta zona on hi ha la primera implantació cristiana, on s'ha trobat una extensa necròpolis en la que podria estar enterrada la màrtir Santa Eulàlia l'any 303 i on s'aixeca la primera capella dedicada a Santa Maria de la Mar⁵⁹. Al voltant de l'església es va consolidant un poble de pescadors, mariners, carregadors i descarregadors que viuen en modestes barraques i configuren la naixent Vilanova del Mar. Amb el temps, el primitiu lloc de culte es va ampliant i esdevé la peça estructural de la vida d'un nou barri. Pels volts del segle X consta la construcció d'un gran temple romànic, que és el precursor de l'actual⁶⁰ (fig.3). En aquest moment, si la Catedral representa el centre neuràlgic de la ciutat històrica i benestant, Santa Maria presideix el nucli d'una nova capital menestral i es converteix en el centre econòmic i cultural de la Barcelona del segle XIII⁶¹.

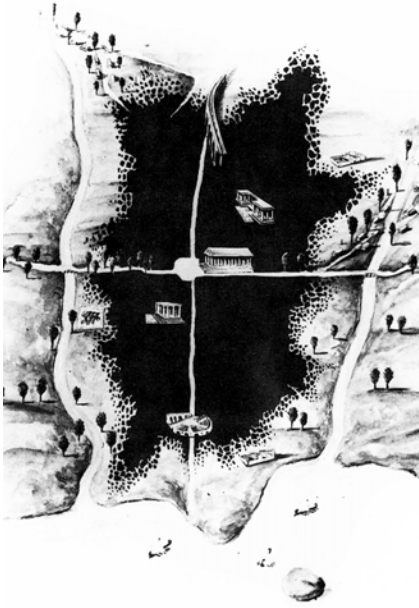
58. L'actual temple és el tercer, quart, cinquè o, fins i tot, sisè en funció de les fonts que es consultin i segons com es comptabilitzin les ampliacions. Totes coincideixen però, amb l'existència d'una primitiva capella, d'un temple d'estil romànic i de l'actual construcció gòtica. Tenint aquests tres temples característiques tipològiques tan diferents, es pren el 3 com a número vàlid per a resumir l'evolució de l'església del barri de la Ribera. Amb el que no es posen d'acord és amb si el temple romànic anterior està emplaçat exactament al mateix lloc que l'actual o una mica més al sud. És d'aquest segon parer Bonaventura Bassegoda i Amigó que, a la pàgina 32 del primer volum de la monografia a continuació citada, reproduïx un mapa del barri al segle XIII amb l'església existent a la part de l'actual fossar de les Moreres i antic cementiri parroquial. Deixant-ho de banda, aquest dibuix original de l'arquitecte historiador Salvador Sanpere i Miquel, juntament amb el que fa per representar el barri al segle següent, és molt explicatiu per mostrar el paper clau que exerceix el temple en el desenvolupament del barri sobre terrenys guanyats al mar. BASSEGODA, B. *Santa Maria del Mar: Monografia histórico-artística*. Vol. 1. Barcelona: Fills de J. Thomas, 1925. P. 32

59. TORT, F. *Santa Maria del Mar: Catedral de la Ribera*. Barcelona: Fundació Uriach, 1990. P. 17

60. TORT, F. *Santa Maria del Mar: Catedral de la Ribera*. Barcelona: Fundació Uriach, 1990. P. 30

◀ **Fig. 1** Implantació urbana de Santa Maria del Mar a la plaça de Santa Maria, fossar de les Moreres i passeig del Born, al barri de Sant Pere, Santa Caterina i la Ribera. Autora, 2014.

▲ **Fig. 2** Castrum romà de Barcelona.
TORT, F. *Santa Maria del Mar: Catedral de la Ribera*. Barcelona: Fundació Uriach, 1990. P. 15

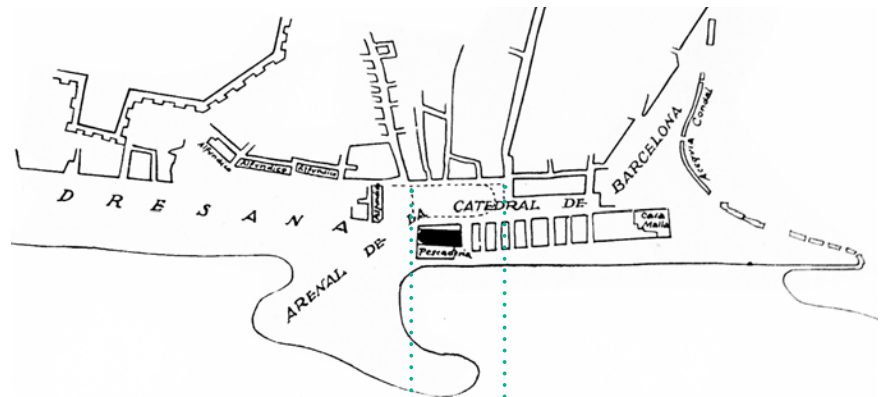
61. La rivalitat entre la Catedral Episcopal i la Catedral del Mar és constant. Mossèn Tort, al llibre citat, en deixa constància arribant a afirmar que l'actual Santa Maria del Mar és la primera catedral de la ciutat, ja que si bé la seva fàbrica és començada més tard que la de la seu episcopal, s'acaba abans.

62. Els altres tres quarts són: el dels Freres Menors, el del Pi i el de Sant Pere.

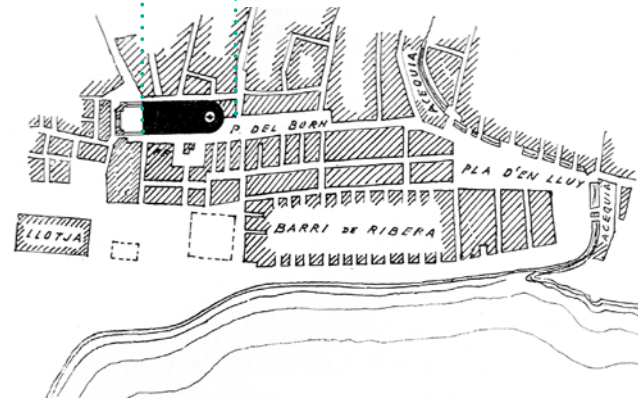
63. I això encara avui és vigent. Als anys 90 s'incorpora l'escut del primer equip del Futbol Club Barcelona a la part baixa d'un vitrall.

► **Fig. 3 i 4** De dalt a baix Santa Maria del Mar i barri de la Ribera als segles XIII i XIV segons dibuixos de Sanpere i Miquel.
BASSEGODA, B. *Santa Maria del Mar: Monografia històrico-artística*. Vol. 1. Barcelona: Fills de J. Thomas, 1925. P. 32 i 43

En uns temps on la divisió civil està repartida en quatre quarts -amb la plaça del Blat, avui de l'Àngel, com a punt de convergència- el naixement de pràcticament totes les agrupacions gremials té lloc en el del Mar⁶². Els seus habitants -mariners, peixaters i armadors, bastaixos i descarregadors, filadors i pelleters i mercaders i comerciants- són els que, durant el segle XIV, impulsaran i col·laboraran en la construcció de l'actual temple parroquial (fig.4). Mostra d'això són les múltiples imatges de bastaixos carregant a pes de braços els carreus per a construir la seva catedral que apareixen al costat de l'altar, a la porta principal i a una de les naus laterals. També els més benestants, la gran majoria propietaris navals, col·loquen la imatge d'un vaixell acompanyant la verge principal a sobre de l'altar. Tots els gremis volen la presència del seu patró a alguna de les capelles laterals, convivint amb les imatges santes associades a la construcció de la basílica del Mar. I és que aquest temple neix per voluntat dels veïns del barri de la Ribera i, al seu interior, des de sempre hi han conviscut les referències profanes amb les més espirituals⁶³.

▲ Segle XIII

► Segle XIV

Potser per això Santa Maria del Mar és un dels edificis emblemàtics més estimats de la ciutat. Gràcies a la massiva col·laboració en la seva construcció -i en coincidir amb el moment de màxim esplendor de la corona catalana-aragonesa- es basteix en l'insòlit termini de 55 anys i representa l'única església del gòtic català completament acabada segons el traçat original. En plena Edat Mitjana, els llargs períodes de construcció d'una església són sovint de més d'un segle, fet que implica que hi intervinguin generacions successives de constructors i una gran diversitat de mestres d'obres i provoca en conseqüència canvis d'estil i desavinences entre les parts. Però aquest temple n'és l'excepció i es construeix entre el 1329 – any de col·locació de la primera pedra segons el testimoni de les dues làpides existents a banda i banda de la porta de migjorn- i el 1384 -quan es culmina la darrera clau de volta, la més propera a la porta principal i que hi té esculpida l'escut de la ciutat⁶⁴-.

L'arquitecte català Berenguer de Montagut i el mestre d'obres major Ramon Despuig, amb l'ajuda els darrers quatre anys de Guillem Metge i juntament amb l'ardiaca Bernat Llull, el bisbe de Barcelona Ponç de Gualba i el rei Pere el Cerimoniós, són els artífexs de la catedral del Mar⁶⁵ (fig.5 i 6). Es tracta d'un gran temple basilical d'estil ogival⁶⁶. Té tres naus amb capelles laterals de quatre tramades cobertes per voltes de creueria, nervadures, arcs faixons, arcs formers i claus de volta, que culminen amb un deambulatori al presbiteri. D'aquesta manera, l'absis queda dibuixat per set capelles disposades radialment que continuen la seqüència que recorre les naus laterals situades entre els contraforts (fig.7). Aquestes, a raó d'haver-n'hi tres a cada tramada, agafen una dimensió molt vertical a diferència de les del presbiteri, que com que prenen tot un pany de mur cada una, tenen unes relacions mè-

64. Els medallons de les voltes són un dels llocs on conviuen les imatges profanes amb les eclesials. L'escut de la ciutat, juntament amb el del rei Alfons el Benigne, representa els poders civils del barri de la Ribera; les altres tres, que narren episodis de la vida de la Verge, fan referència als espirituals.

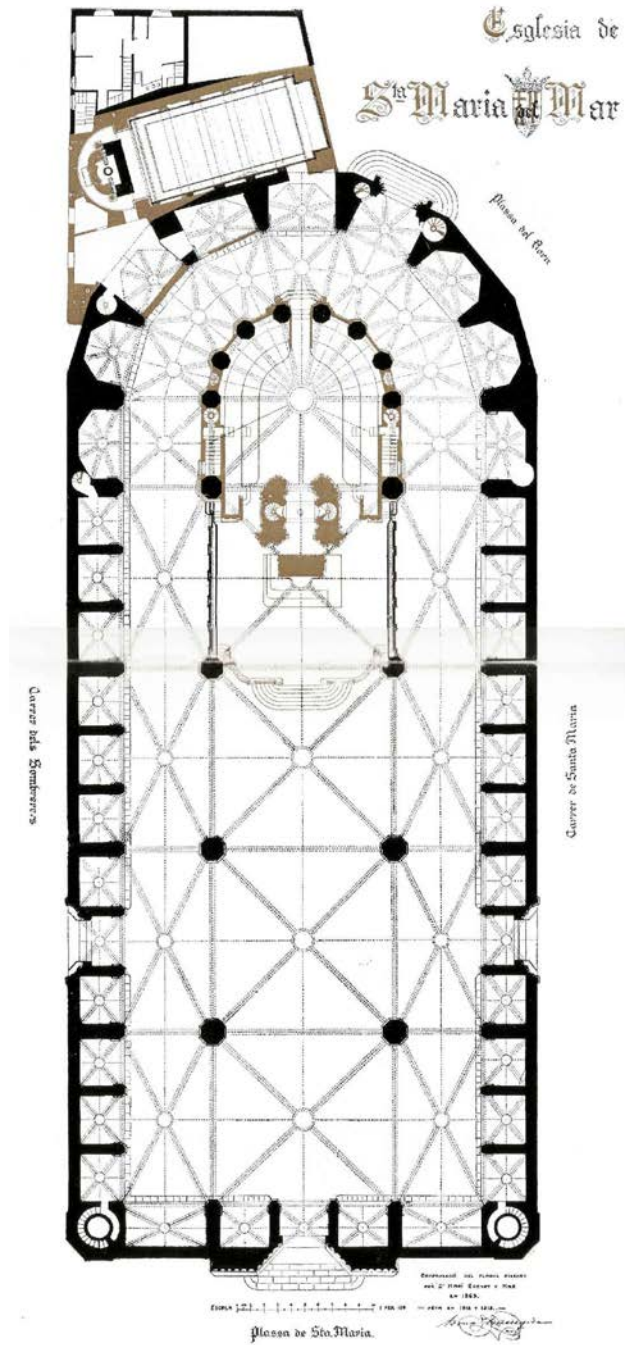
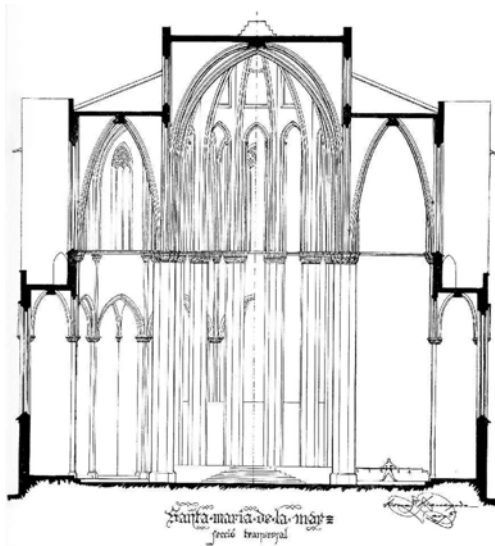
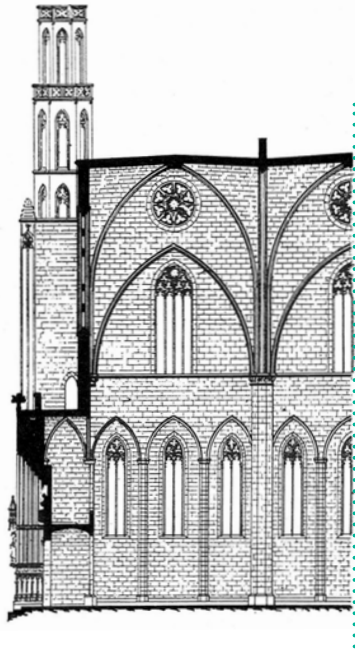
65. Berenguer de Montagut (Valls, Alt Camp (?), segle XIV) i Ramon Despuig (? , segle XIV).

66. Els autors que estudien Santa Maria del Mar no usen el terme 'gòtic' per denominar el seu estil o, si ho fan, l'acompanyen del cognom que en localitza la regió: 'català'. Arquitectura 'ogival' -fent referència tan sols a la forma dels arcs i voltes de cobertura- o d'estil 'occità' són altres maneres de referir-s'hi, deixant clar que es parla d'un subtipus concret. I és que el gòtic català en general i Santa Maria del Mar en particular té trets característics diferents del que s'anomena gòtic a la resta del continent: formes interiors més estàtiques, espai isòtrop, espaiós i unitari, depuració de formes, horitzontalitat acusada en façana, predomini de la massa sobre el buit, preferència per les grans superfícies nues, cobertes planes sense teulades, torres octogonals acabades en terrat i contraforts massius sense arcbotants.

◀ **Fig. 5 i 6** D'esquerra a dreta Fotografies actuals de l'interior i façana principal de Santa Maria del Mar. Autora, 2014.

▶ **Fig 7** Plànols de l'església parroquial de Santa Maria del Mar fets per Bonaventura Bassegoda i Amigó al 1919. BASSEGODA, B. *Santa Maria del Mar: Monografia històrico-artística*. Vol. 1. Barcelona: Fills de J. Thomas, 1925.

triques més ben proporcionades. En aquestes darreres capelles encara avui s'hi observen –recentment restaurades– les cantúries del segle XVI. Aleshores n'hi havia fins a mitja nau i es bastiren com a lloc on reunir-se els diferents gremis de la ciutat.

Les naus laterals de Santa Maria del Mar són gairebé tan altes com la central –només presenten una diferència de set metres–, fet que contribueix a aconseguir un espai lliure i unitari sense arribar a configurar, tot i gairebé, l'estructura del tipus saló. D'aquesta manera, no calen arcbotants que recullin les empentes que genera la coberta de la nau principal, sent les naus laterals les encarregades d'absorbir-les i dissipar-les cap als contraforts, que també són utilitzats per a canalitzar i evacuar l'aigua de la pluja, que s'escupa a l'exterior per mitjà de gàrgoles (fig.8).

El mur perimetral recula fins a la cara exterior dels contraforts fent ressaltar la nuesa i l'horizontalitat del pany de paret que es lliura a la ciutat. Per sobre les capelles, el mur s'esglaona cap a l'interior del temple i és foradat amb finestrals de tres mainells –o, en el cas de l'absis, de dos– i, damunt d'ells i esglaonant-se cap endins un cop més, amb ulls de bou. Aquesta geometria retranquejada és l'herència que l'estil romànic cedeix al gòtic català i acaba convertint-se en un dels seus trets més característics. Hi domina la dimensió de l'alçada, sent també importants el llarg i l'ample. De fet, tot i que funcionalment es llegeix com una peça direccional, té una volumetria força isotropa que s'expandeix homogèniament des de la posició de l'observador cap a les tres dimensions. A més a més, la massa de la grandiosa estructura és aguantada amb lleugeresa per 16 columnes octogonals i esveltes, de poc més d'un metre i mig de gruix. Això fa augmentar la sensació de puresa quan s'observa. I és que en aquest edifici tot és franc, tot queda vist i tot dona honestament la cara. Tal i com deixen per escrit Carles Buxadé, Joan Margarit i Javier L. Rey, “*en aquest temple l'ornament no existeix, la puresa no ho admetria. L'estructura és, total i poderosament, l'arquitectura: solament es necessiten paraules que anomenin l'estructura i la religiositat: mur, columna, arc, volta, contrafort, creuer... Només algun mot de concessió profana o no estructural: rosassa, gàrgola...*”⁶⁷.

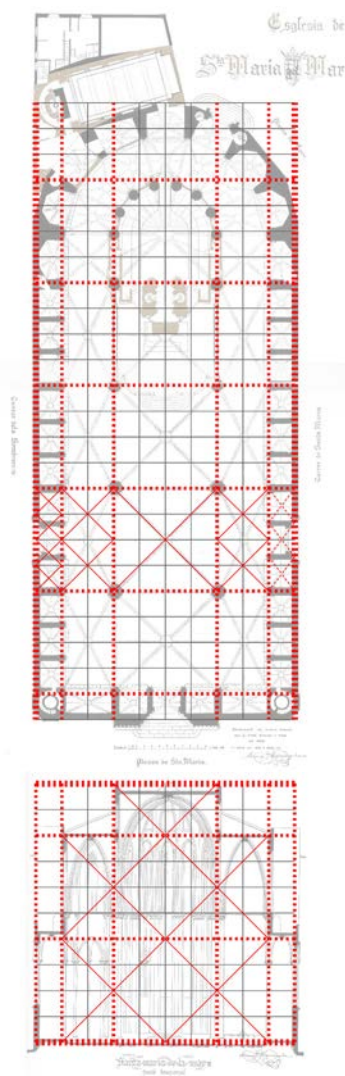
I és que Santa Maria del Mar, modulada tota ella en base a unes relacions mètriques que parteixen del quadrat, té la unitat, la senzillesa i l'harmonia global tan imponent de què parlen els arquitectes a l'article citat. Sumat al domini de l'entrada de la llum –filtrada per vitralls de tons més groguencs a llevant i blavosos a ponent–, representa el paradigma de la conjugació de la racionalitat geomètrica amb l'espiritualitat de l'època.

▲ Fig. 8 Fotografia actual del detall de la canalització de les aigües pluvials a la coberta de Santa Maria del Mar. Autora, 2014.

► Fig. 9 Eurítmia de la planta i secció de Santa Maria del Mar. Autora, 2014. Base: plànols de Bonaventura Bassegoda mostrats a la pàgina anterior.

67. BUXADÉ, C.; MARGARIT, J.; REY, J.L. Una visita a Santa Maria del Mar. *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*. 1981, núm. 146. P. 54-60

Les capelles perimètriques tenen la meitat de l'amplària de les naus laterals i, de la mateixa manera, aquestes corresponen a la meitat de la nau central. Per tant, si es dóna el valor d'una unitat a la profunditat de les capelles, és possible dividir el temple longitudinalment en deu parts iguals (fig.9). La porció ocupada per la nau central i les laterals juntes, és a dir, vuit d'aquestes deu parts, equival a l'altura de les naus laterals, mentre que la meitat d'aquest valor (quatre) determina l'altura de les capelles. L'amplària total que se li dóna el valor de deu unitats és també l'alçada màxima que té la nau principal, inscrivint-se la secció transversal dins d'un perfecte quadrat de 100 peus de costat⁶⁸. Existeix doncs, una relació d'alçades de '1 a 2' entre les capelles i les naus laterals i de '4 a 5' entre les naus laterals i la central i la relació d'amplària és de '1 a 2' en tots dos casos. La nau central també és divisible en quatre trams quadrats a més a més de la part de l'absis. La proporció per tant, es dóna de manera unitària a tot el temple. L'única mesura que sembla no escaure's en aquesta anàlisi que parteix del quadrat és l'amplària de les capelles laterals. Aquestes, si bé es ceneixen a la profunditat d'un mòdul, entre tres es reparteixen quatre unitats. Deixant de banda aquesta irregularitat final, a l'alçat lateral -tant interior com exterior- continua el joc de l'equilibri perceptiu. Dividit en dos pisos, cada un de l'altura de quatre trams dels deu amb què és divisible l'alçada màxima, constitueix així una obra d'art total. La façana principal també participa de la composició global i ofereix un alçat simètric on destaca la gran portalada, la rosassa i les dues torres octogonals. Aquesta solució de fita vertical duplicada i en parella és poc freqüent a la ciutat. Només tres esglésies parroquials més presenten un alçat simètric en la mateixa direcció: **Sant Josep Oriol**, **Sant Pere Nolasc** i **Santíssima Trinitat**⁶⁹.

Cal esmentar que la basílica que avui s'observa, tot i que sigui original del segle XIV, presenta les cicatrius de les moltes dificultats per què ha passat. Al 1378, encara en plena construcció, un incendi destrueix part de la sagristia, el cor, els orgues i alguns altars. L'incendi s'exacerba a causa de la bastida de fusta construïda per aixecar el temple -els forats per aguantar-la encara s'aprecien a les façanes perimètriques-. Al segle següent, al 1427, un terratrèmol provoca l'esfondrament de la rosassa i ocasiona nombrosos morts i ferits. La que avui presideix la façana principal, de 9 metres de diàmetre, data del 1459 i és obra de Pere Joan i Andreu Escuder. Al 1697, en el marc de la gran rebel·lió pagesa coneguda com la Revolta de les Barretines, i al 1842, per l'atac d'Espartero des de la Ciutadella, el temple és envestit amb bombes, i es provoquen desperfectes diversos que s'han de reparar. Però res d'això és comparable amb la destrucció gairebé total que comença el 19 de juliol de 1936. Santa Maria del Mar, com la majoria d'esglésies de la ciutat,

68. Els 100 peus és un valor simbòlic a l'Edat Medieval i correspon als 33 metres, també un número molt significatiu en la religió cristiana.

69. (Veure 'Els elements compositius del tipus sacre', cap. 3).

és cap de turc de les revoltes que inicien la Guerra Civil espanyola i crema durant 11 dies seguits. És en aquest context quan, a banda de profanar i obrir les sepultures, desapareixen pràcticament totes les imatges, es crema l'altar barroc que posseïa, el gran orgue i tots els arxius. Queden dempeus només les parets, les columnes, el sostre –que encara avui està socarrimat- i alguns vitralls als quals el foc no pot arribar⁷⁰ (fig.9). Aquesta és la segona vegada que el gran temple està a punt de desaparèixer. La primera és quan, a conseqüència de la Guerra de Successió del 1714, en el primer projecte de construcció de la ciutadella l'església està dins l'àrea d'enderroc⁷¹. Per fortuna, en ambdues ocasions s'ha prioritzat, per sobre de les creences i les ideologies variades, apostar per la restauració de la Seu de la Ribera.

En relació a la manera de referir-se al temple, 'Seu de la Ribera', 'Catedral de les Arenes', 'Santa Maria del Mar', i totes les combinacions possibles entre aquests sis noms i cognoms, són diferents maneres acceptades per anomenar-la. L'especificació 'de la Ribera' fa referència al nom de l'antic barri. Que se l'anomeni 'Seu' o 'Catedral' apel·la al rang eclesial que se li vol assignar. El cognom 'del Mar' ve donat perquè en l'època romana la platja arriba a aquesta línia. I que se l'anomeni 'de les Arenes' fins ara també s'atribueix a la mateixa explicació. Però el Grup de Recerques en Antiquitat Tardana de la Universitat de Barcelona ho posa en entredit i atribueix aquest cognom a l'existència d'un amfiteatre⁷².

A partir d'una sèrie d'arguments de caràcter arqueològic, urbanístic, toponímic, topogràfic i epigràfic pretenen demostrar que a l'emplaçament on avui s'alça la basílica del Mar en el passat hi hagué unes arenes romanes. Per l'absència de restes i referències documentals, sempre s'havia negat que la *Barcino* romana disposés de la peça de l'amfiteatre. La investigació publicada el passat novembre del 2011 però, ha obert novament el debat al voltant d'aquesta interpretació. De raons urbanístiques en donen dues. La primera gira en torn de la presència del carrer Argenteria, que acaba a la plaça principal de la basílica i és una de les vies documentades en època romana. Tenint en compte que els únics eixos existents aleshores són els que configuren el *cardus*, el *decumanus* i el que coincideix amb el carrer Argenteria, podria ser creïble que, tal i com passa, per citar un exemple proper, a la *Tàrraco* romana, s'hagués construït l'amfiteatre fora muralles (fig.10). La segona raó parteix de l'observació de la petjada deixada al teixit urbà. I és que s'evidencien una sèrie de traces el·líptiques a les construccions de l'entorn de la parròquia que suggereixen la possible adaptació d'aquestes a les preexistències de l'amfiteatre (fig.11). Si més no, apareix ara la qüestió sobre on portaria la via citada i la incògnita de la silueta oval urbana⁷³.

70. TAULÉ, V.; MORA, I. *Santa Maria del Mar: passat i present*. Barcelona: Arxiu de Santa Maria del Mar, 2011. P. 6

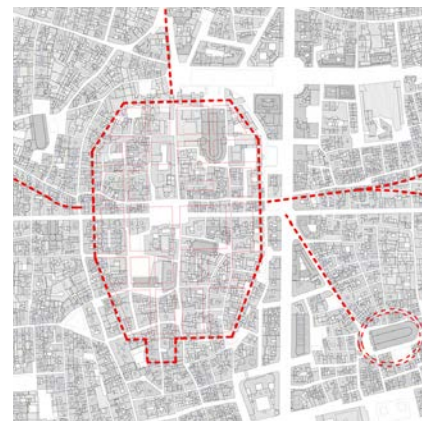
Valgui aquí la reflexió que no és cert que la capital catalana no posseïa obres barroques de gran qualitat, sinó que la majoria estaven resguardades dins les esglésies i desapareixen durant els incendis provocats en el context de la Guerra Civil espanyola del 1936.

71. TORT, F. *Santa Maria del Mar: Catedral de la Ribera*. Barcelona: Fundació Uriach, 1990. P. 71

► Fig. 9 Aspecte de Santa Maria del Mar després de la Guerra Civil espanyola, 1939. MARTÍ, J.M. *El martiri dels temples a la Diòcesi de Barcelona (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Museu Diocesà, 2008. P.167

72. SALES, J. Santa María de las Arenas, Santa María del Mar y el anfiteatro romano de Barcelona. *Revista d'Arqueologia de Ponent*. 2011, núm. 21. P. 61-74

▼ Fig. 10 i 11 A doble pàgina i d'esquerra a dreta Superposició de la *Barcino* romana amb la localització del possible amfiteatre i la Barcelona actual i tres mirades sobre els voltants de Santa Maria del Mar: estat actual, traces el·líptiques recognoscibles i definició de l'hipotètic amfiteatre. Autora, 2014.

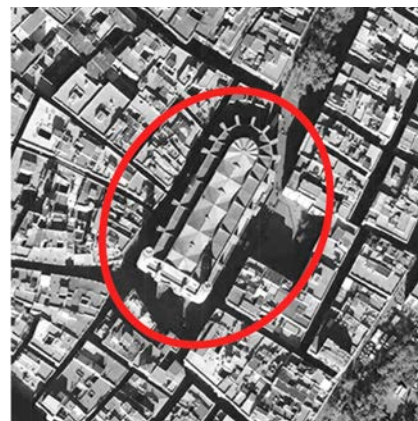
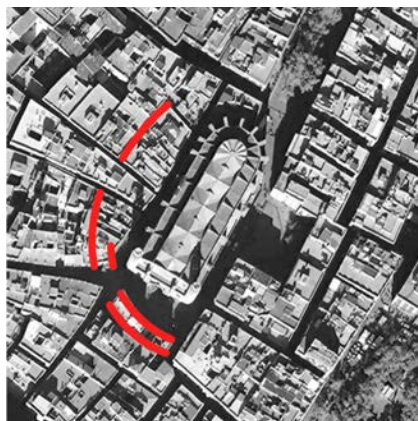
En qualsevol cas, i deixant en mans d'arqueòlegs la possible coincidència espacial de les lluites de gladiadors amb l'església, de moment pot associar-se a la peça estructural de la vida d'un barri medieval i vincular-se amb dos dels que van ser els primers esponjaments urbans de la històrica ciutat comtal: la plaça de Santa Maria i la del Fossar de les Moreres. I és que si alguna cosa ha fet millorar substancialment la visibilitat i l'ús quotidià d'aquesta església és la supressió dels cementiris parroquials. En traslladar els fossars fora muralles, Santa Maria del Mar adquireix una nova dimensió urbana ja que es converteix, de sobte, en un temple molt més permeable⁷⁴.

La basílica passa a ser una peça gairebé exempta on, cada façana amb les seves particularitats, fa de teló de fons d'una nova plaça cedida a la ciutat. A partir del moment en què el temple es mostra als quatre vents, s'eixamplen les visuals que posen de manifest les acusades línies horitzontals i la nuesa dels murs perimètrics. Les mirades –abans per manca de perspectiva, ara per voluntat pròpia- es centren en els elements d'accés, que són els que concentren tot el treball escultòric.

73. El passat 2013, l'enginyer i arqueòleg Luis Conde Moragues ha publicat un altre estudi amb una nova hipòtesi sobre la identificació de l'amfiteatre amb l'església parroquial de Santa Maria del Pi.

74. La política de cobrar entrada a determinades hores del dia que es duu a terme darrerament però, elimina que es produeixi aquesta experiència urbana a través del temple de manera espontània i natural.

A Santa Maria del Mar s'hi arriba baixant pel carrer de l'Argenteria, accedint-hi des del Pla de Palau, venint del passeig de Born o perdent-se pels carrers dels Banyes Vells i dels Mirallers. El carrer de l'Argenteria en direcció a la basílica emmarca primer el campanar sud, després s'alinea amb la porta, i finalment apunta a la segona torre i acaba eixamplant-se per ensenyar obliquament tota la façana principal del temple. També el carrer de l'Espaseria i el de l'Anisadeta tenen un campanar com a final visual tot i que, per la seva perpendicularitat respecte l'església, es mostra sempre igual. Molt diferent és el paper de teló de fons que l'alçat lateral fa pels carrers de Malcuinat

—que desemboca al bell mig de l'antic fossar—, dels Mirallers —que va a parar directament a una porta lateral— o dels Banyes Vells. Finalment, el passeig del Born és el que gaudeix del paper urbà que fa l'absis de l'església, i participa d'aquesta manera tan poc comuna a dirigir l'espai i les visuals. En definitiva, tot un repertori de camins que emmarquen visualment l'església i es rendeixen davant d'un mateix interior sagrat que, per accedir-hi, cal travessar un portal, l'estil del qual mostra el moment precís de la seva construcció (fig.12). La primera porta que es basteix és la de la façana principal, la més ornamentada i treballada. Després es construeix la del carrer dels Sombrerers, de l'estil gòtic anomenat gentil per presentar encara influències romàniques. Tot seguit s'edifica la que dona al carrer de Santa Maria i, finalment, entre el 1542 i el 1546, al lloc d'una capella, s'obre un pas orientat al passeig del Born. Tres d'aquestes quatre portes van acompanyades avui o bé d'una plaça (Santa Maria) o bé d'un eixamplament de l'espai públic (fossar de les Moreres i passeig del Born) i dos d'aquests buits urbans són els antics cementiris de la parròquia del Mar (el fossar de les Moreres i la plaça de Santa Maria)⁷⁵.

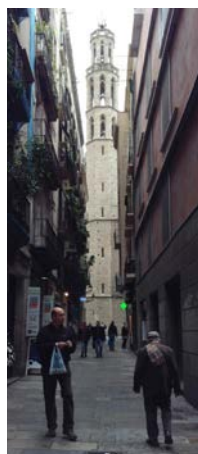
El fossar de Santa Maria, als peus de la façana principal, apareix amb la construcció del darrer temple; el fossar de les Moreres, en canvi, ja acompanya l'anterior del segle X. Si bé és cert que existeixen troballes arqueològiques de sepelís del segle IV i de començaments del V sota el presbiteri de l'actual basilica, es creu que responen a la tradició romana de fer els enterraments al llarg dels camins que envoltaven la ciutat⁷⁶. La descoberta es fa al 1965 quan s'excava la capçalera per retirar el que queda del retaule

75. Plaça de Santa Maria, que no s'ha de confondre amb la porta de Santa Maria, que és la que hi ha al carrer de Santa Maria, situat entre el temple i el fossar de les Moreres.

76. NAVARRO, A. *Expedient de declaració BCIN-Lloc Històric del Fossar de les Moreres i de l'entorn de la Basílica de Santa Maria del Mar*. Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic, 1994. P.14

1· Argenteria

2· Espaseria

3· Anisadeta

4· Malcuinat

5· Mirallers

6· Banyes Vells

77. És a partir d'aquesta descoberta que hi ha la discussió entre si la capella inicial i el primitiu temple estan situats just a la posició de l'actual i aquests cossos responen a la necròpoli cristiana o no. L'expedient fet al 1994 per la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya deixa per escrit que no i defensa l'argument dels els costums d'inhumacions romanes. Aquesta opinió coincideix amb la de Bonaventura Bassegoda i Salvador Sanpere, malgrat que aquests darrers no tenien constància de les troballes a l'absis del temple quan ho recolzaren.

▼ Fig. 12 A doble pàgina Vistes de Santa Maria del Mar des de diferents carrers que hi desemboquen i passos per dintre l'església que els relacionen i continuen. Autora, 2014.

6 Born

barroc destruït durant la Guerra Civil per, al seu lloc, alçar-ne un de nou. El buit que deixa la terra extreta s'aprofita per a fer una capella circular a mode de cripta⁷⁷.

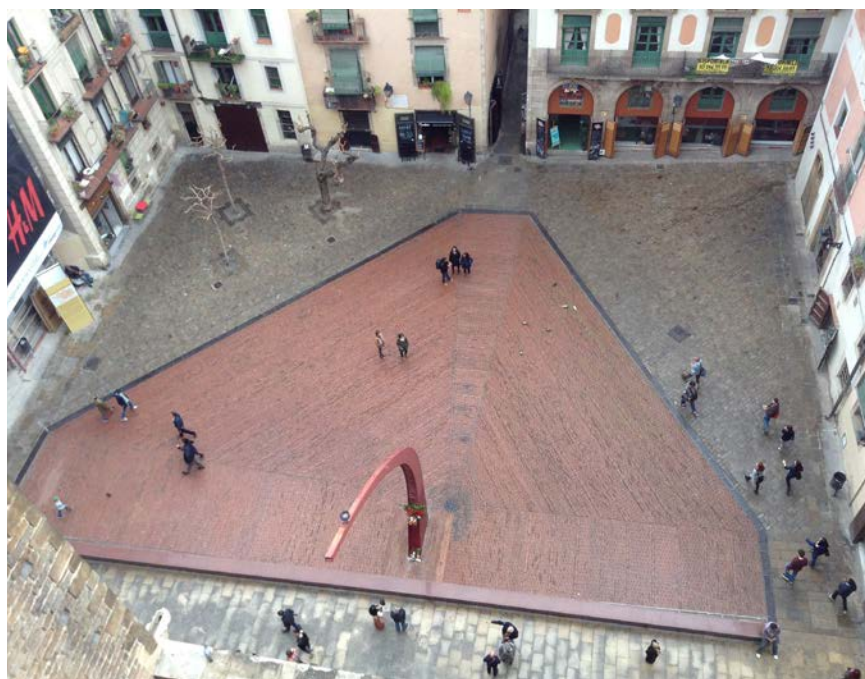
El cementiri que acompanya la porta principal del temple va canviant de límits a mesura que es densifica el nucli de població de la Vilanova del Mar. Als volts del 1500 s'edifiquen els habitatges que donen forma al carrer de les Caputxes, de manera que el terreny disponible queda reduït i passa a ser el fossar menor. Des d'aquest moment, el cementiri major és el que acompanya la façana sud del temple, que es coneix com a Fossar de les Moreres. Al seu interior s'hi construeix la casa del fosser, lloc on després s'hi edifica la Sala del Capítol i el Palau Reial. És a finals del segle XVII, i per a poder connectar el palau amb l'església, quan es construeix el pont que no s'enderroca fins als anys vuitanta del segle passat i quan es basteix la corresponent tribuna reial abocada a l'interior del temple, desapareguda durant l'incendi de la Guerra Civil. Aquest fossar és un lloc emblemàtic i simbòlic per la ciutat i per tot el poble català perquè, al ser el cementiri més proper d'allà on acaba el setge de la Guerra de Successió a Barcelona (1714), s'hi enterra l'últim reducte resistent que mor defensant la ciutat.

Quan s'aboleixen els cementiris parroquials dins el nucli urbà, els dos fossars són empedrats. El de Santa Maria ràpidament assumeix el paper de plaça de l'església, però el de les Moreres, lluny de també poder-se convertir en un espai públic i obert, el Bisbat hi fa construir uns habitatges per tal de no perdre'n la propietat. Amb la Renaixença però, es recupera la memòria dels fets del 1714 i, pels volts de l'any 1870 i durant tot un segle, cada 11 de setembre es ret homenatge als caiguts. El fossar de les Moreres esdevé així, de manera espontània, el Memorial de Guerra pels morts durant la Guerra de Successió. Al 1979 apareix una forta pressió veïnal perquè s'adeqüi per a l'ús de la ciutat i, després de deu anys de desavinences entre l'Ajuntament i l'Associació Memorial 1714, Carme Fiol Costa l'habilita per posar-lo finalment i de manera definitiva al servei dels ciutadans.

Un cop s'enderroca el bloc de cases del mig del fossar i el pont que segles abans havia comunicat el temple amb el palau reial, l'arquitecta proposa mantenir tant aquest eix virtual com el límit poligonal del paviment existent per mantenir la petjada del fossar. L'interior s'empedra amb maó roig, símbol de la sang vessada, i se'n manipula la superfície. D'aquesta manera la nova plaça, de 1000m², conserva les lloses de pedra sorrenca i la traça perimètrica que serveix més de pas i posseeix un espai triangular central enfonsat a mode de monument topogràfic. Al límit amb el carrer de Santa

Maria, que passa lateralment al temple, s'hi construeix un pedrís de 30 metres de longitud i 60 centímetres d'alçada. Aquesta cota és constant al llarg de tot el carrer, on hi fa de banc, però cap a l'interior de la plaça varia fins a tenir dos metres de desnivell al punt central. Amb aquest recurs es separa la zona dinàmica del carrer de la més estàtica de la plaça i, malgrat que dificulti que l'espai buit lateral s'entengui com la prolongació de l'interior del temple, ofereix tranquil·litat i recolliment a la darrera. Però en realitat, en estar la porta de Santa Maria del Mar a un extrem del fossar, la relació a cota es dona en diagonal just en el punt d'accés a la nova plaça, on uns metres pavimentats amb les mateixes lloses de pedra de Montjuïc que les existents al carrer, conviden a continuar i entrar a la plaça⁷⁸.

Al 2001 s'hi col·loca la fita vertical i simbòlica que representa el peveter sempre encès, obra d'Albert Viaplana i, al fons de la plaça, a l'ombra de les moreres que la bategen, una placa reproduïx els versos de Frederic Soler 'Pitarra' que també es llegeixen a la falla topogràfica del frontis del pedrís: *“Al fossar de les moreres no s'hi enterra cap traïdor; fins perdent nostres banderes serà l'urna de l'honor”* (fig.13 i 14).

78. Memòria del projecte del Fossar de les Moreres de Carme Fiol Costa. Consultat a l'expedient de declaració de Bé Cultural d'Interès Nacional, en la categoria de lloc històric redactat pel Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Direcció General del Patrimoni Cultural.

▼ Fig. 13 i 14 D'esquerra a dreta Fotografies del fossar de les Moreres des de la coberta de l'església parroquial de Santa Maria del Mar i des de la pròpia plaça on el lateral del temple li fa de teló de fons. Autora, 2014.

79. BASSEGODA, B. *Santa Maria del Mar: Monografia històrico-artística*. Vol. 2. Barcelona: Fills de J. Thomas, 1925. P. 435

Aquesta monografia publicada en dos volums entre el 1925 i el 1927 és molt rellevant per dos motius: per una banda, per l'aprofundiment i rigor de la investigació però per l'altra perquè, un cop cremat l'arxiu parroquial al 1936, aquí hi ha un recull dels documents gràfics i escrits més importants i constitueix en conseqüència un petit testimoni salvat.

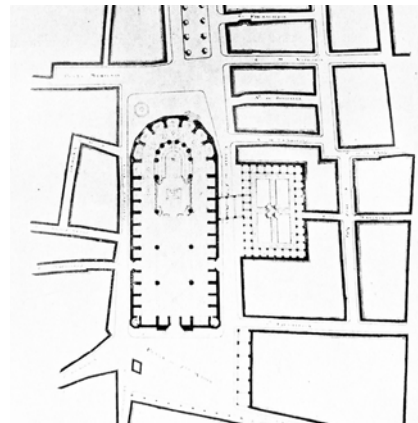
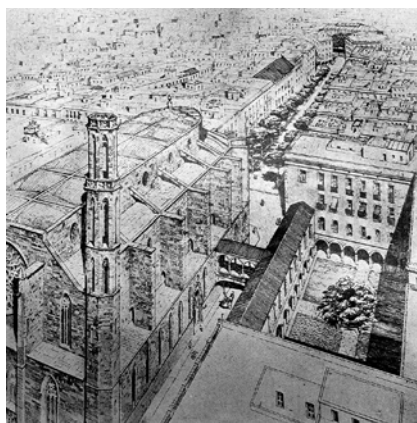
80. La mateixa relació que s'estableix entre Santa Maria del Mar i l'antic Mercat del Born succeeix entre el temple de la Sagrada Família i l'Hospital de Sant Pau. Aquests segons es miren molt més de front, però com que per recórrer a peu l'avinguda Gaudí s'ha d'anar caminant en zig-zag a causa de la rígida col·locació dels passos per vianants, no dista del diàleg en diagonal que s'estableix entre la basílica mariana i el mercat.

Anys abans, des de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona i per iniciativa del professor Amadeu Llopart, la restauració de l'entorn de Santa Maria del Mar s'escull com a tema de projecte. Destaca la proposta dels llavors estudiants Duran i Reynals i Johan Ventura que aposten per deixar sola i isolada la peça de l'església, mantenint tan sols el pont existent. D'una banda es desprenen de la capella del Santíssim –obra neoclàssica de Francesc Vila que s'acaba de construir a l'any 1825- i de l'altra enderroquen les cases del carrer de les Caputxes i deixen exempta i donen protagonisme a la font, a mode de monument de la nova i major plaça. Pel que fa al fossar de les Moreres, els joves arquitectes projecten una plaça porticada delimitada per un cos construït d'una sola altura que comunica amb el pont –que també el rehabiliten a mode de galeria- i l'encara dempeus tribuna reial⁷⁹ (fig.15 i 16). Res d'això es du a terme: ni s'amplia la plaça que acompanya l'accés principal, ni es delimita visualment l'espai lateral, ni es deixa l'absis autònom com a final visual.

La realitat és que la plaça de Santa Maria no disposa de la dimensió per donar visibilitat suficient a la façana frontal del temple. Però és en aquesta compressió espacial tan típica de les construccions gòtiques on rau la tensió de l'enclavament urbà. Al no donar prou perspectiva per contemplar la totalitat del temple, impulsa a entrar-hi i la pròpia església es converteix en l'autèntica plaça pública que incita a ser travessada tot sortint per la porta lateral, contigua a la plaça del Fossar de les Moreres o, per la posterior de l'absis, que desemboca al passeig del Born amb el mercat –ara centre cultural- de teló de fons⁸⁰. En aquest aspecte es posa en valor la senzilla actuació del Fossar de les Moreres que, a diferència del recinte porticat projectat

► Fig. 15 i 16 D'esquerra a dreta Perspektiva i planta de la proposta acadèmica presentada pels estudiants Raimon Duran i Reynals i Johan Ventura.

BASSEGODA, B. *Santa Maria del Mar: Monografia històrico-artística*. Vol. 2. Barcelona: Fills de J. Thomas, 1925. P. 435 i 437

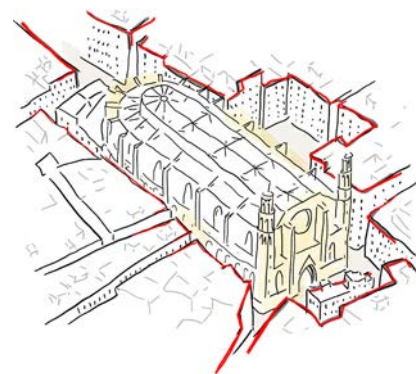

per Duran i Ventura, s'uneix espacialment a la primera plaça i al passeig del Born. Aquest darrer espai, ja existent des que s'edifica l'església, s'encadena a les dues places de nova formació i configura la morfologia del buit que abraça actualment al temple (fig.17). Es tracta de l'antiga plaça del Born –avui passeig– i va ser una de les principals places de mercat de la ciutat. A més a més, entre els segles XV i XVII, és també el lloc predilecte per celebrar-hi les grans solemnitats: torneigs, jurament de reis i prínceps, cavalcades, jocs d'enginy i de força, festes i justes s'esdevenen periòdicament en aquest emplaçament, més ample del que és ara i prolongat fins més enllà de l'actual passeig de Sant Joan⁸¹.

Aquestes noves places sobre els antics cementiris parroquials, els primers esponjaments de les zones més antigues de la ciutat, possibiliten tornar a usar els espais adjacents als temples per celebrar festivitats, permetent un major lluïment de les efemèrides puntuals i oferint un teló de fons singular per a l'ús quotidià. Barcelona per tant, pren consciència de l'espai urbà com estància comunitària, com habitació a cel obert i, sobretot, com a complement exterior d'espais arquitectònics interiors a través d'un tipus edificatori molt específic: les esglésies parroquials que cedeixen per a l'ús públic comunitari els seus antic fossars. I Santa Maria del Mar hi contribueix per partida doble.

81. BALAGUER, V. *Las calles de Barcelona*. Vol. 1. Madrid: Monterrey, 1982. P. 136

▼ Fig. 17 Croquis de la implantació urbana de Santa Maria del Mar, destacant la morfologia de l'espai buit que l'envolta i l'actiu paper urbà de les seves façanes. Autora, 2014.

Planejament de l'atri eclesial

L'existència d'espai buit als peus dels temples col·labora a donar-los major versatilitat. Ja no només perquè el buit urbà que acompanya a l'edifici sacre es converteix en una plataforma on estendre les funcions litúrgiques els dies assenyalats, sinó perquè dóna servei a la quotidianitat de tota la ciutat (fig.1 i 2). I és que les possibilitats que ofereixen els atris eclesials per a acollir tota mena d'actes són múltiples, tenint a més a més l'opció d'usar el temple com a suport escenogràfic d'aquestes activitats. Per molt que la societat s'hagi laïcitzat, la majoria de les cerimònies religioses d'antany segueixen celebrant-se periòdicament al nostre país. Funerals, casaments, batejos, benediccions de palmes i palmons i festes populars són actes col·lectius i socials que es fan més festius i vistosos gràcies al fet de celebrar-los a l'exterior, gràcies a la presència de l'espai buit que acompanya al temple i gràcies al simbolisme del propi edifici sacre. A més a més, el fet d'utilitzar la ciutat com a escenari, sense l'obligació de construir *ex professo* infraestructures de nova planta, és una manera molt més econòmica de celebrar tota mena de festivitats en un país on, pel clima i per la cultura, el carrer és, des de sempre, 'el gran teatre del món'⁸².

La identificació de la ciutat amb el teatre es correspon amb la idea italiana que el carrer és el suprem escenari. Només cal observar les perspectives de

82. Per a l'historiador José Antonio Maravall, la vida és una representació en la que cadascú actua segons un paper adjudicat, convertint-se així la ciutat en el gran teatre del món.

MARAVALL, J. A. *La Cultura del barroco: análisis de una estructura histórica*. Barcelona: Ariel, 1975.

▼ Fig. 1 i 2 D'esquerra a dreta Fotografia de la plaça de Santa Maria un dia qualsevol -vista des de la coberta de l'església- i la mateixa plaça el diumenge de Rams de l'any 2013, amb el temple de teló de fons i la portalada com a punt focal cap on convergeix l'acció. Autora, 2014.

les ciutats ideals del Renaixement o els exemples del teatre Olímpic de Vicenza d'Andrea Palladio i del teatre de Sabbioneta de Vincenzo Scamozzi, entre d'altres, per entendre la importància que pot arribar a tenir la ciutat per configurar el més elaborat dels decorats (fig.3). En realitat, la utilització de carrers i places per a qualsevol tipus d'acte públic és un tret que caracteritza totes les ciutats mediterrànies des d'èpoques hel·lèniques. Els ciutadans de les polis gregues es reuneixen a l'àgora, fent d'aquest espai a l'aire lliure el primer i major centre comercial, cultural i polític de la ciutat. Però és durant el Renaixement i el Barroc que aquesta estratègia assoleix la màxima esplendor i l'espai urbà acapara l'interès d'artistes, religiosos i governants, que organitzen espectacles efestistes, a cel obert i amb la ciutat com escenari de fons, per demostrar públicament el seu gran poder. Deixant de banda l'espectacularitat d'aquests actes, tots ells sovint revestits d'excessiva pompa i ornament, es tracta d'una manera d'operar que aprofita els enclavaments urbans existents i que fa partícips a tots els ciutadans, demostrant l'ús potencial que té la ciutat en general i els espais exteriors dels temples en particular⁸³.

Per això, i sempre que ha estat possible, les esglésies de nova planta que s'han alçat durant les últimes dècades a la ciutat de Barcelona han inclòs, des del moment inicial del projecte, una gran plaça pública a mode d'atri que les precedeixi. Les dimensions, disseny, qualitat i relació amb el temple d'aquests espais són determinants pel bon funcionament del binomi 'arquitectura religiosa – espai urbà'.

Dins dels límits municipals de la ciutat de Barcelona, hi ha nou esglésies parroquials que il·lustren modèlicament la presència d'una gran plaça que acompanya al temple des del moment de la seva concepció inicial: **Sant Miquel del Port** i la plaça de la Barceloneta, **Santa Maria del Remei** i la plaça Concòrdia de Les Corts, **Sant Joan de Gràcia** i la plaça Virreina, **Crist Rei** i la plaça dels Jardins d'Elx de La Sagrera, **Sant Francesc Xavier** i la plaça homònima a Can Peguera, **Sant Jeroni** i la plaça del Mossèn Ferran Palau de Montbau, **Sant Pius X** i la plaça del Congrés, **Santíssima Trinitat** i la plaça batejada amb la mateixa advocació i **Sant Cristòfol**, també repetint denominació per a la plaça del barri de la Marina de Port (fig.4).

Coincidint consegüentment la majoria d'ells amb aquelles ocasions on element religiós i teixit urbà es planegen conjuntament sobre paper i es construeixen alhora a la ciutat vist en el capítol anterior, Sant Miquel del Port, al barri de la Barceloneta, constitueix el primer cas i el més paradigmàtic, motiu pel qual és desenvolupat en un apartat propi a continuació.

▲ **Fig. 3** Fotografia de l'interior del Teatre Olímpic de Vicenza, obra d'Andrea Palladio del 1580. Aquest edifici, el primer teatre tancat i cobert de la història, simula tenir un decorat plenament urbà, on les façanes fan de teló de fons i, el cel, de tapadora. Web chiavedivolta.com el 24.02.2015

83. MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. Liturgia y espacio urbano en Barcelona. *Actas III Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*. 2013. P. 133-141. ISSN-e: 2340-5503.

► **Fig. 4** D'esquerra a dreta i de dalt a baix Implantació urbana dels exemples més representatius per a exemplificar el planejament de l'atri de l'església: Sant Miquel del Port (Barceloneta. 1753-55, Pedro Martín Cermeño), Santa Maria del Remei (Les Corts. 1848-50, Josep Oriol Mestres), Sant Joan de Gràcia (Gràcia. 1894-1910, Francesc Berenguer Mestres), Crist Rei (La Sagrera. 1924-31, Enric Sagnier i Villavecchia i Josep M^o Sagnier i Vidal), Sant Francesc Xavier (Can Peguera. 1929-30, Xavier Turull), Sant Jeroni (Montbau. 1966, Francesc Vayreda i Bofill), Sant Pius X (El Congrés. 1961, Josep M^o Soteras i Mauri), Santíssima Trinitat (Trinitat Vella. 1944, Josep M^o Sagnier i Vidal) i Sant Cristòfol (La Marina de Port. 2000, Jaume Miret i Mas i Toni Ayats i Garcia). Autora, 2014.

Sant Miquel del Port i plaça Barceloneta. Barceloneta.

Santa Maria del Remei i plaça Concòrdia. Les Corts.

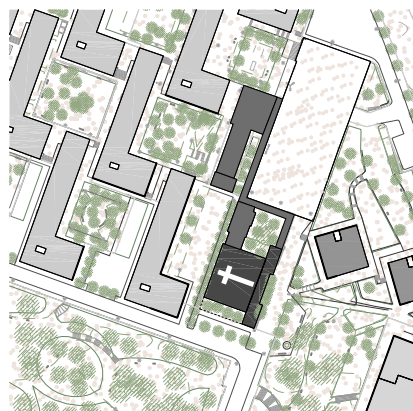
Sant Joan de Gràcia i plaça Virreina. La Vila de Gràcia.

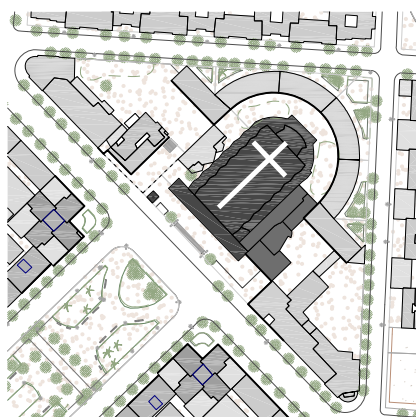
Crist Rei i plaça Jardins d'Elx. La Sagrera.

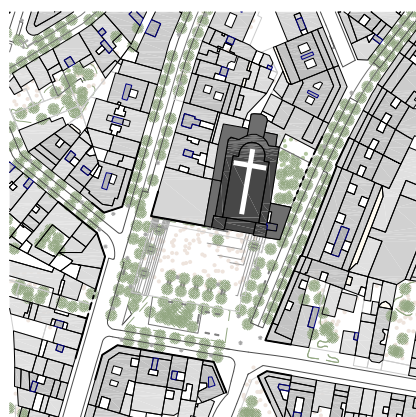
Sant Francesc Xavier i plaça Sant Francesc Xavier. Can Peguera.

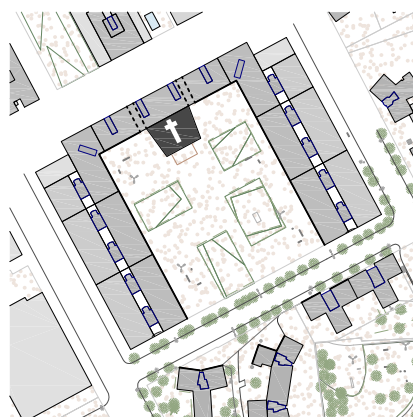
Sant Jeroni i plaça Mossèn Ferran Palau. Montbau.

Sant Pius X i plaça Congrés Eucarístic. El Congrés i els Indians.

Santíssima Trinitat i plaça Trinitat. Trinitat Vella.

Sant Cristòfol i plaça Sant Cristòfol. La Marina de Port.

0 5 25

Sant Miquel del Port

L'església parroquial de **Sant Miquel del Port** configura un bon exemple per explicar el projecte d'una plaça lligada a un temple des de l'inici de la seva concepció. És la primera vegada que a Barcelona apareix un barri creat de nova planta i que, des del projecte i sobre el paper, es cedeix el protagonisme a la peça del temple parroquial que, dotat d'una plaça, exerceix de punt singular i centre articulador de la vida social, econòmica i cultural del nou fragment de ciutat.

En realitat, la Barceloneta -juntament amb Gràcia, el Poblenou i el Poble Sec- configura el model il·lustrat de la nova ciutat menestral que dona origen a la Barcelona moderna. Per primera vegada, a inicis del segle XVIII, la ciutat es projecta a partir d'un mòdul parcel·lari, regular i ordenat, homogeni i igualitari, que dona lloc a una trama de carrers rectilinis i possibilita l'obertura de places ortogonals. Ja no es tracta del creixement espontani medieval, on la ciutat s'estructura a partir de grans edificis, ni de la ciutat neogòtica, que ho fa per fronts de carrers; ara és el mòdul parcel·lari el que dona forma a la nova ciutat⁸⁴. La Barceloneta, que respon a un projecte de concepció militar, representa el primer creixement modern de Barcelona concebut amb aquesta mentalitat.

El preu que es paga però, és la desaparició de l'antic raval medieval de Santa Maria del Mar⁸⁵. Al 1714, en el marc de la Guerra de Successió, Felip V assetja Barcelona. L'exèrcit borbònic entra a la ciutat i fa enderrocar el barri de la Ribera, l'últim reducte del setge, com a escarment i mostra de poder i per a construir-hi a una ciutadella de control militar sobre el que ha estat el punt més feble de les defenses de la ciutat⁸⁶.

L'aixecament de la fortalesa i la formació de l'esplanada que l'envolta -zona lliure d'edificacions entre la ciutadella i la ciutat- comporta la desaparició d'un miler de cases i més de 10.000 habitants del barri de la Ribera (fig.1). Aquests, la majoria amb oficis relacionats amb el mar, es refugien a la platja on hi autoconstrueixen barraques i s'hi instal·len a viure de manera espontània i desorganitzada. La construcció d'un espigó pel port al 1474 havia provocat la sedimentació d'una llengua de terra a mode de sorral travessat per la sortida a mar del rec comtal. És sobre aquest terreny fora muralles guanyat al mar, entre el rec i el moll portuari, on s'assenten les primeres barraques de pescadors i on, ràpidament, apareix un nucli densament poblat (fig.2).

84. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. 3a. lliçó.

85. (Veure 'Santa Maria del Mar', cap. 2).

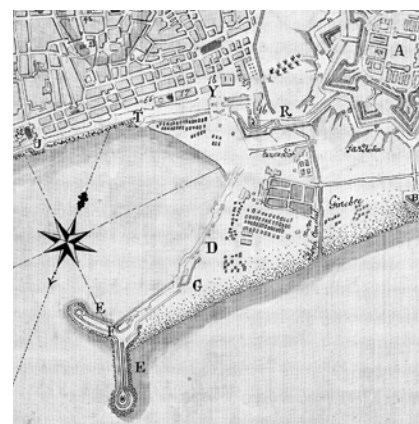
86. La Barceloneta, juntament amb la construcció de la ciutadella, representa una de les primeres transformacions de la ciutat com a conseqüència de la repressió d'una nova estructura política.

► **Fig. 1** Superposició del desaparegut barri de la Ribera i la traça i esplanada necessària de la Ciutadella Militar.

AHCB, Ref: 12289: Plànol de la ciutadella amb el barri de la Ribera. Salvador Sanpere Miquel.

▼ **Fig. 2** Barceloneta primigènica dibuixada en un plànol de Barcelona del 1740.

AHCB, Ref: 02553 (B): Plànol de Francesc Renart Closas (fragment).

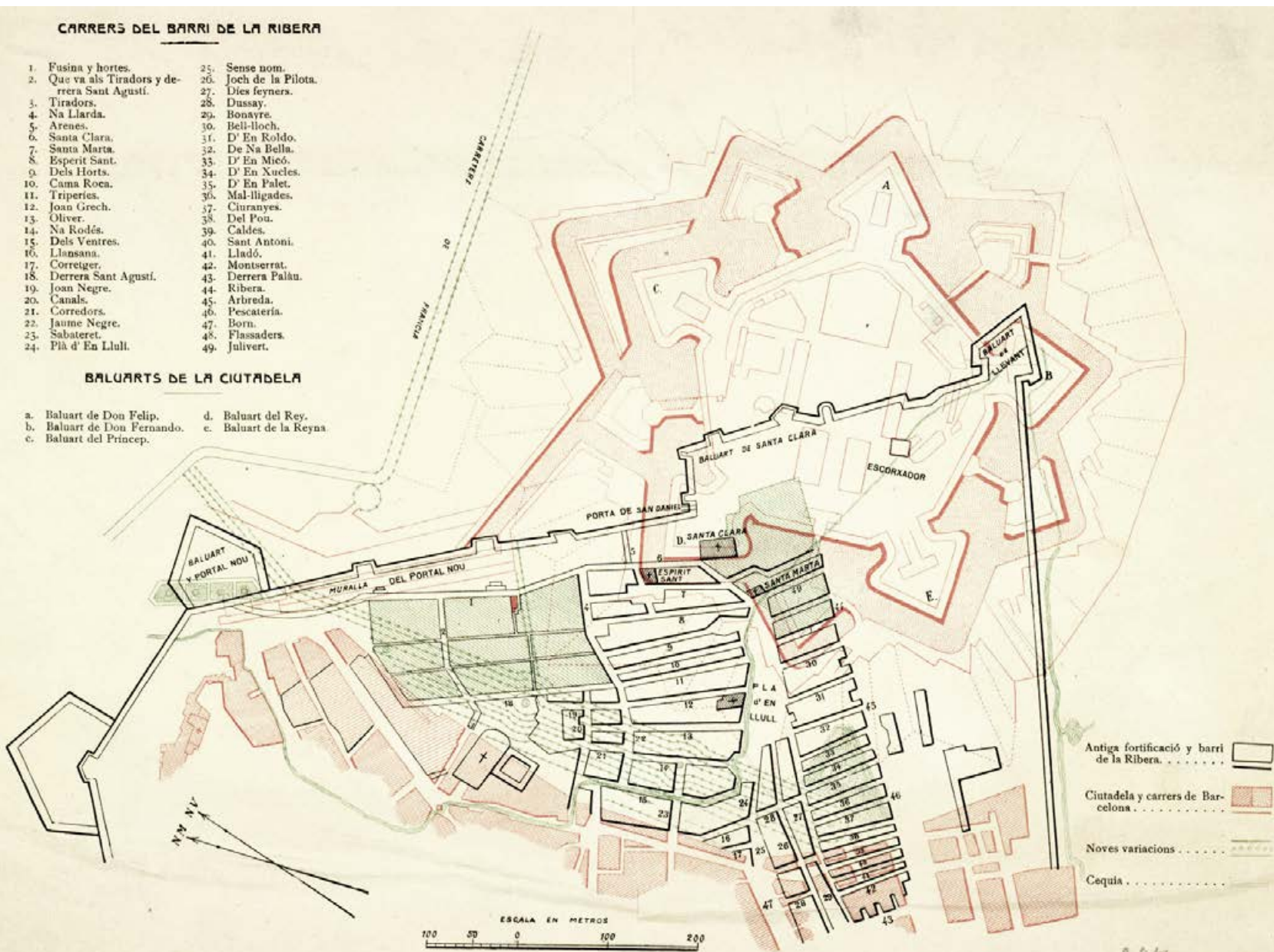

CARRERS DEL BARRI DE LA RIBERA

1. Fusina y hortes.	25. Sense nom.
2. Que va als Tiradors y de- rera Sant Agustí.	26. Joch de la Pilota.
3. Tiradors.	27. Dies feyners.
4. Na Llarda.	28. Dussay.
5. Arenes.	29. Bonayre.
6. Santa Clara.	30. Bell-loch.
7. Santa Marta.	31. D' En Roldo.
8. Esperit Sant.	32. De Na Bella.
9. Dels Horts.	33. D' En Micó.
10. Cama Roca.	34. D' En Xueles.
11. Triperies.	35. D' En Palet.
12. Joan Grech.	36. Mal·ligades.
13. Oliver.	37. Ciranyes.
14. Na Rodéa.	38. Del Pou.
15. Dels Ventres.	39. Caldes.
16. Llansana.	40. Sant Antoni.
17. Corretger.	41. Lladó.
18. Derrera Sant Agustí.	42. Montserrat.
19. Joan Negre.	43. Derrera Palán.
20. Canals.	44. Ribera.
21. Corredors.	45. Arbreda.
22. Jaume Negre.	46. Pescateria.
23. Sabateret.	47. Born.
24. Pla d' En Llull.	48. Flassaders.
	49. Julivert.

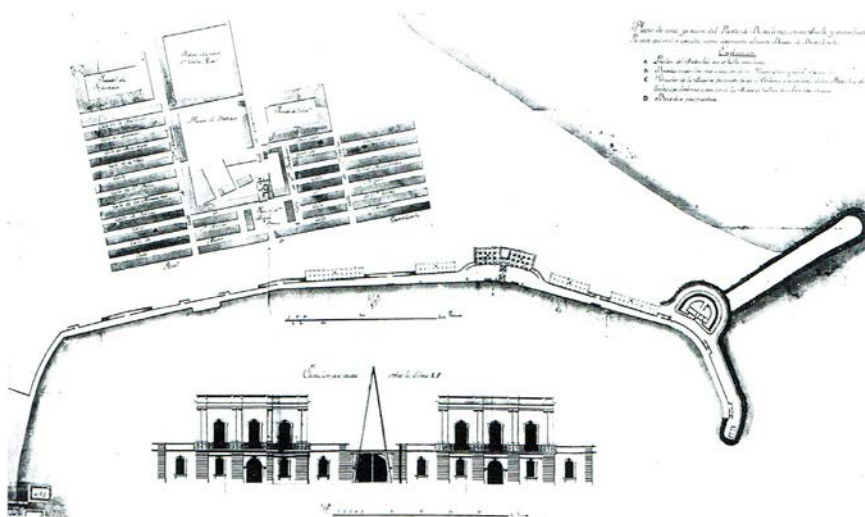
BALUARTS DE LA CIUTADELA

a. Baluart de Don Felip.	d. Baluart del Rey.
b. Baluart de Don Fernando.	e. Baluart de la Reyna.
c. Baluart del Princep.	

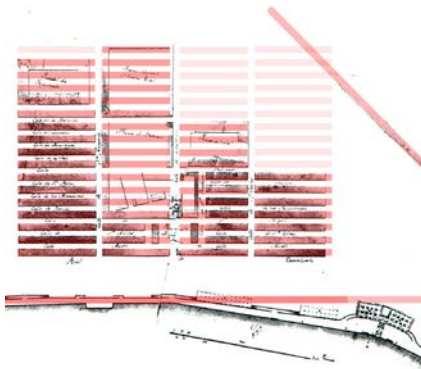
El capità general Marquès de Castel Rodrigo, veient l'estesa d'autoconstruccions sorgides desordenadament a primera línia de mar, mana al brigadista d'enginyers Joris Prosper Van Verboom –el mateix que ha projectat la ciutadella- la confecció d'un plànol per construir un barri on allotjar els barraquistes i, al mateix 1718, es ratifica el projecte per Ordre Reial. A causa de conflictes polítics i bèl·lics diversos, i perquè el finançament de la construcció del barri va a càrrec de la Corona Borbònica, no s'arriba a materialitzar⁸⁷.

Com a conseqüència del creixement demogràfic, la situació a la platja esdevé caòtica fins que, al 1749, el rei Ferran VI encarrega a Jaime M. de Guzmán-Dávalos -més conegut com a 'Marquès de la Mina'- construir amb urgència el nou barri. Tot i que si passen 30 anys entre una proposta i l'altra, fa pensar que o bé no hi havia una necessitat imperiosa d'habitatge o bé el pla no responia només a raons polítiques. És entre el 1748 i el 1753 quan es dona la conjuntura econòmica, social, política i cultural suficientment favorable per a finalment tirar endavant la construcció del barri. Prescindint del projecte anterior, s'encarrega l'ordenació de la nova Barceloneta a l'enginyer militar Juan Martín Cermeño i es comença a edificar al 1753 sota la supervisió d'un altre militar i arquitecte del cos d'enginyers: Francisco Paredes. Al següent any, un nou Decret Reial ratifica l'anterior i es resol indemnitzar els veïns expulsats de la Ribera. Ara sí, neix el primer polígon d'habitatges de promoció pública de la ciutat i un barri que, en el moment de la seva construcció, constitueix un dels exemples més representatius de l'urbanisme barroc espanyol (fig.3).

87. Mercè Tatjer i Mir, doctora en Geografia, al llibre *La Barceloneta del siglo XVIII al Plan de la Ribera*, fa una descripció de com havia de ser aquest primer projecte urbanístic en el qual, a més a més dels habitatges, també s'hi preveia una capella central. TATJER, M. *La Barceloneta del siglo XVIII al Plan de la Ribera*. Barcelona: Ediciones Saurturno, 1973. P. 41

◀ **Fig. 3** Plànol d'urbanització del barri de la Barceloneta amb actuació al fragment del port que li queda al davant, 1753. SERRA, P. *La Barceloneta, un quart de mil·lenni*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002. P. 98

▲ **Fig. 4** Extrapolació del model teòric del traçat del barri de la Barceloneta. Autora, 2014. Base: SERRA, P. *La Barceloneta, un quart de mil·lenni*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002. P. 98

88. La relació de la Barceloneta amb el port torna a ser a dia d'avui un tema polèmic per la marina de luxe que l'Ajuntament ha acceptat allotjar.

89. Inicialment el mercat es fa a l'aire lliure, i n'hi ha dos: el d'abastament, lligat al comerç a l'engròs i al que arriba pel port que es disposa al darrera de l'església i el que és ambulat i s'allotja a la plaça de l'església. Al 1884 Antoni Rovira i Trias construeix un edifici tancat per albergar el mercat que, entre el 2005 i el 2007 el rehabilita Josep Miàs i li dona la singular forma que té en l'actualitat.

90. El problema del barraquisme però, seguirà existint i tornarà a fer acte de presència just després de la Guerra Civil. Al 1949 encara consta l'existència de 190 barraques que romandran fins ben entrats els anys 60, quan desapareixeran del barri tot i que encara no de la ciutat. TATJER, M. *La Barceloneta del siglo XVIII al Plan de la Ribera*. Barcelona: Ediciones Satorno, 1973. P. 75

El projecte, que es basa en estrictes criteris de regularitat i uniformitat militar, consisteix en una estesa de carrers iguals, paral·lels i en direcció sud-est, que queden creuats per uns altres en perpendicular i dibuixen illes de cases allargades de fins una proporció de 1/10 que configuren la base del traçat. Pel fet de ser un apèndix triangular guanyat al mar, el barri actua de front marítim en dues de les seves tres bandes i, per la geometria i posició relativa del conjunt, ho fa amb dues façanes molt diferents. Les cares allargades es col·loquen en paral·lel a la línia del port conformant un front completament continu i, a la platja en canvi, li cedeixen la imatge retranquejada i en escorç de l'alternança de testers i carrers⁸⁸ (fig.4). Amb aquesta estratègia, les illes queden formades per un seguit de cases unifamiliars disposades en la mateixa orientació, excepte les que giren 90° per a crear la plaça de l'església i la del mercat i les dues casernes militars, una d'infanteria i l'altra per a la cavalleria⁸⁹. L'única peça amb entitat pròpia que trenca l'ordre del pla il·lustrat alhora que l'estructura, és la formada per la plaça de l'església amb el temple i l'adjacent cementiri parroquial.

L'aspecte exterior genèric del barri és el resultat d'aplicar un mateix model per a tots els habitatges: una planta baixa composada per un accés central amb finestra a banda i banda i una planta pis amb tres obertures alineades amb les inferiors, incorporant la del mig una balconera. Per acabar de dotar de simetria a l'habitatge i unificar tot el conjunt, es remata amb una cornisa contínua i es corona cada mòdul amb un frontó. La uniformitat del pla porta a la homogeneïtat de la forma i de la dimensió de les parcel·les i a la repetició de les façanes. Característiques, totes elles, que manifesten la tendència barroca i militar del pla. Els conceptes de regularitat, simetria i perspectiva són plenament barrocs i les nocions d'homogeneïtat, espai obert i visuals lliures d'obstacles responen a una mentalitat totalment militar. A més a més, la presència d'aquestes línies horitzontals reguladores tan acusades en les cornises i en l'alineació de les obertures dona una imatge molt potent i a la vegada característica del teixit comú que forma el nou fragment de ciutat. I justament per això la peça singular del temple parroquial s'endú més protagonisme.

Durant els trenta anys següents a la construcció del barri, la població de Barcelona es duplica a causa d'onades immigratòries i, per evitar que els nous habitants s'instal·lin un cop més en barraques a primera línia de mar, es construeix una quarta filera de cases més enllà de les casernes militars aprofitant el creixement que ha patit el sorral⁹⁰. Es tracta d'un barri dens, però ventilat i ben il·luminat, ja que tots els habitatges són unifamiliars, de poca altura i passants.

Tanmateix, l'emergent industrialització durant el segle XIX, unida al creixement demogràfic que experimenta el barri i a les noves onades immigratòries, comporta l'alteració d'aquesta configuració urbana ideal. Primer es demana poder aixecar un pis més, després dos, tres i fins a un quart pis extra en els edificis de nova construcció⁹¹. A més a més, apareixen les noves cases 'de mig', amb la meitat de superfície habitable que les cases originals d'uns 120m² habitables, les quals queden separades entre planta baixa i pis. La contínua pressió residencial fa un pas més en la divisió dels habitatges fins a límits gairebé insostenibles ja que, mitjançant un mur intern, es tornen a subdividir les ja fragmentades cases inicials i apareixen llavors els 'quarts de casa', d'entre 28 i 35m². Més enllà del que pugui implicar la reducció en planta dels habitatges, al fer l'operació de compartimentar-los i ampliar-los en vertical, obliga a la col·locació d'una escala per l'accés a les plantes superiors i les proporcions d'espai lliure dels carrers inicials es desdibuixen per complet. L'absència de patis interiors –que no són necessaris en el pla fundacional perquè tots els habitatges són passants– agreuja el problema de l'assolellada i la ventilació. Aquest creixement en altura del barri, sumat a l'expansió que comporta la implantació de grans instal·lacions (vies de la primera línia de ferrocarril d'Espanya, gasòmetres per a l'enllumenat de la ciutat i l'empresa metal·lúrgica de la Maquinista Terrestre i Marítima entre d'altres) altera definitivament el model preliminar de la casa unifamiliar de menestrals.

Tot i així, el sorral fora muralles, la posició de les primeres construccions del barri en relació al port, la modulació estricta de carrers i parcel·les, la uniformitat de les cases, les grans illes que alberguen les casernes i l'església amb la plaça al seu davant, són aspectes fonamentals del barri que, actualment, 260 anys després de la seva construcció, encara es reconeixen amb claredat⁹². Tal i com es deixa per escrit en motiu de la celebració del quart de mil·lenni de la Barceloneta, aquest és un d'aquells barris que s'identifiquen per la combinació d'uns factors que han quedat gravats a la memòria col·lectiva de la ciutat com són el caràcter de la seva gent, la seva història dura i peculiar, les activitats específiques lligades al port que s'hi han desenvolupat i l'inesborrable record de l'esdeveniment que propicia la seva fundació: la Guerra de Successió⁹³. A tots aquests factors se n'hi suma un darrer: el fet de ser el primer barri de la ciutat que es planeja sobre paper i que proposa la creació d'una plaça com l'element urbà singular que acompanya un edifici també excepcional: l'església parroquial.

Juan Martín Cermeño, l'autor del projecte urbanístic del barri de la Barceloneta, cedeix la traça del temple al seu fill, Pedro Martín-Paredes Cer-

91. Al 1839 s'autoritza la construcció d'un segon pis. Al 1859, amb l'enderroc de les muralles, la Barceloneta deixa de ser jurisdicció militar i passa a ser un barri municipal, de manera que l'Ajuntament és el que s'encarrega de les qüestions urbanístiques. Al 1868 aquest permet que s'hi afegixi una tercera planta -que molts habitatges ja havien construït il·legalment- i, al 1872, es dóna permís per edificar fins a quatre plantes més. Dades del 1930 registren edificis de fins a 7 plantes.

Diversos autors. *Modificació del PERI de La Barceloneta per a la refosa i actuació del planejament vigent*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2012. Al web issuu.com/avbarceloneta/docs/1074_participacio_1a-sessio_ep/1 el 18.03.2015

92. SERRA, P. *La Barceloneta, un quart de mil·lenni*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002. P. 94

93. Tal i com passa posteriorment i de manera encara més evident a l'Eixample, el projecte d'ordenació és tan potent i poderós que aguanta totes les alteracions que s'hi puguin fer. Una diferència essencial però, a banda de l'àrea d'actuació i la complexitat del projecte, és que el Pla Cerdà compta amb una cosa que la Barceloneta no té a l'inici de la seva construcció: el factor temps i els diversos agents per les etapes de parcel·lació, urbanització i edificació.

► **Fig. 5** Fotografia de la façana de Sant Miquel del Port i la plaça de la Barceloneta datada entre el 1882 i el 1929. MDC, Ref: AFCEC_XXX_D_3675.

94. Pedro Martín-Paredes Cermeño (Melilla, 1722 (?) – Galícia, 1792).

95. Dades extretes de l'arxiu parroquial de Sant Miquel del Port.

96. Carlo Fontana (Novazzano, 1634/1638 - 1714) és un arquitecte i escultor italià que marca tendència en la direcció classicista que pren el barroc tardà en l'arquitectura de Roma.

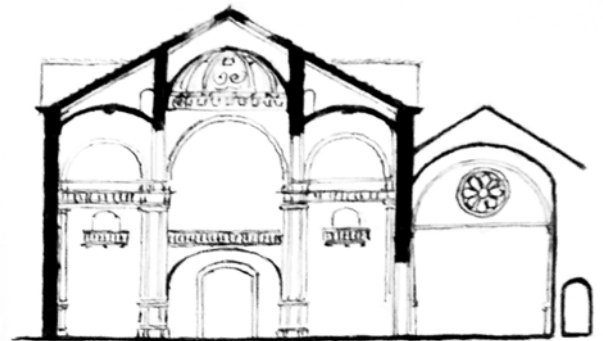
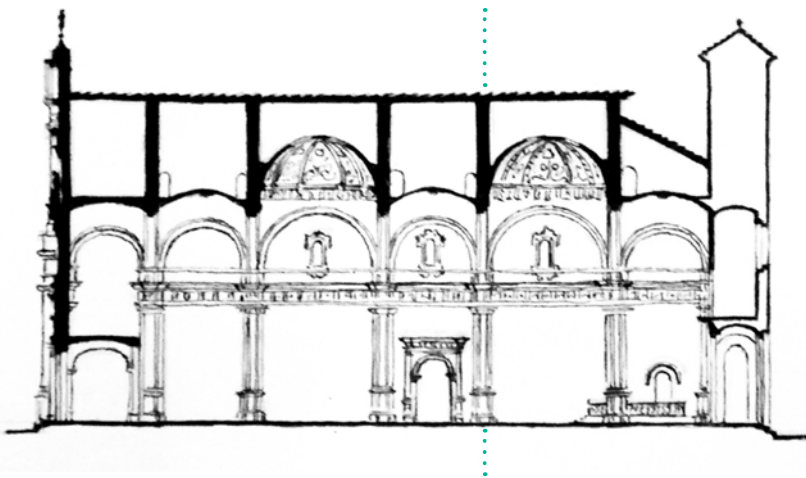
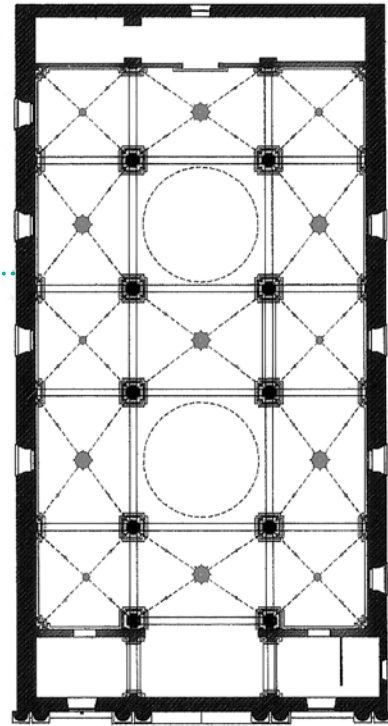
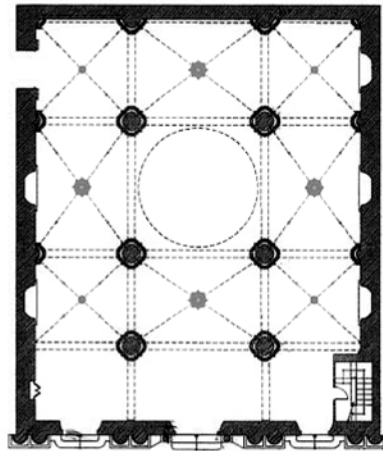
Juan Martín Cermeño, al 1740, és destinat a l'exèrcit d'Itàlia on, al cap de sis anys el nomenen general en cap dels enginyers de l'exèrcit italià. És possible per tant que, durant aquest període, tingui contacte directe amb l'arquitectura que marca tendència al panorama italià i el seu fill ho sàpiga aprofitar. FUENTE, P. Anàlisi d'alguns aspectes sobre la concepció teòrica del projecte del castell de Sant Ferran. *Annals de l'IEE*. 1996, núm. 29. P178-190

meño, també enginyer militar i arquitecte, que el construeix ràpidament en el termini de dos anys⁹⁴. La primera pedra es col·loca el 8 de maig del 1753 i s'acaba el 27 de setembre del 1755 amb la col·laboració en la direcció de l'obra de l'arquitecte del cos d'enginyers militars Francisco Paredes i de l'arquitecte de la ciutat de Barcelona Damià Ribes⁹⁵. La relació de Cermeño pare amb el barri i el temple és molt intensa fins al punt de fer l'acte de col·locació de la primera pedra el dia del seu sant, escollir l'advocació de Sant Miquel per ser el seu patró particular i escollir ser-hi enterrat en comptes de reposar a la seva Sevilla natal. Però Cermeño fill, sobreposant-se als vincles emocionals i als gustos personals del pare, per al disseny de la façana de la peça sacra mostra cultura arquitectònica i sensibilitat estilística en aplicar a la perfecció un model barroc-romà inspirat en l'escola clàssica de Fontana⁹⁶.

La planta que projecta l'enginyer militar és quadrada i té una cúpula central aguantada sobre quatre grans pilars toscans. Un primer tram a mode de nàrtex -acompanyat per capelles a banda i banda- sobre el qual aprofita per col·locar el cor, fa de transició entre la plaça i l'interior del temple que, malgrat la presència dels pilars, es llegeix com un únic espai. La façana combina sobriament els ordres clàssics amb elements del barroc i està composta per dos pisos separats per un potent entaulament i tres cossos delimitats per dobles columnes. Està coronada per un frontó i la transició del cos superior a l'inferior i del central als laterals es resol amb dues grans volutes que li atorguen una qualitat ondulant molt marcada pròpia del barroc. Destaca la part superior, emfatitzada per una fornícula decorada amb columnes jòniques que alberga una imatge de Sant Miquel, obra d'Emili Colom, en substitució a l'escultura original de Pere Costa. Sota la imatge de l'advocació del temple, tres accessos escultòricament decorats amb volutes i capitells corintis configuren l'accés des de la plaça (fig.5).

Al 1863, Elies Rogent reforma i amplia el temple que ha quedat petit per un barri en constant augment -i més des del 1859 que ja no està aïllat per la presència de les muralles medievals-. L'arquitecte fa créixer la peça de l'església per la part del darrera i altera l'estructura espacial primigènia, tot i no ser apreciables les diferències entre la part original i l'annexada (fig.6). Partint d'un tipus quadrat, el transforma fins adoptar la solució de planta rectangular de cinc trams de tres naus separades per pilars i columnes toscanes, de les que en resulten quinze panys de sostres voltats, dos dels quals es resolen amb cúpules nervades amb il·luminació zenital i la resta amb voltes rebaixades -esfèriques o de mocador, segons si el tram té la planta rectangular o quadrada-. Mimetitzant l'estil i l'estructura existent, afegeix una nova

◀ **Fig. 6** D'esquerra a dreta Planta original de l'església parroquial de Sant Miquel del Port segons projecte de Pedro Martín-Paredes Cermeño al 1753 i planta actual després de l'actuació d'Elies Rogent al 1863. APA-ETSEB.

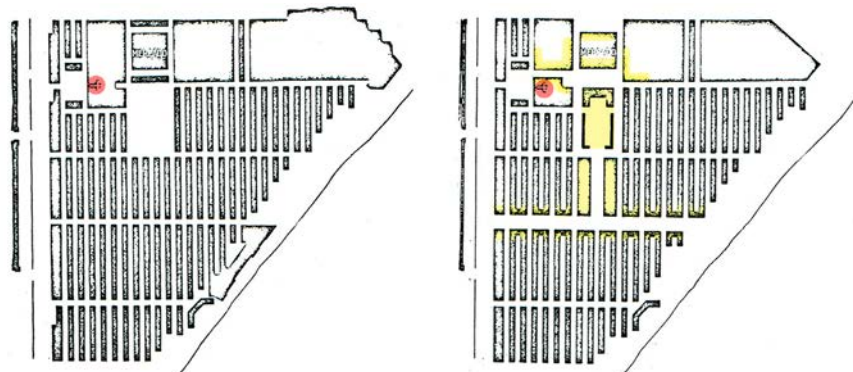
▶ **Fig. 7** D'esquerra a dreta Secció longitudinal i secció transversal en direcció l'accés de l'actual església de Sant Miquel del Port de la Barceloneta. AD, Ref: 11.800, Mestres, 1919.

▲ **Fig. 8** Fotografia actual de l'interior de Sant Miquel del Port en direcció a l'altar. Autora, 2014.

▶ **Fig. 9** D'esquerra a dreta Estat de la Barceloneta al 1940 i projecte de reconstrucció presentat per la Cambra Oficial de la Propietat Urbana de la província de Barcelona. En groc es subratlla l'aparició de l'escola sobre el gran buit central del barri, l'eixamplament i redefinició del carrer d'Alfredo Calderón (avui Almirall Cervera), la construcció dels dos blocs d'habitatges centrals de crugia més ampla i l'enderroc de les construccions a banda i banda del mercat. L'obertura del pas del lateral de l'església no s'acaba duent a terme. Autora, 2014. Base: SERRA, P. *La Barceloneta, un quart de mil·lenni*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002. P. 113

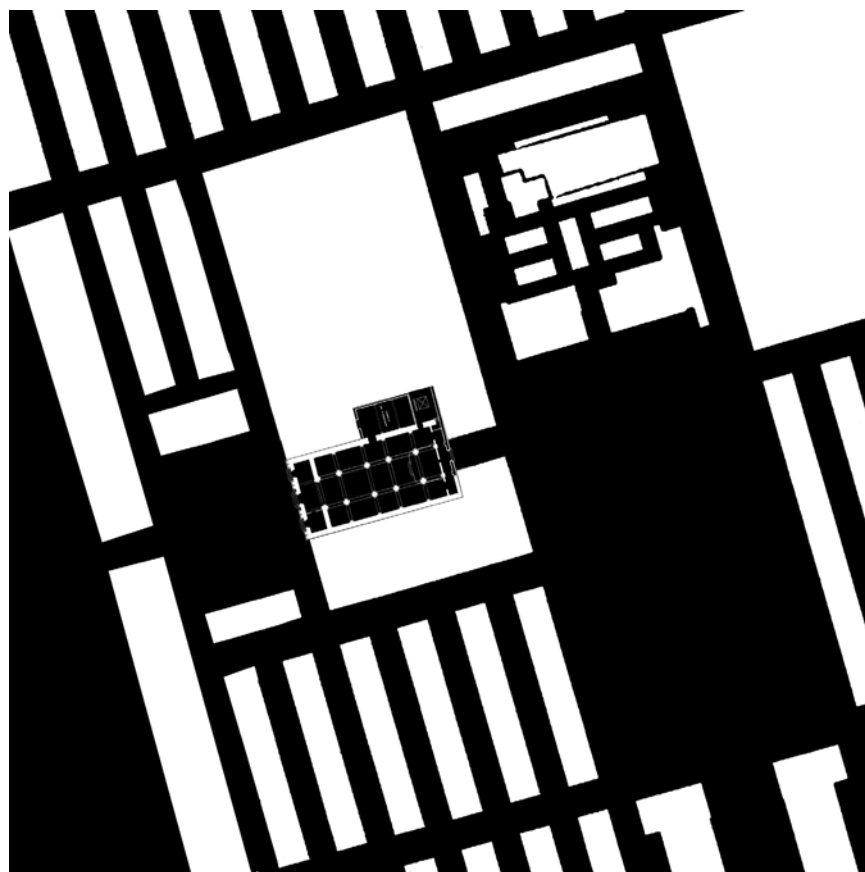
cúpula al fals creuer generat en allargar la planta, i ofereix una solució on la mètrica dels trams respon a A/B/A/B/A i la de les naus a A/B/A, tots ells de la mateixa altura assimilant-se al tipus d'església saló. La capçalera és plana i queda integrada al rectangle del conjunt sense afegir profunditat al presbiteri. A més a més, la llum entra a l'interior de manera uniforme i dota al temple d'una gran isotropia espacial (fig.7).

L'església es manté així fins que, al 1936, com a conseqüència dels avalots provocats durant la Guerra Civil, es destrossa la rica decoració interior -caracteritzada pel cromatisme daurat i de tonalitats blavoses- i desapareixen el sepulcre del marquès de la Mina realitzat per Joan Enric i les estàtues de la façana (fig.8). L'actual imatge de Sant Miquel presideix el temple des del 1992 i ja no s'han reposat les de Sant Telm i Santa Maria de Cervelló -obres de Carles Grau que hi havia a banda i banda del cos inferior-, ni els elements escultòrics de coronació formats per la creu central i les floreres laterals, que es retiren per risc de despreniment. No només l'església en surt damnificada, sinó que tota la Barceloneta, per la seva proximitat al port, és un barri molt castigat pels bombardejos de l'aviació feixista italiana sobre la ciutat durant la Guerra Civil. Entre les propostes de reforma dels anys de postguerra -algunes més ambicioses i executades amb més encert que d'altres- n'hi ha una que afecta indirectament al temple per produir-se al seu darrera: la construcció del grup escolar. Part de l'actuació és també l'enderroc de quatre illes de cases, que es substitueixen per dos grans blocs amb un passeig central, que propicien l'aparició d'un nou eix a la trama urbana (fig.9). Aquest queda emfatitzat en enderrocar les dues illes de cases que envolten el mercat. Al 2013 es construeix una nova escola al passeig marítim per reemplaçar la del segle anterior, que s'enderroca i dona lloc a l'actual gran plaça del mercat.

Amb la planta direccional, conseqüència de l'ampliació del 1863, i la definició del nou mercat amb la seva gran plaça, la peça sacra es converteix de sobte en l'element articulador i passant entre els dos grans espais buits de la trama de la Barceloneta: 'la plaça del *duomo*' i 'la plaça del *mercato*'⁹⁷. El temple de Sant Miquel del Port assumeix així un paper urbà molt important al convertir-se en una peça permeable que pot ser travessada per anar d'una plaça a l'altra (fig.10 i 11).

Durant els anys de postguerra s'usa amb freqüència la façana secundària del temple, enretirada respecte les edificacions veïnes igual que ara, per fer sortir el difunt i el seguici fúnebre que l'acompanya els dies que hi ha enteraments. Per aquest motiu, l'espai comprès entre el mercat i l'esmentat grup escolar i la seva continuació en l'actual carrer d'Andrea Dòria s'anomena

○ 5 25

97. Agafant les definicions que fa Camillo Sitte per anomenar les places existents a tota ciutat.

SITTE, C. *Construcció de ciutats segons principis artístics*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980.

▲ **Fig. 10** Estudi de buits i plens al voltant de l'església de Sant Miquel del Port. La peça del temple articula i alinea el passeig marítim, la plaça de l'església i el mercat i forma part de la concatenació d'espais públics del barri de la Barceloneta.

Autora, 2014.

○ 5 25

irònicament 'de l'Alegria'. Amb la darrera ampliació de la plaça -i a causa de les escultòriques cobertes que Josep Miàs hi dissenya- l'església sembla estar molt més amagada. Però així, l'espai de transició entre el temple i la gran plaça adquireix més sentit. En realitat, la placeta generada a conseqüència de la desalineació respecte els altres immobles es converteix en un espai de recolliment molt usat per entrar i sortir del temple i s'assimila al que relaciona la plaça de l'església amb el passeig del port.

D'aquesta manera, estudiant els buits i plens del barri, apareix que la peça del temple articula i alinea ja no només les dues places, sinó els tres grans buits urbans: el passeig marítim -Joan de Borbó-, la plaça de l'església -de la Barceloneta- i la del mercat -del Poeta Boscà-, elements que, per molt que hagin canviat la seva dimensió o forma i mai s'anomenin popularment amb el nom oficial que els pertoca, estan presents des de la concepció del pla. I és que, d'una manera o altra, la Barceloneta sempre té aquests tres elements que alliberen el dens barri: el passeig i les dues places, la de l'església -més acotada, clàssica i simètrica, amb una font monumental que la dota d'un centre geomètric- i la del mercat -molt més dispersa i autònoma de les façanes que la delimiten, amb una zona arbrada a la banda sud i una altra lliure lligada al mercat-. L'edifici sacre participa en totes dues, mostrant la façana noble a la primera, i la del darrera a la segona (fig.12 i 13).

◀ **Fig. 11** Implantació urbana de l'església parroquial de Sant Miquel del Port a la plaça de la Barceloneta. Autora, 2014.

▶ **Fig. 12 i 13** De dalt a baix Fotografia panoràmica de 180° de la plaça de l'església (plaça de la Barceloneta) i de la plaça del mercat (plaça del poeta Boscà) ressaltant-hi les façanes principal i posterior del temple parroquial de Sant Miquel del Port. Autora, 2014.

La manera més atractiva de recórrer la concatenació de tots aquests espais urbans és arribant a la plaça de l'església pel passeig i tombant per l'únic carrer de la trama que no té continuïtat directa (fig.14). I és que descobrir l'església d'aquesta manera tan perpendicular, configurant el final visual i el tancament físic d'un carrer, només passa en una altra parròquia de les 132 de la ciutat, a **Sant Joan de Gràcia**⁹⁸. La parròquia de Sant Joan, el símbol de la plaça de la Virreina del barri de Gràcia per excel·lència, si bé ha estat sempre aïllada, té vocació de mostrar només una de les seves quatre façanes, la principal que dona a la plaça. Aquesta sensació s'accentua al entendre que l'edifici sacre no només fa façana a la plaça, sinó que representa un final visual i que la seva imatge urbana més atractiva es descobreix quan queda emmarcat pel carrer que hi arriba en perpendicular. D'aquesta manera, tant a Sant Joan de Gràcia com a Sant Miquel del Port, el carrer no mor a la plaça, ni al pla de la façana, sinó que -i més quan la porta principal està oberta- continua incessant fins a l'altar, i travessa el llindar de l'edifici religiós⁹⁹. Però a més a més, en el cas de l'església de la Barceloneta, ella mateixa assumeix el paper d'espai públic ja que permet que el carrer continuï molt més enllà. Sant Miquel del Port, com si es tractés d'una luxosa galeria pública coberta, permet ser travessada per arribar a l'altra plaça del barri: la del mercat¹⁰⁰.

En definitiva, al llarg de la història Sant Miquel del Port ha aglutinat al seu voltant les activitats socials i comercials del barri de la Barceloneta. Tant al segle XVIII, moment de la seva aparició, com en els segles posteriors, la seva presència és clau per propiciar que els voltants del temple es converteixin en punts singulars de reunió i trobada, en àrees de comerç on anar-hi a fer el mercat i en espais per a celebrar festivitats religioses i populars. I és que l'edifici sacre, quan se'l dota d'espai necessari, actua com un bon estructurador urbà. I més encara quan una o més places acompanyen al temple des del moment de la concepció del pla.

98. ARBOIX-ALIÓ, A. Església i espai urbà. Una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona. Tesina de Màster, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2012. P.27-28

99. Però malgrat tenir aquest acostament comú, l'apreciació és diferent ja que el carrer Torrijos és més llarg, estret, fa pujada i desemboca a una plaça de proporcions verticalitzades i a Sant Miquel del Port li succeeix tot el contrari.

100. Aquest camí s'accentuaria si l'accés del darrera tingués el mateix horari d'obertura que el principal i no que estigués lligat només als horaris de missa, veient-lo tan sols com un accés secundari i adaptat per a persones amb mobilitat reduïda. Assumiria així el paper d'hipotètic passatge a mode de les galeries que tan cèlebres es van fer durant el segle XIX a les ciutats més importants del continent: Burlington Arcade, a Londres; Galleria Vittorio Emanuele II, a Milà; Galeries Royales Saint-Hubert, a Brussel·les o Galleria Umberto I, a Nàpols.

► **Fig. 14** Vista de l'església de Sant Miquel del Port des del passeig de Borbó del barri de la Barceloneta.
Autora, 2015.

Inexistència de buit urbà

Malauradament però, molts carrers i places adjacents a les esglésies només serveixen per a circular i no per quedar-s'hi, i són usats més com a infraestructures de pas que com habitació a cel obert on celebrar-hi les funcions socialitzadores i litúrgiques. Es troben casos -alguns concebuts així des del projecte i d'altres que s'hi han trobat posteriorment- on el temple i la plaça queden segregats pel pas d'una via rodada. La presència d'un tall entre el gran espai buit i la porta de l'església, és a dir, la discontinuïtat visual i la desvinculació física de la planta baixa, debilita el diàleg i la continuïtat espacial que hauria d'haver-hi entre la 'plaça coberta' que representa l'església i 'l'habitació a cel obert' que configura la plaça. Aquesta segregació entre temple i buit adjacent s'accentua amb l'arribada de l'automòbil i, sobretot, amb l'especialització dels carrers, ja que en la majoria dels casos, les vies de pas ja existien, però tot l'espai públic quedava uniformitzat a mode de llenç empedrat o recobert de sorra i tant hi podien passar carros i bicicletes com vianants. Alguns arquitectes com Camillo Sitte i Aldo van Eyck alaben les condicions de les places quan estan nevades precisament perquè la neu fa desaparèixer els desnivells i les zonificacions que s'hi hagin pogut construir i propicia la llibertat de moviment i l'alternança d'usos amb tota la naturalitat que permetien les antigues places medievals¹⁰¹.

Alguns espais annexos a les esglésies, lluny d'entendre's com a plans diàfans lliures de divisions especialitzades, estan farcits de desnivells, canvis de paviment, zonificacions per activitats específiques i acaben plens de tanques i murets perimètrics. **Sants Gervasi i Protasi** –església parroquial coneguda popularment com 'La Bonanova' que dona nom a la plaça i al barri-, la parròquia de **Sant Andreu** –també batejada amb el cognom que apel·la la seva fundació, 'del Palomar'- i l'església del barri del Congrés, **Sant Pius X**, representen tres exemples molt il·lustradors de com una plaça i un temple poden quedar completament separats pel pas d'una via rodada. En el cas de l'església i la plaça de la Bonanova, la desconexió és tal que no es pot anar en línia recta d'una a l'altra ni que sigui obeint el criteri d'un semàfor a través d'un pas per a vianants. El desnivell de la illeta que separa els dos sentits de circulació, la parada d'autobús i la rampa d'accés al pàrquing davant de l'església no fan si no agreujar la situació (fig.1).

Tal i com s'observa en els següents enclavaments urbans de la imatge annexa, en altres ocasions aquest tall, encara que també sigui punyent, és menys desfavorable pel fet de passar tangencialment. Són dos casos representatius

101. SITTE, C. *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. P. 185

LIGTELIJN, V.; STRAUVEN, F. *Aldo van Eyck. Writings*. Vol. 1: The child, the city and the artist. Amsterdam: Sun, 2006. P. 110

► **Fig. 1** D'esquerra a dreta i de dalt a baix Discontinuitat visual i desvinculació física entre la 'plaça coberta' del temple i l' 'habitació a cel obert' dels enclavaments urbans de: Sants Gervasi i Protasi i la plaça Bonanova; Sant Andreu i la plaça Orfila; Sant Pius X i la plaça del Congrés Eucarístic; Sant Vicenç i la plaça de Sarrià; Sant Martí del Clot i la plaça del Canonge Rodó; Verge de Gràcia i Sant Josep i la plaça Lesseps; Sant Jaume i el carrer Ferran; Sant Josep Oriol i el carrer Diputació entre Villarroi i Comte d'Urgell i Mare de Déu dels Àngels a la intersecció entre els carrers Balma i València. Autora, 2014.

Sants Gervasi i Protasi i plaça Bonanova.

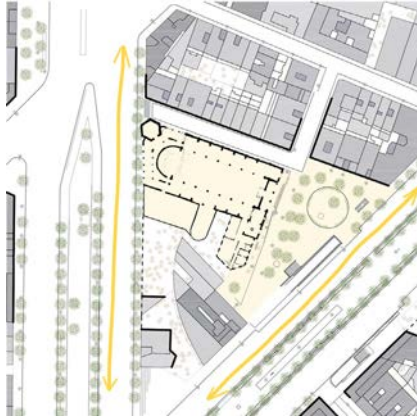
Santa Andreu i plaça Orfila.

Sant Pius X i plaça del Congrés Eucarístic.

Sant Vicenç i plaça de Sarrià.

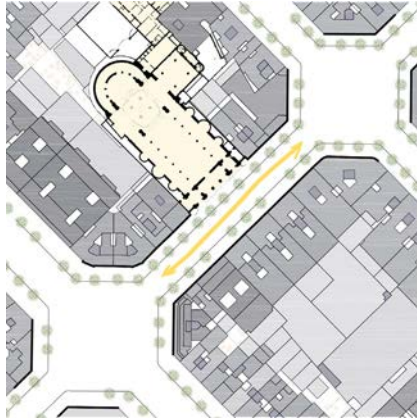
Sant Martí del Clot i plaça del Canonge Rodó.

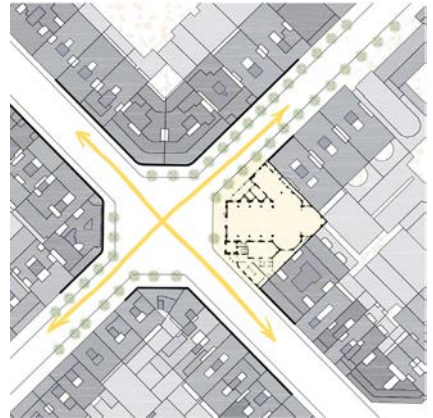
Verge de Gràcia i Sant Josep i plaça Lesseps.

Sant Jaume i carrer Ferran..

Sant Josep Oriol i carrer Diputació.

Mare de Déu dels Àngels i cruïlla Balmes-València.

0 5 25

el de la parròquia de **Sant Vicenç** de Sarrià, amb l'obertura del passeig de la Reina Elisenda i el de l'església parroquial de **Sant Martí del Clot**, entre l'avinguda Meridana i el carrer Aragó¹⁰².

Però també hi ha enclavaments que reuneixen els defectes dels dos anteriors i presenten l'espai urbà adjacent al temple trinxat pel pas de múltiples vies en diverses direccions. És el cas de l'església parroquial de **Verge de Gràcia i Sant Josep**, coneguda popularment com 'Els Josepets de Gràcia'. L'església és l'única peça que queda del primitiu convent barroc dels Carmelites Descalços, establerts al camí que anava de Barcelona a Sant Cugat i és l'element estoic i perenne que roman a la plaça i articula un voltant canviant que ha passat per les més variades formes i dimensions¹⁰³.

Un cop entès el gradient d'espai urbà que pot acompanyar als temples, en el límit més desfavorable s'hi troben aquelles esglésies que directament no s'envolten de cap mena de buit. Són casos on no es pot parlar del binomi església-plaça, ni on té massa sentit analitzar el joc perceptiu de fons i figura, perquè es tracta d'esglésies que simplement ajuden a definir la secció tipus del ple construït d'un carrer o d'una via. Un bon exemple és el de l'església parroquial de **Sant Jaume**, al carrer Ferran, o dos altres, les esglésies de **Sant Josep Oriol** i **Mare de Déu dels Àngels**, al vell mig de l'Eixample. Un darrer cas, si bé amb una forma i posició molt diferents i amb un paper urbà diametralment oposat als darrers temples citats és el de **Sant Gregori Taumaturg**. Aquesta església, situada a la intersecció entre els carrers Ganduxer i Johann Sebastian Bach, ocupa gairebé la totalitat de la plaça que porta el mateix nom i deixa una mínima vorera a tot el seu voltant (fig.4).

102. En el cas de Sant Vicenç de Sarrià, quan obren el passeig de la reina Elisenda de Montcada queda al descobert una façana lateral que fins aleshores havia estat amagada fent de paret mitgera. Tot i que l'església no ho aprofita per obrir-hi cap accés lateral, el mur cec protagonitza i dona personalitat a aquest tram de carrer, tal i com succeeix amb el mur de la Mare de Déu de Betlem o amb tants d'altres. (Veure 'Les parets laterals dels temples', cap. 3).

103. (Veure 'Verge de Gràcia i Sant Josep', cap. 3).

▲ **Fig. 3 i 4** D'esquerra a dreta Dos exemples d'antigues places no especialitzades als peus d'un temple: Verge de Gràcia i Sant Josep, pels volts de l'any 1920, i Sant Vicenç de Sarrià, al 1905.

3. AMDG, Fons BUCH-CEG. Ref: Lesseps 153

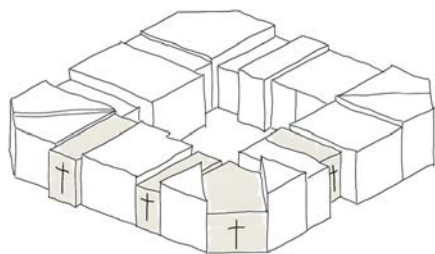
4. web pladebarcelona el 20.03.2015

▼ **Fig. 4** Implantació urbana de Sant Gregori Taumaturg a la intersecció entre els carrers Ganduxer, Santa Fe de Nou Mèxic i Johann Sebastian Bach.

Autora, 2014.

Esglésies amb calçador

▲ **Fig. 1** Implantacions possibles de 'l'església d'Eixample': en cantonada, enretirada, envaint el carrer o alineada.

ARBOIX-ALIÓ, A. Església i espai urbà. Una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona. Tesina de Màster, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2012. P. 37

104. CERDÀ, I.; SORIA, A. *Cerdà: las cinco bases de la teoría general de la urbanización*. Madrid: Electa España, 1996. P. 104-106

Tanmateix, l'església entre mitgeres que només mostra la façana principal a la ciutat i que té serioses dificultats d'obtenir espai buit que li configuri l'atri d'entrada, és el tipus sacre per excel·lència que s'ha inserit a la malla de l'Eixample (fig.1).

Però Ildefons Cerdà, en el seu *Teoría General de la Urbanización: Reforma y Ensanche de Barcelona*, es refereix al carrer no només com a lloc de pas, sinó també com a espai públic, com a lloc de relació i convivència i com a atri servidor dels habitatges. El polifacètic personatge veu en la gran infraestructura que proposa el binomi de circular i de romandre, i per això diferencia 'via' de 'carrer' tot especificant que no són paraules sinònimes. Cerdà posa èmfasi en la complexitat del segon mot (carrer), que engloba el primer (via) més els edificis que el limiten, l'encaixonen i, sobretot, que configuren el pati d'accés a la casa. En el que esdevindrà el primer tractat modern d'urbanisme hi deixa textualment per escrit: "*La calle debe ser considerada por todo facultativo encargado de estudiar el proyecto de reforma, ensanche o fundación de una ciudad bajo el doble concepto de patio o antepatio de la casa y de vía pública*"¹⁰⁴.

Malgrat la bona voluntat posada en la redacció del pla en aquest aspecte i sense negar l'èxit inicial de la seva posada en pràctica, la majoria d'esglésies parroquials que s'han anat col·locant en el teixit més característic de la ciutat de Barcelona no han confiat en el significat que apel·la a la funció servidora de la via i han intentat desmarcar-se d'alguna manera de les edificacions veïnes, emfatitzant de passada la seva condició d'edifici singular. I és que en realitat, les esglésies –les de l'Eixample i les de qualsevol tipus de teixit urbà– normalment pretenen individualitzar-se no només volent ser un tipus arquitectònic singular, sinó també arrossegant part de la ciutat amb elles. És un d'aquests casos on és absurd intentar desxifrar on s'acaba l'operació arquitectònica i on comença la urbanística.

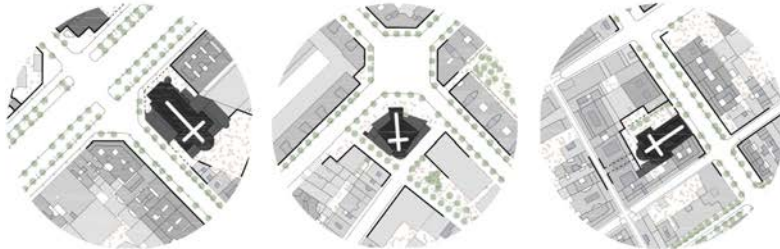
D'aquesta manera, lluny d'acatar l'alineació marcada, la majoria d'esglésies parroquials provoquen vibracions i retranquejos en la successió d'edificis col·locats l'un al costat de l'altre i anuncien que alguna cosa excepcional passa per interrompre el gra edificatori genèric, alineat i paral·lel que configura el teló de fons comú de la ciutat.

◀ **Fig. 3** Les placetes eclesials de les esglésies parroquials del Bon Pastor (pg. Enric Sanchis, 2), Santa Cecília (pg. Sant Gervasi, 66) i Sant Josep i Santa Mònica (rbla. Santa Mònica, 9).
Autora, 2014.

◀ **Fig. 4** Les esclotxes separadores de les esglésies parroquials de Mare de Déu del Roser (Gran Via de les Corts Catalanes, 796), Sant Francesc de Pàola (c. Ramon Turró, 324) i Sant Miquel dels Sants (c. Escorial, 163).
Autora, 2014.

◀ **Fig. 5** Els finals visuals de les esglésies parroquials de l'Immaculat Cor de Maria (c. Sant Antoni Maria Claret, 45) i Santa Teresa de l'Infant Jesús (v. Augusta, 68).
Autora, 2014.

◀ **Fig. 6** La invasió de la cantonada de l'església parroquial de Mare de Déu de Lurdes (c. Fonthonrada, 33).
Autora, 2014.

◀ **Fig. 2** Les placetes eclesials de les esglésies parroquials de Sant Medir (c. Constitució, 17), Crist Redemptor (av. Mare de Déu de Montserrat, 34), Puríssima Concepció (c. Aragó, 299), Mare de Déu del Carme (c. Sant Antoni Abat, 10) i Sagrat Cor de Jesús (c. Pere IV, 398).
Autora, 2014.

105. L'església parroquial de la Puríssima Concepció inicialment no busca generar cap atri d'entrada sinó que es regeix per l'alineació del carrer Aragó fixada al Pla Cerdà. Són les construccions que vindran després del temple les que, en avançar-se, provocaran la vibració. Tot i així, el resultat a nivell urbà és el mateix.

106. Aquest recurs pot usar-se en paral·lel amb els altres enumerats. En l'Immaculat Cor de Maria, tot i dominar l'estratègia urbana del final visual, aquest s'accentua amb l'enretirada de la peça sacra cap a l'interior de l'illa. També a les esglésies parroquials citades de Sant Medir i Santa Cecília es dona aquesta doble singularitat en la seva implantació. I és que més enllà dels 14 exemples il·lustrats a la pàgina annexa, observant la totalitat de les 132 esglésies parroquials de la col·lecció, surt a la llum que moltes d'elles combinen diverses estratègies i recursos per a protagonitzar l'enclavament urbà.

Més enllà dels temples de l'Eixample i observant la implantació de totes aquelles esglésies parroquials que no van acompanyades d'una plaça i semblen entrades amb la necessitat d'un calçador, una de les operacions més freqüents és la que fan les parròquies de **Sant Medir**, al barri de La Bordeta, **Crist Redemptor**, al Guinardó, **Puríssima Concepció**, a l'Eixample, **Mare de Déu del Carme**, al barri del Raval i **Sagrat Cor de Jesús**, al carrer Pere IV del Poblenou (fig.2). I és que aquesta estratègia de recular cap a l'interior de la *mansana* tot cedint part de la parcel·la privada a la ciutat genera l'eixamplament de la vorera i propicia l'aparició d'una 'placeta' que acompanya l'església¹⁰⁵.

Una altra maniobra recurrent per aconseguir espai buit al davant de la porta del temple és la de canviar l'alineació de la façana sacra respecte la dels immobles veïns. Les esglésies parroquials de **El Bon Pastor**, al barri homònim, **Santa Cecília**, a la part alta del barri del Putxet i **Sant Josep i Santa Mònica**, al capdavant de la Rambla, són tres exemples de temples que, si bé s'adossen a les mitgeres del solar, aprofiten que l'alineació de la façana no és perpendicular a les parets mitgeres per a forçar l'angle recte i aconseguir d'aquesta manera un petit atri triangular entre la ciutat muntada i l'interior sagrat (fig.3).

Analitzant la totalitat de la col·lecció, s'observen altres patrons d'implantació que fan aquelles esglésies que, si bé no poden disposar d'espai buit al seu accés, pretenen diferenciar-se dels edificis veïns usant altres recursos. Un, és el de la separació física amb els immobles contigus mitjançant una escaleta lateral construïda a partir d'aire i de llum, com fan les parròquies de **Mare de Déu del Roser**, al davant de la Monumental, **Sant Francesc de Païola**, al barri de Diagonal Mar i **Sant Miquel dels Sants**, al capdamunt del carrer Escorial de la Vila de Gràcia (fig.4).

Un altre, és l'elecció estratègica d'un solar que representi el final visual d'un carrer com succeeix a les esglésies parroquials de **l'Immaculat Cor de Maria**, a Gràcia Nova, i de **Santa Teresa de l'Infant Jesús**, sobre la plaça de Gal·la Plàcidia¹⁰⁶ (fig.5).

Finalment i de manera oposada a tots aquests mecanismes que pretenen aconseguir espai buit per acompanyar al temple parroquial, hi ha exemples que, com el de la **Mare de Déu de Lurdes** al Poble Sec, per protagonitzar l'enclavament envaeixen l'espai urbà i sobresurten de l'alineació fixada tot construint una nova cantonada sagrada (fig.6).

Tot i que per norma general es pot afirmar que els edificis sacres busquen generar alguna mena de tensió desalineant-se dels immobles veïns, també es dona el cas dels que obediement acaten el límit i s'adeqüen al pla paral·lel de què parla Georges Perec al llibre *Especies de Espacios* per definir irònicament el carrer¹⁰⁷.

Centrant l'atenció en les parròquies inserides en el teixit homogeni tan característic de la ciutat comtal –àrea que s'estén més enllà de la superfície administrativa delimitada com a 'districte d'Eixample', hi ha una vintena d'esglésies parroquials que s'aferren a l'alineació marcada. Es tracta d'una sèrie de temples que han preferit esgotar la màxima profunditat edificable i renunciar, en conseqüència, a la funcionalitat dels espais buits adjacents a l'accés.

Tal i com es veu a la figura annexa, aquestes esglésies parroquials, per ordre de construcció a la ciutat, són: **Sant Eugeni i Papa** (1880, Jeroni Granell), **Sant Ramon de Penyafort** (trasllat de l'església i del claustre: 1882-90, Joan Martorell i Montells), **Sant Sever i Sant Vicenç de Paül** (1883-86, Camil Oliveras i Gensana), **Mare de Déu de Núria** (1886, autor desconegut), **Sant Francesc d'Assís** (1914-17, Enric Sagnier Villavecchia), **Sant Josep Oriol** (1915, Enric Sagnier Villavecchia), **Mare de Déu del Pilar** (1939, Antoni Fisas), **Mare de Déu de la Medalla Miraculosa** (1941, Joan Padrós), **Mare de Déu dels Àngels** (1942, Josep Danés), **Maria Mitjancera de totes les Gràcies** (1944, Lluís Riudor), **Sant Ferran** (1948 Francesc Folguera), **Sant Fèlix** (1949, autor desconegut), **Sant Tomàs d'Aquino** (1950, Francesc Folguera), **Sant Pancraç** (1955, Manel Puig Janer), **Sant Oleguer Bisbe** (1958, Manel Puig Janer), **Esperit Sant** (1958, Manel Puig Janer), **Sant Llorenç** (1962, Manel Puig Janer), **Corpus Christi** (1963-65 Jordi Vidal de Llobatera), **Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist** (1969, Francesc Salvans) i **Sant Domènec Guzman** (2008, Ricard Gómez Cano)¹⁰⁸ (fig.7).

Aquests temples, de mides, estils i èpoques diferents, ofereixen un ampli ventall d'implantacions possibles malgrat l'homogeneïtat existent a priori a la trama urbana. En cantonada o en parcel·la característica, al bell mig de l'illa o tocant al xamfrà, ocupant més o menys metres de façana, acompanyant tangencialment o enfrontats a un passatge i en qualsevol de les orientacions solars possibles. Amb tots aquests episodis urbans sobre la taula s'evidencia que hi ha una posició urbana que exemplifica el paradigma de l'església de l'Eixample: el temple parroquial que es col·loca en cantonada. Seguint meticulosament l'alineació marcada, personificant amb elegància el punt més singular del teixit i apoderant-se del buit potencial que només

107. "Los inmuebles están unos al lado de otros. Estan alineados. Está previsto que estén alineados, es una falta grave cuando no estan alineados: se dice entonces que están 'heridos de alineamiento', esto quiere decir que se los puede demoler, con objeto de reconstruirlos en alineamiento con otros. El alineamiento paralelo de dos series de inmuebles determina lo que se llama una calle". PEREC, G. *Especies de espacios*. Barcelona: Montesinos, 2003. P. 79

Segons Georges Perec per tant, es podrien enderrocar la majoria d'esglésies parroquials de la ciutat de Barcelona.

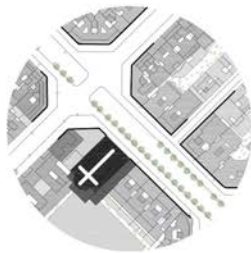
108. Les esglésies parroquials de Sant Oleguer Bisbe i Sant Domènec Guzman són dos casos singulars d'esglésies dins la trama de l'Eixample ja que tenen l'aparença de blocs d'habitatges, la planta baixa dels quals es destina a l'ús del temple.

A Barcelona hi ha altres casos d'aquest tipus i mereixen ser analitzats en un capítol a part per entrar en debat altres conceptes més complexos, com són els de la singularitat arquitectònica dels edificis eclesials i el de la conveniència de dissimular. (Veure 'Tipus camuflat', cap.3).

► **Fig. 7** Adaptació a l'alineació marcada de les esglésies parroquials de (1) Sant Eugeni i Papa, (2) Sant Ramon de Penyafort, (3) Sant Sever i Sant Vicenç de Paül, (4) Mare de Déu de Núria, (5) Sant Francesc d'Assís, (6) Sant Josep Oriol, (7) Mare de Déu del Pilar, (8) Mare de Déu de la Medalla Miraculosa, (9) Mare de Déu dels Àngels, (10) Maria Mitjancera de totes les Gràcies, (11) Sant Ferran, (12) Sant Fèlix, (13) Sant Tomàs d'Aquino, (14) Sant Pancraç, (15) Sant Oleguer Bisbe, (16) Esperit Sant, (17) Sant Llorenç, (18) Corpus Christi, (19) Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i (20) Sant Domènec Guzman. Autora, 2014.

1· c. Londres, 40

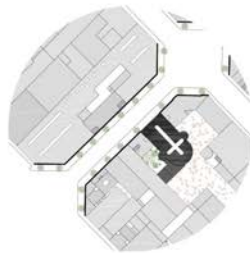
2· rbla. Catalunya, 115

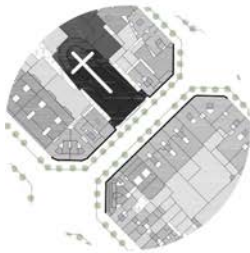
3· c. Provença, 210

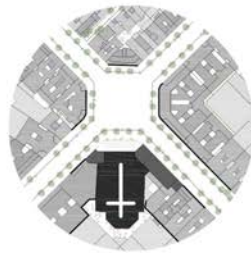
4· c. Bon Pastor, 9

5· c. Ramon Turró, 130

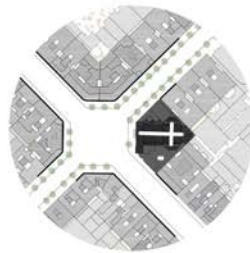
6· c. Diputació, 145

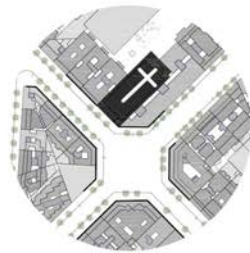
7· c. Casanova, 175

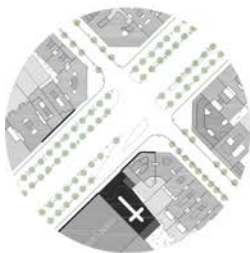
8· c. Consell de Cent, 110

9· c. Balmes, 78

10· c. Entença, 198

11· Gran Via, 406

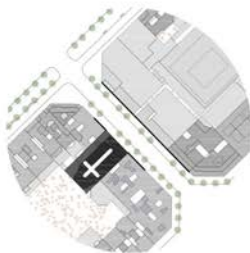
12· c. Sardanya, 29

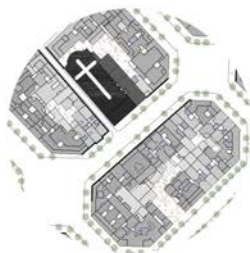
13· c. Roger de Flor, 245

14· c. Badajoz, 130

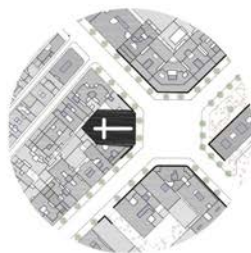
15· c. Nàpols, 133

16· c. Travessera de Gràcia, 401

17· c. Entença, 109

18· c. Bailèn, 175

19· c. Viladomat, 76

20· c. Calàbria, 12

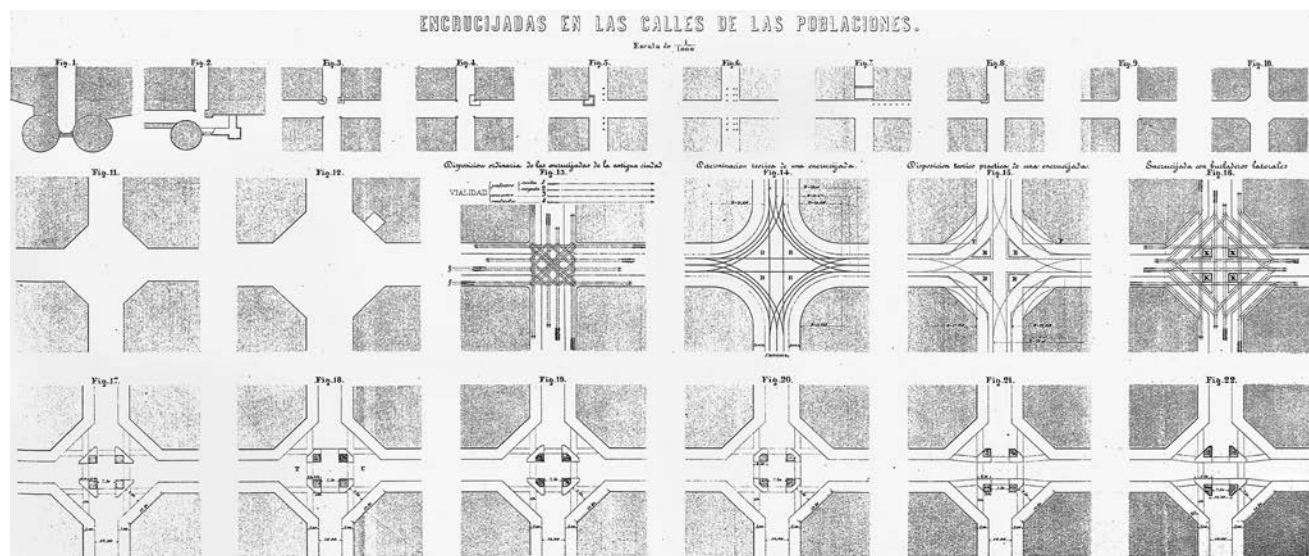
permet el xamfrà, l'església que es situa en el costat curt de l'octògon que forma la *mansana* demostra haver sabut interpretar i aprofitar els avantatges d'aquesta posició tan privilegiada. I és que segons com es miri, el patró que caracteritza l'Eixample d'Ildefons Cerdà no és la unitat de l'illa de cases formada per un perímetre construït al voltant d'un pati, sinó que el que defineix aquest teixit és el buit de la intersecció, el creuament de les dues vies i la suma de les quatre cantonades. En definitiva, el que representa la imatge urbana genuïna del traçat de l'Eixample i que s'ha extrapolat per a simbolitzar tota la ciutat de Barcelona és la cruïlla¹⁰⁹.

És precisament en la intersecció on l'enginyer diposita tots els esforços, ja que parteix del disseny acurat d'aquest punt per formar tota la malla. Les dimensions precises, analítiques, formals i originals del creuament de les dues vies es converteix en la gènesi del traçat (fig.7). A més a més, els xamfrans de l'Eixample de Barcelona no només són el testimoni de la part més moderna i visionària de la matriu urbana, sinó que també posseeixen les arquitectures més atípiques que no poden ser resoltes de la mateixa manera que les d'una parcel·la característica. En definitiva, és a les cantonades de l'Eixample on es col·loquen les edificacions singulars més vistoses i les esglésies parroquials són el tipus arquitectònic que en surt més ben parat d'implantar-se en aquesta posició tan privilegiada.

109. SOLÀ-MORALES, M. de. ¿Por qué 22 por 22?. *Arquitecturas bis*. 1978, núm. 20 i *Lotus internacional*. 1978, núm. 19. Reproduït a: SOLÀ-MORALES, M. de. *Las formas de crecimiento urbano*. Barcelona: UPC, 1997. P. 119-123

▼ Fig. 7 Plànol d'anàlisi de l'encreuament de carrers en el projecte d'eixample d'Ildefons Cerdà, 1859.

Al web de la cartoteca digital del Museu d'Història de la Ciutat via Wikimedia Commons el 20.03.2015

Mare de Déu dels Àngels

110. Josep Danés i Torras (Olot, 1891 – 1955).

El regionalisme és un moviment molt estès a l'Europa d'entreguerres. Parteix de l'arquitectura vernacular -en el cas català, de la masia- per realitzar determinats tipus arquitectònics que, per sobre de qualsevol altra premissa, s'adaptin a les condicions del lloc. Fins a la publicació de *Josep Danés i Torras, Noucentisme i regionalisme arquitectònics* del doctor en història Joaquim Mª Puigvert, l'obra construïda de Danés i la seva relació amb aquests conceptes era desconeguda. En general, els corrents noucentistes i regionalistes hereus de la Renaixença encara són els grans oblidats i s'acostuma a saltar del Modernisme i l'avantguarda racionalista de l'època republicana a la recuperació del Moviment Modern de la postguerra.

111. Danés, com la majoria dels companys de l'Escola d'Arquitectura -Francesc Folguera, Cèsar Martinell, Ramón Raventós, Isidre Puig Boada, Francesc Ràfols o Lluís Bonet Garí- és un arquitecte versàtil que domina diferents llenguatges i estils. Raimon Duran i Reynals, quatre anys més jove, en serà el paradigma.

Un exemple paradigmàtic d'església col·locada amb calçador al barri de l'Eixample que aparentment no disposa de cap plaça als seus peus, el brinda la parròquia de la **Mare de Déu dels Àngels**, a la intersecció entre els carrers Balma i València. És obra de l'arquitecte olotí Josep Danés i Torras, un dels màxims exponents de l'arquitectura regionalista catalana i membre de l'anomenada segona generació d'arquitectes noucentistes¹¹⁰. És cert que Danés és més reconegut en l'àmbit acadèmic per ser un àvid estudiós de la masia catalana que en el món de la pràctica professional (fig.1). Però recentment s'ha demostrat que la seva obra construïda és molt dilatada, presenta una gran coherència amb l'arquitectura teòrica estudiada i, malgrat s'hi troba una gran varietat de llenguatges i estils, l'adaptació a les característiques de cada emplaçament n'és un tret molt identitari¹¹¹. De la mateixa manera, la seva arquitectura també es caracteritza pel predomini d'un classicisme depurat i estilitzat i per a posar èmfasi en la decoració, inscrita, la major part d'ella, en la iconografia pròpia de l'*art déco*. I és que per a Danés, tal i com ho havia estat anteriorment pels modernistes, els dissenys ornamentals de portes, baranes, altars o vidrieres no són un afegit posterior, sinó que, emparant-se en la tradició anglesa de les *Arts and Crafts*, són part intrínseca del propi projecte. L'estudi de la masia catalana i les obres que construeix per la zona del Pirineu, culminen amb l'encàrrec d'una església parroquial urbana perfectament integrada a la trama de l'Eixample de Barcelona que sap llegir el *genius loci* d'aquest teixit tan homogeni i ortogonal de la ciutat (fig.2).

► **Fig. 1 i 2** D'esquerra a dreta Un dels molts esquemes que fa Danés per a classificar la masia catalana -en aquest cas, partint de la geometria de la coberta i de la relació que aquesta presenta amb les façanes- i fotografia de l'exterior de la parròquia de Mare de Déu dels Àngels.

1. PUIGVERT, J.M. *Josep Danés i Torras. Noucentisme i regionalisme arquitectònics*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. P. 44

2. Autora, 2014.

ELS DOTZE TIPUS AGRUPATS SEGONS LES TRES FAMÍLIES

Parlar del *genius loci* en el cas de l'arquitectura sacra és molt pertinent, ja que des de sempre els temples s'han col·locat en llocs que s'han cregut sants i en emplaçaments singulars en els quals els creients s'han pogut acostar i entrar en comunicació amb la divinitat. Es tracta de punts concrets de l'espai i, com a signes que són, estan en relació amb allò arbitrari i, a la vegada, amb la tradició. L'església construïda no fa sinó augmentar la noció de monument i element físic singular que dóna forma a la imatge de la ciutat, ja que és l'arquitectura la que conforma la situació. Només així es pot entendre la importància, per exemple, d'un menhir o d'un obelisc –que en el temple troba el seu símil a la torre campanar-, on ja no té sentit voler distingir entre l'esdeveniment i el signe que l'ha fixat¹¹².

Segons consta al ric arxiu personal de l'arquitecte dipositat a l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa, es pot afirmar que Josep Danés coneix perfectament aquestes nocions i les aplica de manera conscient al projecte de la parròquia dels Àngels de Barcelona, un magnífic exemple d'església inserida al paisatge urbà de l'Eixample de Cerdà i un cas modèlic per entendre l'increment de complexitat que experimenta el programa del tipus arquitectònic parroquial al llarg del segle XX.

L'erecció canònica de la parròquia dels Àngels data del 1868, però no és fins més de mig segle després, concretament a l'any 1932, que es defineix la demarcació parroquial i s'escull l'emplaçament per alçar el temple¹¹³. Al 1934 Josep Danés i Torras –que des de l'any anterior és arquitecte municipal de Ribes de Freser i des del 1927 arquitecte diocesà del Bisbat d'Urgell– presenta els plànols definitius que s'aproven sense esmenes, però l'esclat de la Guerra Civil espanyola (1936-39) n'interromp l'inici de les obres¹¹⁴. Es comencen finalment al 1942, data oficial de col·locació de la primera pedra, sota la direcció del mateix arquitecte i sense fer-se canvis substancials més enllà d'unes lleugeres adaptacions dels habitatges parroquials per complir la recent normativa establerta per les Ordenances Municipals. La planta de l'església es manté completament intacte i és per això que la parròquia de la Mare de Déu dels Àngels, tot i estar construïda en l'època de la postguerra, es diu que segueix la traça d'un projecte concebut en període republicà.

Es tracta d'una església amb planta de creu llatina de tres naus de quatre trams. La nau principal està coberta per un sostre pla cassetonat amb les arestes superiors perimètriques aixamfranades. Les dues naus laterals són significativament menors en amplària i altura i mostren així una clara voluntat servidora. En planta baixa, aquestes configuren els espais de circulació paral·lels a la nau principal i en la planta primera fan de tribunes

112. El *genius loci*, en la mitologia romana, vol dir 'l'esperit del lloc'. Christian Norberg-Schulz desenvolupa el terme aplicant-lo al paisatgisme, a l'urbanisme i, en definitiva, a l'arquitectura. Així, pot aplicar-se a totes aquelles obres que respecten l'atmosfera i la identitat del lloc on han intervingut. En realitat, i tal i com recull Aldo Rossi al subcapítol que parla del 'locus' al tractat sobre l'arquitectura de la ciutat, aquest és un concepte que, en la tractadística clàssica, sempre ha estat associat a la divinitat local. És amb Palladio i després amb Milizia que pren un aspecte més topogràfic i funcional.

ROSSI, A. *La arquitectura de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1982. P. 185

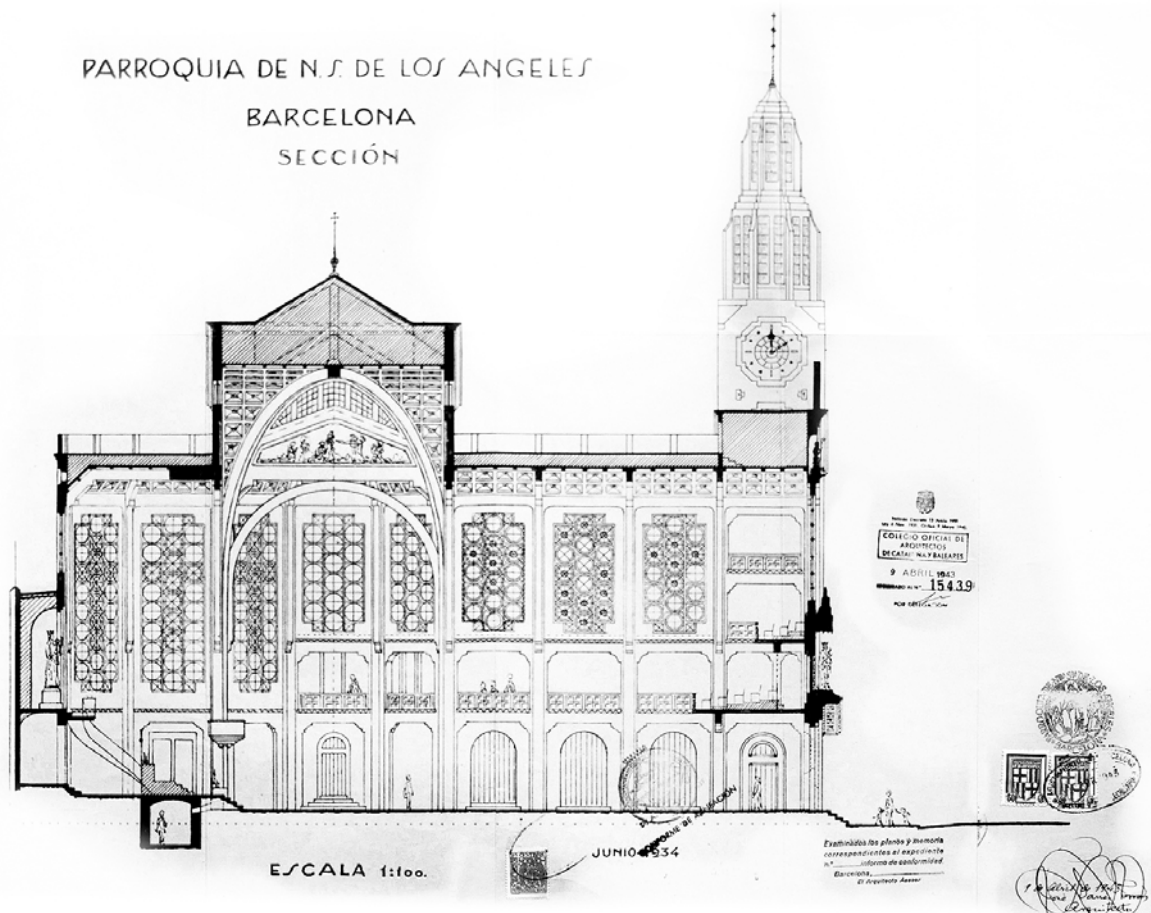
113. DELGÉ, J., SÁENZ-DÍEZ, P. *Templo parroquial de Ntra. Sra. de los Angeles*. Barcelona: Mario Berdós, 1956.

Joaquim Delgé, autor del llibre i primer rector de la parròquia dels Àngels és qui demana personalment a Danés -amb qui ja ha treballat anteriorment i hi manté una relació d'amistat- si pot fer els honors de projectar el temple.

114. Ja sigui gràcies als dos càrrecs oficials que mantindrà al llarg de la seva vida o pels contactes que aquests li proporcionaran, Josep Danés construeix, en plena postguerra espanyola, 8 temples de nova planta, en reconstrueix 14, i participa en l'ampliació de 9 temples més repartits entre bisbats d'Urgell, Barcelona i Girona. A la ciutat comtal, a més a més, de la dels Àngels, reconstrueix l'església parroquial dels Sants Gervasi i Protasi, coneguda popularment com la Bonanova, tot i no tenir la rellevància de la primera per deixar-se portar per l'historicisme i acabar oferint una proposta 'pseudo-neo-renaixentista'.

PARROQUIA DE N. S. DE LOS ANGELES
BARCELONA
SECCIÓN

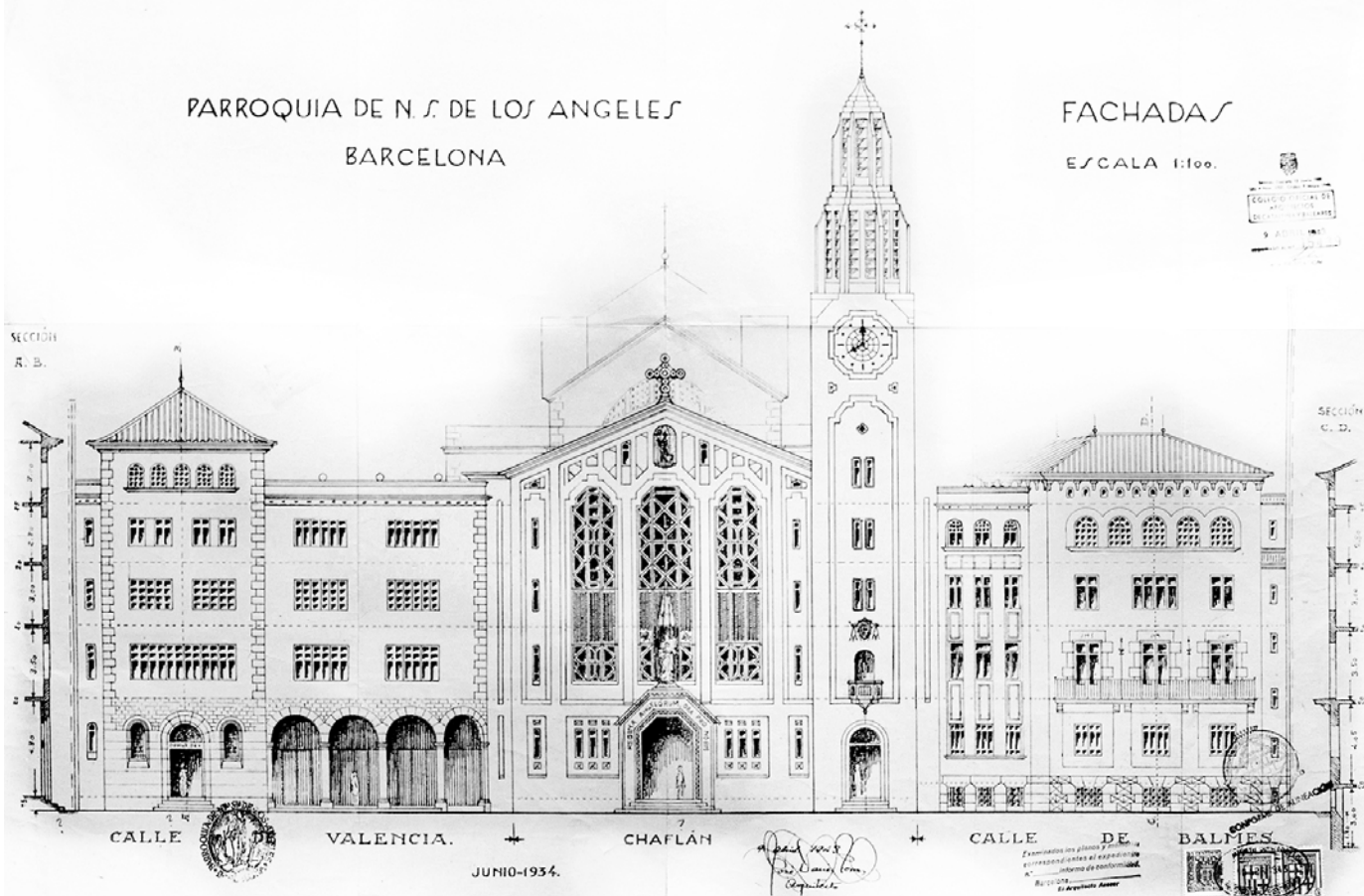
PARROQUIA DE N. S. DE LOS ANGELES
BARCELONA

FACHADAS

E/SCALA 1:100.

SECCIÓN
R. B.

SECCIÓN
C. D.

CALLE DE VALENCIA.

CHAFLÁN

CALLE DE BALMES

JUNIO-1934.

Examinada en plano y en
el terreno antes de su ejecución
y autorizada para su construcción
por el Ayuntamiento de Barcelona
en virtud de la licencia otorgada
a los señores arquitectos

Pel que fa l'interior del temple, cal destacar l'exuberant decoració a base de pintures al fresc, mosaics venecians, estucats detalladament treballats, paviments de gres ceràmic amb sanefes acolorides i variades, vitralls emplomats amb marcs geomètrics, plaques de luxosos marbres, enteixinats ornamentals i motllures de guix policromades que, tot plegat, dota d'un gran efectisme al conjunt (fig.6).

Aquesta sofisticada decoració, accentuada per la presència de les làmpades penjades i del cambril, contrasta amb la puresa dels referents moderns internacionals i és que, des d'un punt de vista formal i quedant palès sobretot a la façana, Josep Danés busca un equilibri entre la tradició i la modernitat. L'arquitecte olotí barreja el seu coneixement en construcció històrica amb les noves arquitectures religioses europees d'avantguarda que arriben a Catalunya. Una bona referència és la dels germans Auguste i Gustave Perret que apareix a la imatge. Posant-les de costat, es fa evident la influència que exerceix sobre la parròquia dels Àngels la que és la primera església europea construïda amb formigó armat¹¹⁵ (fig.7 i 8). El temple de Notre-Dame de Raincy, a França, conjuga elegantment i subtil la modernitat amb la tradició. Per una banda, fa gala d'una franca exposició de materials industrials i de formes geomètriques del més pur estil *art déco* a les gelosies. Però per l'altra, manté els trets característics de l'arquitectura religiosa tradicional com són la planta basilical, la torre-campanar i els grans finestrals.

115. L'historiador Josep Mª Puigvert i Solà, expert en Danés i Torras ha trobat a la biblioteca personal de l'arquitecte un exemplar de l'*Artisan Liturgique*, núm. 7 (1927) on es reproduïx en portada una fotografia del temple de Notre Dame de Raincy dels Perret.

PUIGVERT, J.M. *Josep Danés i Torras. Noucentisme i regionalisme arquitectònics*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. P. 145

▲ **Fig. 6** Fotografia interior de Mare de Déu dels Àngels des del nàrtex en direcció cap al cor.
Autora, 2014.

▼ **Fig. 7 i 8** D'esquerra a dreta Comparació entre el campanar de la Mare de Déu dels Àngels de Danés i la façana-torre de Notre-Dame de Raincy, dels Perret.
7. Autora, 2014.

8. ASCO TP/Daniel VANDROS al web de La photothèque el 24.03.2015

El fet de cercar la inspiració en els temples que s'estan construint a la resta d'Europa i que mesclen el bagatge històric amb elements i materials d'avantguarda s'observa també en altres esglésies parroquials barcelonines contemporànies. Un exemple és el de **Santa Teresa de l'Infant Jesús** (1932, Josep Domènech i Mansana), a la plaça Gal·la Plàcidia o l'accés de la **Mare de Déu dels Dolors**, al barri de la Bordeta (1944, Josep Maria Pericas). Totes dues podrien estar inspirades en les esglésies nòrdiques en general o, en particular, en la Grundtvigskirche, obra que l'arquitecte danès Peder Vilhem Jensen Klint construeix a Copenhaguen entre els anys 1913 i 1921 (fig.9, 10 i 11).

116. SITTE, C. *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. P. 183

▼ **Fig. 9 i 10 i 11** D'esquerra a dreta Comparació entre les esglésies parroquials barcelonines de Santa Teresa de l'Infant Jesús, a la via Augusta i Mare de Déu dels Dolors, al carrer Begur, i la Grundtvigskirche de Copenhaguen, de Vilhem Jensen Klint. 7 i 8. Autora, 2014. 9. Wikimedia Commons el 24.03.2015

Però per sobre de tot, el temple parroquial dels Àngels té la virtut d'estar excel·lentment implantat al teixit urbà de l'Eixample barceloní. I és que Josep Danés desestima la idea cada vegada més recurrent de deixar l'edifici religiós completament aïllat. Ja a l'any 1889 Camillo Sitte adverteix que, en contra del que sembla estar-se posant de moda, l'arquitectura religiosa ha d'estar sempre ben adossada i fortament encastada a les edificacions veïnes¹¹⁶. Ja s'ha mencionat que, segons l'arquitecte austríac expert en els principis que fan belles les ciutats occidentals, quan una església es mostra aïllada només pot aportar desavantatges: l'interès de l'edifici sacre es desvirtua, el constructor ha d'edificar quatre façanes monumentals en comptes d'una sola –amb l'increment de cost que això representa per qui la sufraga-, es redueix

l'espai buit on està implantada i no només s'escurcen les visuals en perspectiva, sinó que també ho fan les lliures direccions de circulació al seu voltant¹¹⁷.

A principis del segle passat, Carl Petersen prepara una trilogia de conferències per reflexionar sobre el classicisme nòrdic i a la segona ponència, que la titula 'Contrastos', fa una crítica ferotge a la ciutat moderna en aquesta mateixa direcció¹¹⁸. L'arquitecte nòrdic sentència que en un societat on cada edifici de la ciutat pretén individualitzar-se i diferenciar-se del veí, s'ensorra la claredat i el contrast necessari entre carrers i plaça major, i entre edificis comuns i monumentals. A partir del moment que deixa d'existir una massa de teixit genèric amb la que comparar l'edifici singular, desapareix i es relativitza tota mena de contrast. I això passa tant si l'edificació comuna comença a voler ser excepcional, com si aquesta s'enderroca i es deixa sola i aïllada la peça monumental. La clau, per tant, està en el poder de la comparació, en el contrast i en la proporció. Josep Danés, en l'església parroquial de la Mare de Déu dels Àngels, no cau en l'error de deixar-la exempta i sap jugar al contrast provocat per imatges tipològiques, colors i textures diverses (fig.12).

És en fer ús dels diferents elements compositius del tipus sacre i en disposar-los tots ells encaixonats en el xamfrà d'una de les illes del teixit genèric de l'Eixample que l'església adquireix més monumentalitat. I per a no renunciar als avantatges lumínics de la peça isolada, projecta un seguit de patis entre el cos de l'església i els laterals de les dependències parroquials. Analitzant la planta s'observa com, encertadament, l'arquitecte deixa les bandes irregulars per al programa menor i més compartimentat com són les petites capelles, la sagristia o les dependències parroquials i col·loca el

117. Val la pena apuntar que si bé es desconeix si Danés tenia constància de l'obra de Sitte, sí que posseïa un petit llibret titulat *L'emplaçament Urbanístic del Temple Cristià*, escrit l'any 1935 per l'arquitecte i humanista Gabriel Alomar per tal d'evidenciar la falta de temples a l'eixample de Palma, problema que el bisbe de Mallorca Mn. José Miralles volia solucionar. En aquesta publicació es fa un resum de la teoria bastida per Camillo Sitte i fins i tot se'n reproduïxen els seus croquis tan característics, dels quals se'n demostra i reivindica l'actual vigència amb la present tesi doctoral.

118. Diversos autors. *Clasicismo Nórdico: 1910-1983*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, 1983. P. 45-47 Conferència original publicada a: PETERSEN, C. *Modsætninger*. *Architekten*. 1920. P. 168-172

A més a més de 'Contrastos' -conferència pronunciada al 1920- els títols de les altres dues lliçons són 'Textures' - impartida un any abans a la Reial Acadèmia d'Art Danès- i 'Colors' -llegida al 1924 per la seva filla un any després de la mort de l'arquitecte-.

◀ **Fig. 12** Implantació urbana de l'església parroquial de Mare de Déu dels Àngels a la intersecció entre els carrers Balmes i València de l'Eixample de Barcelona. Autora, 2014.

▶ **Fig. 13** Fotografia panoràmica del 'xamfrà oest' de la mansana construïda entre els carrers Balmes, València, Rambla Catalunya i Aragó -o bé 'costat est' del buit de la cruïlla de la intersecció entre Balmes i València-. Autora, 2014.

temple pròpiament dit al rectangle que neix de manera franca i pura amar-rat a la cantonada. A més a més, amb aquesta senzilla estratègia esgota la profunditat edificable i dota a la nau principal de la màxima dimensió i visibilitat possible.

Per emfatitzar el caràcter singular i monumental de l'edifici, l'arquitecte utilitza pedra de Montjuïc en la façana principal del temple i en la torre-campanar. Aquest material contrasta cromàticament amb la resta de dependències parroquials annexades a banda i banda, que es construeixen amb ceràmica rogenca. A més a més, aquestes darreres fan de frontissa entre l'església i els immobles veïns, ja que Josep Danés col·loca la façana sacra perpendicularment al xamfrà, i construeix els girs amb molta cura. Resol la continuació pel carrer València amb un primer cos de quatre arcades a mode d'atri lateral d'accés al temple –i als altres usos que alberga el conjunt: residències parroquials, parvulari, oficines i despatxos diversos- i un segon cos, més vertical i de major altura, que va a buscar l'edificació veïna. Pel costat del carrer Balmes en canvi, construeix un gir més volumètric. A més a més del campanar, apareix un cos cilíndric que materialitza el gir cap al pla contigu. Finalment, i per donar unitat a l'heterogeni conjunt parroquial, Danés proposa fer el contacte amb els veïns d'ambdós costats mitjançant la presència d'una petita escaleta (fig.13).

Però que trenqui l'aparent simetria col·locant el porxo al carrer València i el campanar donant al carrer Balmes no és casual, sinó que és una bona mostra del paper actiu que poden exercir els carrers en la organització d'un temple. València, eix horitzontal i més tranquil que Balmes -encara que avui en dia ambdós són molt transitats-, és més adient per acollir l'espai intermedi on romandre a l'entrada i sortida dels actes celebrats al temple. Balmes en canvi, carrer vertical que va des de Sant Gervasi fins a Ciutat Vella, té més potencial i ofereix una major visibilitat per col·locar-hi la fita vertical que significa el campanar (fig.14).

Mare de Déu dels Àngels és, sens dubte, el paradigma de l'arquitectura sacra de l'Eixample. Ja no només per donar una magnífica lliçó d'adequació al paisatge urbà ortogonal i homogeni d'aquest barri, ni per col·locar-se elegantment a la cantonada, gènesi del seu traçat. La parròquia dels Àngels és el model eclesial de l'Eixample barceloní per ser l'única església de tot el teixit que conjuga perfectament la correcta implantació urbana amb l'exacta orientació teològica aspirada en la religió cristiana.

En realitat, a cada cruïlla de la malla barcelonina hi ha una de les quatre façanes que està perfectament disposada segons l'eix oest-est (accés-absis) i permet la correcta orientació del temple segons dicta la litúrgia¹¹⁹. Cada xamfrà est de cada una de les cruïlles de l'Eixample facilita l'òptima col·locació de la peça sacra sense interferir en la forma del traçat ni en el compliment de la normativa urbanística aprovada¹²⁰.

Existeixen altres parròquies que s'ubiquen en xamfrans, però sense escollir el que dóna la correcta orientació cristiana: **Sant Eugeni I Papa** (1880, Jeroni Granell), **Mare de Déu del Pilar** (1939, Antoni Fisas, de la qual només se'n construeix la cripta) i **Sant Francesc de Paòla** (2005-2009, Guillermo Maluenda Colomer i Tomàs Ivars i Companys) s'emplanten segons un eix nord-sud (accés-absis) i **Corpus Christi** (1963-65 Jordi Vidal de Llobatera) ho fa en la direcció menys favorable, és a dir, accedint per l'est i avançant cap a l'oest (fig.15).

Totes les esglésies parroquials dels arxiprestats existents en el teixit de l'Eixample, per tant, podrien haver estat ben orientades si s'haguessin ubicat a les cantonades est de les respectives cruïlles. En canvi, només n'hi ha una de sola, la de la Mare de Déu dels Àngels que, conscientment o inconscient, se n'adona i ho aprofita¹²¹ (fig.16).

▲ Fig. 14 Fotografia de la visió del campanar de Mare de Déu dels Àngels baixant pel carrer Balmes. Autora, 2014.

119. 'Orientació' prové del mot llatí *oriens* i significa 'llevar-se', 'sortir el sol', 'tenir origen' i en la teologia cristiana representa el símbol de Crist. D'aquí ve la tradició d'orientar cap a l'est tant la construcció de les esglésies com la celebració de la litúrgia. El fet que a la ciutat costi complir-ho per haver-se d'adaptar a una trama urbana prefixada ha provocat dures crítiques de la cúria romana.

120. Per a una argumentació més a favor d'escollir la parròquia dels Àngels com el millor exemple de l'arquitectura sacra de l'Eixample, veure apartat 'L'ús sense edifici' del capítol 4.

121. A tot Barcelona, de les 132 esglésies que actualment tenen la categoria de parroquial, només n'hi ha 5 orientades segons un perfecte eix oest-est. Són les parròquies de Mare de Déu dels Àngels, a l'Eixample, Mare de Déu del Coll, a la part alta del districte de Gràcia, Mare de Déu de Lurdes, al Poble Sec, Santa Creu d'Olorda, parròquia rural a mig camí entre Olorda i Sarrià i Sant Genís dels Agudells, al barri homònim. Només dues d'aquestes, la dels Àngels i la de Lurdes, s'adapten a traçats urbans existents. Sant Miquel del Port, Santa Anna, Sant Pere Claver, Sant Andreu, Sant Joan Maria Vianney, Santa Engràcia i Sant Narcís segueixen també una orientació gairebé perfecte i n'hi ha una trentena més que es desvien en l'ordre de +/- 45°.

És cert que, contra algunes opinions i a favor d'altres, aquesta investigació recolza les que prioritzen l'orientació urbana per sobre de la cardinal quan existeix un conflicte entre ambdues. Però si es poden complir totes dues, s'aposta fermament per defensar aquesta darrera solució més complexa.

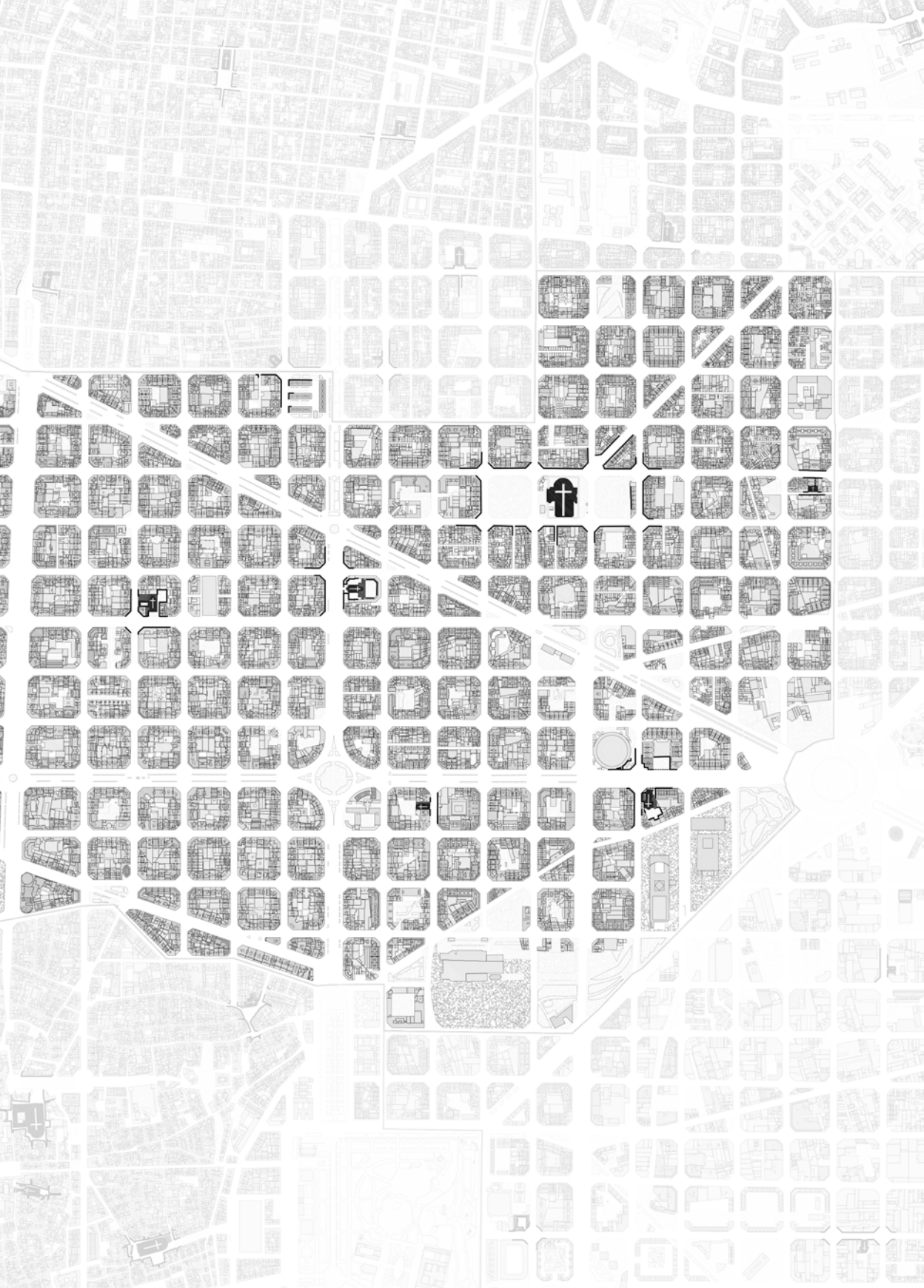
► **Fig. 15** D'esquerra a dreta i de dalt a baix Implantació urbana de les esglésies parroquials de Sant Eugeni I Papa, Mare de Déu del Pilar, Sant Francesc de Pàola i Corpus Christi.
Autora, 2014.

▼ **Fig. 16** A la doble pàgina següent Plànol del districte de l'Eixample amb les actuals esglésies parroquials assenyalades. Totes col·locades en qualsevol de les 8 orientacions que permet la malla, només n'ha ha una, la dels Àngels, que es situa a la cantonada oest de la mansana -est de la cruïlla-, seguint l'eix est-oest d'accés-presbiteri.
Autora, 2014.

3. L'església com a edifici singular

“¿Tiene sentido hablar hoy del concepto del tipo? (...) Entender qué significa el concepto de tipo es, en todo caso y hoy también, entender cuál sea la naturaleza de la obra de arquitectura. Cuestión ésta que no puede ser marginada. La obra de arquitectura no puede ser considerada como un hecho único y aislado, singular e irreplicable, una vez que sabemos cuanto está condicionado al mundo que le rodea y por su historia. (...) Si las obras de arquitectura permiten reconocer en ellas tanto su unitariedad como características comunes con otras, el concepto de tipo tiene valor, aunque las viejas definiciones deban ser modificadas para acomodarse a una nueva idea de tipo que pueda englobar el presente.”¹

1. MONEO, R., On typology. *Oppositions*. 1978, núm. 13. P. 43-45

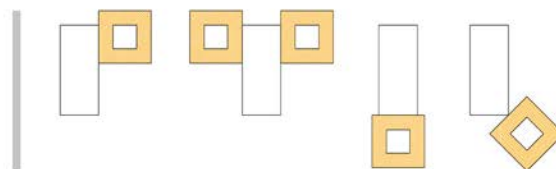
Imatge: Sant Pius X, plaça Congrés Eucarístic.

► **Fig. 0.1** Església com a edifici singular. Els elements compositius característics de les esglésies. Esquemes d'anàlisi morfològic de les 132 esglésies parroquials existents dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona. Resum gràfic. Autora, 2014.

ELEMENTS COMPOSITIUS CARACTERÍSTICS

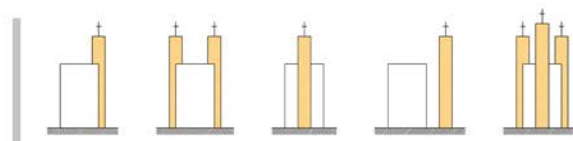
claustre

un o dos; lateral, frontal o oblic

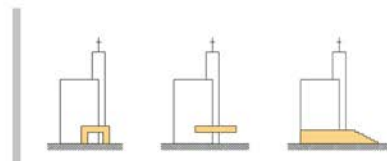
torre / campanar

un, dos o més; lateral o frontal;
annex o exempt

elements llindars

porxos, marquesines, escales

escales / topografia

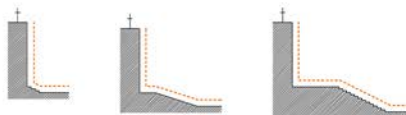
descendent

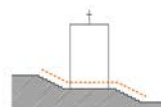
a peu pla (0-2 graons)

ascendent (3-6 graons; ≥ 7 graons; en rampa)

descendent-ascendent

ESTRUCTURA ESPACIAL DIRECCIONAL

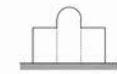
ESTRUCTURA ESPACIAL EXPANSIVA

creu grega

planta

secció

1 nau

planta

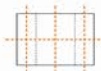

secció

3 naus

planta

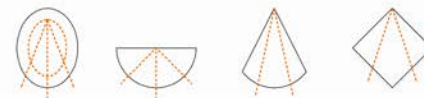

secció

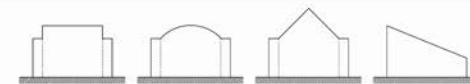

ESTRUCTURA ESPACIAL RADIAL

planta

secció

◀ **Fig. 0.2** Església com a edifici singular. Estructura espacial de les esglésies. Esquemes d'anàlisi tipològic de les 132 esglésies parroquials existents dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona. Resum gràfic.
Autora, 2014.

3 L'església com a edifici singular

L'església parroquial i la seva caracterització
arquitectònica

L'estructura espacial del tipus sacre

Tipus civil

Tipus tridentí

Tipus postconciliar

Tipus clàssic

Tipus camuflat

Sant Sebastià

Els elements compositius

La topografia

Maria Reina

El tipus sacre a l'espai i en el temps

Les parets laterals

Mare de Déu de Betlem

L'església parroquial i la seva caracterització arquitectònica

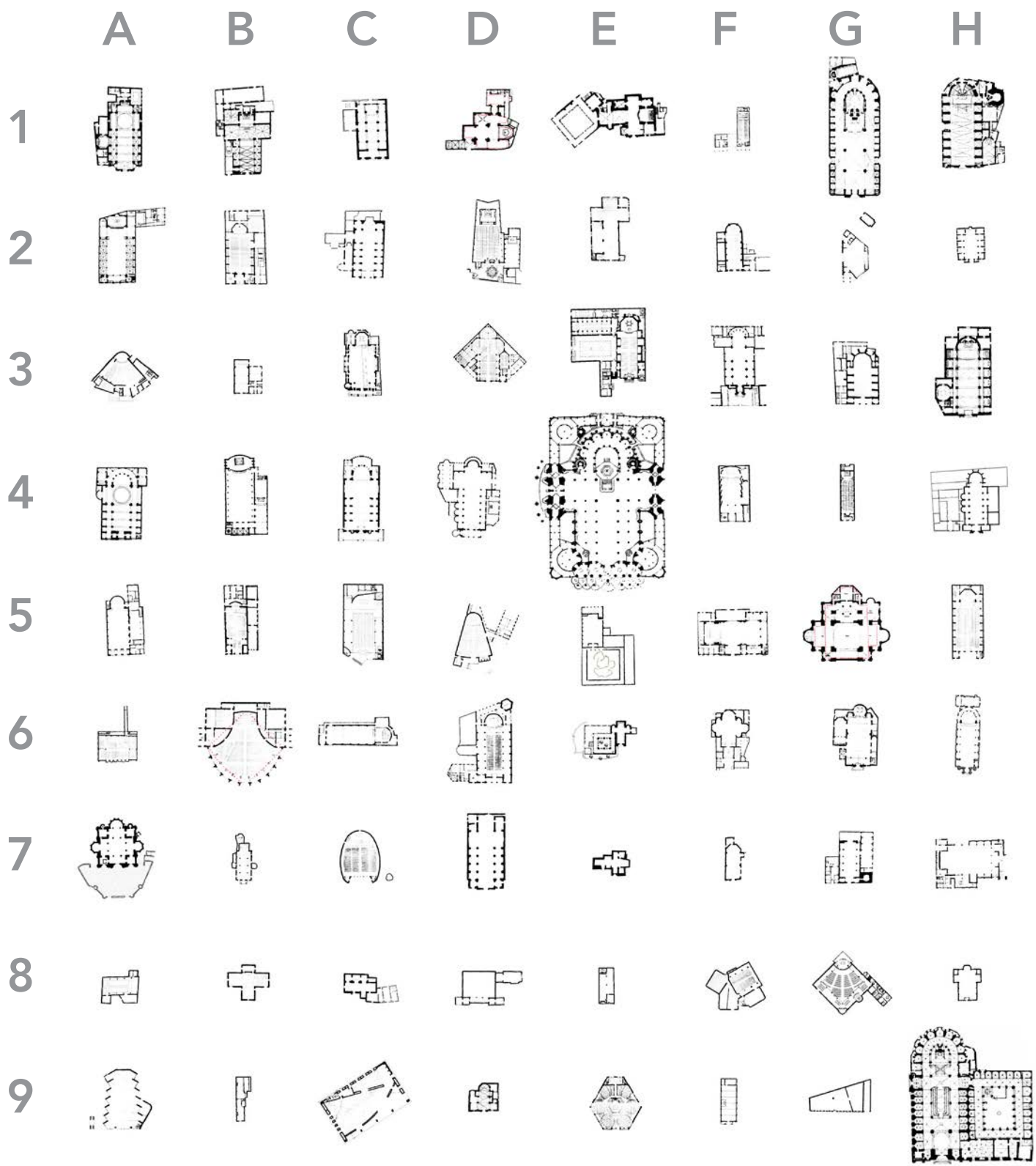
Assimilada la contribució de les esglésies parroquials a la forma del creixement urbà de la ciutat de Barcelona i la relació existent entre els temples i els seus espais adjacents, es pretén fer una tercera aproximació més propera, centrada en l'estudi del tipus arquitectònic i en la implantació i contacte de l'església amb el sòl urbà. Així, els tres acostaments presentats als tres capítols, des del més llunyà al més pròxim, estan entrelligats, són complementaris entre ells i es poden resseguir en un sentit, en l'altre o de manera transversal saltant d'un apartat a un altre. D'aquesta manera, queda enregistrada la complexitat de temes que es deriven de l'àmplia presència d'esglésies parroquials a la ciutat comtal.

Cal tenir en compte -i en aquest darrer acostament és on es fa més evident tot i tenir implicacions en les diferents escales d'aproximació- altres factors igual d'importants a l'hora de donar forma als temples parroquials, com són la litúrgia vigent o la societat existent en el moment de l'edificació de l'element sacre. La litúrgia canònica propicia la construcció d'unes formes tipològiques o unes altres. Aquestes formes es relacionen amb el teixit urbà i generen uns espais adjacents d'una morfologia o d'una altra. La societat posa de moda uns determinats estils arquitectònics. Aquests estils configuren la imatge de la ciutat diferenciant uns enclavaments d'uns altres. En definitiva, el teixit de la ciutat on s'implanta el temple, l'època i societat del moment en què es construeix i la litúrgica aprovada són tres factors de vital importància que determinen les formes de l'edifici sacre les quals, a mode de cercle que es realimenta, influeixen en el tipus i la forma de l'espai urbà que l'envolta.

2. Carlos Martí Arís, a partir d'unes paraules de José Ignacio Linazasoro i d'unes altres de Rafael Moneo, que mantenen opinions divergents en la interpretació de la proposta teòrica de Jean-Nicolas-Louis Durand sobre la noció del tipus, basteix una argumentació que lliga les posicions 'atomistes' i 'totalistes' respectivament, reivindicant la importància del concepte 'd'estructura'.

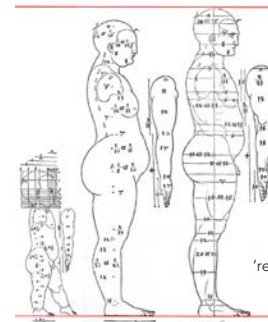
MARTÍ, C. *Las variaciones de la identidad: Ensayo sobre el tipo en arquitectura*. Barcelona: Fundació Arquia, 2014. P. 129

Aquest entrellaçat de relacions diverses i variades entre la litúrgia cristiana, el tipus arquitectònic de l'edifici eclesial i la forma de l'espai urbà adjacent, queda doncs posat de manifest en el transcurs de tot el discurs. El que s'agrupa en tres escales diferents per tant, és només el punt de partida; després, se'n desgrana fins mixturar-se tota la resta. I l'enfocament d'aquest tercer capítol queda centrat en l'estudi del tipus eclesial entès en el sentit més ampli del terme: tipus com a l'estructura formal essencial que s'extrau de l'anàlisi espacial del temple i tipus com a suma dels elements arquitectònics que caracteritzen el tot de l'edifici sacre².

Tipus arquitectònic de les esglésies parroquials de Barcelona
amb la mateixa escala i sentit d'accés

'referència Dürer'

I	J	K	L	M	N	O	P	
009 - I1	010 - J1	011 - K1	012 - L1	013 - M1	014 - N1	015 - O1	016 - P1	1
Sants Just i Pastor	Corpus Christi	Mare de Déu de la Salut	Mare de Déu del Coll	Sant Carles Borromeu	Sant Joan de Gràcia	Sant Jordi	Sant Miquel dels Sants	
R. Sant Just s/n	C. Bailèn 175	C. Clavell 6	C. Santuari 30	C. Sant Lluís 89	C. Santa Creu 2	Viaducte de Vallcarca 7	C. Escorial 163	
025 - I2	026 - J2	027 - K2	028 - L2	029 - M2	030 - N2	031 - O2	032 - P2	2
Sant Joan d'Horta	Sant Marcel	Santa Teresa de Jesús	Sant Ramon Nonat	Patriarca Abraham	Sagrat Cor de Jesús	Sant Fèlix	Sant Francesc d'Assís	
C. Rectoria 1	C. Petrarca 52	C. Llobregós 130	Av. Sant Ramon Nonat 1	C. Jaume Vicens Vives 6	C. Pere IV 398	C. Sardanya 29	C. Ramon Turró 130	
041 - I3	042 - J3	043 - K3	044 - L3	045 - M3	046 - N3	047 - O3	048 - P3	3
Mare de Déu de Lurdes	Mare de Déu del Carme	Sant Agustí	Sant Josep i Santa Mònica	Sant Pau	Sant Pere Claver	Sant Pere Nolasc	Sant Salvador d'Horta	
C. Fonthonrada 33	C. Bisbe Laguarda s/n	Pl. Sant Agustí 2	Rbla. Santa Mònica 9	C. Sant Pau 101	C. Palaudàries 23	Pl. Castella 6	C. Poeta Cabanyes 80	
057 - I4	058 - J4	059 - K4	060 - L4	061 - M4	062 - N4	063 - O4	064 - P4	4
El Bon Pastor	Sant Andreu	Sant Joan de Mata	Sant Josep Manyanet	Sant Pacià	Sants Gervasi i Protasi	Mare de Déu de Núria	Sant Gregori Taumaturg	
Pg. Enric Sanchis 2	C. Pont 3	Pl. Mossèn Clapés 18 (1r)	C. Sant Sebastià 47	C. Monges 27	Pl. Bonanova 12	C. Bon Pastor 9	Pl. St. Gregori Taumaturg 9	
073 - I5	074 - J5	075 - K5	076 - L5	077 - M5	078 - N5	079 - O5	080 - P5	5
Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist	Sant Domènec Guzman	Sant Eugeni I Papa	Sant Ferran	Sant Isidor	Sant Josep Oriol	Sant Llorenç	Sant Sever i Sant Vicenç de Paül	
C. Viladomat 76	C. Calàbria 12	C. Londres 40	Gran Via de les Corts Catalanes 406	C. Comte d'Urgell 176	C. Diputació 145	C. Entença 109	C. Provença 210	
089 - I6	090 - J6	091 - K6	092 - L6	093 - M6	094 - N6	095 - O6	096 - P6	6
Sant Bartomeu	Sant Cristòfor	Sant Joan Maria Vianney	Sant Medir	Santa Dorotea	Santa Maria de Sants	Maria Auxiliadora	Maria Reina	
C. Mare de Déu del Port 350	Pl. de Sant Cristòfol, 16	C. Melcior Palau 56	C. Constitució 17	C. Santa Dorotea 5	Pl. Bonet i Muixí 5	Pg. Sant Joan Bosco 70	Av. Esplugues 103	
105 - I7	106 - J7	107 - K7	108 - L7	109 - M7	110 - N7	111 - O7	112 - P7	7
Sant Bernat de Claravall	Sant Josep Obrer	Sant Marc	Sant Sebastià	Santa Bernardeta	Santa Engràcia	Santa Maria Magdalena	Santíssima Trinitat	
C. Pedraforca 2	C. Palamós 49	C. Torrent Tapioles 18	C. Viladrosa 96	C. Sant Quirze de Safaja 3	Pl. Santa Engràcia 1	C. Llopis 9	Turó de la Trinitat 30	
121 - I8	122 - J8	123 - K8	124 - L8	125 - M8				8
Sant Mateu	Sant Narcís	Sant Pius X	Sant Rafael	Santa Eulàlia de Vilapicina				
C. Via Favència 80	C. Antonio Machado 14	C. Pardo 5	Pl. Can Ensenya s/n	Pg. Fabra i Puig 260				

**Nom i adreça de les esglésies parroquials de Barcelona
codi alfanumèric en relació a les fitxes annexes i als plànols generals de la col·lecció**

L'estructura espacial del tipus sacre

Aldo Rossi, a l'any 1966 amb la publicació de *L'architettura della città*, va encunyar definitivament el terme de 'tipus' per a definir allò de permanent i d'atemporal que té l'arquitectura. Segons Rossi, preguntar-se pel tipus és qüestionar-se quina classe d'objecte és una obra d'arquitectura, ja que el concepte descriu un grup d'elements que es caracteritzen per compartir una mateixa estructura formal que s'anteposa a la forma i la determina. Segons la seva dissertació, el tipus constitueix la idea mateixa de l'arquitectura i representa allò que està més pròxim a la seva essència³.

Rossi encunya el terme, però no la noció del concepte ni la discussió. Gairebé dos segles abans, a finals del XVIII, Quatremère de Quincy exposa la que podria ser la primera definició coherent i explícita de la idea de tipus. El teòric francès, establint vincles amb les arquitectures passades, argumenta l'existència d'una relació entre la lògica de la forma arquitectònica i la raó de ser i ús de qualsevol objecte. Més endavant, ja entrats al segle XIX, s'inverteix completament el significat del concepte i s'assumeix com a tipus el model i l'exemple. El paradigma d'aquesta nova postura el representa Jean-Nicolas-Louis Durand amb el seu catàleg de solucions i repertoris de models on la connexió entre tipus i forma desapareix a favor del mètode. Amb el Moviment Modern i els nous processos industrials, malgrat es deïu del concepte del tipus i aquest adquireix un valor espacial més que funcional, s'estableix una nova relació entre producció i objecte. El tipus passa a ser reproduïble i es converteix, per tant, en un prototipus. Els contraris d'aquesta aproximació, i aquí hi entren ja Saverio Muratori i Aldo Rossi amb el llibre citat, aposten per subratllar el valor espacialment estructural i morfològicament essencial del tipus⁴.

I malgrat que després d'ells molts altres crítics de reconegut prestigi han continuat ocupant-se de la discussió –George Kubler relaciona el concepte amb la història, Alan Colquhoun ho fa amb la comunicació o Robert Venturi redueix el concepte a la imatge-, l'aproximació més pertinent per al present estudi és la que ofereixen els arquitectes italians. I és que s'estan comparant esglésies que pertanyen a segles molts distants dins dels més de 2000 anys d'història que té la ciutat comtal.

D'aquesta manera, parlar de la tipologia sacra barcelonina, és a dir, de l'estudi dels tipus eclesials existents, passa per realitzar un anàlisi on s'ordenin

3. ROSSI, A. *La arquitectura de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1982. P. 78

4. L'article de Rafael Moneo 'Sobre la noció del tipo' -traducció del mateix autor de l'article publicat originàriament en anglès, l'any 1987, sota el títol de 'On typology' a la revista *Oppositions*- ofereix una llarga reflexió del recorregut del significat del tipus des del segle XVIII fins a l'actualitat. MONEO, R., *On typology*. *Oppositions*, 1978, núm. 13. P. 22-45

5. MARTÍ, C. *Las variaciones de la identidad: Ensayo sobre el tipo en arquitectura*. Barcelona: Fundación Arquia, 2014. P. 28

els casos d'estudi segons la seva estructura espacial. Així, es busca intencionadament un coneixement de l'arquitectura que, en certa manera, pugui ser indiferent a la cronologia. Si s'obvia el temps històric per uns instants, apareixen analogies estructurals entre esglésies parroquials barcelonines de diversos estils i èpoques. Tot i així, i tal i com argumenta Carlos Martí Arís a la seva tesi doctoral recentment reeditada, no es pot negar a la història el paper fonamental que li correspon al coneixement de l'arquitectura. Encertadament, l'arquitecte troba en els conceptes de 'tipus' i 'història' una dualitat complementària en la que, mentre el segon mostra els processos de canvi, el primer s'ocupa d'estudiar allò que resta idèntic en aquesta evolució. I és que justament és l'existència del canvi la que permet identificar el que roman inert i a la inversa⁵.

Agrupant les 132 esglésies parroquials que hi ha dins dels límits municipals de Barcelona segons com sigui l'essència del seu espai interior, es pot parlar de tres grans tipus d'estructures espacials diferents -dins dels quals apareixen més subdivisions segons la morfologia que aquesta estructura presenti-. Aquests tres tipus amb què es poden classificar tots els temples de la ciutat comtal, representats de manera esquemàtica al resum gràfic que obre aquest capítol, són: disposició espacial direccional, organització espacial expansiva i ecllosió espacial radial.

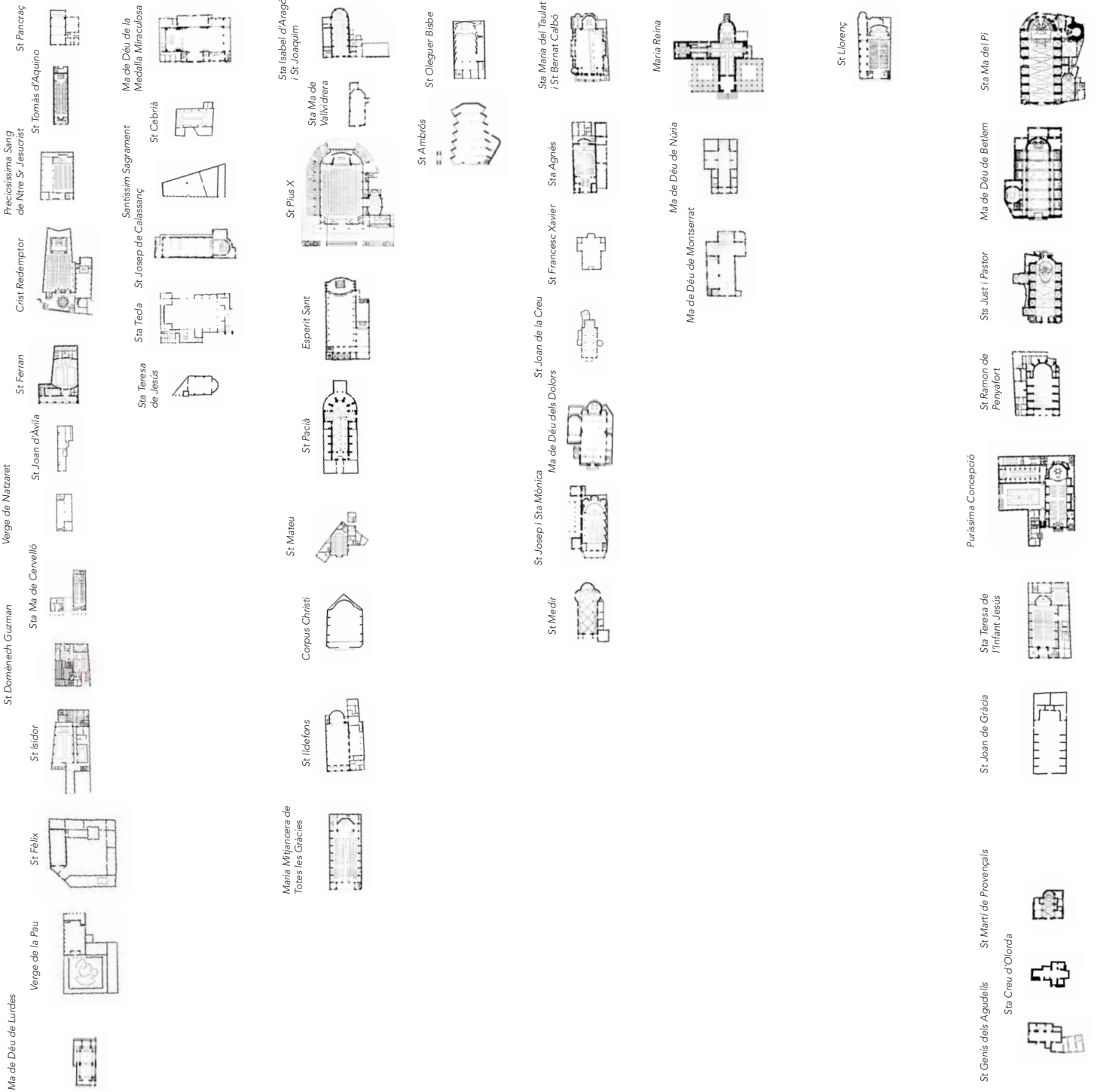
És cert que amb la distribució del mobiliari es pot forçar a fer un ús de l'espai que no es correspongui amb la direcció arquitectònica projectada i procuri adaptar-se a les pràctiques litúrgiques del moment. És freqüent trobar, ja no només a Barcelona sinó arreu, tensions direccionals en espais centrals i detectar que molts espais direccionals tendeixen a formes incipients de centralització. De fet, l'arquitectura sacra de la cultura d'Occident sorgeix precisament de la tensió i diàleg entre la direccionalitat i la centralitat, tant pel que fa a les formes arquitectòniques pures -la basílica i la rotonda- com a la funció, ús i manera de dur-se a terme l'activitat al seu interior -el grup de fidels i l'altar amb l'oficiant-. Tot i així, en la majoria dels casos el moblatge s'adapta a l'estructura arquitectònica formal del temple i, en qualsevol cas, així és com s'han elaborat els quadres que s'exposen a continuació.

Observant les taules annexes, ràpidament es percep el gran nombre d'esglésies parroquials a Barcelona que segueixen estructures espacials direccionals, representant gairebé un centenar del total (96). Des de les més simples distribuïdes en una sola nau, fins a les que ho fan amb dues, tres o cinc, passant per les que afegeixen capelles laterals i doten de complexitat, ombres, textures i en definitiva, vibració lateral a l'espacialitat interior (fig.1).

▼ Fig. 1 A la doble pàgina següent Esglésies parroquials de Barcelona d'estructura espacial direccional. Autora, 2014.

Estructura espacial direccional

1 nau

6. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus postconciliar', cap. 3).

7. A partir de la dècada dels 60 del segle passat apareixen esglésies parroquials ubicades en els baixos de blocs residencials. Algunes, però, no aconsegueixen congeniar aquests usos de requeriments estructurals i espacials tan diferents. Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus camuflat', cap. 3.

8. El resultat de l'addició de dos projectes del mateix arquitecte, Manel Puig Janer, n'és l'explicació. Al 1954 es comença a construir l'edifici segons un projecte neogòtic de línies acusadament verticalitzades. Per ser 'anti-econòmic' i reduir notablement l'aforament del temple, el mateix arquitecte proposa, al 1963, acabar el temple canviant de projecte radicalment.

◀ Fig. 2 Esglésies parroquials de Barcelona d'estructura espacial expansiva i radial. Autora, 2014.

El tipus més recurrent és el d'església amb una sola nau i, tret de la de **Sant Pacià** (1876-81), totes són construccions realitzades durant el segle XX. També són nombroses les d'una sola nau amb capelles laterals -entre les quals només n'hi ha una de construcció recent, la de **Sant Cristòfol** (2000)- i les de tres naus -on també només n'apareix una sola, **Santa Cecília** (1963), de postconciliar⁶.

En cas contrari, hi ha una única església parroquial de cinc naus, la inacabada basílica de la **Sagrada Família** (en construcció des de l'any 1882) i també un sol temple que en tingui dues, l'església parroquial de **Sant Llorenç** (1954, nau lateral; 1963, nau principal). Si només s'observen les plantes, aquestes poden induir a l'error de pensar que hi ha més exemples de dues naus, però no es tenen en compte en la classificació ni aquells casos on hi ha una separació física i visual entre la nau principal i les capelles laterals ni aquells exemples on, per poca habilitat de l'arquitecte, apareixen pilars al bell mig de l'espai sense una intencionalitat clara de diferenciar-lo o jerarquitzar-lo⁷. D'aquesta manera, és només a l'interior de **Sant Llorenç** on realment convergeixen dues naus de característiques estructurals, formals, estilístiques i materials totalment diferents⁸.

Pel que fa les esglésies agrupades dins la categoria de les expansives, s'hi troben tant aquelles més antigues que responen a una disposició en forma de creu grega com les més recents projectades seguint geometries rectangulars (fig.2). Aquestes darreres, si bé són menor en nombre i en diversitat en planta, ofereixen jocs de secció molt més variats que les direccionals, on només apareixen cobertures planes i voltades, ja sigui a partir de l'arc de mig punt o de l'apuntat. Això s'explica perquè la quinzena d'esglésies parroquials expansives i rectangulars que hi ha a la ciutat de Barcelona -tinguin una sola nau o vagi aquesta acompanyada de dues laterals- són construccions postconciliars i tenen accés als materials i a les tècniques constructives dels darrers anys.

Finalment, amb més o menys contundència a nivell formal, catorze esglésies parroquials s'organitzen seguint un esquema radial. Des d'un quadrat distribuït estructuralment i espacial en diagonal o un rectangle repartit entre dues geometries triangulars -figures fàcilment adaptables a la trama urbana de la ciutat-, fins a una el·lipse autònoma i aïllada, passant per temples amb formes hexagonals, triangulars i còniques.

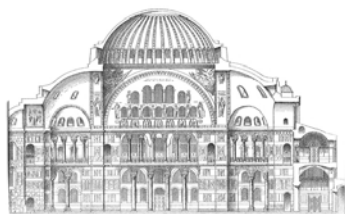
Assimilada aquesta classificació dels temples segons com sigui la seva estructura espacial, també poden ser agrupats i explicats seguint els tipus sacres

reconeguts com essencials. I és que al llarg de la història hi ha una sèrie de models que suposen un canvi a nivell arquitectònic, que van acompanyats de la pràctica d'una nova litúrgia i que estableixen nous gustos estilístics. L'evolució del temple cristià és un d'aquells casos paradigmàtics on els tipus entesos com a condició essencial de l'arquitectura, es poden conèixer a través de la seva història i en relació a l'evolució conjuntural de la societat. Enllaçant-ho amb l'ordenació anterior, el tipus civil paleocristià i el tridentí barroco-renaixentista corresponen amb els paradigmes de les esglésies direccionals i el tipus postconciliar modern agrupa aquelles esglésies expansives i radials⁹.

9. S'han escollit els tipus civil, tridentí, postconciliar, clàssic i camuflat per resumir l'evolució del temple cristià a Barcelona a través de la seva història conjuntural. No s'ha de confondre la caracterització d'aquests tipus amb la classificació per estils que, si bé s'han de conèixer i dominar-ne el llenguatge, són disposicions estilístiques que no donen informació de l'estructura espacial (fig.3).

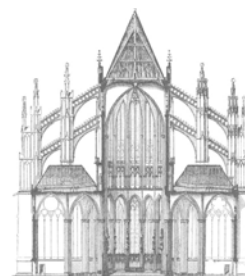
▲ Paleocristià

▲ Bizantí

▲ Romànic

▲ Gòtic

▲ Renaixement

▲ Barroc

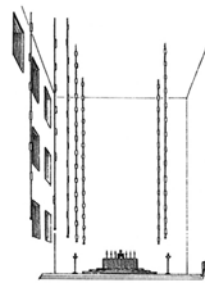
▲ Neoclassicisme

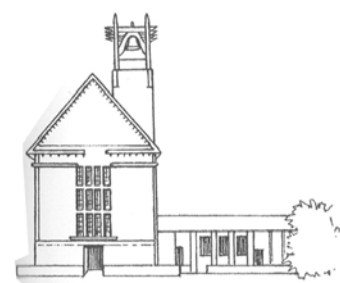
▲ Romanticisme medieval

▲ Eclecticisme

▲ Moviment Modern

▲ Postmodernisme

Tipus civil

10. *Domus ecclesiae*, terme llatí, significa 'casa d'assemblea' o 'casa de l'església'. I és que l'origen del primer temple cristià va lligat a la configuració habitual de la casa romana. Aquesta, de planta rectangular i d'un sol pis d'alçada, s'articula al voltant de tres zones principals concatenades: el *atrium* –sala coberta per un sostre amb una obertura central (*compluvium*) que dóna claror i deixa caure l'aigua de la pluja al *impluvium*–; el *peristilium* –pati porticat dotat d'una font central–; i el *oecus* –gran sala rebedor entesa com a habitació principal i vestíbul noble de la casa–.

11. Per a més informació sobre el recorregut històric i litúrgic del temple cristià vegeu la primera part de la tesi doctoral de l'Esteban Fernández Cobián, on ofereix un estat general de la qüestió molt complet, panoràmic i internacional.

FERNÁNDEZ, E. El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea. Tesis Doctoral, UDC, Departament de Construccions Arquitectòniques, 2000. P.65

12. ORTEGA, F. La construcción romana (II). *Revista de Edificación, RE*. 1995, núm. 19. P. 55-76

◀ **Fig. 3** Classificació general de l'arquitectura sacra per estils a nivell internacional. McNAMARA, D. R. *Cómo leer iglesias. Una guía sobre arquitectura eclesialística*. Madrid: H. Blume, 2012. P. 30, 32, 36, 106, 42, 44, 46, 49, 53 i 55

El tipus arquitectònic basilical és el tipus primogènit per excel·lència dels edificis eclesials de tradició occidental. Pot considerar-se que la basílica paleocristiana neix a partir de l'any 313 quan, amb la victòria de l'emperador Constantí el Gran sobre Maxenci, promulga, juntament amb Licini I, l'Edicte de Milà per instaurar la llibertat de culte a l'Imperi Romà. El nou emperador, el primer que professa la religió cristiana, no només se'n declara protector, sinó que en promou la difusió i fa construir edificis per al seu culte. És així com el cristianisme surt de les catacumbes i dóna visibilitat urbana a les primeres *domus ecclesiae* que ja s'havien començat a alçar¹⁰. Aquestes darreres, inspirades en la casa romana, però semblants a les basíliques civils pel fet de buscar un incipient caràcter semi-públic, reben el nom de 'basíliques cristianes' o 'basíliques constantinianes'¹¹.

Pel que fa l'origen d'aquestes basíliques, l'opinió més acceptada és la que defensa Leon Battista Alberti al tractat *De Re Aedificatoria* escrit a mitjans del segle XV i que pren com a base els deu llibres de Vitruvi. L'arquitecte humanista florentí sustenta que el primer temple cristià prové directament de la basílica romana de l'època de l'imperi. I és que a partir del moment de la legalització del cristianisme apareixen tres arquetipus eclesials que són reinterpretacions de models anteriors: la basílica, el baptisteri i el mausoleu, entre els quals destaca el primer, que arriba a ser, tanmateix, un dels tipus que més influències ha generat al Món Occidental ja que ha servit de model a l'arquitectura bizantina, a la mesquita àrab i, a través del cristianisme, als edificis medievals i a la majoria d'esglésies renaixentistes¹².

Tipològicament parlant, la basílica romana s'identifica amb la construcció d'una sèrie imparell –normalment triple– de naus longitudinals, composades segons una doble simetria axial i un principi jeràrquic que dota de major amplària i alçada a la nau central. L'eix que regeix la composició uneix els costats curts de la nau principal, acabats en forma d'exedra i on s'ubiquen els tribunals judicials, i es veu creuat transversalment pel recorregut entre els accessos oberts als costats llargs. Les naus es comuniquen entre si i l'espai queda pautat pel ritme solemne dels elements portants.

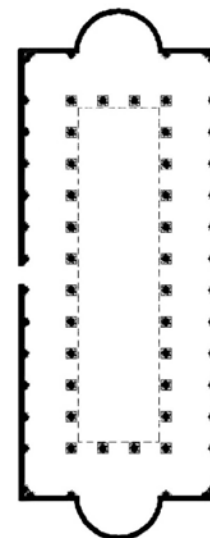
Així, és relativament fàcil adaptar aquesta estructura per tal que respongui a les significacions cristianes del recorregut i de la llum celestial. Tan sols cal traslladar l'accés a un dels costats menors -substituint un dels absis per un pòrtic- i obrir punts de llum a la part superior entre les naus laterals i

la principal i a la zona del presbiteri. De manera que la planta doblement simètrica i flexible de la basílica civil romana passa a albergar un únic ús, el del ritual cristià, amb un recorregut espacial unidireccional en què es llegeixen tres parts clarament diferenciades: l'atri d'accés, el cos principal i el presbiteri, amb una capçalera absidal que focalitza les mirades i alberga l'altar. La coberta sol ser a dues aigües i està resolta amb encavallades de fusta tapades interiorment per un sostre pla cassetonat, de manera que, gràcies a la lleugeresa de l'estructura horitzontal, els murs poden ser llisos sense necessitat d'ésser reforçats amb contraforts. Més endavant, el model evoluciona amb l'aparició del transsepte, el cimbori de creuer i la prolongació de la nau central entre el presbiteri i el transsepte per a la col·locació del cor. Es confereix així a la planta basilical inicial la cèlebre forma de la creu llatina. Però l'arquetip d'on parteix l'arquitectura sacra occidental cal cercar-lo en el senzill tipus de les basíliques paleocristianes inicials que sorgeixen de l'adaptació directa de l'arquitectura civil romana (fig.1).

Malgrat no tenir un origen sagrat, les basíliques s'adapten molt millor a la litúrgia cristiana que els temples grecoromans existents que, d'altra banda, es rebutgen per la significació contrària a les noves creences. La diferència fonamental entre ambdues és la 'interioritat', i és que si en les cerimònies paganes grecoromanes els assistents estan fora del temple i a l'interior només hi ha el sacerdot i l'estàtua del déu a qui es dedica el culte, en l'ofici cristià l'interior acull, reuneix i aixopluga a tots els fidels¹³. D'aquesta manera, l'espai multiús i flexible de la basílica romana on s'imparteix i s'hi administra la justícia, s'hi acullen actes civils diversos i s'hi desenvolupen activitats comercials i de mercat, s'adequa perfectament als requisits i a l'imaginari de la nova pràctica cristiana.

Així, són moltes les construccions sagues que, amb independència del seu estil, segueixen la disposició espacial del tipus basilical, demostrant-ne el caràcter intemporal. Encara que l'església romànica afegeixi el campanar, el deambulatori, les galeries i les criptes, la gòtica exacerbi l'altura i busqui la desmaterialització de la massa a través de la llum, o el Moviment Modern apliqui noves tècniques i materials constructius, no són més que variacions del mateix arquetip espacial¹⁴.

Tornant a mirar amb aquesta perspectiva les 132 esglésies de la col·lecció parroquial barcelonina, s'evidencia que **Sant Josep Oriol** (1915, Enric Sagnier Villavecchia), **Santa Maria de Gràcia** (1935-48, Josep Goday i Casals) i **Santa Maria de Sants** (1940, Raimon Duran i Reynals) i també, encara que amb menys força, **Santa Engràcia** (1925-28, Enric Sagnier Villavec-

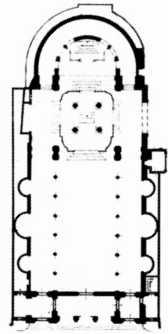
▲ Fig. 1 Abstracció i model arquetípic de la planta de la basílica civil romana. Autora, 2014.

13. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus clàssic', cap. 3).

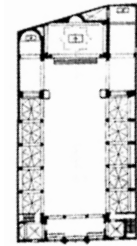
14. Veure la reflexió que fa Carles Martí sobre el tipus basilical i els motius pels quals afirma que les catedrals gòtiques reprenen l'arquetip basilical amb la reconstrucció d'arguments inèdits que ja estaven implícits -tot i que potencialment amagats- en l'estructura basilical inicial. MARTÍ, C. *Las variaciones de la identidad: Ensayo sobre el tipo en arquitectura*. Barcelona: Fundació Arquia, 2014. P. 29

► Fig. 2 D'esquerra a dreta i de dalt a baix Fotografia interior i planta esquemàtica de les esglésies parroquials tipus civil de Sant Josep Oriol, Santa Maria de Gràcia, Santa Maria de Sants, Santa Engràcia, Santa Dorothea i Sants Gervasi i Protasi. Autora, 2014.

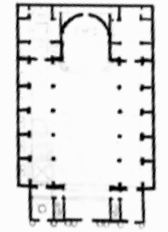

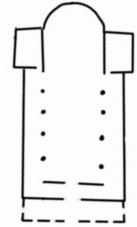
Sant Josep Oriol, barri de l'Antiga Esquerra de l'Eixample (c. Diputació, 145).

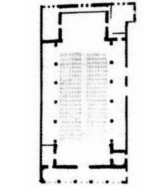
Santa Maria de Gràcia, barri de la Vila de Gràcia (c. Sant Pere Màrtir, 5).

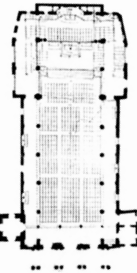
Santa Maria de Sants, barri de Sants (pl. Bonet i Muixí, 5).

Santa Engràcia, barri de la Prosperitat (pl. Santa Engràcia, 1).

Santa Dorotea, barri de La Font de la Guatlla (c. Santa Dorotea, 5).

Sants Gervasi i Protasi, barri de Sant Gervasi - La Bonanova (pl. Bonanova, 12).

hia), **Santa Dorotea** (1950, Joan Boada i Barba) i **Sants Gervasi i Protasi** (1954-60, Josep Danés i Torras i Joaquim Porqueres i Bañeres), tenen clares reminiscències del tipus civil basilical (fig.2). I és que malgrat les diferències en planta i en l'acabat material, totes sis tenen la mateixa estructura espacial: una nau central coberta interiorment per un sostre pla, diferenciada del presbiteri per un arc triomfal de mig-punt que emmarca la posició de l'altar, i separada de les naus laterals de menor altura mitjançant una successió d'arcs de mig punt. D'aquesta manera, totes sis poden aprofitar la diferència d'alçada entre les naus per a introduir llum natural.

Si es comparen les vistes interiors de la reconstrucció virtual de la basílica d'Ulpia, l'església de Santa Sabina de Roma i la parròquia de Santa Maria de Sants -tanmateix l'exemple de temple més basilical de la ciutat comtal- les semblances tipològiques i formals es fan evidents¹⁵. Basílica civil romana, basílica religiosa adaptada i parròquia basilical projectada són tres graons de la línia d'evolució d'un mateix tipus estructural d'espai (fig.3, 4 i 5).

Actualment, s'atribueix l'adjectiu de 'basilical' a tots aquells temples de proporcions més o menys longitudinals, qualsevulla que sigui la geometria de la cobertura superior i el número i forma de les naus i capelles laterals. Ampliant i acceptant així el significat del terme, queda palès al quadre inicial que es poden afegir una cinquantena d'esglésies més. Però són aquests sis temples citats -i el projectat per l'arquitecte Duran i Reynals és l'exemple més clar- els que representen el paradigma tipològic de l'església utilitzada pels primers cristians: diferència d'alçada entre les naus, successió tripartida direccional, absis semicircular, sostre pla, paviment geometritzat i columnes estructurant i dictant el ritme de l'espai.

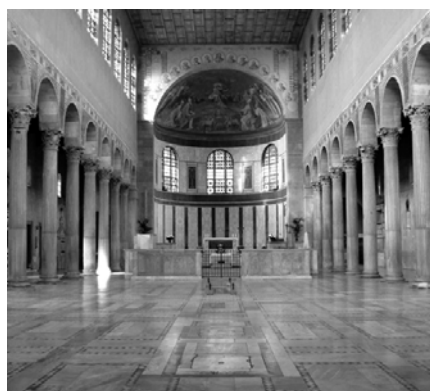
15. (Veure 'Santa Maria de Sants', cap. 1).

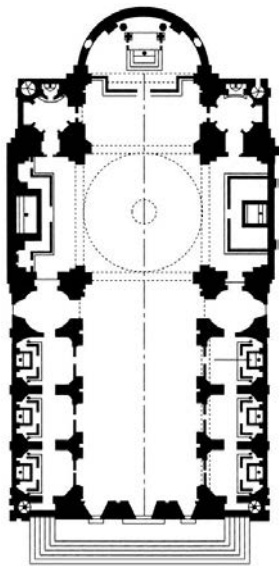
▼ Fig. 3, 4 i 5 D'esquerra a dreta Comparació entre una reconstrucció virtual de la basílica civil romana d'Ulpia (98 d.C.), la basílica paleocristiana romana de Santa Sabina (s. V) i la parròquia de tipus basilical barcelonina de Santa Maria de Sants.

3: Web historyofarchitecture.weebly.com, el 08.04.2015

4: Oliver-Bonjoch, 2007.

5: Autora, 2014.

▲ **Fig. 1** Planta de l'església de *Il Gesu* de Roma de Giacomo Barozzi da Vignola. Autora, 2014.

16. A partir del 1573, any en què mor Vignola, continua les obres Giacomo della Porta, que acaba la façana tot variant substancialment el disseny original en introduir-hi traces ja del tot barroques.

17. La tesi doctoral de la professora Magda Mària ofereix una visió exhaustiva de la significació del Concili de Trento a Catalunya. MÀRIA, M. *Religió, sociedad y arquitectura: las iglesias parroquiales en Catalunya (1545-1621)*. Tesi Doctoral, UPC, Departament de Composició Arquitectònica, 1994. (Publicada a l'any 2002 per Edicions UPC: *Renaixement i arquitectura religiosa: Catalunya 1563-1621*).

18. SUMMERSON, J. *El lenguaje clásico de la arquitectura*. De L.B. Alberti a Le Corbusier. Barcelona: Gustavo Gili, 2008. P. 96

Tipus tridentí

Si bé és cert que gran part dels temples cristians segueixen l'arquetip basilical, també en són molts altres els que, a partir del mil sis-cents, segueixen un nou model fundat per l'orde dels jesuïtes: el contrareformista. Sant Ignasi de Loyola, en resposta a l'auge del protestantisme, concep un nou tipus de temple amb una clara finalitat de reforma litúrgica que revoluciona el concepte renaixentista de l'espai eclesial i obre camí cap al següent estil, el barroc.

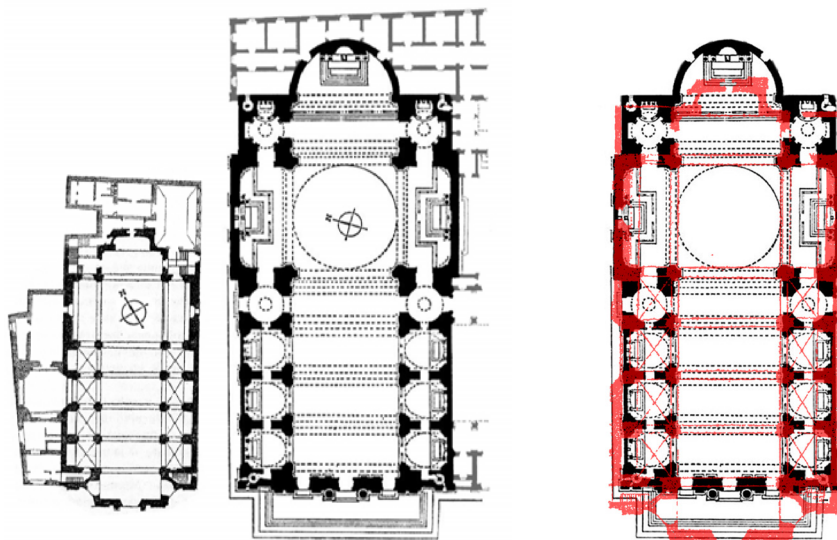
El paradigma d'aquests temples el representa l'església de *Il Gesu* de Roma. Obra de Giacomo Barozzi da Vignola, es comença a construir al 1568 d'acord amb les noves exigències contrareformistes formulades al Concili de Trento¹⁶. El nou tipus eclesial ha de garantir la capacitat, comoditat i un grau immillorable de visibilitat i audició per a tots els assistents, i això porta a canviar, en conseqüència, l'estructura essencial basilical: desapareix el nàrtex en el que romandre, l'espai interior es conforma amb una sola i única nau i les capelles laterals que apareixen entre els contraforts són poc profundes i estan intercomunicades (fig.1). Aquests requeriments per forçar que la congregació estigui junta i focalitzi la mirada cap a l'altar són exigits tant per Trento com pels concilis tarraconenses¹⁷.

Pel mateix motiu, s'evita la proliferació d'imatges i es persegueix un espai que aposti més per la predicació conjunta que per les devocions individuals. D'aquesta manera, tot i que a l'església contrareformista se l'ha definit estilísticament com al gran prototip manierista, considerant la seva estructura espacial, es pot establir com l'aportació posttridentina més important¹⁸. Des d'aleshores, *Il Gesu* es pren com un nou tipus: el de l'església tridentina. Analitzant-ne l'abstracció espacial, es tracta d'un espai híbrid entre la planta central i la nau basilical: és direccional però de proporcions menys allargades -té una sola nau relativament curta i ample- i la cúpula sobre el creuer i els curts braços del transsepte li atorguen centralitat (fig.2).

Les dues esglésies parroquials barcelonines que són obra de Josep Mas i Dordal, *Mare de Déu de la Mercè* i *Sant Miquel Arcàngel* (1765-75) i *Sant Vicenç* (1781-1816), i també, tot i que amb menys intensitat, les esglésies parroquials de *Verge de Gràcia* i *Sant Josep* (1626, Fra Josep de la Concepció), *Mare de Déu de Betlem* (1681-1732, Josep Juli), *Sant Pere Nolasc* (1710-50, autor desconegut) i *Sant Agustí* (1748, Pere Bertran), segueixen les directrius jesuítiques posttridentines congregacionals (fig.3).

De tots aquests temples barcelonins, l'exemple més fidel del tipus contrareformista és el de la Mare de Déu de la Mercè i és que, malgrat la diferència d'escala, té exactament les mateixes proporcions i la mateixa configuració espacial que la cèlebre església de Vignola. És de planta direccional amb predomini de l'amplària i l'alçada, està formada per una única nau de quatre tramades amb capelles laterals comunicades entre els contraforts, la coberta és de volta de canó i té un cimbori amb una cúpula de creuer a la mínima expressió del transsepte (fig.4).

Superposant les dues plantes, es pot veure com coincideix la relació entre l'amplària de la nau i la de les capelles laterals, l'extensió i número de tramades, l'amplària del transsepte i el diàmetre de la cúpula (fig.5). A diferència de l'església de *Il Gesu* però, el presbiteri de la basílica catalana és rectangular en comptes de semicircular i té un cos d'accés a mode de nàrtex -sobre el qual s'hi disposa el cor elevat- que penetra fins a la primera tramada de la nau central del temple. Dues divergències destacables en planta, però quasi imperceptibles en l'estructura espacial interior del temple durant la pràctica de la litúrgia. La basílica de la Mercè és doncs el paradigma tipològic barceloní de la nova església tridentina que proposen els jesuïtes¹⁹.

5 10 20

▲ Fig. 2 Fotografia interior de l'església de *Il Gesu* de Roma de Vignola.
Del web usc.edu el 09.04.2015

19. (Veure 'Mare de Déu de la Mercè', cap. 1).

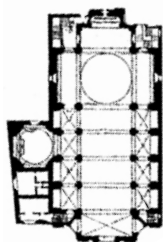
► Fig. 3 D'esquerra a dreta i de dalt a baix Fotografia interior i planta esquemàtica de les esglésies parroquials tipus tridentines de Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel, Sant Vicenç, Verge de Gràcia i Sant Josep, Mare de Déu de Betlem*, Sant Pere Nolasc i Sant Agustí.
Autora, 2014.

*S'afegeix l'església de Betlem, tot i que no té cúpula ni transsepte, perquè és l'església que els propis jesuïtes alcen a Barcelona. (Veure 'Mare de Déu de Betlem', cap. 3).

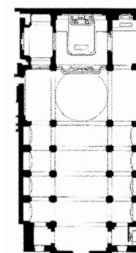
◀ Fig. 4 i 5 D'esquerra a dreta

4. Comparació a la mateixa escala entre l'església parroquial de la Mare de Déu de la Mercè i *Il Gesu* de Roma on s'aprecia que, malgrat ser l'església romana molt més gran que la barcelonina, la relació proporcional és molt similar.

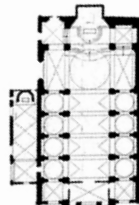
5. Superposició entre ambdues esglésies. De color vermell, la parròquia de la Mercè. Autora, 2014.

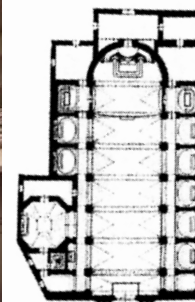
Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel, barri de la Mercè (pl. Mercè, 1).

Sant Vicenç, barri de Sarrià (c. Rector Voltà, 5).

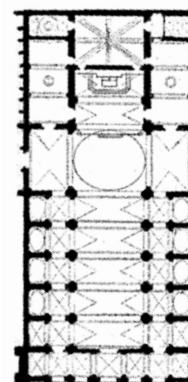
Verge de Gràcia i Sant Josep, barri de Vallcarca i els Penitents (pl. Lesseps, 25).

Mare de Déu de Betlem, barri del Raval (c. Xuclà, 2).

Sant Pere Nolasc, barri del Raval (pl. Castella, 6).

Sant Agustí, barri del Raval (pl. Sant Agustí, 2).

Tipus postconciliar

S'ha vist a la classificació segons l'estructura espacial del principi del capítol, que totes les esglésies de la ciutat poden ordenar-se en tres grups: direccionals, expansives i radials. A grans trets, es pot afirmar que els temples barcelonins de fins als anys cinquanta del segle passat segueixen doctrines més deterministes que queden afavorides per espais religiosos lineals i que és a partir del Concili Vaticà II (1959-1965) quan es tendeix cap a un disseny més interactiu i apaïsat de l'espai interior. La relació entre litúrgia i definició arquitectònica és important i s'ha de conèixer aquesta primera per entendre la segona. Si al segle XVI el Concili de Trento suposa l'aparició del tipus contrareformista, en ple segle XX, el Concili Vaticà II en propicia la gestació d'un altre: el postconciliar.

Sense pretendre fer una anàlisi exhaustiva de tot el procés que s'inicia amb el Moviment Litúrgic i culmina amb la celebració del Concili, cal esbossar els conceptes necessaris per entendre com repercuteix en el tipus eclesial. S'entén per Moviment Litúrgic el corrent que apareix a mitjans del segle XIX i que vol la restauració de la vida litúrgica dels cristians. Si té relació directa amb el Moviment Modern és perquè a tot arreu on arrela aquest nou pensament religiós, apareix una arquitectura sacra moderna (destaquen els casos d'Alemanya, França i Itàlia) i allà on no ho fa, es continua amb l'historicisme²⁰. En general, el Moviment Litúrgic intenta depurar el culte cristià de les adherències que se li han anat incorporant al llarg dels segles, i té la voluntat retornar-lo a 'l'estadi d'autenticitat inicial'. Per fer-ho, el primer que cal vèncer són els costums populars d'associar l'espai sagrat amb la monumentalitat, els estils arquitectònics preconcebuts i, sobretot, eradicar la proliferació d'imatges diverses a l'interior dels temples.

Les principals idees en les quals incideix el Moviment Litúrgic es poden resumir en cinc punts: retorn a les fonts, potenciació del sentit del misteri, devolució del protagonisme del culte a Déu, primacia cultural del sacrifici de l'altar i assumpció de la celebració litúrgica²¹. Tots ells, amb una sola i doble finalitat: acostar la celebració al poble per fer-lo partícip, i eradicar les devocions privades i les veneracions individuals diverses que es practiquen. Per tant, a grans trets canvien tres coses: l'idioma passa a ser el vernacular, el celebrant es posa de cara al poble i es busca que l'òptica i l'acústica dels temples sigui la més adequada. Òbviament, totes tres qüestions propicien un canvi tipològic en la configuració arquitectònica del temple.

20. Barcelona, entre el 1878 i el 1908, per la tendència integrista dels bisbes, experimenta un cert retrocés, especialment durant els governs d'Urquinaona, Català, Morgades i Casañas. Alhora però, es reinicia un procés de catalanització i un nombros sector de l'Església treballa a favor de la renovació pastoral i cultural: es promou el I Congrés Litúrgic de Montserrat (1915), l'expansió de l'obra del Foment de Pietat Catalana i l'inici de les versions bíbliques modernes en català. L'esclat de la Guerra Civil espanyola (1936-39) interromp la vida diocesana, ja que la majoria d'esglésies i convents són cremats i saquejats, i la fi de la guerra porta cap a un procés de regressió eclesial. L'organització clandestina que havia funcionat durant la guerra és substituïda per una nova jerarquia imposada pel govern franquista que, des del 1941, assoleix el dret de presentació de bisbes. Malgrat tot, cal destacar la feina de Modrego Casaus pel fet de ser el gran promotor de la reforma en l'ordenació parroquial de Barcelona, basada en la restauració d'antigues esglésies i en l'erecció de més d'un centenar. La majoria d'elles es construeixen seguint les directius postconciliaris.

Font: Arxiu Diocesà de l'Arquebisbat de Barcelona. (Més informació de l'episodi centrat en Modrego a l'apartat 'L'equidistància parroquial a la ciutat', cap. 1).

21. FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. *El Espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos de Galicia, 2005. P. 53

Cal destacar el treball de dos personatges alemanys: el teòleg i teòric Romano Guardini, que impulsa les primeres propostes de renovació de l'espai sacre i el seu col·laborador i amic, l'arquitecte Rudolf Schwarz, un dels principals artífexs de l'aparició d'esglésies construïdes seguint els paràmetres del Moviment Modern²². Schwarz, a més a més de construir-les, teoritza sobre les formes més òptimes per dur a terme la nova litúrgia a l'interior dels temples i conclou que les més adequades són les el·líptiques, còniques, en ferradura i, en definitiva, totes aquelles formes que propicien la visibilitat, audició i socialització entre els assistents (fig.1 i 2).

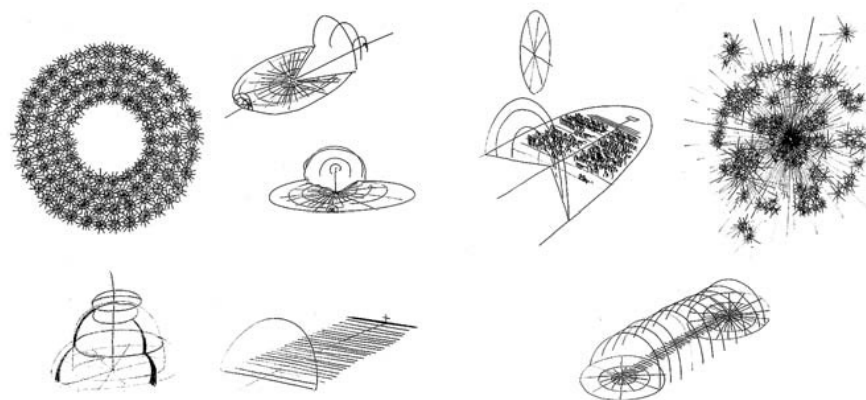
22. Si bé el primer és nascut a Itàlia i el segon a França, ambdós personatges desenvolupen la seva carrera a Alemanya.

23. Capítol I, punt 7 de la Constitució del *Sacrosantum Concilium* (1963) consultat al web vatican.va el 10.04.2015

El Moviment Litúrgic culmina al 1965, data en què es conclou el Concili Vaticà II. Per a l'arquitectura religiosa, aquesta reunió conciliar suposa el final d'un llarg període que s'havia iniciat a Trento (1545-64) i l'inici d'una nova tradició en la manera de projectar l'arquitectura religiosa. Resumint els punts més rellevants del capítol del document del *Sacrosantum Concilium* que fa referència a la construcció i adaptació d'esglésies s'extreu el següent²³:

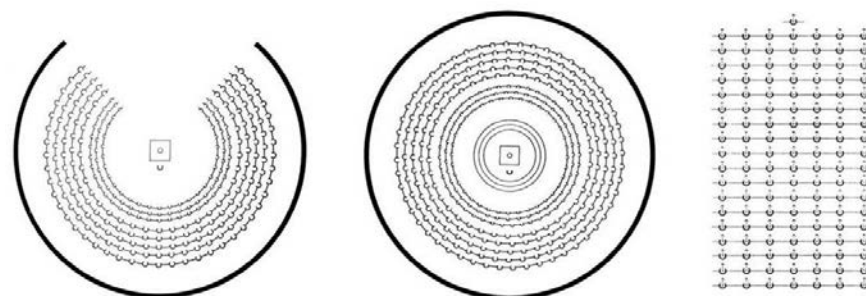
► Fig. 1 Esquemes sobre la configuració de l'espai de culte que Schwarz teoritza als anys trenta.

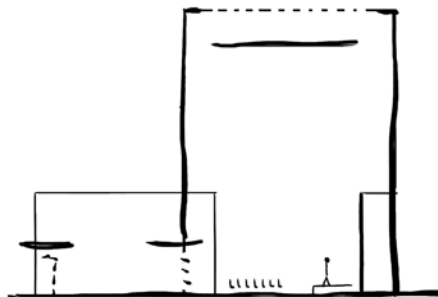
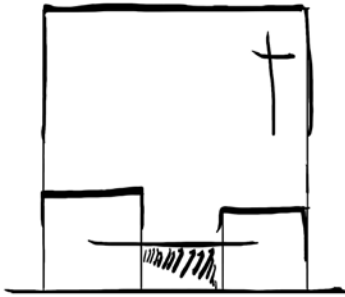
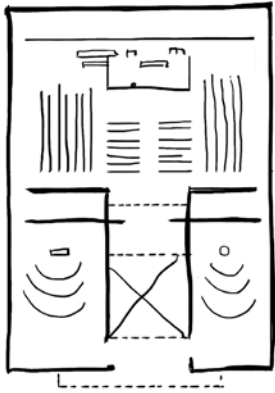
FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. *El Espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos de Galicia, 2005. P. 113

► Fig. 2 Diagrames sobre la disposició del mobiliari dins l'espai de culte: 'l'anell obert', 'l'anell tancat' i 'el camí'.

SCHWARZ, R. *Costruire la chiesa: il senso liturgico nell'architettura sacra*. Brescia: Morcelliana, 1999. P. 97, 65 i 139

◀ **Fig. 3** Proposta teòrica d'església tipus postconciliar seguint les directrius dictades pel Concili Vaticà II. Autora, 2014.

Pel que fa als 'elements fixos', l'altar major s'ha de construir separat de la paret per tal que se'l pugui envoltar i celebrar còmodament els ritus de cara al poble, ha d'ocupar un lloc central on convergeixin totes les mirades i ha de ser d'un material preferiblement robust i noble; si hi ha altars laterals, n'han de ser pocs i han d'estar convenientment separats; i el baptisteri ha d'ocupar un lloc apte per a celebracions comunitàries. Pel que fa al 'mobiliari', la seu del celebrant i la dels ministres han de ser visibles; l'ambó ha d'estar disposat de manera que pugui veure's i escoltar-se bé; l'*schola* i l'orgue s'han de situar per tal que el cor i l'organista participin de la pràctica litúrgica i els bancs dels fidels han d'estar distribuïts de manera que tots vegin i escoltin al celebrant i es propiciï un sentiment de comunitat. Finalment, pel que fa a 'l'ornamentació', la de l'altar ha de ser austera -limitant-se a la creu i als canelobres- i el sagrari ha de ser sòlid i noble, però petit per no tapar el celebrant que ara està de cara al poble. En definitiva, els tres punts focals per a la celebració del ritus romà catòlic -altar, ambó i seu- han de presidir, protagonitzar i dinamitzar l'interior sacre (fig.3).

Aquest dictamen porta cap a la construcció de temples senzills i de distribucions més expansives. A Barcelona apareixen plantes que parteixen del cercle, de l'el·lipse, del quadrat, del trapezi i del triangle, i algunes evolucionen cap a formes més complexes i irregulars. Es redueixen fins a quasi desaparèixer les capelles secundàries amb la corresponent multiplicitat d'altars i es retorna a les tres zones diferenciades de les esglésies basilicals primàries: l'atri o nàrtex per l'accés, la nau principal per l'assemblea dels fidels i el presbiteri per a les celebracions sacramentals, si bé ara ja no són espais tan diferenciats seqüencialment. Arquitectònicament parlant per tant, es tendeix cap a la simplicitat i al funcionalisme, procurant que sigui la pròpia arquitectura la que, amb els seus recursos i el seu llenguatge, configuri la forma i la imatge de l'espai sacre.

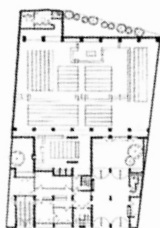
24. (Veure 'Sant Sebastià', cap. 3).

▼ **Fig. 4** A la doble pàgina següent, d'esquerra a dreta i de dalt a baix Fotografia interior i planta esquemàtica de les esglésies parroquials tipus postconciliar de Sant Sebastià, Sant Ot, Sant Paulí de Nola, Sant Jordi, Sant Jeroni, Sant Lluís Gonçaga, Sant Bernat de Claravall, Mare de Déu de la Salut, Sant Esteve, Sant Narcís, Sant Bartomeu i Sant Francesc de Pàola. Autora, 2014.

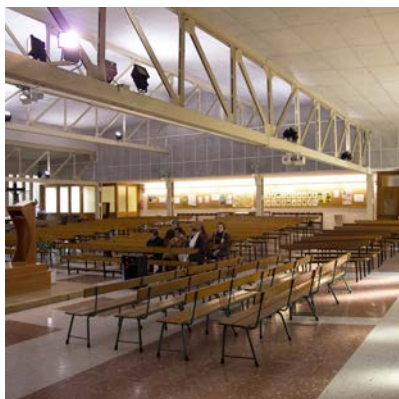
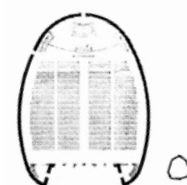
L'església parroquial de **Sant Sebastià** (1960-65, MBM) és el temple més pertinent per tipificar el tipus postconciliar a Barcelona²⁴. Altres exemples rellevants són les esglésies parroquials de **Sant Ot** (1961, Francesc Salvans i Emilio Bordoy), **Sant Paulí de Nola** (1962-70, Francesc Escudero i Claudi Carmona), **Sant Jordi** (1965, Juan A. Busquets Sindreu), **Sant Jeroni** (1966, Francesc Vayreda i Bofill), **Sant Lluís Gonçaga** (1969-82, Francesc Escudero i Ribot), **Sant Bernat de Claravall** (1973, Samuel Mañá i Fernando Bendala), **Mare de Déu de la Salut** (1973, Josep Maria Fargas Talp i Enrique Tous Carbó), **Sant Esteve** (1991, Angel Serrano Freixas i Jordi-Mateu Macià Creus), **Sant Narcís** (1996, David Barrera i Vidalot), **Sant Bartomeu** (2005, MMAR Arquitectes s.c.p) i **Sant Francesc de Pàola** (2005-2009, Guillermo Maluenda Colomer i Tomàs Ivars i Companys) (fig 4).

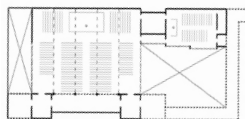
Sant Sebastià, barri del Verdum (c. Viladrosa, 96).

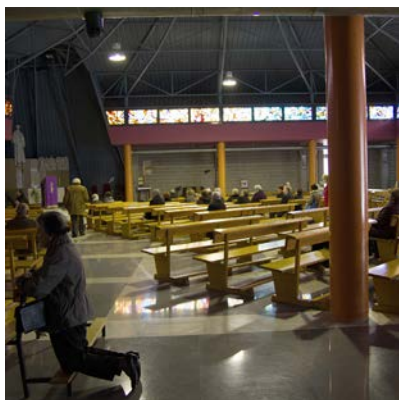
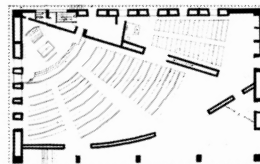
Sant Ot, barri de Sarrià (pg. Manuel Girona, 25).

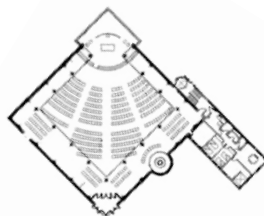
Sant Jeroni, barri de Montbau (pl. Mossèn Ferran Palau, 3).

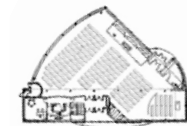
Sant Lluís Gonçaga, barri de Sant Martí de Provençals (c. Selva de Mar, 200).

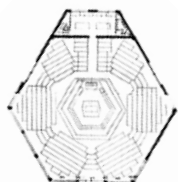
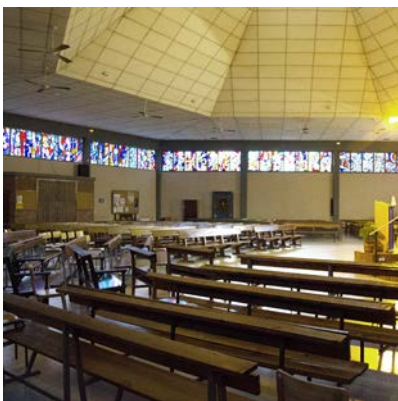

Sant Esteve, barri de Porta (av. Rio de Janeiro, 10).

Sant Narcís, barri de Canyelles (c. Antonio Machado, 14).

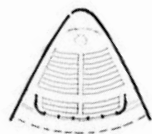

Sant Paulí de Nola, barri del Besós i el Maresme (c. Alfons el Magnànim, 125).

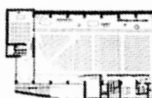
Sant Jordi, barri de Vallcarca (viaducte de Vallcarca, 7).

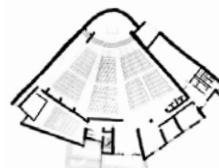
Sant Bernat de Claravall, barri de Ciutat Meridiana (c. Pedraforca, 2).

Mare de Déu de la Salut, barri de La Salut (c. Clavell 6).

Sant Bartomeu, barri de La Marina de Port (c. Mare de Déu del Port, 350).

Sant Francesc de Pàola, barri de Diagonal Mar i el Front Marítim del Poblenou (c. Ramon Turro, 324).

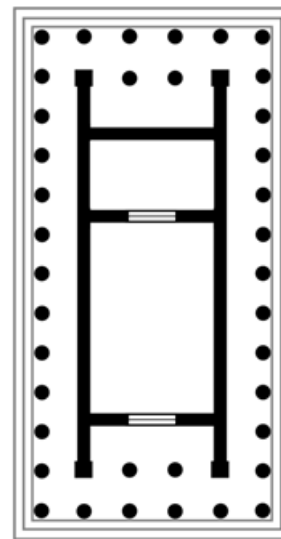
Tipus clàssic

A Barcelona, contemporàniament a les esglésies parroquials postconciliars d'aspecte fabril i d'aparença austera que s'emmirallen en l'arquitectura europea moderna, se'n construeixen unes altres que tenen l'origen en el temple clàssic pagà grecoromà.

Ja s'ha argumentat que els primers cristians usen com a lloc de culte les basíliques civils i no els temples grecoromans perquè, tipològicament, aquestes s'adapten millor a la seva litúrgia i, simbòlicament, els temples existents signifiquen la postura contrària a les noves creences. Tot i així, són les tres sales del temple (*pronaos*, *naos* i *opistòdom*) les que proporcionen el model per la planta tradicional de les esglésies cristianes (nàrtex, nau i presbiteri). Així, si les basíliques ofereixen l'essència espacial i l'estructura formal, els temples cedeixen els conceptes de direccionalitat i concatenació d'espais ja que, tot i estar inspirats en l'arcaic costum d'invocar i adorar als elements, al sol, a la pluja o al vent, ja disposen de l'altar com a taula de sacrificis i es construeixen tot expressant intencionadament la transició des del 'món secular' al 'cel eclesial', passant pel 'jardí de la terra restaurada'²⁵ (fig.1).

Durant el Renaixement, arquitectes com Filippo Brunelleschi o Leon Battista Alberti adopten el temple grecoromà pagà com a paradigma del lloc per al culte cristià i el converteixen en el tipus arquitectònic per excel·lència de l'arquitectura religiosa italiana²⁶. Des d'aleshores, amb independència de la religió, procedència i cultura de les persones i dels seus coneixements arquitectònics, històrics o artístics, l'observació d'un temple clàssic es percep com a quelcom extraordinàriament bell i s'associa a la divinitat. I és que les seves dimensions imponents i l'harmonia entre les parts i el tot i entre el buit i el ple –sobretot en el primitiu temple dòric-, atorga a aquest tipus d'edifici el qualificatiu de sagrat.

El temple primogènit grec -amb totes les seves variants segons la disposició de les columnes i la forma de la planta²⁷- descansa sobre la crepidoma, a partir de la qual s'eleva les columnes i hi descendeixen els estereòbates. A grans trets, es tracta d'una construcció arxivada amb coberta a dues aigües i orientada segons un eix d'accés est-oest.

▲ Fig. 1 Abstracció i model arquitectònic de la planta del temple pagà grecoromà. Autora, 2014.

25. McNAMARA, D. R. *Cómo leer iglesias. Una guía sobre arquitectura eclesiástica*. Madrid: H. Blume, 2012. P. 13

26. Posteriorment, Palladio prendrà el relleu a Brunelleschi i a Alberti i traslladarà aquestes regles clàssiques de composició a les viles residencials.

27. Segons Vitruvi: temple *in antis*; doblement *in antis*; *próstil*; *anfipróstil*; *dípter*; *pseudodípter*; *perípter*; *pseudoperípter*; *monópter* i *tholos*.

El temple romà, si bé és molt similar al seu antecessor, presenta algunes diferències: s'orienta en direcció sud-nord -amb l'escalinata al costat assolellat- i fa ús de la planta circular coberta amb una cúpula semiesfèrica. L'espai radial amb coberta de mitja volta s'usa en l'època grega per a les grans sales termals, però és una novetat dels romans aplicar-ho al temple. Però potser la característica que millor diferencia la intencionalitat del temple romà respecte al grec és la seva implantació. I és que si el temple grec busca la monumentalitat presentant-se aïllat i envoltat d'espai buit, el temple romà només acostuma a mostrar una façana principal, construint-se en bateria adossat a altres edificis o a les capçaleres dels fòrums²⁸. En aquest sentit doncs, es pot dir que les esglésies barcelonines urbanes que s'inspiren en el tipus del temple clàssic ho fan, concretament, en el romà.

28. ORTEGA, F. La construcción romana (II). *Revista de Edificación, RE*. 1995, núm. 19. P. 55-76

29. El nom de 'Noucentisme' apareix per primera vegada en les gloses d'Eugeni d'Ors, que n'és també el principal ideòleg. D'Ors diu que el terme 'noucentista' és un adjectiu cronològic que defineix l'època en què es troben i a més a més té el significat de 'nou' com a trencament d'una època vella i passada.

30. (Veure 'Maria Reina', cap. 3).

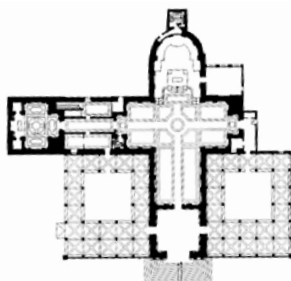
En general, aquesta estructura formal és l'ideal que persegueixen els arquitectes europeus dels segles XV i XVI en un moment de conscient i volguda ruptura amb el llenguatge arquitectònic precedent, el gòtic. A Barcelona però, cal esperar fins al Noucentisme, per tal que la ciutat disposi d'edificis amb reminiscències grecoromanes. És a inicis del segle XX, quan els arquitectes catalans que viatgen a Itàlia reproduïen a Brunelleschi, a Alberti, a Bramante, a Miquel Àngel i a Palladio i copien per tant, de retruc, l'essència de l'arquitectura dels primers temples clàssics. Enfront del romanticisme i l'exuberància de formes que representa el modernisme, els noucentistes troben en el llenguatge clàssic, un cop més, l'ordre, la claredat, l'harmonia i la racionalitat²⁹. Val a dir però, que aquesta inspiració es dona més a nivell formal per a configurar la imatge exterior de la façana i copiar-ne elements constructius concrets, que per a definir l'estructura espacial interior de l'església, on el referent pagà clàssic va en contra del desenvolupament de la litúrgia cristiana. Però si es parla d'un 'nou' tipus és perquè, amb independència de la forma en planta, hi ha una sèrie d'esglésies a Barcelona que tenen una mateixa essència que les diferencia i caracteritza.

Els temples parroquials de **Maria Reina** (1922-36, Nicolau M. Rubió i Tudurí; 1940, Raimon Duran i Reynals), **Sant Martí del Clot** (1941, Nil Tusquets), **Sant Miquel dels Sants** (1950, Antoni Fisas) o **Sants Gervasi i Protasi** (1954-60, Josep Danés i Torras i Joaquim Porqueres i Bañeres) són quatre exemples d'esglésies neoclàssiques que tenen l'arquitectura renaixentista italiana com a referent (fig.2). Totes tenen un pòrtic amb columnes clàssiques que indica la naturalesa sagrada de l'edifici eclesial i és la de Maria Reina la que representa el paradigma tipològic de les esglésies inspirades en els temples pagans romans³⁰.

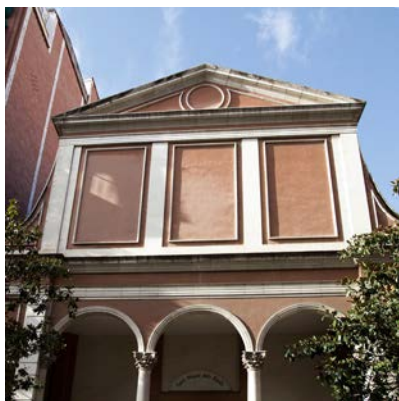
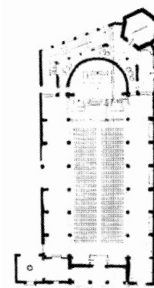
▼ **Fig. 4** A la pàgina següent, d'esquerra a dreta i de dalt a baix Fotografia exterior i planta esquemàtica de les esglésies parroquials de Maria Reina, Sant Martí del Clot, Sant Miquel dels Sants i Sant Gervasi i Protasi. Si en planta s'assimilen a basíliques i a creus gregues, l'alçat que presenten és eminentment el del temple clàssic. Autora, 2014.

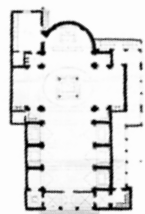
Maria Reina, barri de Pedralbes (av. Esplugues, 103).

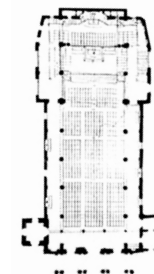
Sant Martí del Clot, barri del Clot (pl. Canonge Rodó s/n).

Sant Miquel dels Sants, barri de la Vila de Gràcia (c.. Escorial, 163).

Sants Gervasi i Protasi, barri de Sant Gervasi - La Bonanova (pl. Bonanova, 12).

Tipus camuflat

31. Les conferències, tallers i debats que sorgeixen dels diferents grups de treball que hi participen està recollit a: Diversos autors. *Conversaciones de arquitectura religiosa: Barcelona del 8 al 11 de octubre 1963*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1965.

32. Entrevista mantinguda amb Enric Comas de Mendoza l'1 de novembre del 2012. L'arquitecte jesuïta, que tant ha construït esglésies singulars -destaca la de Raïmat, premiada per la Fundació Docomomo- com esglésies en baixos d'immobles -Sant Pere Claver a Barcelona- s'inclina, en els moments actuals, per aquestes darreres, deixant per escrit:

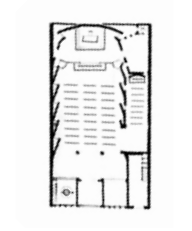
"El ejemplo de siglos pasados, en que las agujas de los campanarios perfilaban caracterizándolas, las siluetas de las ciudades y pueblos, puede inducirnos a error. Esta caracterización hoy ya no es posible, y no hemos de pensar que con ello el mundo ha perdido algo. Antes al contrario; pues ahora, abandonada toda posibilidad de imponerse por las apariencias, tantas veces cómplices de la ocultación de una interioridad vacía de contenido, a los constructores de iglesias no nos queda otro recurso para manifestar al mundo la presencia de la Iglesia, que el explotar el venero de su realidad profunda, lo que no puede dejar de producir desarrollo y eficiencia (...) El templo debe ser un edificio más entre los circundantes, en su lenguaje, en la discreción de sus masas, en el empleo de las estructuras y de los materiales. Su carácter diferencial, vigoroso y profundo, estará en la irradiación espiritual, fruto de la fidelidad al mensaje que trae, a la función litúrgica que llena."
COMAS, E. *Arquitectura religiosa*. *Arquitectura* 63. 1963, P. 163-167

La postura diametralment oposada entre els que defensen la construcció d'esglésies senzilles i austeres que segueixin les directrius postconciliars i els que, per contra, s'inspiren en l'arquitectura històrica, ornamentada i més associada des de sempre a la imatge de l'edifici sagrat, porta a una discussió amb defensors i detractors d'ambdues línies, tant entre tècnics com entre eclesials. Prova d'això és l'esmentat congrés que es celebra a la seu de Barcelona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya a l'any 1963 amb el títol *Conversaciones de Arquitectura Religiosa*³¹. I és que a la segona meitat del segle passat, en un moment on es produeix la convivència d'esglésies parroquials de diverses èpoques i dels estils més variats, apareix amb força el debat de quin ha de ser el paper dels nous edificis sacres que es construeixin a la ciutat i com ha de ser la seva imatge. Però no es tracta només d'una elecció a nivell epitelial, sinó que el rerefons amaga molta més complexitat. Alguns s'aferrin a la idea que la peça de l'església ha de continuar sent monumental, configurant una fita recognoscible a nivell urbà i un referent arquitectònic que ressalti d'entre el teixit comú que configura la ciutat. Altres, en canvi, assegurin que les esglésies de la nova societat ja no han de perfilar més les siluetes dels barris com succeïa en el passat i que s'ha d'apostar per edificis sacres completament camuflats. Enric Comas de Mendoza, arquitecte i sacerdot, és d'aquesta segona opinió i és un acèrrim defensor d'un nou tipus de temples que cal passar a considerar: els que s'implanten discretament a les plantes baixes d'immobles residencials³².

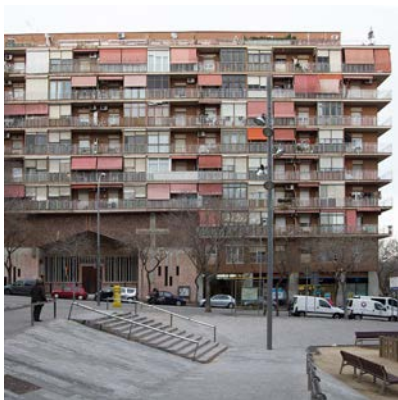
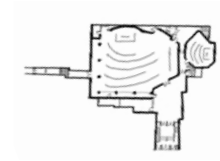
Lluny dels temples amb referents clàssics o historicistes, però també de les esglésies fabrils que segueixen els postulats moderns -dos tipus que poden presentar-se com a antagònics, però que tenen el denominador comú de voler ser un edifici singular a la ciutat- a les darreres dècades apareixen a Barcelona un seguit d'esglésies parroquials que, més o menys tímidament, es col·loquen a les plantes baixes d'edificis d'habitatges qualsevol. **Sant Oleguer Bisbe** al barri del Fort Pienc (1958, Manel Puig Janer), **Sant Joan de Mata** a Sant Andreu (1972, Mario Saltor i Luis Casamor) o **Sant Pere Claver** al barri del Poble Sec (1983, Enric Comas de Mendoza) són tres bons exemples per representar aquest grup d'esglésies barcelonines entre mitgeres i amb habitatges al seu damunt, que han de fer ús del decorat simbòlic i de la iconografia religiosa en cas de voler anunciar públicament la seva activitat (fig.1).

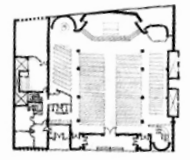
Sant Oleguer Bisbe, barri del Fort Pienc (c. Nàpols 133).

Sant Pere Claver, barri del Poble Sec (c. Paludàries, 23).

Sant Joan de Mata, barri de Sant Andreu (pl. Mossèn Clapés, 18).

Cinc temples més es poden afegir a la col·lecció de parròquies estrictament construïdes als baixos d'un edifici residencial: **Sant Joan d'Àvila** al barri de la Verneda i la Pau (1970, Luis Gimeno Rovira), **Sant Salvador d'Horta** al Poble Sec (1990, Jordi Vilardaga i Roig), **Sant Marc** al barri de Vallbona (1995, Jesús González), **Santa Maria Magdalena** a les Roquetes (1998, David Barrera i Vidalot i Jordi Vidal) i **Sant Domènec Guzmán** entre els barris de Sant Antoni i el Poble Sec (2005, Ricard Gómez Cano).

Totes aquestes esglésies estan albergades a la planta baixa dels edificis comuns que formen el teixit genèric de la ciutat. A peu de carrer s'hi ubica el temple amb les mínimes dependències auxiliars i, a les cotes superiors, s'hi alberga el despatx i la casa parroquial, els usos socials diversos i els habitatges independents o lligats de l'església, segons el que prèviament s'hagi acordat. Aquesta manera d'operar s'ha donat en aquelles ocasions en què el Bisbat té en possessió els solars, però no els recursos econòmics disponibles per poder edificar els temples. Així, s'acorden permutes amb l'Ajuntament o amb promotors privats que, a canvi del solar, sufraguen la construcció de l'edifici i cedeixen certes dependències a l'estament eclesial.

Analitzant tots els casos citats, i sense entrar a valorar si aquest hauria de ser el model religiós actual, ni els avantatges o inconvenients que pot aportar la pluralitat d'usos sobre un mateix solar, es tracta d'un nou tipus de temples als quals s'ha de tenir certa sensibilitat a l'hora de projectar. Les imatges annexes mostren com els tres exemples primerament citats, saben compatibilitzar les dues funcions de requeriments estructurals i espacials tan diferents. Però certament n'apareixen altres on, per avarícia del constructor, poca traça de l'arquitecte, o desconeixença de què albergaran els locals batejats inicialment de 'comercials', es supedita la planta baixa a l'estructura de les plantes superiors, i en conseqüència apareixen pilars i jàsseres despenjades al mig de l'espai finalment destinat a l'ús sagrat.

Per això, una estratègia força intel·ligent, a mig camí entre ocupar estrictament els baixos del bloc residencial i construir el temple aïllat i autònom en una parcel·la a part, és la que proposa l'església citada de Sant Oleguer Bisbe a la primera fila de la imatge annexa. Les parròquies de **Sant Cristòfol** al barri de la Marina de Port, la de **Sant Ignasi de Loiola** al de la Sagrada Família i la de **Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist** al barri de Sant Antoni també segueixen la mateixa estratègia. I és que aquests quatre temples, malgrat estar projectats i construïts amb el conjunt residencial, experimenten un desplaçament en planta. D'aquesta manera, tot i que se superposen en algunes zones, les esglésies ocupen una superfície lleugerament

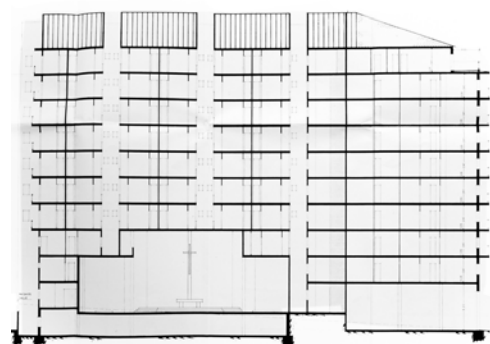
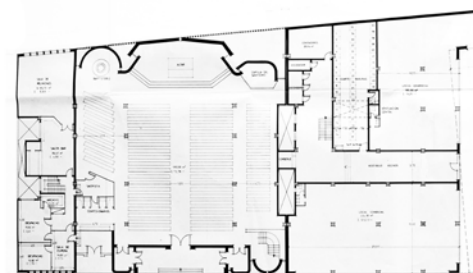
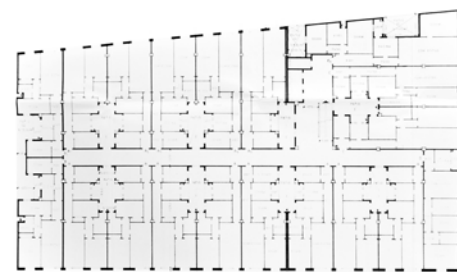
◀ **Fig. 1** Fotografies exteriors i interiors i plantes esquemàtiques de les esglésies parroquials camuflades en plantes baixes de blocs residencials de Sant Oleguer Bisbe, Sant Pere Claver i Sant Joan de Mata. Autora, 2014.

diferent, aconseguint, allà on no tenen habitatges a sobre, els avantatges constructius, compositius i lumínics de l'edifici aïllat que precisa de majors llums estructurals i de més alçada lliure. Tot i així, no sempre s'aprofita, com s'observa en l'exemple de la parròquia de **Verge de Natzaret**, que malgrat no tenir habitatges a sobre, segueix la mateixa lògica estructural de tot el bloc residencial ([fitxa 117-8E](#)).

Però deixant de banda aquests casos particulars, de tots els temples que per requisits del projecte o de l'espai disponible el temple col·locat en planta baixa s'ha de cenyir a la projecció de la construcció residencial superior, l'església parroquial de Sant Joan de Mata és la que configura l'exemple més paradigmàtic d'aquest nou tipus religiós. Els arquitectes Mario Saltor i Luis Casamor projecten, a l'any 1972, un edifici que sap com maclar correctament les funcions residencials i eclesials per tal de donar a cada una la dimensió espacial que requereix. Probablement s'hagués pogut resoldre amb altres solucions estructurals que no passessin per recórrer als estintolaments, però la intenció és valenta, agosarada i clara, tant en planta com en secció i alçat ([fig.2](#)).

En qualsevol dels casos, així com també succeeix en aquells on, tot i ser l'immoble sencer propietat de l'església i no haver d'optar per una façana domèstica, l'aparença exterior és molt semblant a la dels immobles veïns, pràcticament sempre es dona una relació directament proporcional entre el camuflatge del tipus sacre i la presència del decorat simbòlic. Així, sovint apareixen en façana grans creus, escultures de motius religiosos lligats amb l'advocació o tipografies ben visibles amb el nom del temple ([fig.3](#)).

I és que l'edifici religiós, com tot edifici públic amb intenció d'arribar a un ampli ventall de la societat, té vocació de ser singular. I si aquest objectiu no s'aconsegueix des de la imatge formal associada a la pròpia arquitectura, es resol amb l'ajuda de la iconografia. Una església sembla ser doncs, encara avui en dia i per a una àmplia majoria, un monument arquitectònic singular concebut per destacar entre la resta d'edificis que configuren el teixit urbà genèric de la ciutat.

◀ Fig. 2 Plànols del bloc residencial on està ubicada l'església parroquial de Sant Joan de Mata, a l'extrem nord del barri de Sant Andreu. AMC.

▶ Fig. 3 Detalls de la simbologia que apareix en alguns dels temples parroquials de Barcelona sense la qual, d'entrada, no se sabria que s'està davant d'un edifici sagrat. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Sant Cebrià (c. Arenys, 65), Sant Jordi (viaducte de Vallcarca, 7), Esperit Sant (c. Travessera de Gràcia, 401), Sant Bartomeu (c. Mare de Déu del Port, 350), Sant Cristòfol (pl. de Sant Cristòfol, 16), Mare de Déu de la Salut (c. Clavell, 6), Verge de Natzaret (c. Juan de Mena, 29), Sant Marc (c. Torrent Tapioles, 18), Sant Francesc de Pàola (c. Ramon Turró, 324), Sant Ignasi de Loiola (c. Provença, 544), Santa Maria Magdalena (c. Llopis, 9), Sant Narcís (c. Antonio Machado, 14), Sant Joan de la Creu (av. Vallvidrera, 75), Santa Eulàlia de Vilapicina (pg. Fabra i Puig, 260) i Maria Mitjançera de totes les Gràcies (c. Entença, 198). Autora, 2014.

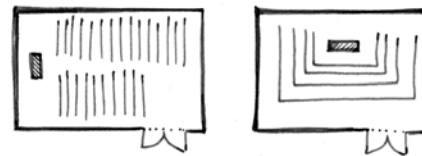
Sant Sebastià

L'església parroquial de **Sant Sebastià**, al barri del Verdum del districte de Nou Barris, és molt pertinent per estudiar el canvi de paradigma que suposa el Concili Vaticà II en l'essència espacial de les construccions eclesials. Aquest temple configura un bon exemple per explicar un nou tipus d'església que, a Barcelona, comença a aparèixer pels volts dels anys seixanta del segle passat: la de tipus postconciliar³³.

Quan s'aprova el Concili Vaticà II (1965) l'església de Sant Sebastià encara està en fase de projecte. Mantenint les idees principals, que ja són força afins a la reforma litúrgica dictada pel fet de tractar-se d'un temple modern i contingut, els arquitectes s'hi acaben d'adaptar i es cenyeixen, fins on els és possible, al capítol del *Sacrosanctum Concilium* que fa referència a la construcció d'esglésies³⁴. Deixant el continent intacte, giren la posició de l'altar 90° i el traslladen d'un extrem al centre de la nau³⁵. Amb aquest simple canvi es transforma totalment la jerarquia de l'espai, els bancs es poden disposar en forma de 'U' al voltant de l'altar i s'aconsegueix una concepció espacial general més apaïxada i democràtica per contra de la distribució inicial que és més llarga i direccional (fig.1). Aquesta decisió és la que porta a l'alteració de la cota del terra de la nau, construint-lo esgraonat a mode d'amfiteatre. L'altar es col·loca al punt més baix i central, dignificat per un podi que l'eleva, i propicia que totes les mirades convergeixin vers la posició del celebrant. Josep Mª Martorell, Oriol Bohigas i David Mackay, fundadors de l'estudi MBM, són els autors d'aquesta església barcelonina que és un tot un referent a nivell internacional del tipus postconciliar des que es finalitza a l'any 1968 al carrer Viladrosa del barri del Verdum³⁶.

El temple de Sant Sebastià és pioner i modern, però alhora senzill i auster. Tot el conjunt està construït honestament sense revestir, amb murs d'obra vista, bigues d'acer, jàsseres de formigó, voltes a la catalana i fusteries de fusta massissa, combinant a la perfecció la tradició amb la innovació. Des del seu l'interior es percep una transversalitat de l'espai molt marcada, ja que es llegeix el volum del temple com un sol espai rectangular cobert per una estructura espacial de malla metàl·lica que, a banda de permetre cobrir grans llums, dota d'una plàstica molt efectista al pla superior de l'església.

La planta de la nau –així com la de tot el solar que alberga l'atri d'entrada i les dependències parroquials- té la forma d'un rectangle oblic. Els costats més curts del temple -o els llargs si s'agafa la totalitat de l'emplaçament- cor-

33. S'analitza aquesta església per completar la col·lecció d'arquetipus que van apareixent transversalment al llarg del discurs. Al primer capítol, l'església de Santa Maria de Sants no és només un bon exemple de temple fundacional que dona lloc a la urbanització d'un barri, sinó que també configura el paradigma del tipus basilical. Al segon capítol, la basílica de la Mare de Déu de la Mercè s'usa per explicar la revalorització d'un temple quan veu aparèixer una plaça al seu davant, però alhora representa l'església barcelonina més tridentina. A continuació que es reflexionarà sobre quins són els elements compositius del tipus sacre, s'analitzarà l'església de Maria Reina que s'emmiralla en el temple clàssic pagà. Sant Sebastià, que podria usar-se, com Sant Medir, per exemplificar el paper de la peça del temple per consolidar un nou barri ja format o per reflexionar sobre les esglésies d'urgència, és també l'exemple eclesial postconciliar per excel·lència.

34. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus postconciliar', cap. 3).

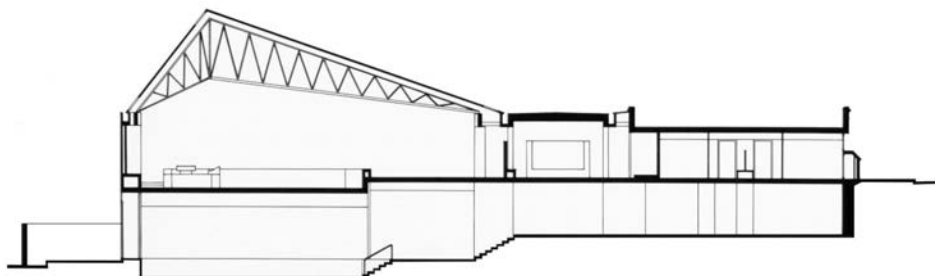
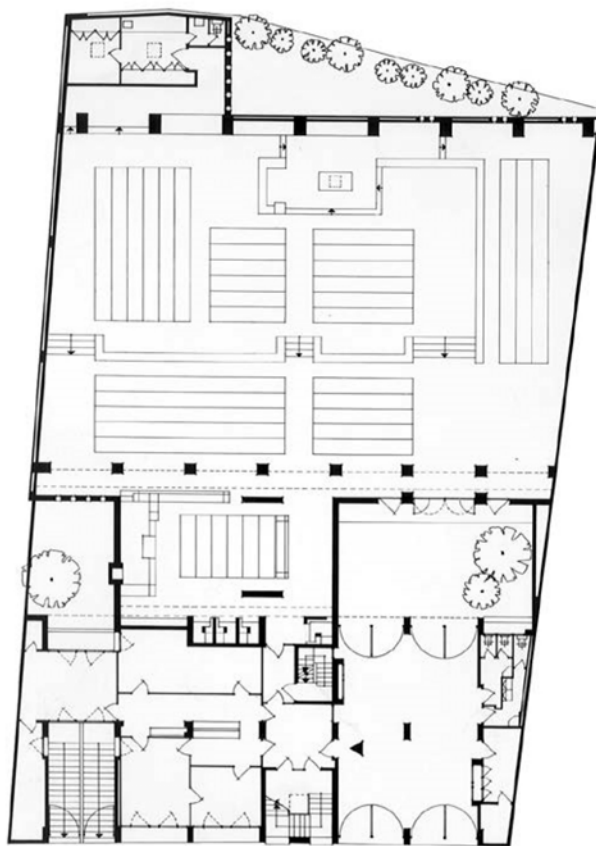
35. CUADRENCH, J. *Sant Sebastià de Verdum. Mig segle d'una parròquia de barri. 1958-2008*. Barcelona: Tecfa Group, 2008. P. 79

36. Josep Mª Martorell (Barcelona, 1925), Oriol Bohigas (Barcelona, 1925) i David Mackay (Eastbourne, Sussex, 1933 – Barcelona, 2014).

◀ **Fig. 1** Croquis de la disposició del mobiliari a l'interior del projecte del temple de Sant Sebastià abans i després del Concili Vaticà II. Autora, 2014.

▶ **Fig. 2** Planta i secció de la proposta definitiva que fan MBM per a l'església parroquial de Sant Sebastià al barri del Verdum del districte de Nou Barris de Barcelona, construïda a l'interior d'illa del carrer Viladrosa, 96.
GÓMEZ, R. La construcción de templos parroquiales en Barcelona entre 1952 y 2000. Tesis Doctoral, UPC, Departament de Construccions Arquitectòniques, 2012. Annex, fitxa 18.

responen a les parets mitgeres i, els oposats, són contigus o bé a patis o bé als cossos annexos amb estructura independent de la capella menor de diari i les dependències parroquials. El conjunt aprofita el desnivell que té el solar en direcció mar per col·locar unes sales per a activitats diverses sota la planta del temple. D'aquesta manera, la construcció es llegeix en dos nivells: un superior per a les celebracions litúrgiques i un altre inferior per a les festes populars i cíviques del barri (fig.2).

0 1 5 10 m.

A diferència de molts edificis religiosos contemporanis, aquest temple queda banyat per una llum atractivament tènue i controlada que li dona un aire d'espiritualitat i un ambient poètic intencionadament buscat. Un *lluernari* corregut resseguint el carener i un altre fent la volta a tot el perímetre de la coberta, juntament amb uns vitralls darrera l'altar i unes obertures als dos punts on hi ha patis, són els elements encarregats de filtrar la llum natural fins a l'interior del temple (fig.3).

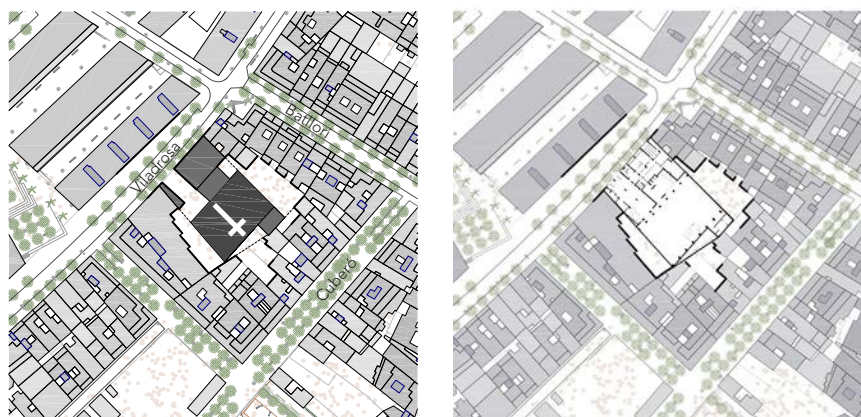
L'església parroquial de Sant Sebastià es construeix en un interior d'illa del carrer Viladrosa (fig.4). Per la seva col·locació passa desapercibuda, situació que s'accentua per un ús no gaire explícit de la simbologia religiosa. I és que en aquest temple s'elimina gairebé tota la imatgeria simbòlica tradicional en pro d'un espai nu i auster, que fa que sigui la comunitat reunida la que protagonitzi i acabi de completar l'interior sacre. Només una petita creu forjada a la part superior de la reixa d'entrada, pintada de granat com tota ella, indica tímidament l'ús que es du a terme a l'interior. L'accés es fa a través d'un pati construït amb pòrtics de formigó armat, maó i acer, els mateixos materials usats per la construcció del temple (fig.5). En realitat, sobre aquesta retícula i sobre la planta baixa de les dependències parroquials que fan façana al carrer, hi havia projectades tres plantes més. Inicialment, no es van poder aixecar per falta de recursos econòmics. Actualment, que hi ha un acord de permuta entre l'Arquebisbat i l'Ajuntament per combinar espais per activitats parroquials amb d'altres d'acollida per a la gent sense sostre, són els veïns del barri els que fan pressió perquè no s'acabi. Tal com deixa per escrit Josep Mª Martorell en el llibre que s'edita en motiu del cinquantenari de la parròquia: *“És una llàstima que ara que tot l'antic barri de les ‘Vivendes del Governador’ s'està dignificant, sigui la pressió veïnal la que*

▲ Fig. 3 Fotografia interior mirant cap a l'altar de l'església de Sant Sebastià. Autora, 2014.

▶ Fig. 4 Implantació urbana de Sebastià al carrer Viladrosa, 96, al barri del Verdum. Autora, 2014.

▼ Fig. 5 Fotografia del pati d'entrada de Sant Sebastià del Verdum. Autora, 2014.

5 25

37. CUADRENCH, J. *Sant Sebastià de Verdum. Mig segle d'una parròquia de barri. 1958-2008*. Barcelona: Tecfa Group, 2008. P. 85

38. La vinya és l'única planta que es pot conrear sense dificultats en aquest territori, ja que tolera bé el pendent tan accentuat que hi ha a la falda septentrional de Collserola. Sense restes de masies documentades, les úniques construccions que s'hi al·len fins entrats els anys 20 del segle passat són precisament les 'barraques de vinya', denominació atribuïda a uns senzills coberts de fusta per guardar els estris de conreu.

eviti dues coses: oferir un servei social i acabar un tros de ciutat –un tram de façana del carrer Viladrosa-, tapant unes mitgeres amb la construcció dels pisos que falten a la parròquia des dels anys seixanta”³⁷.

I és que la història d'aquesta parròquia va molt vinculada a la del barri del Verdum, avui un territori densament poblat al centre geomètric del districte de Nou Barris dins dels límits municipals de Barcelona, però fins a inicis del segle passat, un espai completament inhabitat format només per boscos i vinyars³⁸. És a partir del 1917 que, com a conseqüència de les onades immigratòries que pateix la ciutat, comencen a habitar-se les barraques de vinya i a construir-se'n de noves i, en el marc de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929, apareix la primera població espontània d'aquesta zona (fig.6).

► **Fig. 6** Fotografia aèria del barri del Verdum a mitjans del segle passat quan ja s'hi han construït les 'Cases del Governador' i les de l'OSH.
Autora, 2014. Base: Foto-plànols de ciutats catalanes (1945-1966) ICC.

La celebració del Congrés Eucarístic Internacional a l'any 1952, suposa un punt d'inflexió per a l'incipient barri. L'efemèride té com a escenari principal la plaça de Pius XII, al final de l'avinguda Diagonal que, en aquest moment, està ocupada per barraquistes. Per a treure'ls de l'emplaçament on s'ha previst fer la cloenda del multitudinari acte, l'aleshores governador civil de Barcelona, Felipe Acedo Colunga, fa construir uns blocs residencials entre els barris de la Prosperitat i les Roquetes, a tocar de les barraques de vinya. El miler d'habitatges que s'ha projectat ocupa el perímetre delimitat pels carrers Viladrosa, Joaquim Valls, Seixanta Metres (avui via Favència) i de la Fuente de Cañellas (actualment, Almansa). Aquestes construccions, que es coneixen com a 'Cases del Governador', es prometen com a provisionals, sense dotar-les per aquest motiu ni d'aigua corrent –els habitatges tenen cisternes a la coberta i hi ha safarejos públics al carrer– ni de les mínimes peces sanitàries. Són construccions fràgils i de la més extrema precarietat en els materials emprats i els sistemes constructius escollits (fig.7). Tot i així, i tal i com es veia a venir, acaben per romandre dempeus gairebé cinquanta anys, oferint una trista imatge de provisionalitat permanent i de barraquisme apilat en vertical.

El projecte dels habitatges costejat pel govern contempla tres fases per a donar cabuda tant als barraquistes reallotjats com al gran nombre d'immigrants que arriben incessantment a la ciutat. Finalment, només se'n fan càrrec de la primera –que els propis veïns anomenen amb burla 'cases de paper'– cedint la resta de terrenys a l' 'Obra Sindical del Hogar' (OSH) perquè completi, a banda i banda de la via Favència, els solars més occidentals del conjunt (fig.8). Així neix el barri del Verdum.

Contemporàniament i per iniciativa privada es construeix el barri del Congrés en uns terrenys de Sant Andreu. En aquest cas, els arquitectes del pla tenen l'encert i l'astúcia de dissenyar un espai urbà jerarquitzat i arrelat a les traces existents al territori, fet que propicia, des del projecte, la complexitat entre els usos i els edificis. L'eix central, el carrer Felip II, s'emmotlla a la directriu nord-oest - sud-est de la traça de Cerdà i queda singularitzat per una gran plaça presidida per l'església parroquial de **Sant Pius X**, element que articula tot el conjunt. Malauradament però, això no succeeix al barri del Verdum, i es configura com un polígon petit de densitat molt elevada on s'hi repeteix un únic model de bloc habitacional de planta baixa i tres pisos, amb 12 habitatges d'entre 20 i 50m² per replà i amb un únic accés i passadís. En realitat, en aquest polígon tot sembla estar deixat al criteri de l'arbitrarietat, ja que ni el bloc es disposa ben orientat, ni l'espai buit que es crea funciona com a plaça, ni l'edificació perimetral solidifica les cantonades per tancar el conjunt³⁹. Amb la finalització del pla a càrrec de l'OSH la situació no millora, sinó que encara s'evidencia més la disposició conflictiva dels habitatges. Paral·lelament i sense cap mena de control per part de les administracions públiques, es construeix una barriada al peu del turó de les Roquetes, la qual, juntament amb les Cases del Governador, els blocs de l'OSH i les primeres construccions del Xarlot, conformen administrativament el barri del Verdum que, a mitjans dels anys 60, ja té 50.000 habitants repartits entre unes 10.000 famílies. La majoria són immigrants procedents d'Andalusia i Galícia i tenen poder adquisitiu molt reduït. Pràcticament tots els membres que estan en edat de treballar -i en aquests moments els infants s'incorporen al món laboral a l'edat de 12 anys- són obrers especialitzats en el ram industrial i de la construcció⁴⁰. És en aquest context que es comença a construir l'església parroquial definitiva de Sant Sebastià. Es situa al carrer Viladrosa 96, extrem sud-est del barri fundacional, i s'alça en un interior d'illa, tal i com ho fan la majoria de magatzems i locals que es construeixen al seu voltant.

39. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. 9a. lliçó.

40. Dades extretes dels reculls generals publicats al bloc de l'Arxiu Històric de Roquetes - Nou Barris.

◀ **Fig. 7 i 8** D'esquerra a dreta Les Cases del Governador al voltant de la plaça llavors batejada amb el nom de Pare Lluís Artigues i les primeres construccions de l' 'Obra Sindical del Hogar'. Web del Centre d'Estudis Populars i Arxiu Històric de Roquetes-Nou Barris arxiuhistoric.blogspot.com.es el 17.04.2015

Tanmateix, la construcció d'aquesta església moderna d'aparença fabril té un clar precedent que serveix d'assaig: l'església provisional que els mateixos Bohigas i Martorell -aleshores molt joves i recentment titulats- projecten a l'any 1958 per als primers veïns del barri. Aquest primer temple, situat a la intersecció entre l'actual via Favència i el carrer de l'Artesania a l'oest de l'agrupació, s'acaba al 1959 i és una de les primeres construccions de caràcter públic i social de la zona. En realitat però, la parròquia com a entitat espiritual ja havia començat a funcionar un any abans en un antic bar i sala de ball i moltes de les misses dominicals i les de més aflluència s'havien celebrat al bell mig del carrer. I és que els actes religiosos del barri del Verdum,

com succeeix en altres casos on es funda la parròquia abans que el temple, comencen a realitzar-se a l'aire lliure, sense cap edifici que els faci de sostre, ocupant els espais lliures adjacents a les mitgeres. Aquestes, a mode d'auster però eficient teló de fons, fan de pla per recolzar la taula de l'altar, recullen l'espai i delimiten les visuals en la direcció de les mirades dels assistents, veïns del barri que porten les seves pròpies cadires de casa per poder seure (fig.9, 10 i 11). Aquesta situació d'emergència i de provisionalitat recorda el vertader significat del mot *ecclesia*, que prové del grec i etimològicament vol dir assemblea, fent referència a l'acció de la reunió i no a l'edifici en si, prioritzant més, per tant, l'ús i la funció que l'edifici protector.

Ja s'ha vist en altres ocasions, i aquest cas no n'és l'excepció, que les parròquies dels barris perifèrics i més marginals tenen un paper que va molt més enllà del de donar servei espiritual a la comunitat. Les esglésies dels nous nuclis creats amb una barreja social conflictiva i una precarietat total de mitjans, han d'articular socialment i urbanística un barri que ha nascut de manera sobtada. Així, Sant Sebastià es converteix en el centre cívic on, a més a més de la peça de l'església, hi ha una llar d'infants, un esplai per a nens i joves, un centre de formació d'adults, un dispensari mèdic, un cinema de barri i un camp de futbol⁴¹.

A més a més, l'església provisional de Sant Sebastià representa la construcció eclesial que resumeix la conjuntura dels canvis que es succeeixen en diferents àmbits durant aquests anys. Per una banda, hi ha el ressò constant de la precarietat i la urgència social dels veïns que viuen en aquests últims barris creats. Per l'altra, s'estan donant un seguit de canvis litúrgics dictats des del Vaticà que fan canviar la fisonomia dels temples i la manera d'usar-se. Finalment, són uns anys d'afirmació d'una nova arquitectura moderna a Catalunya que, superat el tancament i la repressió franquista que pateix el país durant els primers anys de la postguerra, comença a veure el reconeixement i pot aflorar amb marca pròpia. Per tant, és precisament en el moment que es conjuguen unes inquietuds socials, religioses i arquitectòniques favorables que es construeix l'església provisional de Sant Sebastià al barri del Verdum i es dona resposta a totes elles alhora⁴².

El projecte definitiu de l'església provisional –que té dues propostes prèvies– està compost de dos cossos rectangulars, el més gran dels quals allotja el temple i l'altre la sagristia i dos despatxos parroquials. Estan units per un pas de vidre tancat per unes gelosies de peces de formigó prefabricades. La nau del temple és rectangular, lleugera, diàfana i està construïda amb materials prefabricats. Les dependències parroquials, per oposició, estan materi-

▲ Fig. 9, 10 i 11 D'esquerra a dreta i de dalt a baix Fotografies d'actes religiosos celebrats a l'aire lliure amb les façanes del edificis de decorat. Una taula fa les funcions d'altar d'urgència i els veïns porten les seves pròpies cadires per seure. 9 i 10: Arxiu Parroquial de Sant Sebastià. 11: LOIS, S. Una església d'urgència. La construcció del passat imperfecte de la perifèria de Barcelona. Tesina de Màster, Universitat Ramon Llull, 2014. P. 30

41. Una altra església parroquial que re-trata aquesta situació és la de Sant Medir, analitzada al primer capítol.

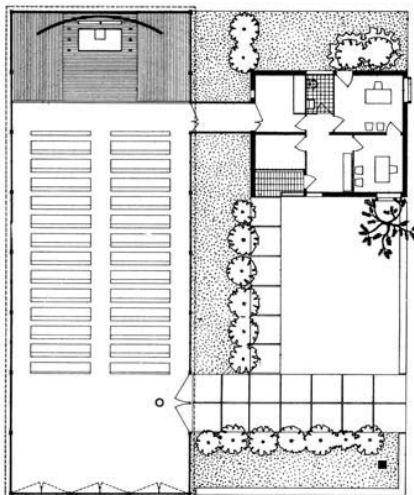
42. La tesina final de màster de Sergi Lois explora amb profunditat aquest moment de la història de la ciutat i estudia l'evolució de l'església provisional de Sant Sebastià del Verdum. LOIS, S. Una església d'urgència. La construcció del passat imperfecte de la perifèria de Barcelona. Tesina de Màster, Universitat Ramon Llull, 2014.

43. En motiu de la construcció d'aquest temple es reflexiona a nivell municipal sobre la idoneïtat de les construccions religioses provisionals. Els que hi estan a favor exalten els avantatges de tenir ràpidament un lloc de culte. Els que hi estan en contra és perquè creuen que, construir-ne, allarga el procés de consolidació d'un equipament parroquial complet. Aquests darrers proposen l'alternativa de la construcció per fases. D'aquesta manera, es comença per un semisoterrani que funcioni com a capella i sala polivalent mentre es van aixecant la resta d'espais. En qualsevol cas, per a la parròquia de Sant Sebastià s'aposta per una construcció provisional i, gràcies a aquesta decisió, el barri del Verdum acaba tenint en la seva història dos dels temples més avançats de l'època.

▼ Fig. 12 i 13 D'esquerra a dreta Planta de l'església provisional del Verdum i exterior del temple fotografiat per Català-Roca. FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. *El Espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos de Galicia, 2005. P. 578

alitzades en un volum menor, però massís i pesat, amb parets de totxana arrebossades i pintades a la cal. Una gran creu de quatre braços de formigó presideix l'accés i acaba de compondre i simbolitzar el conjunt parroquial provisional (fig.12).

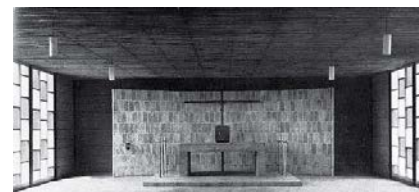
Tot el complex està modulats sobre una retícula isòtropa de metre i mig per metre i mig i la nau de l'església es construeix amb materials prefabricats en el ràpid període de tres mesos. La seva estructura és de fusta, la coberta, a dues aigües, de fibrociment i els tancaments són a base de plafons lleugers prefabricats amb encenalls de fusta i ciment muntats en sec. Pel que fa als paviments són de rajola mecànica i, el cel ras, de llistons de fusta. El presbiteri es construeix amb un entarimat de fusta aixecat sobre el terra de la nau, un parament corb de maó a mode de retaule i un altar de formigó vist. Del mateix material petri i pesat és la pila baptismal i la gran creu de quatre braços que significa el conjunt. I és que la lleugeresa del barracó del temple contrasta amb el volum de les dependències parroquials i amb els elements de culte característics de l'església, entre els quals hi destaca, per la seva força plàstica i la verticalitat escultòrica, la creu de formigó, que, exempta, esdevé el símbol que perdura a la memòria del barri⁴³ (fig.13).

L'església provisional de Sant Sebastià i, en la mateixa línia encara que amb un augment de complexitat, la definitiva, són dues vertaderes lliçons de funcionalitat, economia, austeritat i modernitat, i exemplifiquen, a més a més quan es miren plegades, el canvi de paradigma que suposa la nova litúrgia per al tipus eclesial (fig.14 i 15). En realitat, Oriol Bohigas i Josep Martorell en la primera ocasió i la tríada completa Martorell-Bohigas-Mackay en la segona, proposen dues construccions de mínims molt dignes tal i com ells entenen que hauria de ser tot edifici sacre. I és que per a aquests arquitectes, i parafrasejant les paraules que Oriol Bohigas diu en la tercera jornada de les *Conversaciones de arquitectura religiosa* de l'any 1963, un temple és, per sobre de tot, una bona obra d'arquitectura qualsevol; un edifici que valora les lleis tectòniques, constructives, econòmiques, programàtiques i temporals de la disciplina, que les optimitza a través de l'ofici i les sublima mitjançant la poesia. Per això, el que cal és que sigui un bon arquitecte ben arrelat al seu moment qui construeixi un temple. Perquè els problemes de l'arquitectura eclesiàstica, seguint amb la idea i les paraules de Bohigas, són exactament els mateixos que els de qualsevol obra d'arquitectura i no val la pena fer-hi tantes diferències⁴⁴.

En qualsevol cas, aquest tipus d'esglésies que apareixen pels volts dels anys 60 del segle passat als barris més perifèrics de la ciutat tenen l'oportunitat de respondre a dues necessitats de l'època. Per una banda, al requeriment de construir els temples pel mínim cost i en un temps el màxim de breu i, per l'altra, d'adequar-se al model de l'arquitectura neutra, crua, noble i sincera que reclama el concili. Per tant, és a causa de la necessitat de disposar urgentment de llocs de culte i que els gustos estilístics postconciliars no estan tan allunyats dels del Moviment Modern que tota una generació de joves arquitectes poden traslladar l'arquitectura racionalista d'avantguarda a les construccions sàcres de la ciutat de Barcelona.

En el cas de l'església de Sant Sebastià del Verdum, l'estudi MBM experimenta per partida doble, fent primer un pavelló prefabricat provisional i construint després una innovadora església definitiva. Els veïns, tot i que inicialment es mostren escèptics per l'estètica que totes dues construccions tenen, caben per acceptar-les, probablement influïts i educats en el gust arquitectònic, no tan sols pel fet d'anar-les veient reiteradament, sinó també per les nombroses visites de cultes personalitats que reben, que van expressament a visitar-les i a elogiar-les. Sant Sebastià representa així un exemple paradigmàtic per explicar l'evolució de la mentalitat de la societat i el canvi que suposa el Concili Vaticà II en la construcció del tipus sacre.

▲ Fig. 14 i 15 De dalt a baix Interiors del temple provisional de Sant Sebastià i definitiu fotografiat per Català-Roca.

LOIS, S. Una església d'urgència. La construcció del passat imperfecte de la perifèria de Barcelona. Tesina de Màster, Universitat Ramon Llull, 2014. P. 55 i 179

44. Diversos autors. *Conversaciones de arquitectura religiosa: Barcelona del 8 al 11 de octubre 1963*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1965. P. 72

Els elements compositius

S'ha argumentat que a Barcelona hi ha esglésies d'estils, formes i èpoques molt diferents i que no es pot parlar d'un sol tipus d'arquitectura sacra. La realitat és que els exemples poden arribar a ser tan dispars, que si es volgués trobar un punt en comú en la seva configuració espacial, probablement només seria la presència de l'altar i la convergència de les mirades que hi van a parar. Tot i així, existeixen un seguit d'elements arquitectònics que són recurrents en la majoria dels temples i en caracteritzen la seva imatge urbana, qualsevol que sigui el seu tipus essencial espacial. Tal i com mostra la taula presentada a continuació, els més rellevants són els claustres, els campanars i els elements llindars de porxos, marquesines i escales (fig.1).

Efectivament, un dels elements compositius que més s'associa amb allò sagrat és el claustre. La presència d'un pati quadrangular porticat annexat a la peça de l'església es localitza inicialment a les catedrals i a les construccions monacals i conventuals i, més tard, es trasllada a tota l'arquitectura eclesial que així ho reclama. Actualment però, només vuit de les 132 esglésies parroquials de la ciutat de Barcelona en disposen -comptant-hi a més a més la Catedral⁴⁵. Aquests vuit temples, de mides, configuracions i anys de construcció diversos, mostren maneres molt diferents de relacionar-se amb aquest element semiexterior i semicobert de geometria ortogonal que representa el claustre.

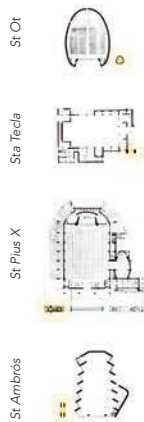
L'antic monestir de **Sant Pau** del Camp i l'església **Romànica del Poble Espanyol**, de la mateixa dimensió, estil i resolució en planta, tenen el claustre a un lateral, encaixonat entre la nau longitudinal i el transsepte. La catedral de la Santa Creu i Santa Eulàlia, l'església parroquial de la **Puríssima Concepció** -resultat de traslladar l'antic convent de les Jonqueres- i l'església de **Sant Josep Manyanet**, si bé entre elles ja presenten una diferència d'escala considerable, tenen col·locat l'element claustral de la mateixa manera: a un dels seus laterals i adaptant-se a la geometria del temple i del solar que ocupen. La parròquia de la **Verge de la Pau**, en canvi, el té al davant, adjacent al carrer, fent de pati porxat d'accés i alhora de marquesina tant per al temple com per a les dependències parroquials que el circumden. La de **Maria Reina** -l'església avui parroquial que havia de ser el monestir de Montserrat a Pedralbes- en té dos, col·locats simètricament a cada costat del cos de la nau, de la mateixa manera com ho resolen els dos primers temples romànics citats, és a dir, encaixats entre el cos longitudinal de la nau i el transsepte perpendicular. Finalment, hi ha l'excepcional cas de l'església parroquial de

45. La Catedral, com a Seu Eclesial, no es comptabilitza en les 132 esglésies parroquials que hi ha dins dels límits municipals de la ciutat. Però és oportú fer-la entrar a la col·lecció a conveniència per la singular planta i per la imatge que projecta a la ciutat.

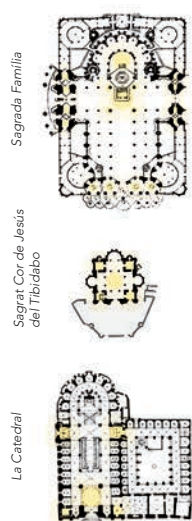
▼ **Fig. 1** A la doble pàgina següent Esglésies parroquials de Barcelona amb elements compositius sacres característics com són els claustres, els campanars i els elements llindars formats a base de porxos, marquesines i escales de 7 o més graons. Autora, 2014.

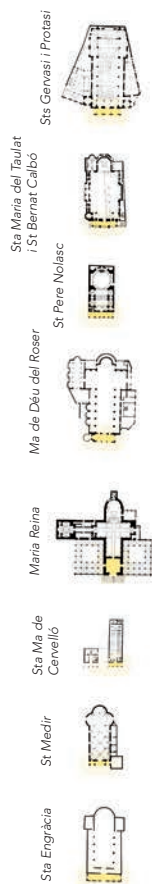
1 exempt

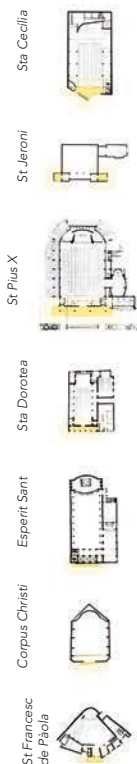
múltiples

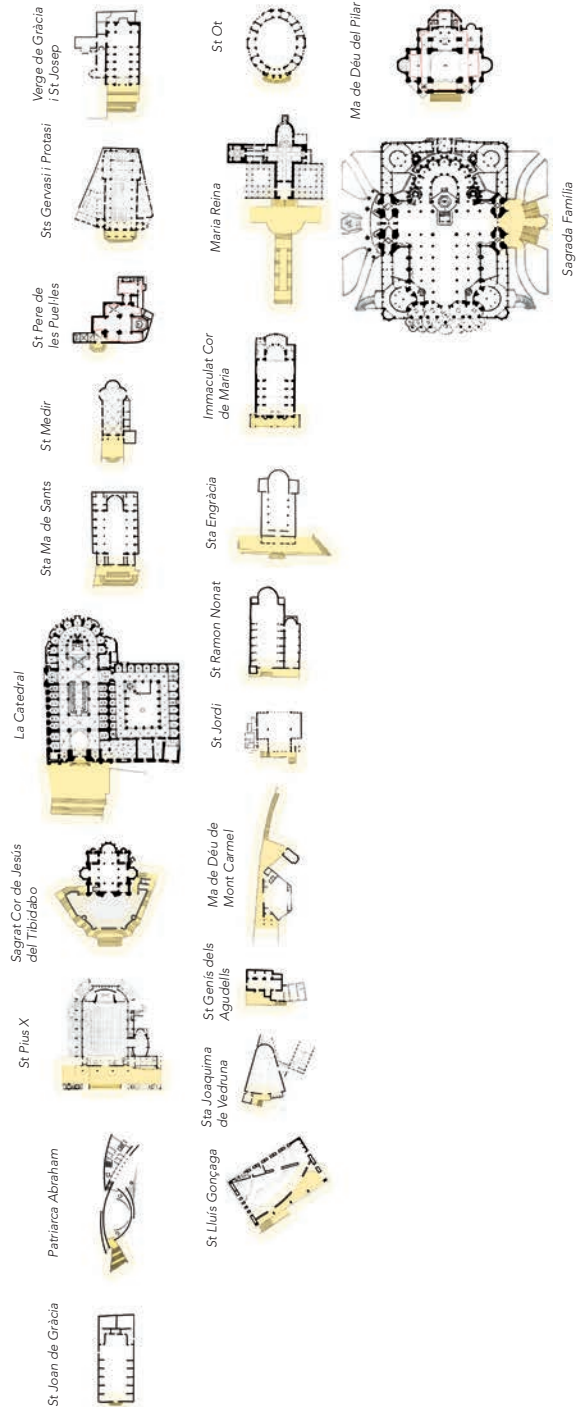
porxo

marquesina

escalinata (≥7 graons)

Santa Anna, antic monestir fundat per l'orde del Sant Sepulcre. La posició del seu claustre, rotat quasi 45° respecte l'església i unit als seus peus per un dels vèrtexs, provoca que exteriorment es dibuixi un espai buit còncav entre els dos accessos: al temple pel transsepte i al claustre, quan està obert, per l'únic costat que li queda lliure. Aquest efecte queda accentuat pel fet que el conjunt roman reclòs en un interior d'illa⁴⁶.

Un altre element compositiu batejat com a sacre, tanmateix encara més característic i que comparteixen gairebé la meitat de les esglésies parroquials de la ciutat, és la torre campanar⁴⁷. Si bé ha perdut l'exclusivitat de la seva funció original de cantar les hores i proclamar notícies sonores a través de les campanes que hi alberga, continua sent una fita simbòlica visual per al carrer i per al barri⁴⁸. En realitat, com més s'ha anat densificant la ciutat, més valor han pres les vistes creuades més o menys llunyanes que deixen entreveure l'element singular d'una torre campanar.

S'observa a la taula annexa que el més recurrent és tenir-ne un de sol i que estigui col·locat de manera asimètrica (38 casos), ja sigui a la façana principal, a la lateral o a la de l'absis, tot i que també es pot trobar exempt del temple (4 casos). Aquesta darrera manera de relacionar l'element vertical de la torre aïllada amb cos de l'església només és usada per aquelles construccions més modernes que volen mantenir la tradició d'incorporar aquest element formal per tal que els ajudi en la composició final.

També es dona el cas que el campanar ocupi una posició central, formant aleshores part de la façana principal o de la del darrera del temple (9 exemples). I una altra manera d'oferir una composició simètrica, usada sobretot en les construccions més velles o en aquelles que reproduïen estils més antics, és la de les dues torres, col·locades una a cada extrem de la façana principal (4 casos).

Finalment, una última possibilitat d'incorporar el campanar a l'edifici sacre és la que ofereixen els temples parroquials de la **Sagrada Família**, el **Sagrat Cor de Jesús del Tibidabo** i, de manera menys exhibicionista, la **Santa Seu**. Es tracta de tres temples amb múltiples torres que són part indissociable del volum general i que són fites importants ja no només pel barri, sinó per tota la ciutat. De fet, els dos primers han passat a ser una icona de l'*skyline* de Barcelona i, tanmateix, tenen més valor com a monuments urbans vistos a la distància que com a edificis singulars que ordenin les construccions del seu voltant. Tant el temple expiatori del Tibidabo com l'ara ja basílica de la

46. Ja s'ha vist a l'apartat 'Expropiacions polítiques i militars' del capítol 2, que molts complexos conventuals perden els seus claustres, ja sigui en favor d'obrir espais públics a la ciutat o d'usar-los reconvertits per a altres activitats. Així, hi ha altres exemples d'esglésies avui parroquials, com la basílica de la Mare de Déu de la Mercè o l'església de Sant Josep i Santa Mònica, que tot i anar acompanyades de claustres, no s'afegeixen a la taula per no haver-hi una relació física interna amb la peça del temple, ni mantenir una tensió visual externa després d'haver canviat d'aspecte en funció de la nova activitat.

47. Es consideren només aquelles esglésies parroquials que el seu campanar (o campanars si n'hi ha més d'un) té repercussió visual a nivell urbà. No es tenen en compte per tant, ni les que tenen una petita espaldanya amagada, ni les que tenen una torre col·locada en un lloc que no és visible a peu de carrer.

48. Malgrat moltes campanes segueixen sonant a la ciutat, en uns moments on ja no és imprescindible esperar que sonin per saber l'hora, han perdut l'exclusivitat i passen més desapercebudes. Paradoxalment però, precisament pel fet de ser uns moments on els sorolls més freqüents són els produïts pels cotxes i pel ritme frenètic de l'activitat diària de la ciutat, el so de les campanes adquireix un valor simbòlic singular.

49. Alguns autors han encunyat mots molt gràfics per denominar aquesta qualitat intencionadament ambigua entre els límits del domini públic i els del privat. Walter Benjamin parla de 'porositat' i ho exemplifica amb la ciutat de Nàpols i Aldo van Eyck d'espais 'in-between' referint-se, en el llibre citat, a la Hubertus House d'Amsterdam. També Gordon Cullen, al didàctic llibre *El paisaje urbano* anomena 'paisatge interior i estança exterior' a la dicotomia espacial que es dóna entre el voler humanitzar el carrer i portar la natura a casa. BENJAMIN, W. *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. New York: Schocken Books, 1986. P. 163
LIGTELIJN, V. *Aldo van Eyck. Works*. Basel: Birkhäuser, 2000. P. 184
CULLEN, G. *El paisaje urbano. Tratado de estética urbanística*. Barcelona: Blume, 1974. P. 28

50. De fet, un intermedi, en l'àmbit teatral, és precisament l'espai de temps comprès entre dues parts de la funció, és a dir, un moment de pausa situat entre dos moments d'acció. En el món de la música en canvi, un intermedi és una peça que no té relació estructural ni amb la que la precedeix ni succeeix. En definitiva, la definició més global del mot 'intermedi' és la que apel·la al fet de trobar-se entre dos termes.

51. ARBOIX-ALIÓ, A. Els espais intermedis del realisme: l'exemple nòrdic. A: *Proceedings of the 1st International Congress of Architecture, University, Research and Society*. Barcelona: Edicions ETSAB, 2012. P. 186-194

Sagrada Família han esdevingut una imatge amb la qual associar la capital catalana i són punts de referència per orientar-se a la ciutat.

En anar desgranant els elements compositius característics dels temples n'apareix un altre, formalitzable de maneres diverses, però amb una única finalitat: acompanyar el ritual d'accés i separar i alhora unir, l'interior sacre de l'exterior profà. Es tracta dels elements llindars.

Analitzant els accessos de les esglésies parroquials de Barcelona s'evidencia que l'espai interior del temple i l'espai exterior que l'acompanya formen part d'una mateixa entitat. Els límits entre l'un i l'altre són flexibles, tendeixen a diluir-se i la seva relació es dóna d'un mode molt peculiar⁴⁹. En aquest escenari, la porta té un simbolisme especial, ja que representa la separació final entre la ciutat mundana i el temple sagrat. Però en realitat és només un dels molts filtres existents que persegueixen la significació del ritual d'accés. Els espais intermedis pertanyents a la ciutat –places, eixamplaments del carrer o escalinates- preparen el visitant per fer el pas a l'interior. De manera recíproca, certs àmbits de l'edifici religiós –porxos, contraforts o nàrtexs- encara s'obren a la ciutat. Es tracta doncs, en definitiva, d'espais i elements que participen d'aquesta zona de límits imprecisos que separa i uneix l'interior sacre i l'exterior secular i on es recolzen tant els que són dins fent una celebració religiosa com els que resten fora sense intenció d'entrar. Són elements buits o construïts, la forma dels quals depèn de si acompanyen la façana principal, la lateral o la part posterior de l'absis i de si es troben en el teixit antic, en la malla de l'Eixample o en les barriades més noves. Són sutures i transicions que representen l'intangible que queda entre uns altres espais, ja sigui entre l'exterior i l'interior, entre el públic i el privat, entre el sagrat i el profà o entre el ser i l'imaginar⁵⁰. Hi ha uns altres tipus d'espais intermedis, potser menys immediats de detectar, que són aquells que estan entre dos altres d'un mateix edifici i són del tot indispensables per donar sentit als espais projectats⁵¹. Elements com algunes cúpules de creuer, capelles laterals i claustres adjacents als temples, en són bons exemples.

Però centrant la mirada en aquells que fan de mediadors entre l'interior sacre i l'exterior secular, apostant per celebrar l'accés i formant part tant del temple com de l'espai urbà de la ciutat, les esglésies parroquials de Barcelona ofereixen un ampli ventall de possibilitats. I és que l'origen dels espais intermedis eclesials té una llarga tradició, ja que es remunta en el temple paleocristià i en l'adaptació de les basíliques civils romanes per a l'ús dels primers cristians, on ja es descobreix l'element de l'atri i el del nàrtex d'accés,

dos llocs destinats a acollir els catecúmens i els penitents⁵². Aquests espais tenen relació amb el temple de Jerusalem de l'època de Jesús, en el que hi ha l'avantsala anomenada 'atri dels gentils' on hi pot entrar tothom, concebent-se com un espai de diversitat i un lloc plural de trobada i d'intercanvi⁵³.

Així, els atris i els itineraris d'accés són els espais buits llandars més recurrents i els porxos, les marquesines i les escalinates, els elements construïts intermedis més trobats. Dels primers ja se n'ha parlat a l'apartat 'Esglésies amb calçador' del capítol 2 pel fet de tenir més relació amb el mode d'implantació urbana que en l'edifici sacre en si, motiu pel qual no apareixen a la taula gràfica annexa. Tot i així, val la pena recordar els dos casos més paradigmàtics: l'església parroquial del **Crist Redemptor** (1968, MBM) al barri del Baix Guinardó i la de **Sant Medir** al de la Bordeta (1958, Jordi Bonet). Alterant l'alineació de façana tot fent recular el temple cap endins i elevat el pla del terra sacre uns quants graons, els arquitectes construeixen, en ambdós casos, un element buit capaç d'articular l'interior de l'església amb la resta de la ciutat (fig.2).

El segon recurs per personificar el ritual d'accés que està lligat amb l'espai buit i no amb els elements construïts és el que s'utilitza en una de les darreres esglésies construïdes a la ciutat: la nova parròquia de **Sant Bartomeu** (2005, MMAR Arquitectes s.c.p: Jaume Miret i Toni Ayats). Emplaçada als peus de la muntanya de Monjuïc, és exemplar com la construcció s'aprofita de la topografia per crear un itinerari d'accés. També la parròquia de la **Mare de Déu del Mont Carmel** (1985, Francesc de Paula Daumal, Miquel Campos Pascual i Salvador Torrents Verges), al costat de l'ermita centenària que porta el mateix nom i que també bateja al turó i al barri, utilitza

52. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus civil', cap. 3).

53. Al 2011, en alguns cercles s'ha reactivat el terme, ja que a partir d'una iniciativa vaticana promoguda per Benet XVI es constitueix un fòrum de debat entre creients i ateu amb l'objectiu de garantir que els grans interrogants de l'existència humana -sobretot els de caràcter espiritual- es tinguin en compte en les societats actuals. La primera trobada es celebrà els dies 24 i 25 de març de 2011 a París i passà per Barcelona els dies 17 i 18 de maig del següent any.

▼ Fig. 2-10 A doble pàgina i d'esquerra a dreta Detalls dels espais i elements llandars intermedis entre la ciutat de Barcelona i les esglésies parroquials de Crist Redemptor, Sant Bartomeu, Mare de Déu del Mont Carmel, Santa Cecília, Sant Jeroni, Sant Pius X, Sants Gervasi i Protasi, Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó, Sant Pere Nolasc i Mare de Déu del Roser. Autora, 2014 (excepte la de Crist Redemptor: Fotografia d'Eugeni Bofill, 1968).

2· Crist Redemptor

3· Sant Bartomeu

4· Mare de Déu del Mont Carmel

5· Santa Cecília

6· Sant Jeroni

el recorregut ascendent per accedir al temple, en aquest cas, per un costat mitjançant escales i, per l'altre, amb una pronunciada rampa, (fig.3 i 4). Totes dues són un bon exemple de mediador espaciotemporal a imatge de camí iniciàtic entre la ciutat profana i l'edifici sagrat.

Tornant a posar el focus en els elements compositius llandars que són més freqüents en els accessos dels temples per a caracteritzant-ne la seva imatge urbana, es comprova que aquells més recurrents són les marquesines –cobertes en voladís o amb poca presència dels puntals de sustentació- i els porxos –cobertes amb fort protagonisme dels pilars i columnes-.

Santa Cecília (1963, Jordi Vidal de Llobatera i Francesc Bassó), **Sant Jeroni** (1966, Francesc Vayreda i Bofill) i **Sant Pius X** (1961, Josep Maria Soteras i Mauri) són tres exemples d'esglésies parroquials que es serveixen de lleugeres marquesines per crear un llandar d'ombra, resguardar de les inclemències meteorològiques i comprimir l'espai abans d'entrar (fig.5, 6 i 7). I en són molts altres els que recorren a sòlides i construïdes porxadades per atenuar el pas de l'exterior a l'interior. **Sants Gervasi i Protasi** (1954-60, Josep Danés i Torras i Joaquim Porqueres i Bañeres), **Santa Maria del Taulat** (1945, Mariano Romaní Rius), **Sant Pere Nolasc** (1710-50, autor desconegut) o **Mare de Déu del Roser** (1923-24, Enric Sagnier Villavecchia) en són quatre bons exemples (fig.8, 9, 10 i 11).

Però per sobre d'aquests elements llandars buits i construïts citats -els porxos i marquesines: coberts però no tancats; els atris: tancats però no coberts, i els recorreguts: ni coberts ni tancats- n'hi ha un que és d'especial rellevància en l'arquitectura sacra i es mereix un tractament a part: les escales.

7· Sant Pius X

8· Sants Gervasi i Protasi

9· Santa Maria del Taulat

10· Sant Pere Nolasc

11· Mare de Déu del Roser

La topografia

Les escales són un d'aquests elements compositius intermedis que es troben als accessos de molts temples per separar físicament i psicològica la ciutat mundana de l'interior sagrat. Tot i així, i malgrat que es té molt interioritzada la imatge del temple precedit per una gran escalinata, la realitat urbana de Barcelona demostra que, en realitat, es poden donar les més variades implantacions. Així, si es vol partir d'una observació més propera de la relació existent entre la ciutat i els seus temples, cal passar obligatòriament per l'estudi de com és la intersecció entre la peça sacra i el sòl urbà.

Des de sempre, reflexionar sobre com és el vincle entre una peça arquitectònica i el pla originari, ajuda en moltes de les decisions projectuals més importants. Però si determinar com és el contacte de l'edifici amb el terra, com es produeix l'accés i com s'organitza la seva cota zero és fonamental per a qualsevol tipus d'edifici, encara és més determinant per al tipus eclesial, que s'entén com una plaça pública coberta i com una prolongació del propi pla del terra de la ciutat⁵⁴. Cal recordar que el pla horitzontal com a superfície plana i transitable és una invenció de la creativitat humana, ja que no es tracta d'una geometria que es trobi de manera natural. La construcció del pla completament horitzontal per tant, representa el primer fet arquitectònic conscient i és un descobriment molt significatiu per a la història de l'arquitectura. El pla del terra és doncs, en realitat, un concepte abstracte alhora que representa una necessitat i és l'exigència principal de tota construcció⁵⁵. Rex Distin Martienssen, al llibre *La idea del espacio en la arquitectura griega*, sentència que primerament i allò més important per definir i fixar l'espai és precisament el pla, “*la función estabilizadora general de la terraza pavimentada*”⁵⁶. Després, aquest espai acotat -terrasa- es delimitarà sumant-li uns murs -pati- o unes columnes amb llindes -porxo- i es convertirà en un volum habitable si es cobreix posteriorment amb una llosa (fig.1). Però el primer que cal és la creació d'un pla o nivell de referència, un pla horitzontal -o, en el cas de l'escala, una successió de plans horitzontals lligats, units mitjançant plans verticals-. I això no és només necessari per negar les irregularitats de les condicions topogràfiques existents, sinó perquè el sentit sensorial de l'home exigeix tenir aquesta estabilitat visual i psicològica per a la seva comoditat i benestar.

El fet de col·locar les esglésies a un pla elevat respecte la cota de la ciutat té el seu origen en la construcció dels temples pagans grecoromans analitzats.

54. Sembla més encertat anomenar 'pla del terra' o 'cota zero', en comptes de 'planta baixa', ja que el qualificatiu de 'baixa' dona una connotació quasi despectiva. 'Pla del terra', com tants altres idiomes el defineixen -'Piano terra', 'Ground floor', 'Rés-do-chão', 'Rez-de-chaussée' o 'Erdgeschoss'- s'adequa molt millor a la seva descripció i a la seva imatge.

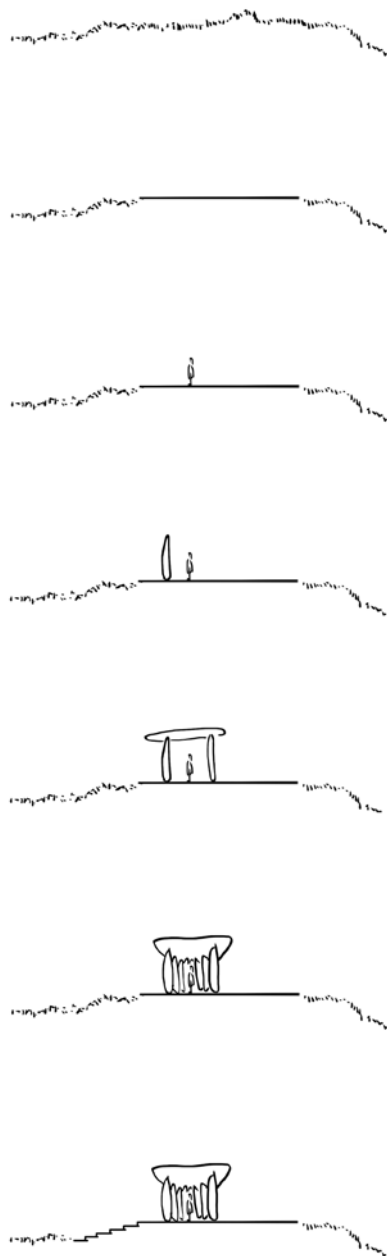
55. SOLAGUREN-BEASCOA, F. et al. *Plantas bajas*. Barcelona: Grupo PAB, DPA, ETSAB-UPC, 2012. P. 7

56. MARTIENSSEN, R.D. *La idea del espacio en la arquitectura griega: con especial referencia al templo dórico y a su emplazamiento*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1977. P. 18

57. Frase d'Òscar Tusquets, rememorant unes paraules de Josep Maria Sostres. TUSQUETS, O. *Rèquiem per l'escala*. Barcelona: CCCB, 2001. P.12

► **Fig. 1** Croquis de la seqüència dels tres tipus d'elements que configuren l'essència de l'arquitectura segons la teoria de Rex Distin Martienssen partint dels elements primaris del menhir i el dolmen: el paviment o terrassa, el mur o columna i la llinda o llosa. Finalment, la presència de l'escalinata, dignifica el conjunt. Autora, 2014.

▼ **Fig. 2** A la doble pàgina següent Implantació urbana de les esglésies parroquials de Barcelona amb l'interior sacre obert a l'espai públic que les envolta. Autora, 2014.

A l'arquitectura clàssica, els temples estan assentats sobre el crepidoma, una plataforma escalonada construïda amb pedra, amb la funció de sobre elevar l'edifici i separar simbòlicament la residència dels déus de la cota mundana dels homes. A l'ordre dòric, la separació vertical és concretament de tres graons i al jònic i al corinti, pot variar. Des d'aleshores, i ja amb independència del nombre de graons, les escales proporcionen noblesa i dignifiquen el temple, donen simbolisme a l'arquitectura que acompanyen -ascendir per entrar-hi, descendir per sortir-ne-, ofereixen una experiència espacial i psicològica als usuaris que han de travessar-les, i faciliten una zona intermèdia molt útil a tots els qui viuen a la ciutat.

En definitiva, les escales són una fita arquitectònica i cultural de primera magnitud⁵⁷. Aquest pla inclinat format per una successió de plans horitzontals permet moure's en les tres dimensions i configura una peça arquitectònica que té entitat per ella sola, si bé és cert que, com tot espai intermedi, està al servei dels dos altres que paradoxalment separa i acosta. Obviant per uns moments la barrera arquitectònica que pot suposar per a alguns usuaris, les escales són un excel·lent espai intermedi per a relacionar el pla de l'interior del temple amb el pla exterior de la ciutat.

Però observant el quadre annex reproduït a continuació, apareix que ni sempre les escales acompanyen els temples, ni sempre que ho fan tenen una posició canònica (fig.2). Entre totes les esglésies parroquials dins dels límits municipals de la ciutat de Barcelona, n'hi ha dues, per exemple, que es troben a una cota inferior respecte la via d'accés, és a dir, que s'ha de baixar per accedir-hi: **Mare de Déu del Coll** (segle XI) i **Sant Pau** (segle XII). L'actual parròquia del barri del Coll s'erigeix inicialment com a ermita de muntanya a l'encreuament de dos camins del turó del Carmel, en un indret aleshores del tot rural. Quan s'urbanitza la zona, la cota del temple queda a un nivell inferior. També l'antic monestir de Sant Pau del Camp, cognom precisament donat perquè l'enclavament era situat fora muralles i només l'envoltaven camps, va quedant enclotat a mesura que el seu voltant es va urbanitzant. És cert que suposen una anècdota i una excepció, però té valor esmentar-ho per la singular sensació que es produeix quan es travessa el llinard d'un temple que, en comptes d'eleva-se, descendeix cap avall (fig.3 i 4).

Una altra relació topogràfica poc comuna és la que s'estableix entre les escales i les esglésies parroquials de **Santa Maria de Vallvidrera la Nova** (1920, Batllevell (?)) i **Sant Cebrià** (1965, Carles Lladó i Badia). Pel fort pendent de la zona, aquests dos temples es col·loquen a la meitat d'una gran escalinata,

A B C D E F G H

1

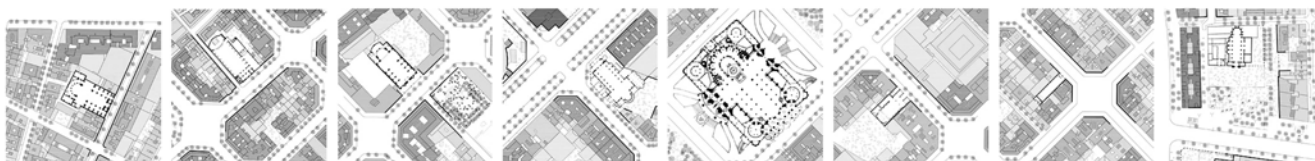
2

3

4

5

6

7

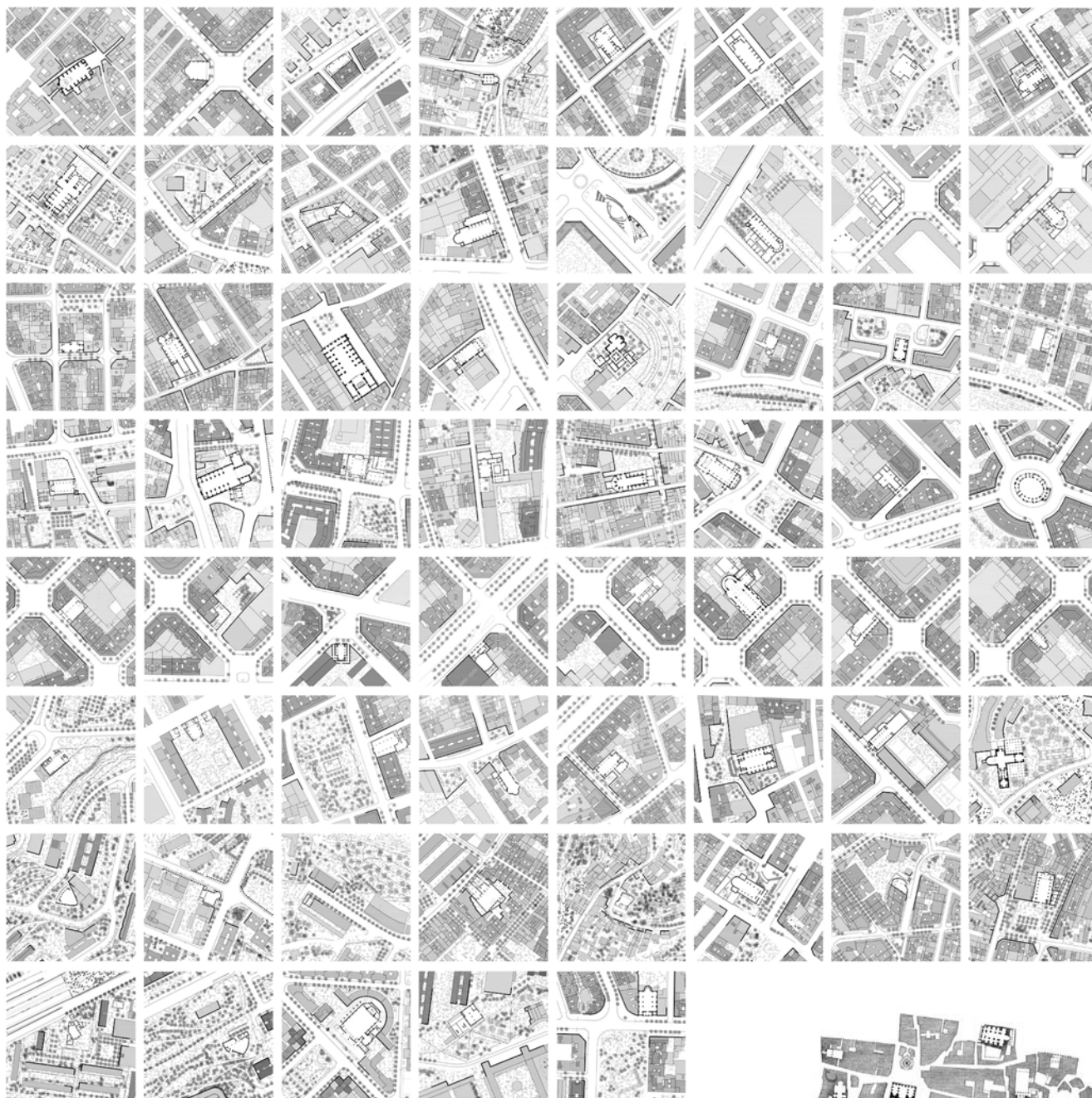
8

9

I J K L M N O P

1

2

3

4

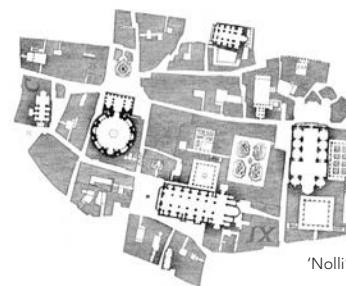
5

6

7

8

Implantació urbana de les esglésies parroquials de Barcelona
amb la mateixa escala i orientació

I	J	K	L	M	N	O	P	
009 - I1	010 - J1	011 - K1	012 - L1	013 - M1	014 - N1	015 - O1	016 - P1	1
Sants Just i Pastor	Corpus Christi	Mare de Déu de la Salut	Mare de Déu del Coll	Sant Carles Borromeu	Sant Joan de Gràcia	Sant Jordi	Sant Miquel dels Sants	
R. Sant Just s/n	C. Bailèn 175	C. Clavell 6	C. Santuari 30	C. Sant Lluís 89	C. Santa Creu 2	Viaducte de Vallcarca 7	C. Escorial 163	
025 - I2	026 - J2	027 - K2	028 - L2	029 - M2	030 - N2	031 - O2	032 - P2	2
Sant Joan d'Horta	Sant Marcel	Santa Teresa de Jesús	Sant Ramon Nonat	Patriarca Abraham	Sagrat Cor de Jesús	Sant Fèlix	Sant Francesc d'Assís	
C. Rectoria 1	C. Petrarca 52	C. Llobregós 130	Av. Sant Ramon Nonat 1	C. Jaume Vicens Vives 6	C. Pere IV 398	C. Sardanya 29	C. Ramon Turró 130	
041 - I3	042 - J3	043 - K3	044 - L3	045 - M3	046 - N3	047 - O3	048 - P3	3
Mare de Déu de Lurdes	Mare de Déu del Carme	Sant Agustí	Sant Josep i Santa Mònica	Sant Pau	Sant Pere Claver	Sant Pere Nolasc	Sant Salvador d'Horta	
C. Fonthonrada 33	C. Bisbe Laguarda s/n	Pl. Sant Agustí 2	Rbla. Santa Mònica 9	C. Sant Pau 101	C. Palaudàries 23	Pl. Castella 6	C. Poeta Cabanyes 80	
057 - I4	058 - J4	059 - K4	060 - L4	061 - M4	062 - N4	063 - O4	064 - P4	4
El Bon Pastor	Sant Andreu	Sant Joan de Mata	Sant Josep Manyanet	Sant Pacià	Sants Gervasi i Protasi	Mare de Déu de Núria	Sant Gregori Taumaturg	
Pg. Enric Sanchis 2	C. Pont 3	Pl. Mossèn Clapés 18 (1r)	C. Sant Sebastià 47	C. Monges 27	Pl. Bonanova 12	C. Bon Pastor 9	Pl. St. Gregori Taumaturg 9	
073 - I5	074 - J5	075 - K5	076 - L5	077 - M5	078 - N5	079 - O5	080 - P5	5
Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist	Sant Domènec Guzman	Sant Eugeni I Papa	Sant Ferran	Sant Isidor	Sant Josep Oriol	Sant Llorenç	Sant Sever i Sant Vicenç de Paül	
C. Viladomat 76	C. Calàbria 12	C. Londres 40	Gran Via de les Corts Catalanes 406	C. Comte d'Urgell 176	C. Diputació 145	C. Entença 109	C. Provença 210	
089 - I6	090 - J6	091 - K6	092 - L6	093 - M6	094 - N6	095 - O6	096 - P6	6
Sant Bartomeu	Sant Cristòfor	Sant Joan Maria Vianney	Sant Medir	Santa Dorotea	Santa Maria de Sants	Maria Auxiliadora	Maria Reina	
C. Mare de Déu del Port 350	Pl. de Sant Cristòfol, 16	C. Melcior Palau 56	C. Constitució 17	C. Santa Dorotea 5	Pl. Bonet i Muixí 5	Pg. Sant Joan Bosco 70	Av. Esplugues 103	
105 - I7	106 - J7	107 - K7	108 - L7	109 - M7	110 - N7	111 - O7	112 - P7	7
Sant Bernat de Claravall	Sant Josep Obrer	Sant Marc	Sant Sebastià	Santa Bernardeta	Santa Engràcia	Santa Maria Magdalena	Santíssima Trinitat	
C. Pedraforca 2	C. Palamós 49	C. Torrent Tapioles 18	C. Viladrosa 96	C. Sant Quirze de Safaja 3	Pl. Santa Engràcia 1	C. Llopis 9	Turó de la Trinitat 30	
121 - I8	122 - J8	123 - K8	124 - L8	125 - M8				8
Sant Mateu	Sant Narcís	Sant Pius X	Sant Rafael	Santa Eulàlia de Vilapicina				
C. Via Favència 80	C. Antonio Machado 14	C. Pardo 5	Pl. Can Ensenya s/n	Pg. Fabra i Puig 260				

**Nom i adreça de les esglésies parroquials de Barcelona
codi alfanumèric en relació a les fitxes annexes i als plànols generals de la col·lecció**

estant el seu accés elevat o enfonsat segons el carrer que es prengui de referència per arribar-hi (fig.5 i 6).

El recurs de col·locar grans rampes adjacents a la porta principal del temple, encara que siguin ascendents, és poc usat. A Barcelona només hi aposten les esglésies de **Sant Josep Obrer** (1990, Leopoldo Gil Cornet) i **Sant Paulí de Nola** (1962-70, Francesc Escudero i Claudi Carmona) (fig.7 i 8).

Un cop destacades aquestes excepcions inicials, si es continua analitzant l'esforç cos a cos que es produeix entre la peça de l'església i el pla de la ciutat de la resta d'enclavaments urbans, apareix que la situació més comuna és que la intersecció sigui fluïda i es produeixi a peu pla. Cap, un o dos graons és el que es troba davant de 62 accessos principals de les 132 esglésies parroquials de la Barcelona municipal. Aquesta diferència de cota de com a màxim 30 centímetres és en realitat la situació més habitual de qualsevol edifici públic que obri la seva cota zero a la ciutat.

A partir dels tres graons ja s'experimenta que s'ha d'abandonar la cota de l'espai públic de la ciutat per entrar al recinte sagrat. Tot i així, cal diferenciar la quarantena d'esglésies que tenen entre tres i sis graons, tímidament annexats al pla de la façana, de les que en tenen força més i provoquen l'apari-

3- Mare de Déu del Coll

4- Sant Pau

5- Santa Maria de Vallvidrera

6- Sant Cebríà

7- Sant Josep Obrer

8- Sant Paulí de Nola

◀ **Fig. 3-8** D'esquerra a dreta i de dalt a baix Detalls dels accessos topogràficament singulars de les esglésies parroquials barcelonines de la Mare de Déu del Coll (c. Santuari, 30), Sant Pau (c. Sant Pau, 101), Santa Maria de Vallvidrera (c. Actor Morano, 9), Sant Cebríà (c. Arenys, 65), Sant Josep Obrer (c. Palamós, 49) i Sant Paulí de Nola (c. Alfons el Magnànim, 125). Autora, 2014.

▶ **Fig. 9-16** D'esquerra a dreta i de dalt a baix Detalls de les escalinates de les esglésies parroquials barcelonines de Sant Medir (c. Constitució, 17), Santa Maria de Sants (pl. Bonet i Muixí, 5), Maria Reina (av. Esplugues, 103), Verge de Gràcia i Sant Josep (pl. Lesseps, 25), Sants Gervasi i Protasi (pl. Bonanova, 12), Sant Pere de les Puel·les (pl. Sant Pere, 15), Sant Joan de Gràcia (c. Santa Creu, 2) i Mare de Déu del Pilar (c. Casanova, 175). Autora, 2014.

ció d'un ampli replà abans de travessar el darrer llindar. És en aquest últim cas on l'escalinata representa un potent element característic del temple i juga més activament a fer el paper d'espai intermedi i de transició. D'aquestes situacions se'n troben una vintena, però tanmateix, les esglésies parroquials més paradigmàtiques que es relacionen amb la ciutat de Barcelona mitjançant una escala que els hi eleva el pla horitzontal són les parròquies ja estudiades de **Sant Medir** (1958, Jordi Bonet i Armengol) i de **Santa Maria de Sants** (1940, Raimon Duran i Reynals) –on l'element més perenne al llarg dels anys és precisament l'escala-, i les dues esglésies parroquials detallades a continuació de **Maria Reina** (finalitzada pel mateix Duran i Reynals quan Rubió i Tudurí deixa l'obra per anar a l'exili) i **Verge de Gràcia i Sant Josep** (1626, Fra Josep de la Concepció, coneguda popularment amb el nom 'dels Josepets')⁵⁸ (fig.9-12).

58. (Veure 'Sant Medir', cap. 1, 'Santa Maria de Sants', cap. 1, 'Maria Reina', cap. 3 i 'Verge de Gràcia i Sant Josep', cap. 4).

Finalment, també cal destacar els temples parroquials de **Sants Gervasi i Protasi** (1954-60, Josep Danés i Torras i Joaquim Porqueres i Bañeres), **Sant Pere de les Puel·les** (segle X-XV, autor desconegut), **Sant Joan de Gràcia** (1894-1910, Francesc Berenguer Mestres) i **Mare de Déu del Pilar** (1939, Antoni Fisas) que, tot i no tenir escalinates tan monumentals com les precedents enumerades, són molt rellevants per al funcionament urbà dels enclavaments on estan ubicades (fig.13-16).

9 Sant Medir

10 Santa Maria de Sants

11 Maria Reina

12 Verge de Gràcia i Sant Josep

13 Sants Gervasi i Protasi

14 Sant Pere de les Puel·les

15 Sant Joan de Gràcia

16 Mare de Déu del Pilar

Maria Reina

Un bon exemple de temple conformat per tots els elements compositius estudiats que caracteritzen el tipus sacre -té dos claustres, una torre campanar, un nàrtex d'accés i una contundent escalinata que travessa el jardí- és el que s'havia de convertir en el nou monestir benedictí de la Mare de Déu de Montserrat a Barcelona: l'església parroquial de **Maria Reina**⁵⁹ (fig.1). Aquesta petita joia sacra amagada al barri de Pedralbes fou iniciada l'any 1920 pel polifacètic arquitecte i paisatgista Nicolau Mª Rubió i Tudurí⁶⁰ (fig.2). A partir del seu exili a París l'any 1936 a conseqüència de l'esclat de la Guerra Civil espanyola, continua l'obra el seu col·laborador i amic Raimon Duran i Reynals. Aquest darrer, seguint el projecte i els consells de Rubió, però afegint-hi el seu toc personal, acaba la cúpula, construeix la torre-campanar i afegeix la capella mortuòria i les dependències adjacents que avui allotgen el col·legi Loreto de la Fundació Abat Oliba, que darrerament han agregat noves edificacions al conjunt original⁶¹.

Per referir-se al templet construït pel tàndem Tudurí-Duran, sovint s'ha usat l'adjectiu de 'brunelleschià', però aquest és un terme polèmic que porta controvèrsia i no pot usar-se a la lleugera. Hi ha qui superficialment considera que els 'brunelleschians' són simples copistes de les solucions arquitectòniques de Filippo Brunelleschi. Altres, empenen el terme per designar els continuadors de l'escola formal de l'arquitecte florentí del *Quattrocento* i, uns darrers encara, l'usen per agrupar a tots aquells arquitectes més o menys renaixentistes del país.

Nicolau Mª Rubió i Tudurí, en un article que publica a la revista *Quaderns* de l'any 1961, argumenta que si bé totes aquestes interpretacions són legítimes, ell entén i aplica a Maria Reina l'atribut de 'brunelleschià' d'una altra manera. En l'escrit, després de recordar la formació gòtica que té l'arquitecte italià i l'evolució per la qual passa tot fent un breu repàs de les seves obres més representatives, conclou que el mèrit més gran de Filippo Brunelleschi és la seva actitud d'arquitecte explorador a la Itàlia del canvi de segle del XIV al XV, ja que "*la seva arquitectura es produeix sempre com una creació nova en 'estat naixent'*"⁶². Només amb aquesta darrera accepció més complexa, evolutiva i avantguardista del terme es pot titllar de 'brunelleschiana' a la parròquia de Maria Reina. I és que és la voluntat de trobar un estil formal capaç de conciliar dos gustos contradictoris el que porta en realitat a la configuració final de l'edifici.

59. Un cop acabada l'obra als anys 50 del segle passat, els monjos benedictins no volen traslladar-s'hi, amb el pretext que és un edifici massa ostentós, i passa a ser església parroquial del Bisbat de Barcelona. Al 1961 és erigida canònicament per l'arquebisbe Gregorio Modrego Casaus.

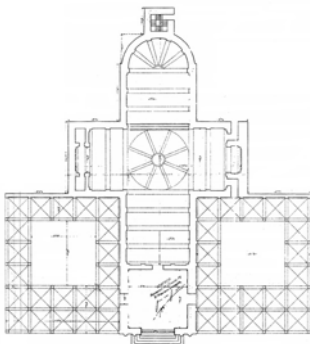
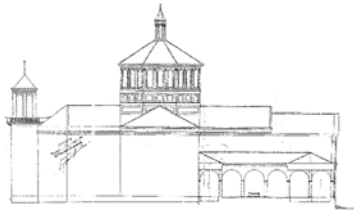
60. Nicolau Mª Rubió i Tudurí (Maó, Menorca, 1891 – Barcelona, 1981).

61. L'església parroquial de Maria Reina representa, a més a més, un cas paradigmàtic per representar les esglésies barcelonines inspirades en el temple pagà clàssic, l'últim gran tipus dels analitzats dels que faltava desenvolupar un exemple concret. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus clàssic', cap. 3).

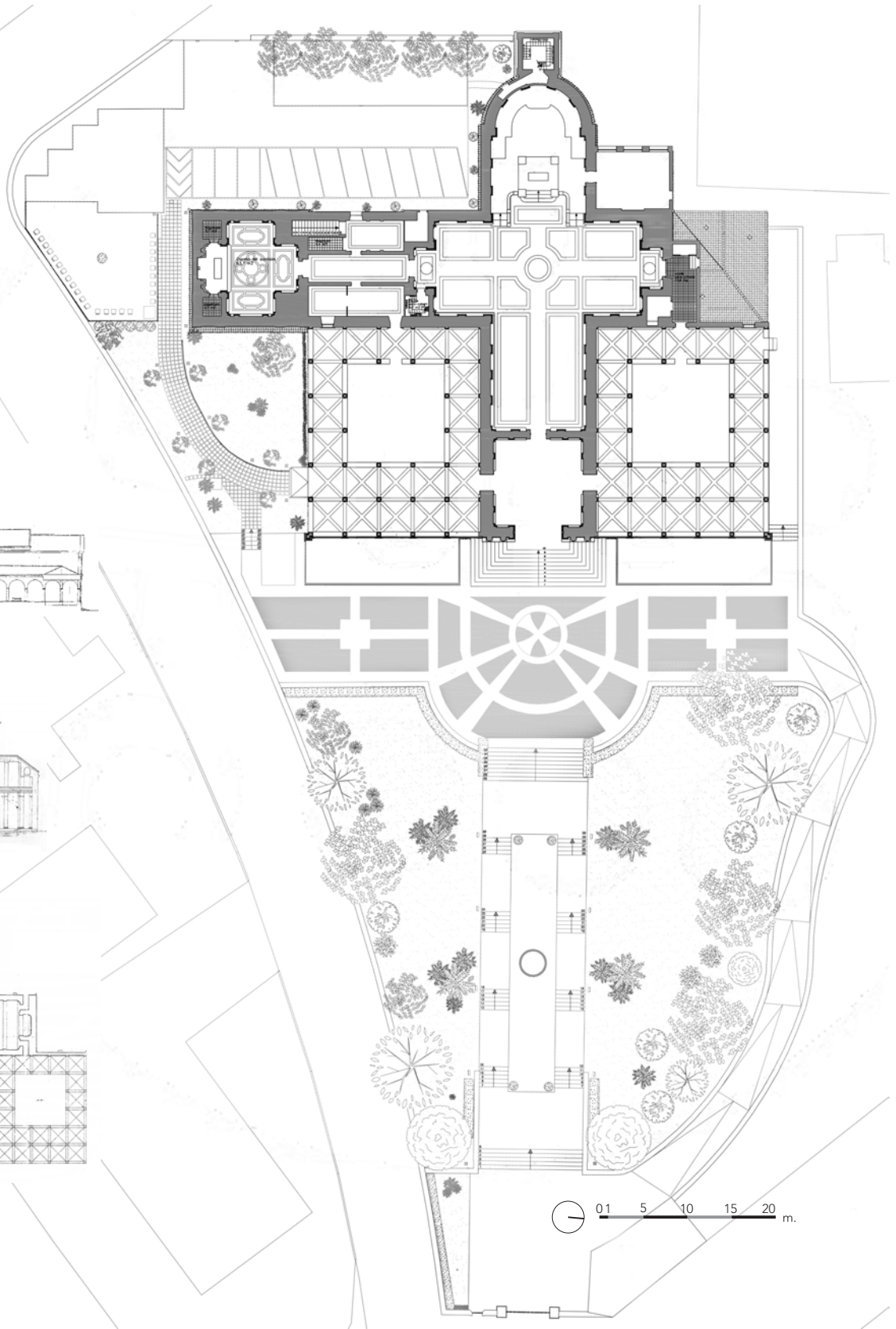
62. RUBIÓ, N. De Brunelleschi: a propósito de unas cartas al Director. *Cuadernos de arquitectura*. 1r trimestre 1961, núm. 43. P. 44

► **Fig. 1** Planta de l'estat actual de l'església parroquial de Maria Reina i dels jardins que l'envolten a l'avinguda Esplugues número 103 del barri de Pedralbes. APA-ETSEB.

► **Fig. 2** Plànols de la proposta original que fa Nicolau Mª Rubió i Tudurí per al monestir de Montserrat a Pedralbes als anys 20 del segle passat. AMC.

RENTADO Y S. DEBAY BLAN
PROYECTO DE IGLESIA
DE
VINA SIDA DE MINTENEMAY
EN
PEDRALBES
PLANTA
Escala 1:100
D. de Arq.
G. de Arq.

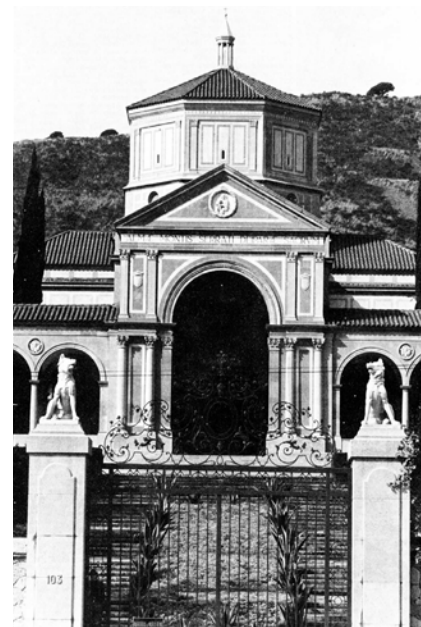
L'església de Pedralbes neix per la determinació de Josep Nicolau d'Olzina i la seva esposa Mercè –abans de casada ‘de Pallejà i de Bassa’- de subvencionar un temple dedicat a la Verge de Montserrat a Barcelona. Inicialment, l'edifici sacre s'ha de construir al barri de Sant Gervasi, sobre els terrenys on hi ha la casa pairal de la família. La parella mor sense descendència, però amb una donació econòmica testamentària cedida a la congregació benedictina de Montserrat. El seu nebot i hereu del títol nobiliari de marquès de Monsolís, Guillem de Pallejà Ferrer-Vidal, continua amb el projecte, però canvia d'emplaçament per tal de mantenir la casa pairal del carrer Mandri. És així com s'aconsegueix el solar entre l'avinguda d'Esplugues i la ronda de Dalt, a tocar del Monestir Reial de Pedralbes fundat a l'any 1326. Per tant, destinat als benedictins de Montserrat, però amb el suport econòmic dels Nicolau d'Olzina, Rubió i Tudurí comença, a inicis dels anys 20 del segle passat, el que hauria pogut ser el monestir masculí de Pedralbes, precisament al costat del Monestir Reial femení⁶³.

La proximitat entre la implantació d'ambdós conjunts religiosos brinda l'oportunitat de comparar-los. En fer-ho, s'evidencia que la diferència més gran no és la que resulta del salt temporal de gairebé 800 anys que hi ha entre la construcció de les seves fàbriques, sinó que rau en el paper urbà que desenvolupen (fig.3). L'església del monestir gòtic de les mares clarisses es col·loca de costat, donant a la ciutat la façana lateral on hi ha l'accés principal i on s'hi recolzarà una plaça. Com succeeix en tantes altres latituds, les esglésies dels convents d'ordes femenins no tenen pròpiament una façana principal, ja que aquesta queda reclosa o tapiada per les construccions del conjunt i el seu accés és sempre tangencial a través de la façana lateral⁶⁴. En canvi, el

63. Finalment no ho és, però es converteix en la parròquia de Pedralbes. El nom del barri fa referència al color clar de la roca de la zona (en llatí: *petras albas*, pedres blanques) i està documentat des de l'any 986. N'adopta el nom el primer mas que presideix l'àrea que esdevé, al segle XIV, el lloc escollit per la reina Elisenda de Montcada –quarta esposa de Jaume II- per a la fundació d'un monestir de clarisses. És a partir de la implantació d'aquest monestir –una de les construccions gòtiques més imponents i ben conservades de la ciutat- que apareix el primer nucli residencial de la zona aglutinat al seu voltant. No s'ha de confondre doncs el Monestir Reial de Pedralbes amb el que havia d'anomenar-se 'monestir de Montserrat a Pedralbes', avui batejat sota l'advocació de Maria Reina.

64. Tot i que avui el llegim com un monestir urbà, quan es construeix es fa sobre terrenys verges totalment rurals.

temple del monestir benedictí de Montserrat a Barcelona assumeix la funció de fita, sent precisament la seva façana principal la protagonista de tot el complex avui parroquial (fig.4). Aquest està disposat de manera aïllada a la banda sud-oest del solar, delimitat i separat del carrer per un mur perimetral de pedra, per sobre del qual hi sobresurt el frondós jardí i, segons el punt de vista de l'observador, els tres elements de coronació del conjunt: la punta de la coberta del campanar, la llanterna de la cúpula del creuer i la llanterna de la capella annexa. Davant de l'alçat frontal però, la tanca es desmaterialitza i es substitueix la pedra pesada i opaca per una reixa metàl·lica que, perfectament alineada amb el nàrtex d'entrada, permet que les visuals des del carrer acabin en el temple, elevat sobre una escalinata i emmarcat per l'estudiada vegetació del jardí (fig.5).

Deixant la comparació amb el monestir gòtic i tornant a centrar el discurs únicament en la construcció del temple de Maria Reina, són els gustos oposats entre frares i burgesos del segle XX els que condueixen a Rubió i Tudurí a sintetitzar ambdues visions en el seu projecte. Per una part, els monjos de Montserrat aspiren a viure en un edifici medievalista, ja que els benedictins han creat l'orde a l'època medieval i estan habituats a aquest llenguatge. Per contra, els compromissaris de Nicolau d'Olzina desitgen una arquitectura pròpia del Renaixement, com tots els membres de l'alta burgesia catalana de l'època noucentista. Procurant acontentar ambdues parts, Rubió i Tudurí s'inspira en les construccions de línies florentines i grecoromanes, el màxim exponent de les quals és San Miniato de Florència. I és que aquesta arquitectura beu directament dels clàssics pel que fa referència a la seva composició a partir de columnes i frontons, s'assembla a l'arquitectura medieval del se-

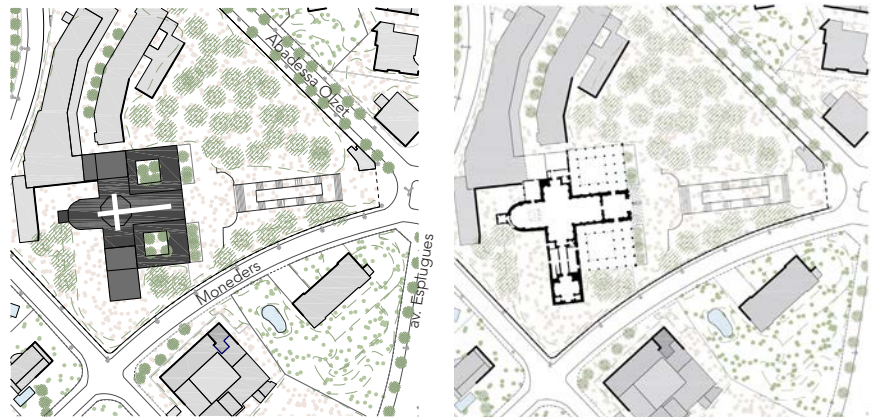
◀ **Fig. 3 i 4** D'esquerra a dreta Vista aèria comparant la posició urbana del que havia de ser el monestir masculí de l'orde dels benedictins a Pedralbes i el monestir femení de les clarisses.

3. Autora, 2014. Base: Bingmaps.

4. RUBIÓ, N.; BOHIGAS, O.; ROVIRA, J. M.; SOLÀ-MORALES, I.; SOSTRES, J. M. Brunnelschians a Catalunya. *Carrer de la ciutat*. Setembre 1978, núm. 3-4. P.24-31

▶ **Fig. 5** Implantació urbana de Maria Reina a la intersecció entre avinguda Esplugues i carrer de l'Abadessa Olzet, al barri de Pedralbes de Barcelona.

Autora, 2014.

○ 5 25

gle XIII pels arcs de mig punt i les voltes de canó i s'assimila a l'arquitectura renaixentista pel cromatisme, la puresa i la geometria de les seves formes⁶⁵. És amb aquest pretext, i explicant a cada part les referències que més li interessaven, que l'arquitecte aconsegueix complaure tant als benedictins com als mecenes de l'obra. Per tant, Rubió i Tudurí, per a la concepció del monestir de Montserrat a Barcelona, no s'inspira directament en l'arquitectura de Brunelleschi -que ho farà posteriorment per a copiar-ne detalls i ornaments- sinó que s'apodera del seu esperit, figura i personatge que representa⁶⁶.

Per a projectar l'església de Pedralbes, Rubió i Tudurí observa la Florència que va del segle XI al XVI, i s'inspira concretament en les que són la primera i l'última obra de Filippo Brunelleschi -l'hospici dels Innocents i la capella dels Pazzi- i en el baptisteri de Sant Joan. Duran i Reynals, quan continua el conjunt ho fa seguint les mateixes referències de Tudurí i n'incorpora algunes altres com el campanar de Sant Marcos de Venècia o l'arquitectura clàssica que Daniel Burnham desenvolupa a Nova York⁶⁷.

Realment, és quan s'encarrega a Raimon Duran i Reynals la seva finalització que s'accentua el caràcter renaixentista i academicista del conjunt eclesial. Tant a la capella mortuòria no prevista en el projecte inicial, com en el campanar, l'academicisme es fa ben palès (fig.6 i 7). Duran i Reynals, un virtuos dels estils i un arquitecte culte que té una habilitat innata per al dibuix i la representació, és probablement l'arquitecte més adient del panorama nacional per a continuar el temple de Pedralbes.

Al primer article citat, Rubió i Tudurí deixa per escrit: “(...) *l'espai interior i les voltes foren imitació de la Capella dels Pazzi de Brunelleschi. Moltes vegades vaig anar a Florència, amb Ramon Raventós, a prendre els detalls de la Capella i de les seves motlures. Però vaig projectar l'exterior de la cúpula en l'estil prebrunelleschià, grecollatí, del baptisteri de Sant Joan. Vaig continuar llavors amb l'evolució postbrunelleschiana, i vaig portar a la façana de la meua església les preocupacions que els arquitectes de l'època de Bramante sentien per una clara expressió a la façana de l'estructura voltada de la nau. Finalment, als claustres que flanquegen el temple, hi vaig introduir un cert dramatism, especialment a les motlures, relacionat-les (modestament) amb l'època de Miquel Àngel. I després, el transcurs del temps i la fortuna, va permetre que el meu successor i excel·lent amic Duran i Reynals continués l'evolució, la 'fluència' de l'obra en el temps, i portés bellament el seu estil pels viaranys d'un Renaixement més estabilitzat i tardà, fins arribar als primers confins de l'Acadèmia*”⁶⁸.

65. RUBIÓ, N.; BOHIGAS, O.; ROVIRA, J. M.; SOLÀ-MORALES, I.; SOSTRES, J. M. Brunelleschians a Catalunya. *Carrer de la ciutat*. Setembre 1978, núm. 3-4. P.24-31

66. El mateix Rubió i Tudurí deixa textualment per escrit: “*Cuando, por los años veinte, me fue encargado el templo junto al monasterio de Pedralbes, hubo alguna divergencia en cuanto al estilo a seguir en la obra. Los representantes de la propiedad deseaban Renacimiento puro. Los monjes de Montserrat pedían algo más medieval. Me pareció que aquel era un problema típico para el espíritu de Brunelleschi. Bajo la influencia de esta idea, me propuse una 'arquitectura en evolución'.*”

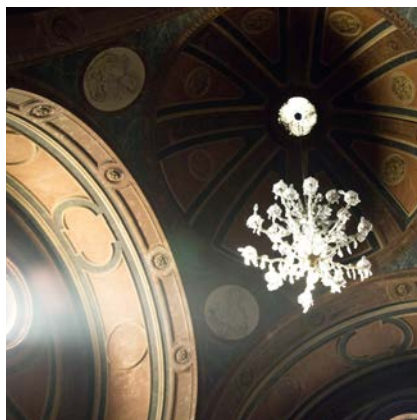
RUBIÓ, N. De Brunelleschi: a propósito de unas cartas al Director. *Cuadernos de arquitectura*. 1r trimestre 1961, núm. 43. P. 44

67. Duran i Reynals acompanya a Rubió i Tudurí en un dels seus viatges a Florència per aprendre de l'arquitectura italiana renaixentista i de la capella dels Pazzi. Al 1935, viatja a Nova York per a visitar el seu germà i és llavors quan queda fascinat per l'arquitectura classicista emmarcada en l'escola de Chicago de Daniel Burnham i quan s'entén la seva aportació més academicista a Maria Reina.

68. Traducció de l'autora. RUBIÓ, N. De Brunelleschi: a propósito de unas cartas al Director. *Cuadernos de arquitectura*. 1r trimestre 1961, núm. 43. P. 44

► **Fig. 6 i 7** D'esquerra a dreta Vistes interiors i exteriors de la capella mortuòria annexa afegida per Duran i Reynals: detall de l'ornamentació interna de la cúpula i façana lateral que fa de testa al conjunt. Autora, 2014.

Malgrat es reconeixen tots els models citats, la composició de la planta i l'ordenació general és inèdita i busca adequar-se als requeriments del lloc, del temps i dels clients. Més enllà de les referències italianes usades doncs, és per l'actitud projectual i per l'evolució de la gènesi i materialització de l'obra que Rubió i Tudurí accepta l'etiqueta de 'brunelleschià'.

Per a l'església, Rubió i Tudurí proposa un model de planta de creu llatina amb absis semicircular on es distribueix el cor. El transsepte es col·loca transversalment al bell mig de la nau principal, equidistant entre l'accés i la capçalera. La direccionalitat de l'eix longitudinal s'accentua per la presència del nàrtex annexat a l'accés i de la torre campanar adjacent a l'absis. L'estructura espacial interna parteix de la senzilla composició d'una sola nau coberta amb volta de canó que dota al temple d'un únic espai, només eixamplat en els dos punts on s'uneix amb els braços de la nau transversal. L'essència interior recorda la de les primeres construccions sacres medievals de la ciutat, tenint, a diferència d'elles, un ritme constant definit per les pilastres corínties i els arcs de mig punt que ressalten per sobre del llenç dels murs laterals i la volta de canó. Al creuer s'hi disposa una cúpula semi-esfèrica amb obertures circulars perimètriques i un tabor octogonal amb llanterna superior.

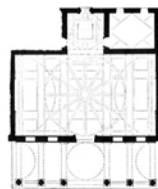
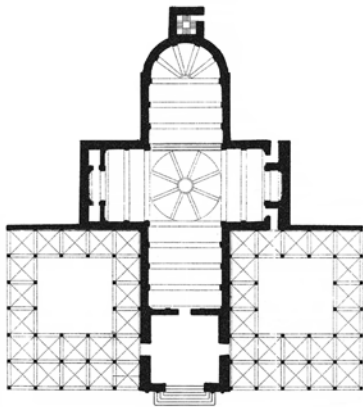
La relació amb la Capella dels Pazzi de Brunelleschi –començada a construir al 1430 i acabada un cop mort l'arquitecte– és doble. Per una banda, hi ha la voluntat de copiar l'atmosfera de l'espai interior: la penombra, els detalls geomètrics, les motlures, les medalles pintades i les obertures circulars de la cúpula de Maria Reina, podent-se trobar perfectament els seus homòlegs a l'última obra de l'arquitecte florentí (fig.8). D'altra banda, s'observa que

◀ **Fig. 8** Comparació de l'interior de l'església parroquial de Maria Reina de Barcelona (esquerra) amb la capella dels Pazzi de Florència (dreta).
 Maria Reina: Autora, 2014.
 Cappella dei Pazzi: a Wikimedia Commons el 24.04.2015

◀ **Fig. 9** Comparació de l'exterior de l'església parroquial de Maria Reina de Barcelona (esquerra) amb la capella dels Pazzi de Florència (dreta).
 Maria Reina: Autora, 2014.
 Cappella dei Pazzi: al web .atlantedellarteitaliana.it el 24.04.2015

◀ **Fig. 10** Comparació de les plantes de l'església parroquial de Maria Reina de Barcelona amb la capella dels Pazzi de Florència a la mateixa escala.
 Maria Reina: AMC.
 Cappella dei Pazzi: ARGAN, G. C. Brunelleschi. Madrid: Xarait, 1981. P.113

tots dos temples tenen una façana afegida (fig.9). I això no és freqüent ni en les construccions d'un arquitecte ni en les de l'altre. La Capella dels Pazzi és l'únic edifici construït per Brunelleschi que té pròpiament 'una façana' i l'església de Maria Reina és de les poques parròquies de Barcelona que té un nàrtex exterior d'entrada d'aquestes dimensions en relació al conjunt i l'única que el té configurant la totalitat de la façana principal del temple. Per tant, sense que tinguin res a veure en la traça general, Rubió i Tudurí agafa, per a l'església parroquial de Maria Reina de Barcelona, el que més li interessa de la Capella dels Pazzi de Florència (fig.10).

69. Els orígens del campanar de Sant Marcos de Venècia es troben al segle IX quan es construeix sobre unes restes d'origen romà. S'acaba al segle XII, però és damnificat al 1489 per un llamp i al 1511 per l'efecte d'un terratrèmol. Després d'aquests dos desastres naturals, la construcció adquireix el seu aspecte definitiu que es mantindrà fins a dia d'avui. La que s'observa en l'actualitat però, és una reconstrucció del 1912 feta després que la torre del segle XVI col·lapsi i quedi reduïda a una muntanya de runa. Malgrat la forma final del campanar de Maria Reina és obra de Duran –el que projecta Tudurí en els plànols originals té molta menor presència-, la reconstrucció de la torre de Venècia és contemporània a l'inici de les obres del monestir benedictí de Montserrat a Barcelona.

70. Tot i així, les esglésies que es col·loquen exemptes en un gran solar, a diferència de les que ho fan entre mitgeres en un emplaçament donat enmig d'un barri consolidat, posen sobre la taula el dubte de si no haguessin pogut conciliar ambdues ambicions. Més que pel concepte religiós en si, perquè quan una església es disposa seguint un eix est-oest permet oferir un joc de llums i ombres concret que passa per dissenyar correctament les obertures i els elements de l'interior sacre segons el recorregut solar.

L'alçat del nàrtex del temple barceloní, del mateix ample que la nau que precedeix, està format per un cos quadrat foradat per un gran arc de mig punt, queda coronat per un frontó, i va acompanyat per pilastres i columnes amb capitells corintis. Aquest element, a més a més de configurar la façana principal de l'església, fa de peça articuladora entre el temple i els seus dos claustres, i d'espai intermedi entre l'interior sagrat i l'exterior profà. L'interior està decorat per Josep Obiols amb pintures que immortalitzen l'assumpció de la Verge sobre la porta d'entrada i que retraten els patrons de Barcelona i Catalunya -Santa Eulàlia i Sant Jordi respectivament- a les llunetes laterals. Constitueix així l'últim espai de transició entre el dins i el fora que apareix en tot el recorregut d'accés un cop s'ha travessat la tanca que delimita la propietat i s'ha pujat per l'escalinata acompanyada dels jardins projectats per Joan Mirambell -l'únic deixeble de Rubió i Tudurí en l'àmbit de la jardineria-. Escala, jardí i nàrtex personifiquen així el camí direccional, ascendent i simbòlic que s'ha de fer des de la ciutat per arribar al temple. Les pintures, juntament amb el tractament de la vegetació, acaben de posar la darrera nota noucentista al complex.

Pel que fa a l'exterior, tant el tambor octogonal de la cúpula com el cos de la torre campanar estan inspirats en l'arquitectura grecollatina del baptisteri de Sant Joan de Florència, obra del segle XIV de Giovanni Villani, i a més a més la part superior del campanar també traspua quelcom de la imatge del *Campanile de Venècia*⁶⁹ (fig.11). De la mateixa manera com el nàrtex d'entrada s'enganxa a l'accés del temple, el campanar ho fa a l'absis de la nau. Un i altre, coronen l'eix oest-est del temple, orientats però en el sentit oposat del que dicta la litúrgia cristiana. Tanmateix, aquest és un exemple on la posició urbana predomina per sobre de la referència cardinal canònica. I és que l'església s'implanta en un entorn de construccions aïllades -ja es tracti de grans cases unifamiliars o luxosos blocs exemptos- elevada, mostrant la seva façana principal, sense que importi haver-ne de girar l'orientació, si és per a poder fer de fita al barri⁷⁰.

▲ **Fig. 11** D'esquerra a dreta Comparació de l'exterior Maria Reina de Barcelona amb el baptisteri de Sant Joan de Florència i el campanar de Sant Marcos de Venècia. Maria Reina: Autora, 2014. *Battistero di San Giovanni*: al web viajejet.com el 24.04.2015. *Campanile di San Marcos*: a Wikimedia Commons el 24.04.2015.

◀ **Fig. 12** Comparació de l'exterior de l'església de Maria Reina (esquerra) amb l'hospici dels Innocents de Florència (dreta). Maria Reina: Autora, 2014. *Ospedale degli Innocenti*: al web empen-dewiki.com el 24.04.2015.

Si el nàrtex i el campanar són elements adjacents a la peça de l'església que Rubió i Tudurí contempla en el projecte, les dependències parroquials i la capella mortuòria les afegeix posteriorment Duran i Reynals. A banda i banda del braç transversal del temple, fins alinear-se amb els extrems dels claustres, s'hi afegeixen sales parroquials. Allargant la nau del transsepte pel costat oest, s'hi addiciona, a més a més, la capella usada com a diària i del Santíssim. En aquesta, que és de planta de creu grega i té una cobertura cupulada, és on hi ha enterrats els mecenes de l'obra, Nicolau i Mercè d'Olzina i Guillem de Pallejà Ferrer-Vidal.

A la descripció per elements que s'ha fet del conjunt de Maria Reina (cos de l'església, nàrtex d'entrada, torre campanar, dependències diverses, capella annexa, recinte, jardí i escalinata) només falta afegir-hi la potent presència

dels dos patis de claustres coberts per voltes d'aresta que hi ha adjacents a banda i banda de l'església. Estan encaixats en els vèrtexs formats per la intersecció de la nau principal i la transversal i estan regruixats en primer pla per materialitzar una profunda façana que s'alinea amb el nàrtex d'entrada. Al seu interior hi ha part del projecte de jardineria de Mirambell i poden ésser travessats per accedir directament a les dependències parroquials i a la capella annexa sense haver de passar per l'església principal. En les seves voltes, tal i com explica el mateix Rubió i Tudurí, s'hi troba reproduïda la lògia oberta de l'hospici dels Innocents, primera gran obra de Filippo Brunelleschi (fig.12).

Però el que és més interessant de destacar, és que si la tendència habitual és copiar l'estratègia projectual de l'obra de referència i adaptar-ne els petits detalls per relacionar-se amb el temps i amb els clients, Rubió i Tudurí opera de la manera oposada. L'estratègia del projecte -l'ordenació en planta, l'estructura espacial interior, els claustres i les altres peces del programa i la implantació al lloc- és genuïnament concebuda per al nou monestir benedictí i el que copia literalment de l'arquitecte florentí i de les altres obres citades és l'ornamentació que dóna la imatge superficial. L'estratègia de Tudurí sembla clara: el més important és fer bona arquitectura i, el segon més important, tenir l'astúcia suficient per a donar-li l'aparença adequada per convèncer tant als que aspiren a tenir un temple medieval que els retorni a les formes de l'Edat Mitjana, com als que només paguen si es construeix una església d'estètica renaixentista⁷¹.

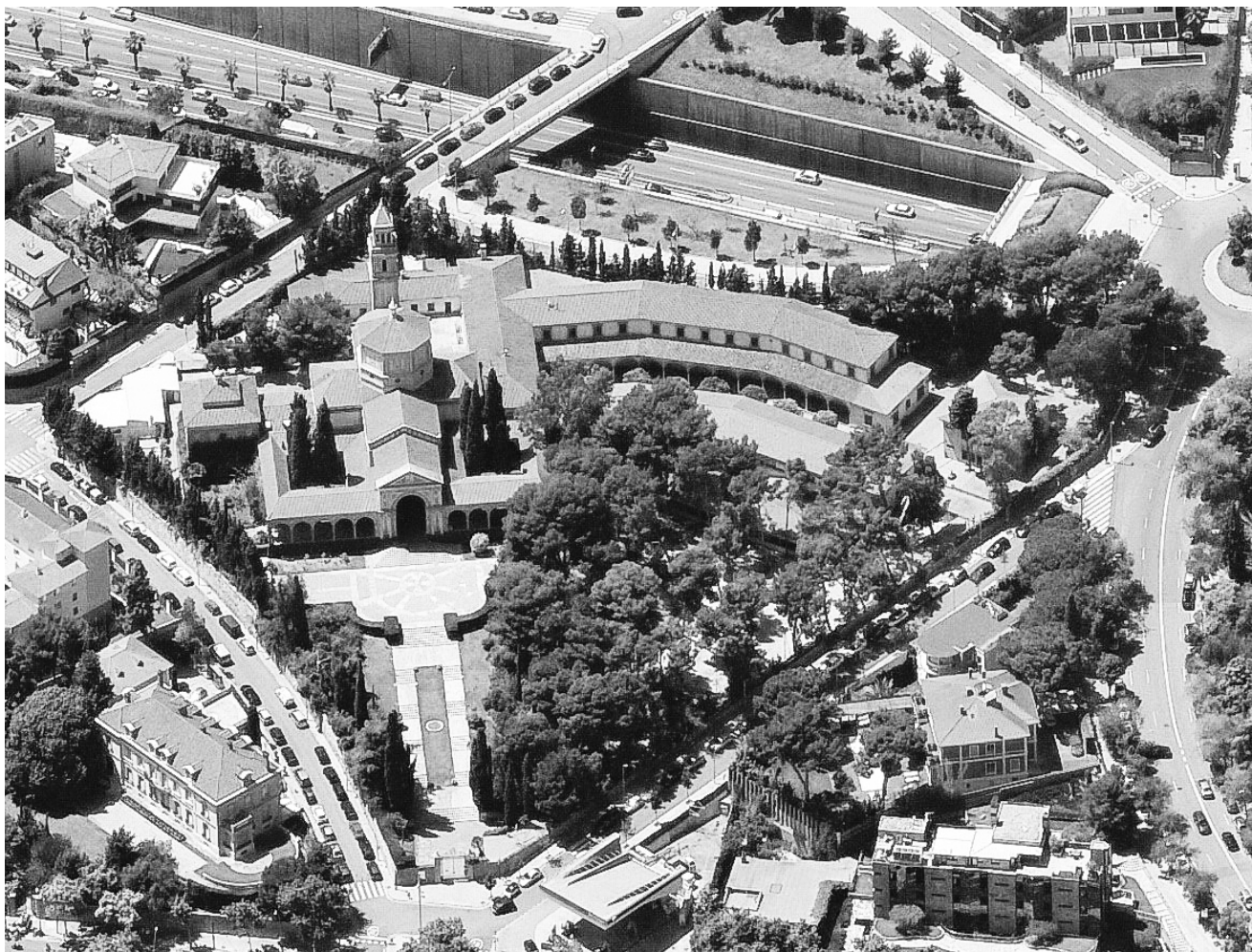
71. RUBIÓ, N.; BOHIGAS, O.; ROVIRA, J. M.; SOLÀ-MORALES, I.; SOSTRES, J. M. Brunelleschians a Catalunya. *Carrer de la ciutat*. Setembre 1978, núm. 3-4. P.24-31

La història que acompanya la fundació d'aquest temple retrata molt bé la societat barcelonina del moment, en gran part confrontada entre els que volen un arrelament més històric a la Catalunya costumista i els que, de sobte, advoquen per una institucionalització de la burgesia més europeïsta. El context conjuntural d'aquest moment és complex. El Modernisme ha estat el moviment cultural que ha protagonitzat el final del segle XIX i el salt cap al XX, però a partir dels primers anys del 1900 comença a ser rellevat pel Noucentisme, terme que té la doble accepció de designació adjectiva cronològica i de significació contrària a 'vell'. Aquest corrent, que aposta per la raó, la precisió, l'ordre, la claredat i la sobrietat per contra del naturalisme, el romanticisme i el liberalisme imperants, aconsegueix materialitzar la conjunció dels diferents àmbits culturals i polítics del país. I és que malgrat tot, darrera l'aparença de la reforma revolucionària del nou moviment hi ha dos conceptes clau que troben el seu origen en les arrels més profundes de la cultura catalana: el classicisme i la mediterraneïtat. És per aquesta conjunció entre tradició i modernitat, barreja que sempre ha estat molt ben acceptada a la capital catalana, que el nou moviment aconsegueix calar tan fons en els diferents estaments de la societat.

Entenent-ho així per tant, es pot afirmar que el temple parroquial de Maria Reina tant és una obra renaixentista -caracteritzant el reflex del classicisme noucentista dels intel·lectuals del moment- com medieval -entès com el retorn a la tradició i a les seves formes- i està emparada, per tant, en la darrera accepció del terme 'brunelleschià'. I a més a més, aquesta església fa gala de tots els elements compositius que caracteritzen el tipus sacre i té com a referent primigeni el temple clàssic grecoromà (fig.13).

▼ **Fig. 13** Vista aèria del conjunt parroquial de Maria Reina al barri de Pedralbes, caracteritzat pels claustres, el campanar, l'escalinata d'entrada, el jardí i l'estètica clàssica grecoromana.

Autora, 2014. Base: bingmaps.

El tipus sacre a l'espai i en el temps

72. Aquesta manera de treballar, que és a la que s'ha sotmès la present investigació durant l'estada al grup de recerca FORMA URBIS Lab, té el seu origen en les idees exposades pel pare de la lingüística moderna, el suís Ferdinand de Saussure (1857-1913). Així, el grup de recerca de la Facultat d'Arquitectura de la Universitat de Lisboa creat a l'any 2006 amb l'objectiu de construir un atlas morfològic de Portugal, analitza un centenar de ciutats des del punt de vista formal. Els diversos capítols del llibre *Os elementos urbanos* són una clara pista del seu mètode de treball: el teixit, el traçat, la malla, la plaça, el carrer, la *mansana*, la parcel·la, l'edifici singular i l'edifici comú. També el darrer llibre publicat titulat *O tempo e a forma* és un clar i pedagògic exemple dels temes d'interès del grup.

Veure:

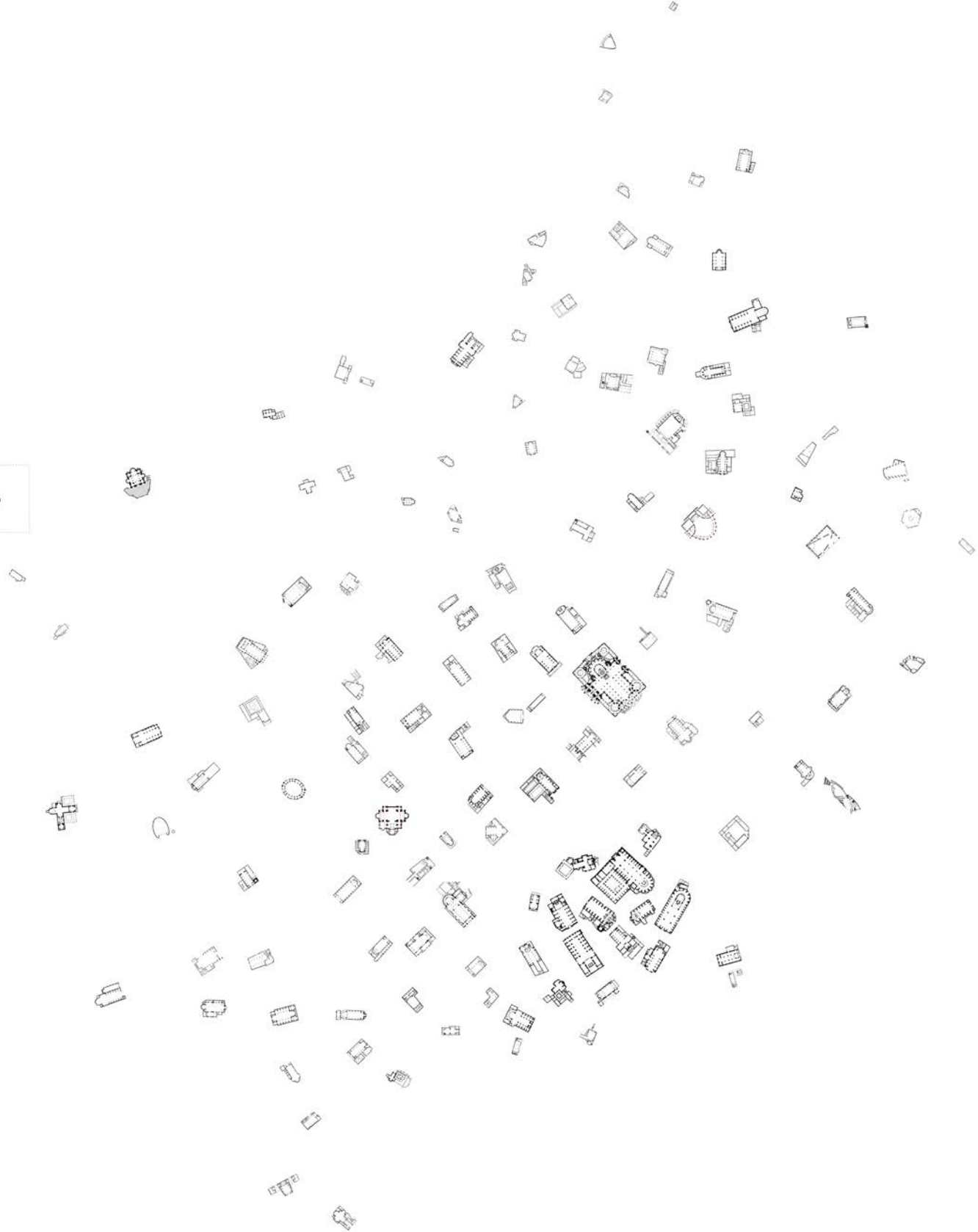
DIAS COELHO, C. et al. *Os elementos urbanos*. Lisboa: Argumentum, 2013.

DIAS COELHO, C. et al. *O tempo e a forma*. Lisboa: Argumentum, 2014.

Una bona manera de fer una anàlisi morfològica de la ciutat focalitzant l'estudi en les seves esglésies parroquials és a partir del creuament de dos eixos principals: un espacial i un altre temporal. Estudiar l'evolució de la construcció d'esglésies al llarg del temps i comparar entre si les que apareixen simultàniament a diferents teixits i àrees de la ciutat comtal és una eina molt poderosa per a la comprensió de l'actual realitat. D'aquesta manera, analitzar el tipus sacre a l'espai i en el temps de Barcelona passa per fer una abstracció dels paràmetres més essencials, abastant des d'aquells traçats generals que pertanyen a l'escala territorial, fins als elements urbans adjacents als temples amb els que es pot descompondre la ciutat⁷².

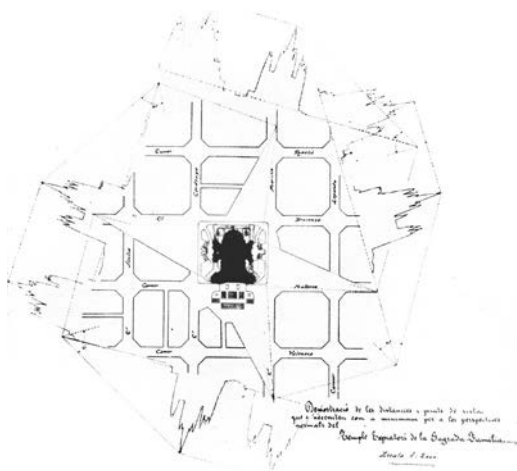
Fixant l'eix temporal al moment actual i jugant per tant només amb la dimensió espacial, s'elabora un mapa geogràfic de les 132 esglésies avui parroquials que hi ha dins dels límits municipals de la ciutat. Aquest escampall de plantes eclesials que s'exposa a continuació, col·locades a priori sense cap sentit ni ordenació, representa en realitat el plànol de Barcelona amb l'ampliació proporcional de les seves esglésies parroquials (fig.1). Sabent això, quan es torna a mirar un s'adona que responen amb força fidelitat no només a la imatge tipològica, sinó també a la forma i al traçat general de la ciutat.

Per la dimensió, número, tipus i col·locació, els temples emfatitzen l'existència d'un centre amb un teixit històric i sedimentat, consoliden la idea d'un eixample extens i ortogonal i insinuen la presència d'una perifèria més desdibuixada i irregular. Per aquest motiu, les esglésies més antigues que apareixen abans de qualsevol assentament urbà, o les últimes postconciliars projectades sobre paper en paral·lel a la resta de la ciutat, tenen dimensions majors i molta més llibertat de col·locació. Per contra, les que s'ubiquen en un traçat més o menys consolidat, són de mides similars, s'adapten a una forma urbana prèviament definida i tenen geometries força regulars. La basílica de la **Sagrada Família** representa una excepció que cal comentar, ja que demostra la importància que té l'entorn urbà construït al voltant d'un edifici singular. Com ja s'argumenta quan es citen les places considerades estèticament belles segons Camillo Sitte, o a l'esmentar les conferències pronunciades per Carl Petersen, la proporció i diàleg amb el teixit comú és tan o més important que el propi element que es vol destacar.

◀ **Fig. 1** Posició espacial de les 132 esglésies parroquials existents dins els límits municipals de Barcelona. Col·locades seguint el plànol de la ciutat, tot i que ampliades proporcionalment, es presenten totes a la mateixa escala i orientació.
Autora, 2014.

▲ **Fig. 2** Projecte d'Antoni Gaudí per a l'entorn de la Sagrada Família (1916).
Web de Wikimedia Commons el 28.04.2015

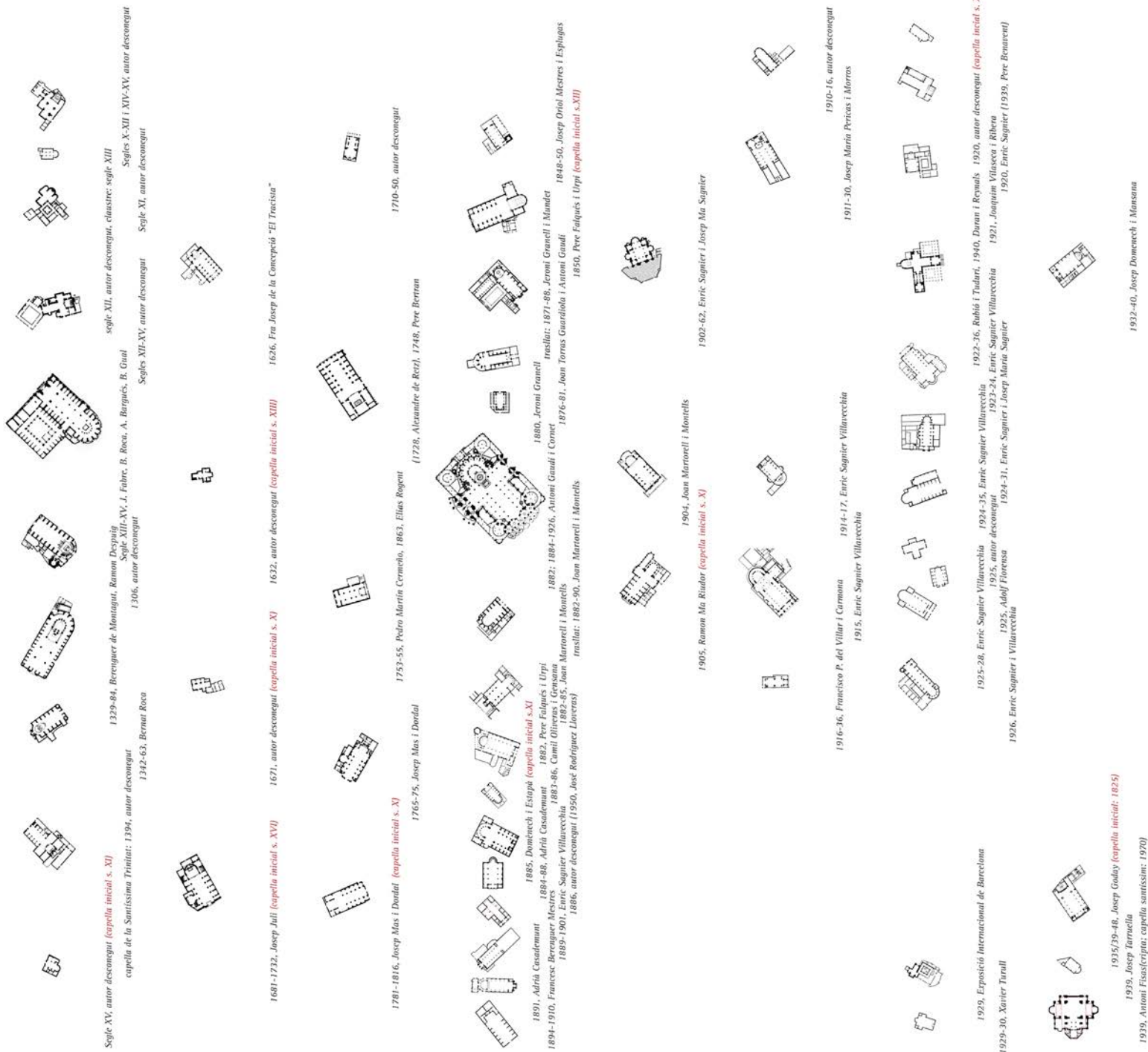
73. Corresponen al centre actual de la ciutat, ja que el tercer exemple, el de Sant Pau, al moment de la seva construcció estava ubicada als afores i només s'envoltava de camps i terreny lliure de ser edificat.

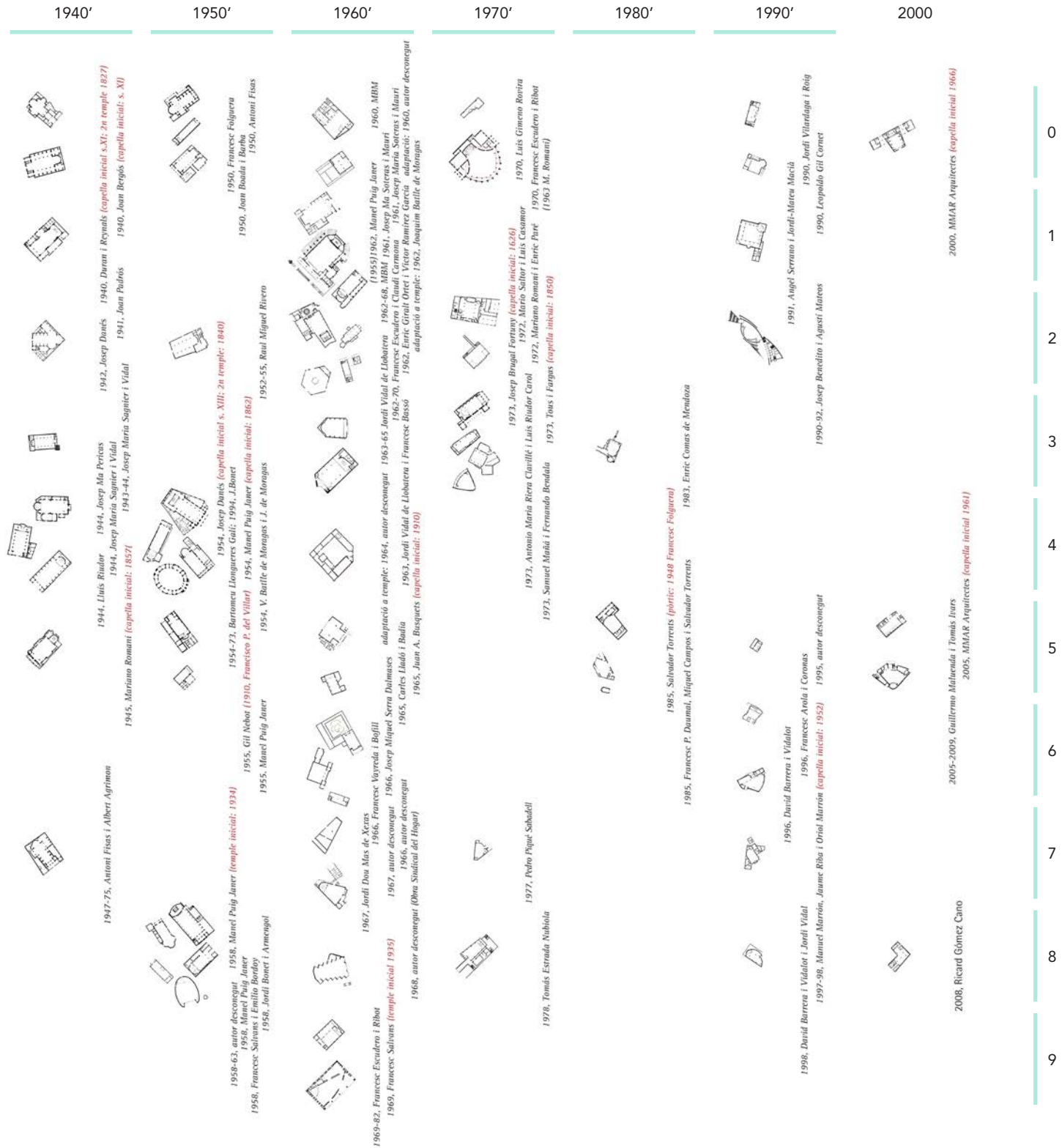
▼ **Fig. 3** A la doble pàgina següent Posició temporal de les 132 esglésies parroquials existents dins els límits municipals de Barcelona. Disposades a escala i a la mateixa orientació i ordenades per columnes d'esquerra a dreta, les primeres quatre de les quals mostren centúries i les següents, dècades. Les anotacions en vermell alerten que d'aquell temple ja n'ha existit un d'anterior.
Autora, 2014.

D'aquesta manera, en termes de percepció visual, pot semblar més gran, per exemple, la Catedral, construcció que sobresurt entre el gra petit del teixit comú del centre més antic de la ciutat, que la Sagrada Família, encaixonada a la malla ortogonal de l'Eixample i exemple excepcional d'ocupació d'una illa sencera i regular amb un sol edifici singular. Fora injust però, no recordar el projecte que Gaudí havia fet per l'entorn del temple i que no es realitzà. L'arquitecte català havia dissenyat l'espai públic que acompanyava a l'església proposant una plaça estrellada que la dotés d'àmplies visuals tot guanyant en perspectiva pel seu entorn més immediat (fig.2).

Si bé es critiquen aquelles classificacions que no van més enllà d'oferir una catalogació territorial o cronològica dels elements de la seva col·lecció, també convé fer-les, sobretot quan serveixen perquè apareguin dades objectives que, tot i que puguin semblar òbvies, podrien passar per alt. La taula cronològica que s'exposa en aquesta ocasió ordena, d'esquerra a dreta i de dalt a baix, les 132 esglésies parroquials que hi ha a la ciutat de Barcelona en l'actualitat. Es fixa així l'eix espacial i es passa a fer participar només la dimensió temporal. Cal matissar que es pren com a moment de construcció aquell en el qual es determina la seva estructura espacial. D'aquesta manera, no es tenen en compte restauracions o ampliacions que no modifiquin substancialment la seva essència formal, ni rehabilitacions que arrangin desperfectes puntuals ocasionats per agressions diverses al llarg del temps. Per altra banda, si una església s'ha hagut de reconstruir íntegrament per quedar totalment malmesa la precedent, es pren la data d'aquesta darrera construcció, sense que això signifiqui oblidar que l'emplaçament com a 'punt sacre' tindrà en realitat molts més anys d'antiguitat (fig.3).

La primera columna agrupa esglésies de diferents segles que són anteriors al 1600. Exceptuant el temple de la **Mare de Déu del Coll** i el de **Sant Martí de Provençals**, els altres corresponen a construccions del centre de la ciutat⁷³. Les tres columnes següents reuneixen les esglésies avui parroquials aixecades durant els segles XVII, XVIII i XIX, notant-se un significatiu augment de construcció en aquest darrer. I les successives columnes corresponen a períodes de deu anys. És aquí on s'observa el primer 'boom eclesial' produït als anys 20, on queda comprovat gràficament el contundent i comprensu buit existent durant els anys que dura l'última Guerra Civil (1936-39) i on es confirma l'impressionant número de construccions sacres aixecades durant els anys 60 del segle passat. És en aquesta dècada quan Barcelona creix a un ritme de més de dues esglésies per any, i s'enceten els setanta amb una trentena de nous centres parroquials.

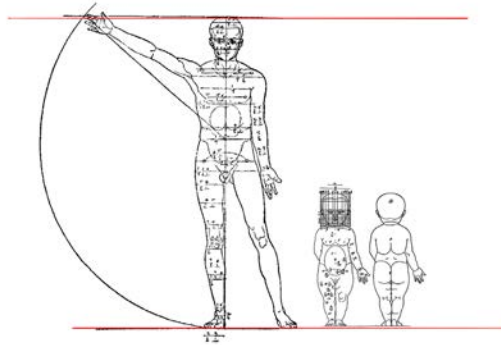

Si bé aquestes dades podrien semblar òbvies pel fet de ser directament proporcionals al creixement físic i demogràfic de la ciutat coincidint amb els moments clau d'arribada de molta immigració, és necessari esmentar la situació dels darrers 20 anys. I és que durant la dècada dels 90 i els primers anys del nou mil·lenni, Barcelona encara ha contribuït a la construcció eclesial amb tretze noves esglésies parroquials. En uns moments on ja s'ha frenat el creixement descontrolat de la ciutat i on suposadament s'ha tendit a pensar que el rumb anava cap a la secularitat, s'han construït les noves esglésies parroquials de **Sant Salvador d'Horta, Sant Josep Obrer, Sant Esteve, Patriarca Abraham, Sant Marc, Santa Bernardeta, Sant Narcís, Sant Mateu, Santa Maria Magdalena, Sant Cristòfol, Sant Bartomeu, Sant Francesc de Païola i Sant Domènec Guzmán**, algunes de les quals monumentals i totes elles plenament inserides en la normativa postconciliar.

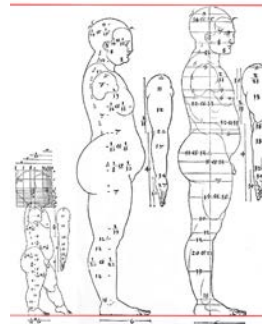
En definitiva, la territorial i la cronològica són dues aproximacions complementàries que, vistes qualitativament i en representació gràfica -i no només com una successió quantitativa de números i valors- i de la mà del tipus, permeten l'estudi acurat de la situació, posant en evidència la gran diversitat d'escapes, orientacions i sentits d'accés que tenen les esglésies de la ciutat. Des de parròquies petites que troben el seu primer ús en ermites de muntanya, llavors allunyades de la ciutat, fins a grans i ambicioses construccions per simbolitzar efemèrides especials; des d'esglésies amb accessos centrals, simètrics i convencionals, fins a les que posseeixen entrades laterals, en cantonada o tangencials; i des de temples parroquials col·locats ben orientats, fins a d'altres que es construeixen en qualsevol dels 360 graus que ofereix tota potencial orientació. Sense contradir que hi hagi unes estructures espacials específiques i uns elements formals determinats, i que aquests tinguin uns tempos protagonistes, així de variada es presenta la presència de temples parroquials a la ciutat. Per això, és especialment útil posar-les totes de costat a la mateixa escala i orientació (fig.4). Però també a la mateixa escala i sentit d'accés, com es proposa a l'inici del capítol (fig.5) i, encara que només sigui per una vegada, també 'a la mateixa dimensió'⁷⁴ (fig.6). I és que quan es posen a escala i orientació o sentit d'accés, destaquen a simple vista aquelles esglésies que, per grans o per petites, tenen una ocupació singular i aquelles que la seva relació entre l'accés principal i l'estructura espacial és obliqua o inusual. En canvi, quan es posen totes a la mateixa dimensió, que equival a escalar-les de manera que ocupin un mateix espai a la làmina de presentació de la col·lecció, tot i que el resultat sigui extravagant, el protagonisme se l'enduen altres aspectes com el tipus eclesial o la seva forma global (fig.7).

74. No confondre 'dimensió' i 'escala'. Posar les peces de les esglésies a la mateixa dimensió significa que ocupin el mateix espai, perdent en conseqüència, la seva escala relativa.

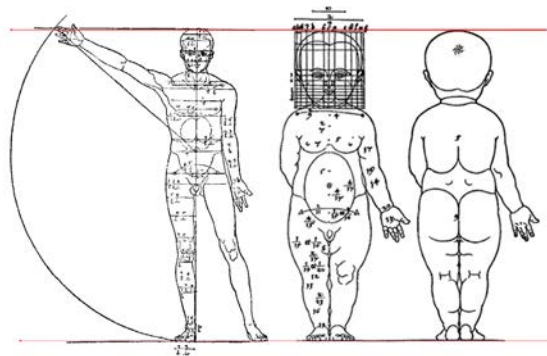
a escala i orientació

▼ **Fig. 4, 5 i 6 A** les dobles pàgines següents Tipologia arquitectònica de les esglésies parroquials de Barcelona amb la mateixa escala i orientació; mateixa escala i sentit d'accés i perdent l'escala però igualant-se en dimensió.
Autora, 2014.

a escala i sentit d'accés

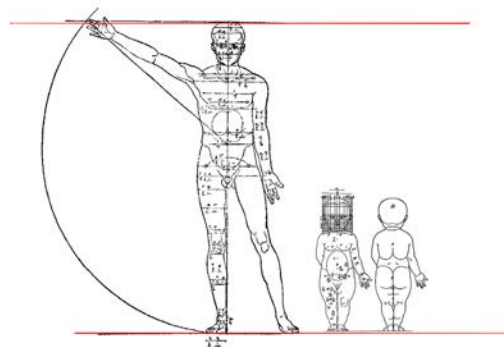
► **Fig. 7** Aquest trio d'imatges d'Albrecht Dürer que usa Rob Krier al seu cèlebre llibre *Architectural composition* -aquí intencionadament ajuntades i escalades- serveix d'explicació. Les proporcions del cos de l'adult són molt diferents de les del nen i varien segons si aquests es col·loquen de manera frontal o de costat. Nogensmenys, el fet d'escalar-los per tal que siguin igual d'alts, accentua les semblances i diferències i força a canviar els paràmetres de comparació.
Autora, 2014. Base: KRIER, R. *Architectural composition*. Londres: Academy Editions, 1988.

mateixa dimensió

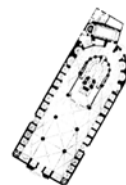

▼ **Fig. 4** A la doble pàgina a continuació
Tipologia arquitectònica de les esglésies
parroquials de Barcelona amb la mateixa
escala i orientació.
Autora, 2014.

A B C D E F G H

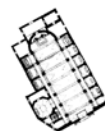
1

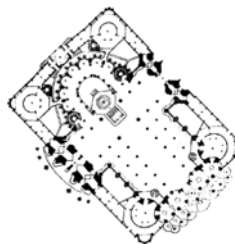
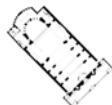
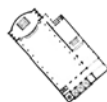
2

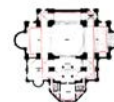
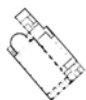
3

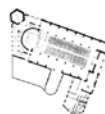
4

5

6

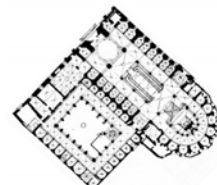
7

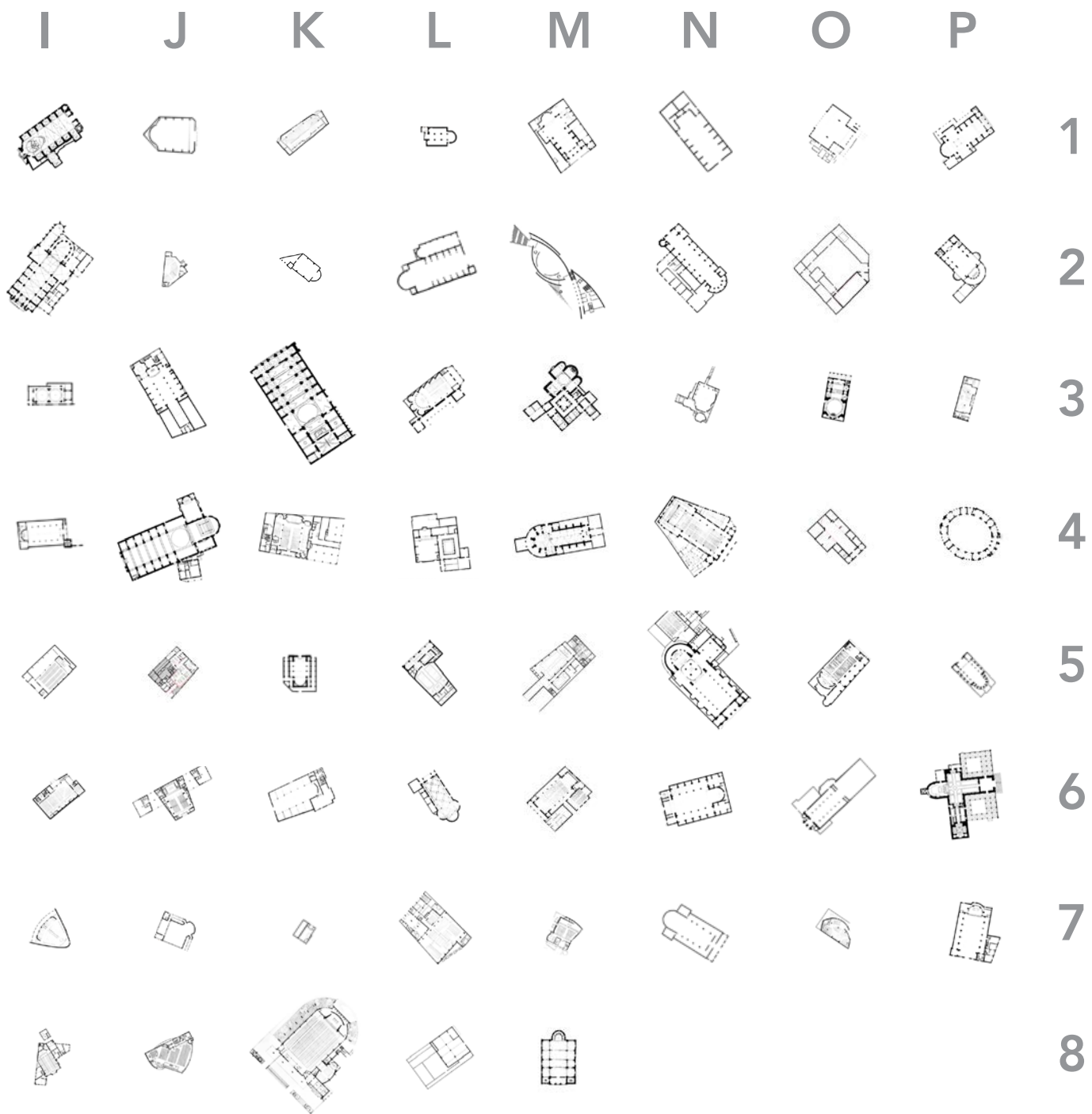
8

9

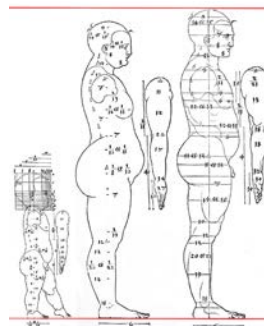

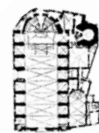
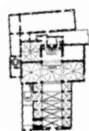
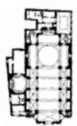
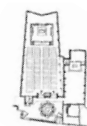
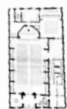
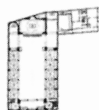
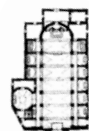
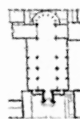
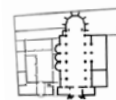
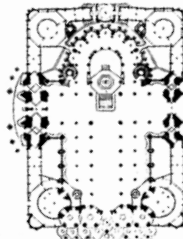
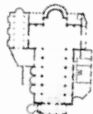
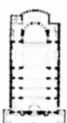
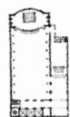
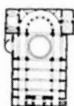
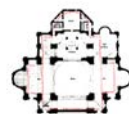
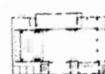
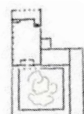
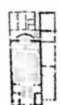
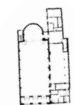
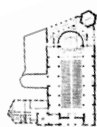
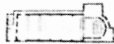
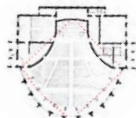
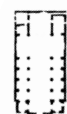
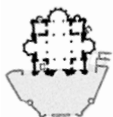
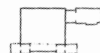
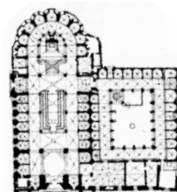
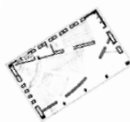

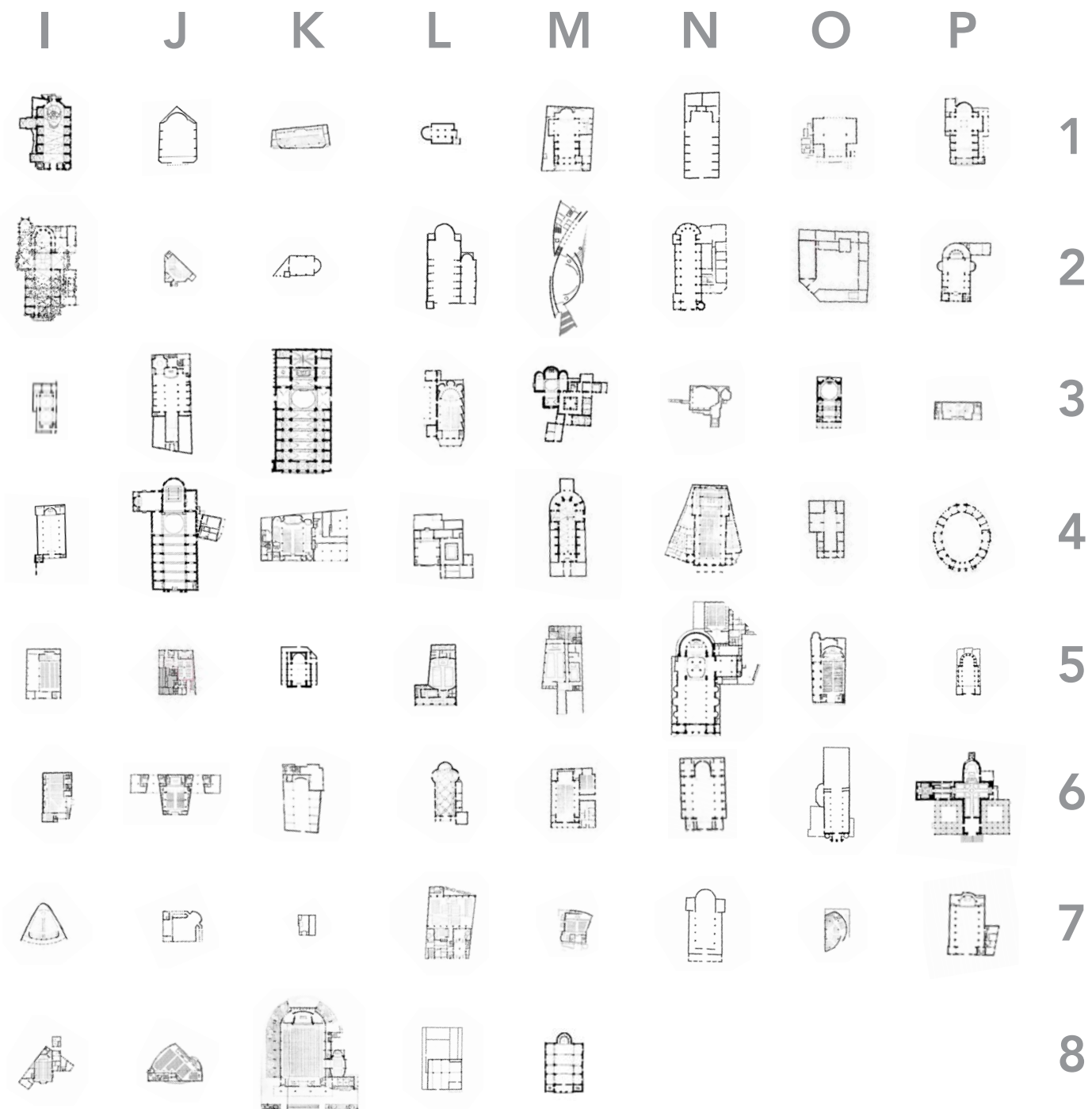

▼ **Fig. 5** A la doble pàgina a continuació
Tipologia arquitectònica de les esglésies
parroquials de Barcelona amb la mateixa
escala i sentit d'accés.
Autora, 2014.

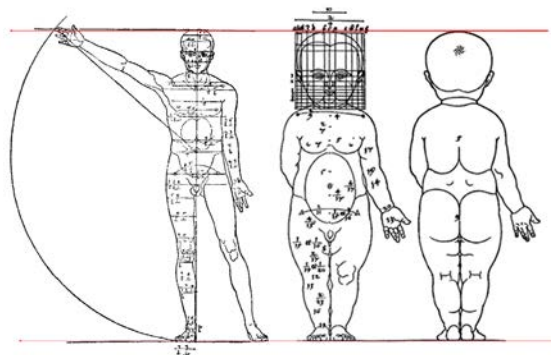
A**B****C****D****E****F****G****H****1****2****3****4****5****6****7****8****9**

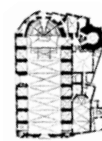
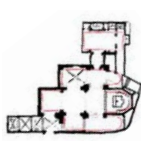
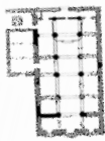
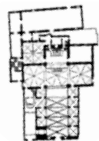
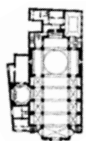
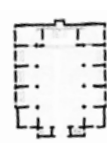
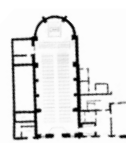
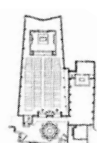
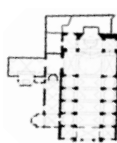
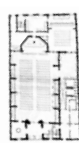
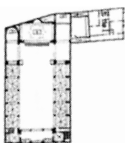
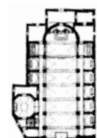
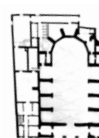
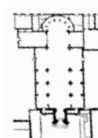
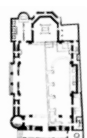
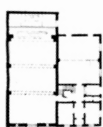
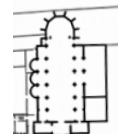
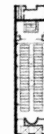
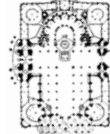
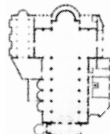
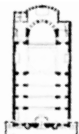
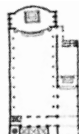
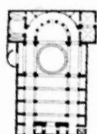
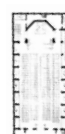
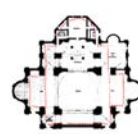
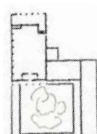
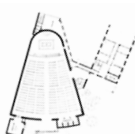
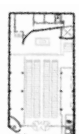
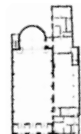
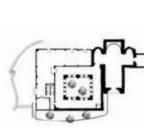
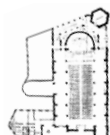
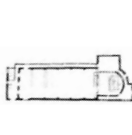
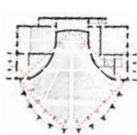
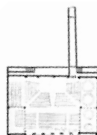
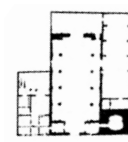
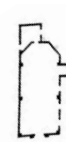
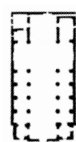
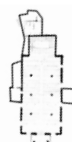
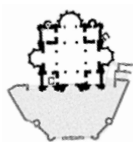
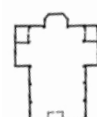
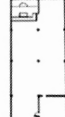
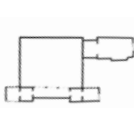
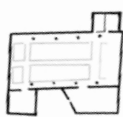
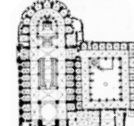
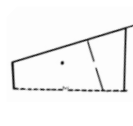
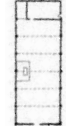
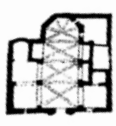
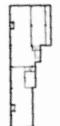

Tipus arquitectònic de les esglésies parroquials de Barcelona
amb la mateixa escala i sentit d'accés

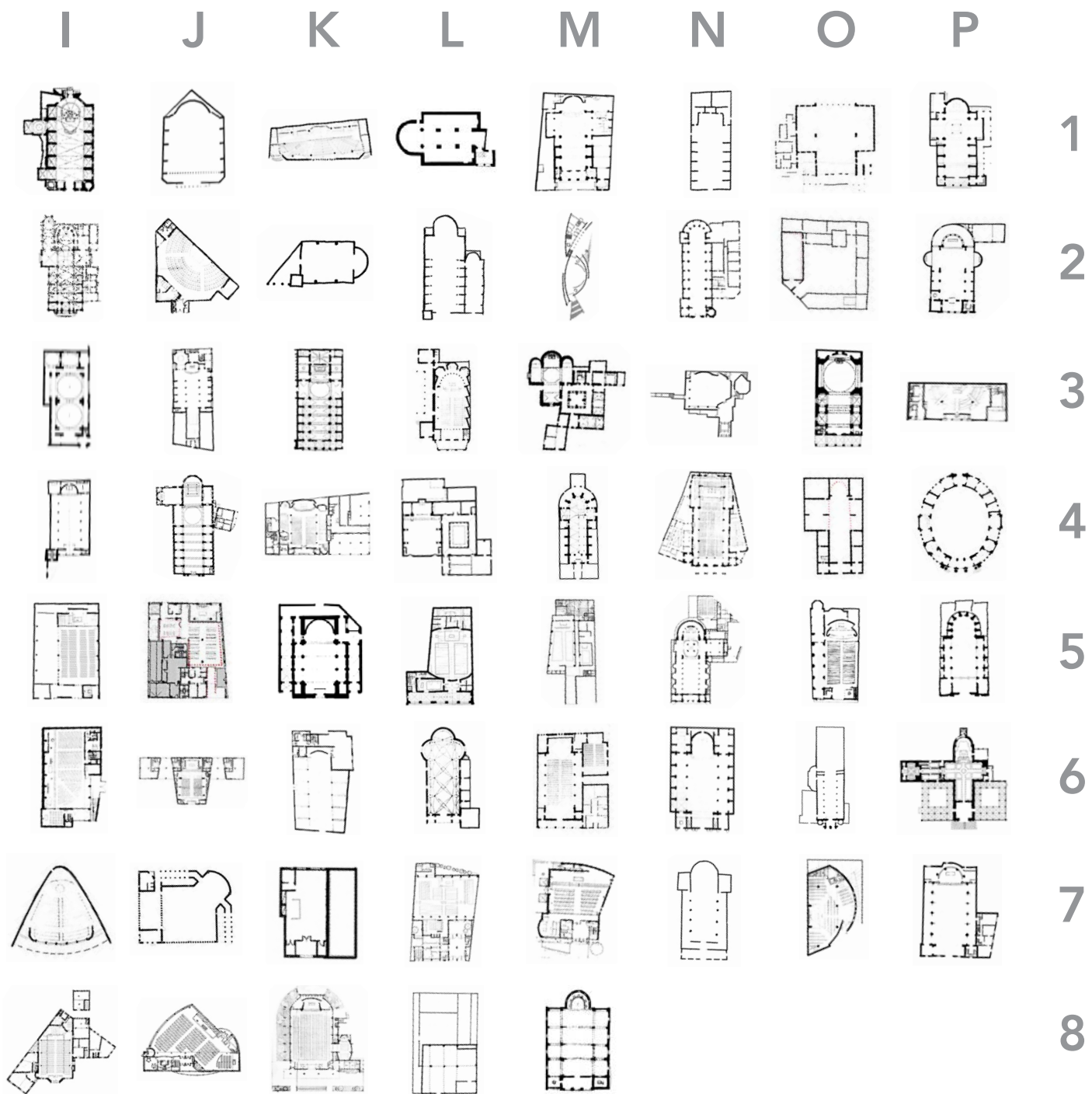

▼ **Fig. 6** A la doble pàgina a continuació
Tipologia arquitectònica de les esglésies
parroquials de Barcelona amb la mateixa
dimensió.
Autora, 2014.

A**B****C****D****E****F****G****H****1****2****3****4****5****6****7****8****9**

Tipus arquitectònic de les esglésies parroquials de Barcelona
amb la mateixa dimensió i sentit d'accés

	A	B	C	D	E	F	G	H
	001 - A1	002 - B1	003 - C1	004 - D1	005 - E1	006 - F1	007 - G1	008 - H1
1	Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel Pl. Mercè 1	Sant Jaume C. Ferran 28	Sant Miquel del Port C. Sant Miquel 39	Sant Pere de les Puel·les Pl. Sant Pere 15	Santa Anna C. Rivadeneyra 3	Santa Maria de Cervelló C. Almirall Cervera 8	Santa Maria del Mar Pl. Santa Maria 1	Santa Maria del Pi Pl. Pi 7
	017 - A2	018 - B2	019 - C2	020 - D2	021 - E2	022 - F2	023 - G2	024 - H2
2	Santa Maria de Gràcia C. Sant Pere Màrtir 5	Santa Teresa de l'Infant Jesús V. Augusta 68	Verge de Gràcia i Sant Josep Pl. Lesseps 25	Crist Redemptor Av. Mare de Déu de Montserrat 34	Mare de Déu de Montserrat Av. Mare de Déu de Montserrat 144	Santa Isabel d'Aragó i Sant Joaquim C. Oblit 24	Mare de Déu de Mont Carmel C. Santuari 116	Sant Antoni de Pàdua C. Pedrell 64
	033 - A3	034 - B3	035 - C3	036 - D3	037 - E3	038 - F3	039 - G3	040 - H3
3	Sant Francesc de Pàola C. Ramon Turró 324	Sant Pançaç C. Badajoz 130	Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó C. Pujades 210	Mare de Déu dels Àngels C. Balmes 78	Puríssima Concepció C. Aragó 299	Sant Francesc de Sales Pg. Sant Joan 88	Sant Ramon de Penyafort Rbla. Catalunya 115	Mare de Déu de Betlem C. Xuclà 2
	049 - A4	050 - B4	051 - C4	052 - D4	053 - E4	054 - F4	055 - G4	056 - H4
4	Santa Madrona C. Tapioles 10	Esperit Sant C. Trav. Gràcia 401	Immaculat Cor de Maria C. St. Antoni M. Claret 45	Mare de Déu del Roser Gran Via de les Corts Catalanes 796	Sagrada Família C. Provença 450	Sant Oleguer Bisbe C. Nàpols 133	Sant Tomàs d'Aquino C. Roger de Flor 245	Crist Rei C. Martí i Molins 45
	065 - A5	066 - B5	067 - C5	068 - D5	069 - E5	070 - F5	071 - G5	072 - H5
5	Sant Ildefons C. Madrazo 92	Santa Agnès C. Sant Elies 23	Santa Cecília Pg. Sant Gervasi 66	Santa Joaquina de Vedruna C. Francolí s/n	Verge de la Pau Pl. Ferran Casablanca 4	Mare de Déu de la Medalla Miraculosa C. Consell de Cent 10	Mare de Déu del Pilar C. Casanova 175	Maria Mitjancera de Totes les Gràcies C. Entença 198
	081 - A6	082 - B6	083 - C6	084 - D6	085 - E6	086 - F6	087 - G6	088 - H6
6	Sant Ignasi de Loiola C. Provença 544	Sant Joan Bosco Pl. Ferran Reyes 2	Sant Josep de Calassanç C. Joan de Peguera 20	Sant Martí del Clot Pl. Canonge Rodó s/n	Romànica del Poble Espanyol Av. de Francesc Ferrer i Guàrdia, 13	Mare de Déu de Port C. Sant Eloi 9	Mare de Déu dels Dolors C. Begur 8	Sant Àngel Custodi C. Vilardell 50
	097 - A7	098 - B7	099 - C7	100 - D7	101 - E7	102 - F7	103 - G7	104 - H7
7	Sagrat Cor de Jesús del Tibidabo Pl. Tibidabo s/n	Sant Joan de la Creu Av. Vallvidrera 75	Sant Ot Pg. Manuel Girona 25	Sant Vicenç C. Rector Voltà 5	Santa Creu d'Olorda Ctra Sta Creu Olorda Sarrià 417	Santa Maria de Vallvidrera C. Actor Morano 9	Santa Maria del Remei Pl. Concòrdia 1	Santa Tecla Av. Madrid 107
	113 - A8	114 - B8	115 - C8	116 - D8	117 - E8	118 - F8	119 - G8	120 - H8
8	Sant Cebrià C. Arenys 65	Sant Crist C. Natzaret 5	Sant Genís dels Agudells C. Saldes 3	Sant Jeroni Pl. Mossèn Ferran Palau 3	Verge de Natzaret C. Juan de Mena 29	Mare de Déu de Fàtima C. Aneto 19	Sant Esteve Av. Rio de Janeiro 10	Sant Francesc Xavier Pl. Sant Francesc Xavier 21
	126 - A9	127 - B9	128 - C9	129 - D9	130 - E9	131 - F9	132 - G9	
9	Sant Ambrós C. Concili de Trento 297	Sant Joan d'Àvila Rbla. Prim 252	Sant Lluís Gonçaga C. Selva de Mar 200	Sant Martí de Provençals Pl. Ignasi Juliol s/n	Sant Paulí de Nola C. Alfons el Magnànim 125	Sant Pere Ermengol C. Lluís Borrassà 20	Santíssim Sagrament C. Santander 18	La Catedral de Barcelona Pla de la Seu s/n

I	J	K	L	M	N	O	P	
009 - I1	010 - J1	011 - K1	012 - L1	013 - M1	014 - N1	015 - O1	016 - P1	1
Sants Just i Pastor	Corpus Christi	Mare de Déu de la Salut	Mare de Déu del Coll	Sant Carles Borromeu	Sant Joan de Gràcia	Sant Jordi	Sant Miquel dels Sants	
R. Sant Just s/n	C. Bailèn 175	C. Clavell 6	C. Santuari 30	C. Sant Lluís 89	C. Santa Creu 2	Viaducte de Vallcarca 7	C. Escorial 163	
025 - I2	026 - J2	027 - K2	028 - L2	029 - M2	030 - N2	031 - O2	032 - P2	2
Sant Joan d'Horta	Sant Marcel	Santa Teresa de Jesús	Sant Ramon Nonat	Patriarca Abraham	Sagrat Cor de Jesús	Sant Fèlix	Sant Francesc d'Assís	
C. Rectoria 1	C. Petrarca 52	C. Llobregós 130	Av. Sant Ramon Nonat 1	C. Jaume Vicens Vives 6	C. Pere IV 398	C. Sardanya 29	C. Ramon Turró 130	
041 - I3	042 - J3	043 - K3	044 - L3	045 - M3	046 - N3	047 - O3	048 - P3	3
Mare de Déu de Lurdes	Mare de Déu del Carme	Sant Agustí	Sant Josep i Santa Mònica	Sant Pau	Sant Pere Claver	Sant Pere Nolasc	Sant Salvador d'Horta	
C. Fonthonrada 33	C. Bisbe Laguarda s/n	Pl. Sant Agustí 2	Rbla. Santa Mònica 9	C. Sant Pau 101	C. Palaudàries 23	Pl. Castella 6	C. Poeta Cabanyes 80	
057 - I4	058 - J4	059 - K4	060 - L4	061 - M4	062 - N4	063 - O4	064 - P4	4
El Bon Pastor	Sant Andreu	Sant Joan de Mata	Sant Josep Manyanet	Sant Pacià	Sants Gervasi i Protasi	Mare de Déu de Núria	Sant Gregori Taumaturg	
Pg. Enric Sanchis 2	C. Pont 3	Pl. Mossèn Clapés 18 (1r)	C. Sant Sebastià 47	C. Monges 27	Pl. Bonanova 12	C. Bon Pastor 9	Pl. St. Gregori Taumaturg 9	
073 - I5	074 - J5	075 - K5	076 - L5	077 - M5	078 - N5	079 - O5	080 - P5	5
Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist	Sant Domènec Guzman	Sant Eugeni I Papa	Sant Ferran	Sant Isidor	Sant Josep Oriol	Sant Llorenç	Sant Sever i Sant Vicenç de Paül	
C. Viladomat 76	C. Calàbria 12	C. Londres 40	Gran Via de les Corts Catalanes 406	C. Comte d'Urgell 176	C. Diputació 145	C. Entença 109	C. Provença 210	
089 - I6	090 - J6	091 - K6	092 - L6	093 - M6	094 - N6	095 - O6	096 - P6	6
Sant Bartomeu	Sant Cristòfor	Sant Joan Maria Vianney	Sant Medir	Santa Dorotea	Santa Maria de Sants	Maria Auxiliadora	Maria Reina	
C. Mare de Déu del Port 350	Pl. de Sant Cristòfol, 16	C. Melcior Palau 56	C. Constitució 17	C. Santa Dorotea 5	Pl. Bonet i Muixí 5	Pg. Sant Joan Bosco 70	Av. Esplugues 103	
105 - I7	106 - J7	107 - K7	108 - L7	109 - M7	110 - N7	111 - O7	112 - P7	7
Sant Bernat de Claravall	Sant Josep Obrer	Sant Marc	Sant Sebastià	Santa Bernardeta	Santa Engràcia	Santa Maria Magdalena	Santíssima Trinitat	
C. Pedraforca 2	C. Palamós 49	C. Torrent Tapioles 18	C. Viladrosa 96	C. Sant Quirze de Safaja 3	Pl. Santa Engràcia 1	C. Llopis 9	Turó de la Trinitat 30	
121 - I8	122 - J8	123 - K8	124 - L8	125 - M8				8
Sant Mateu	Sant Narcís	Sant Pius X	Sant Rafael	Santa Eulàlia de Vilapicina				
C. Via Favència 80	C. Antonio Machado 14	C. Pardo 5	Pl. Can Ensenya s/n	Pg. Fabra i Puig 260				

**Nom i adreça de les esglésies parroquials de Barcelona
codi alfanumèric en relació a les fitxes annexes i als plànols generals de la col·lecció**

Les parets laterals

Els eixos espaciotemporals referenciats a l'apartat anterior serveixen o bé per comparar diversos objectes entre si, o bé per fixar-ne un de sol i fer lliscar aquestes variables al seu voltant. A Barcelona tant hi ha esglésies que s'han traslladat pedra a pedra d'un enclavament a un altre, movent-se així un mateix element per les coordenades espacials –per exemple la parròquia de la **Puríssima Concepció** al carrer Aragó o **Sant Ramon de Penyafort** a rambla Catalunya-, com n'hi ha que han canviat amb el recórrer del temps, ja sigui ampliant-se o perdent alguns dels seus elements compositius característics⁷⁵. Però observant com han evolucionat al llarg del temps certs enclavaments urbans protagonitzats per esglésies avui parroquials, apareix que no només el conjunt eclesial és el que pot canviar, sinó que sovint és la transformació del seu l'entorn la que altera la imatge d'aquell fragment de ciutat, i força a canviar l'ús urbà del temple.

Moltes de les esglésies que apareixen com a punts singulars allunyats dels límits que en aquell moment té la ciutat -ermites, convents o santuaris- tenen ara el seu voltant densament edificat. Les esglésies parroquials de **Sant Pau**, **Mare de Déu del Coll** i **Sant Martí de Provençals** són tres exemples paradigmàtics que testifiquen el discórrer de centenars d'anys entre elles i el barri del que avui formen part⁷⁶. La imatge urbana que aquests tres enclavaments ofereixen, amb la peça sacra antiga, menuda, pesada i arrelada al lloc i els alts blocs residencials recents i moderns de teló de fons és potent i temporalment contradictòria per bé que és un testimoni i narra la història d'aquell tros de la ciutat (fig.1).

Per contra, les esglésies del centre històric o dels primers barris assentats, quan es produeix l'obertura de noves places i carrers, el trasllat fora muralles dels cementiris parroquials o l'enderroc de certes dependències conventuals, es troben ensenyant façanes que mai abans havien mostrat. Murs laterals que íntimament confinaven amb espais religiosos privats passen avui a ser de domini públic de la ciutat i a tenir una immensa importància a nivell urbà. Aquestes parets, amb les seves textures, materialitats i geometries configuren places i acompanyen carrers de nova creació. Segons el tipus d'estructura i de tancaments que tingui el temple, aquests murs tindran més o menys repercussió per la definició espacial del nou element urbà adjacent. No és el mateix un mur on els contraforts marquen un ritme, una textura i una llum intermitent, que el que ofereix al carrer un parament llis i continuat. Ni es propicia el mateix ús urbà quan els contraforts només es dibuixen

75. El cas més freqüent és el d'alguns monestirs que, un cop desamortitzats, s'enderroquen els claustres, i la peça de l'església, sola i aïllada, assumeix les funcions parroquials del barri.

76. Dins dels límits municipals actuals de la ciutat de Barcelona només Santa Creu d'Olorda i el temple expiatori del Sagrat Cor del Tibidabo resten allunyades del teixit edificat.

a mode d'una tímida línia d'ombra que quan sobresurten i generen tota una successió de nínxols a la cota del terra de la ciutat. Un exemple d'aquest darrer cas és el de l'església de Sant Sever, entre el Palau Episcopal i el Palau de la Generalitat, on al llarg de tota la façana lateral que acompanya la plaça de Garriga i Bachs hi apareixen una serie de bancs molt usats. En tots els exemples d'esglésies parroquials on l'estructura queda visualment diferenciada del tancament però, l'espai intersticial que en resulta, al menys a la cota de contacte amb el terreny, es dona sempre a l'interior sagrat. Capelles laterals o zones de circulació apareixen dins del temple parroquial, mentre que un mur opac i coplanar és concedit a la ciutat. Aquesta paret lateral però, lluny de llegir-se com un obstacle, ofereix una direccionalitat horitzontal amb el mateix valor que en vertical poden tenir les torres i els campanars⁷⁷.

77. BUXADÉ, C.; MARGARIT, J.; REY, J.L. Una visita a Santa Maria del Mar. *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*. 1981, núm. 146. P. 54-60

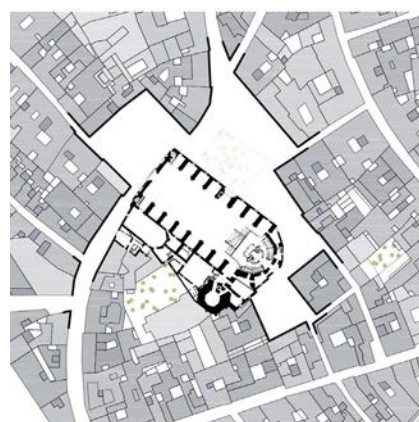
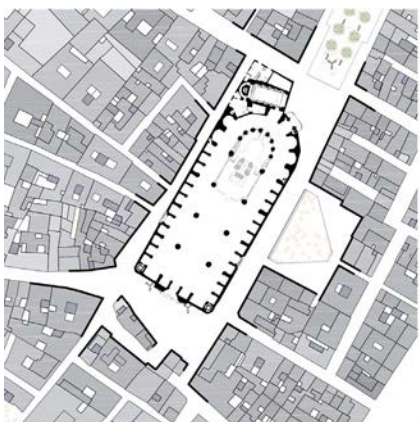
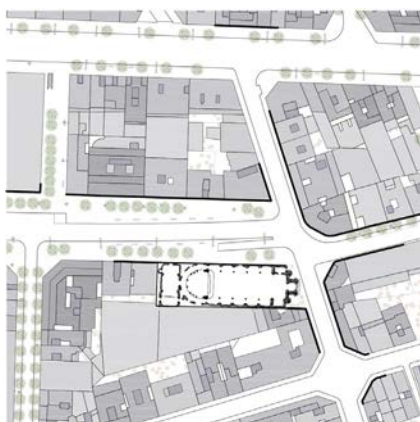
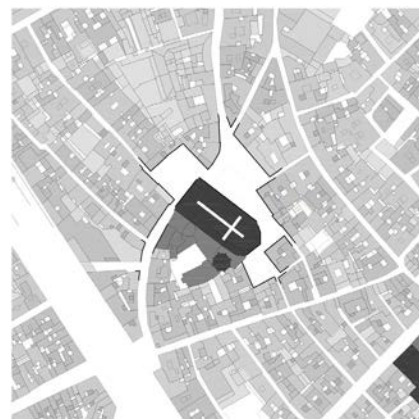
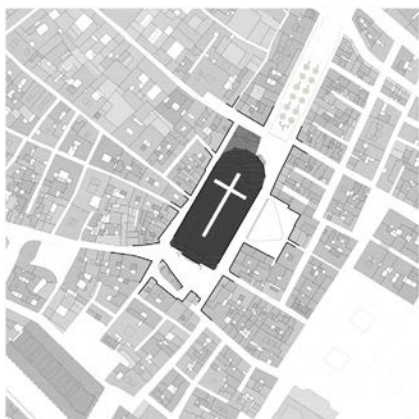
No són representatives les esglésies que, tot i fer ús del recurs de retranquejar la secció del tancament en favor de proporcionar més espai a l'interior del temple, estan entre mitgeres o queden encastades a la massa construïda de la ciutat. Tampoc ho són les que donen a un carrer tan estret que no hi ha perspectiva suficient per a funcionar correctament a nivell urbà. En canvi, expressen el potencial del discórrer del mur horitzontal lateral -que paradoxalment té una fortíssima presència vertical- aquelles esglésies que es troben acompanyades d'espai desocupat. En realitat, això també succeeix amb aquelles esglésies que tenen les parets vistes des de l'inici de la seva construcció, com pot ser la parròquia de **Sant Joan de Gràcia**, la de **Sant Pacià** a Sant Andreu o la d'**Àngel Custodi** a Hostafrancs. Però el que representa un canvi substancial per a l'enclavament és que el buit aparegui de manera sobtada en un moment donat (fig.2).

◀ **Fig. 1** Fotografia del contrast existent entre l'església parroquial del Sant Martí de Provençals i el seu entorn rural més immediat i els blocs de pisos que li fan de teló de fons i envolten al conjunt eclesial. Autora, 2014.

Han aparegut ja els exemples de **Santa Maria de Mar** i de **Santa Maria del Pi** per il·lustrar la concatenació de noves places que apareixen al seu voltant amb l'eliminació dels cementiris parroquials. Centrant ara l'atenció en els murs laterals i, en ambdós casos, també en els postrems de l'absis, aquests paraments passen a tenir un paper actiu en la imatge de la ciutat ja que configuren el teló de fons de noves perspectives, propicien nous recorreguts urbans a través seu, i conviden a l'obertura de portes laterals emmarcades per diversos finals visuals.

▼ **Fig. 2** A la doble pàgina següent i d'esquerra a dreta Implantació urbana i detall dels murs laterals de Sant Àngel Custodi, Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi, Sant Agustí, Mare de Déu de Betlem i Sant Vicenç de Sarrià. Autora, 2014.

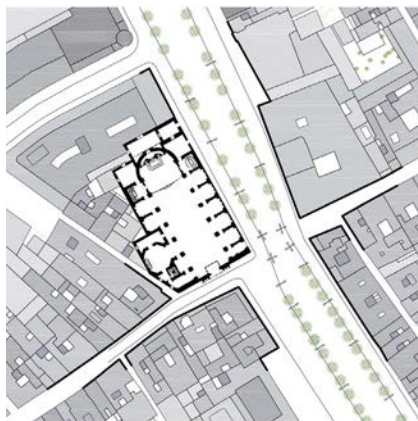
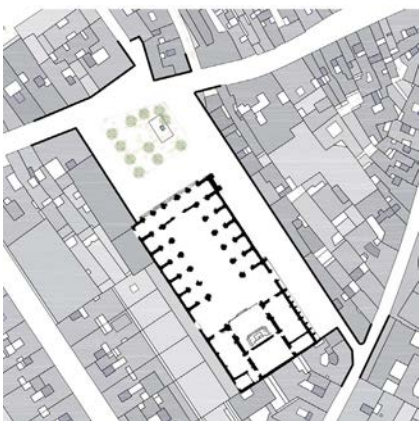
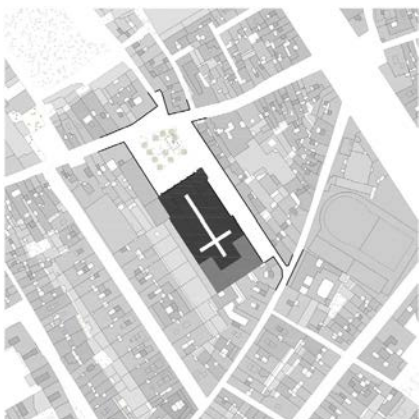
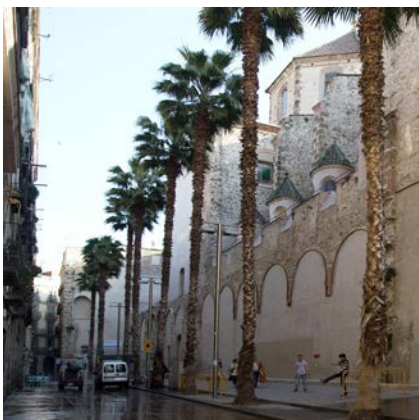
També **Sant Agustí**, al carrer Hospital, amb la desamortització i destrucció conventual, cedeix una nova plaça i un nou ampli carrer a un dels seus laterals. Aquest darrer, protagonitzat per un mur amb els arcs de les capelles laterals dibuixats, els contraforts vistos i la presència de la cúpula puntual, sumat a la línia de palmeres que s'hi han plantat, adquireix molta importància a nivell urbà.

Sant Àngel Custodi, barri d'Hostafrancs (c. Vilardell, 50).

Santa Maria del Mar, barri de Sant Pere, Santa Caterina i la Ribera (pl. Santa Maria, 1).

Santa Maria del Pi, barri Gòtic (pl. Pi, 7).

Sant Agustí, barri del Raval (pl. Sant Agustí, 2).

Mare de Déu de Betlem, barri del Raval (c. del Carme, 2).

Sant Vicenç, barri de Sarrià (c. Rector Voltà, 5).

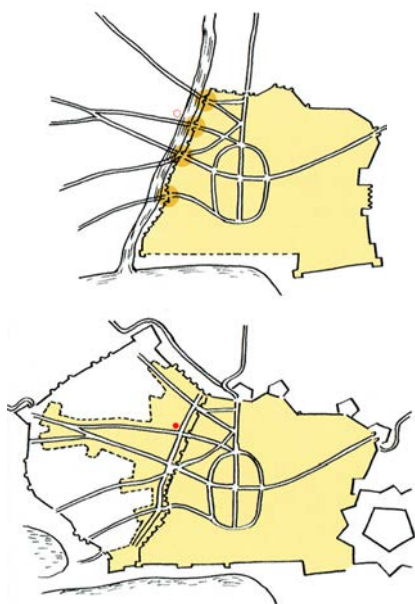
D'altra banda, hi ha els casos de **Mare de Déu de Betlem** i **Sant Vicenç de Sarrià**. Tots dos temples parroquials ara ofereixen el mur lateral al carrer principal –la Rambla i el passeig de la Bonanova respectivament-. Malgrat alguns afirmen que aquesta posició perpendicular és intencionada, la veritat és que en el moment de la seva construcció, ni la Rambla existeix com a passeig ni l'avinguda de la Bonanova està oberta. Per tant, tots dos temples es col·loquen encarats a la via que llavors és la principal: Mare de Déu de Betlem dóna la façana noble i l'accés frontal al carrer del Carme, que representa la via de sortida de la ciutat que va en direcció Llobregat i Sant Vicenç es col·loca estratègicament situada per acompanyar el carrer de Major de Sarrià.

Tant en el moment d'enderroc de les muralles i adaptació de l'antiga riera en passeig per a vianants com de l'obertura de la via ràpida de la part alta de ciutat –lleugerament corbades totes dues per adaptar-se a la presència dels elements eclesials- l'elegant mur encoixinat de Betlem i la tosca paret lateral de Sant Vicenç passen a tenir un actiu paper urbà. Però és l'església de la Rambla la que ho sap aprofitar millor, disposant portes en aquest lateral. Sant Vicenç, malgrat té la traça de l'existència d'un pas perpendicular, està tapiat des de fa anys. Així, sense mostrar massa activitat en tot el mur lateral, l'obertura del passeig de Bonanova representa, per a la mil·lenària parròquia que posa fi al primer tram del carrer Major de Sarrià, que passi a ser una fita on anar a parar. I és que el traçat d'aquesta nova via orgànicament adaptada a la peça perenne del temple, produeix la il·lusió òptica que, anant en direcció Llobregat, la puguis travessar (fig.3 i 4).

◀ Fig. 3 i 4 D'esquerra a dreta Fotografia del detall de l'obertura tapiada a la paret lateral de Sant Vicenç de Sarrià i visual del temple des de l'avinguda Bonanova en direcció sud-oest. Autora, 2014.

▲ **Fig. 1 i 2** De dalt a baix Croquis dels límits de la Barcelona emmurallada del segle XIII i de mitjan del XVIII amb la ubicació de l'església de Mare de Déu de Betlem. Autora, 2014. Base: CIRICI, A.; GONZÁLEZ, I. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Comanegra, 2012. P. 104

78. Segona muralla medieval o tercera muralla que es construeix a la ciutat si es té en compte la primera fortificació de l'època romana.

79. La riera –que també és coneguda per la variant dialectal del 'Codadell' o 'Cagalell'- discorre als peus de l'emmurallament oest del segle XIII, i és la continuació de la riera d'en Malla, ara Rambla de Catalunya. També se l'anomena popularment 'barranc' per l'aparència que pren després de períodes de pluja. FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva història. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995. P. 16

Mare de Déu de Betlem

L'església parroquial de **Mare de Déu de Betlem**, situada a la confluència entre el carrer del Carme i la Rambla, és especialment adient per exemplificar la contundència del mur que, amb el pas del temps, augmenta la seva contribució a la ciutat. I és que la paret lateral que acompanya la que fou una de les principals rieres comtals constitueix un element compositiu i formal molt potent en la configuració de la imatge eclesial, alhora que adquireix un paper urbà molt rellevant. En realitat, la situació d'aquest temple està íntimament lligada a l'evolució de l'eix on es troba, del qual ha estat -i ho continua sent- un dels seus principals actius vertebradors.

Durant el segle XIII, el torrent de la Rambla marca el límit oest de la ciutat i configura una clara frontera per a la primera muralla medieval, motiu pel qual els ravals occidentals del Pi i dels Arcs apareguts fora les muralles romanes no el sobrepassen. La resta del traçat fortificat construït en el mateix segle, en temps del rei Jaume I, es dibuixa procurant incloure les altres viles noves que han anat apareixent a l'extraradi dels sectors més orientals i meridionals (fig.1). A les muralles de la Rambla s'hi obren quatre portes que, de dalt a baix seguint el dibuix annex, són: la de Santa Anna o dels Bergants (a la part més alta, coincidint amb a la confluència entre els carrers de Santa Anna i Canuda) que va cap a Sarrià; la Portaferrissa i la porta de la Boqueria (a la zona central, a l'inici dels carrers que en commemoren el nom) d'on surten els camins que travessen el Llobregat; i la porta dels Ollers o de Trentaclus (davant de l'actual carrer d'Escudellers) que comunica amb la part més baixa dels terrenys que queden fora les primeres muralles medievals. És al davant d'aquestes portes on es concentren comerciants per vendre els seus productes, obrers que esperen ser contractats i caminants que volen entrar a la ciutat, preludi de l'eix concorregut en el qual aquesta Rambla posteriorment es convertirà.

A mitjans del segle XIV, durant el regnat de Pere el Cerimoniós, es construeix una segona muralla que inclou els nous ravals encara més occidentals i es configura el perímetre tan característic i encara avui apreciable de la ciutat medieval⁷⁸ (fig.2). Però en no enderrocar-se la part de l'antiga que queda reclosa al bell mig del nou recinte fortificat, la Rambla continua sent aquell espai natural i pantanós creat per l'arenys de la riera del Codolell⁷⁹ (fig.3).

Tot i que cal esperar fins a finals del segle XVIII perquè s'enderroqui aquesta muralla central i al segle següent perquè es pavimenti i s'il·lumini correc-

◀ **Fig. 3** Diorama de J. Rocarol de la primera Barcelona medieval emmurallada. Vista des de l'actual carrer Pelai quan desemboca a plaça Catalunya. A la dreta apareix una creu i una capella que podrien ser la primitiva església de Betlem.

ARRANZ, M. *La Rambla de Barcelona. Estudi d'història urbana*. Barcelona: Col·lecció Camí Ral, 2003. P. 32-33, làmina central.

▶ **Fig. 4** Dibuix de la Rambla del segle XVIII amb indicació de l'església de Betlem.

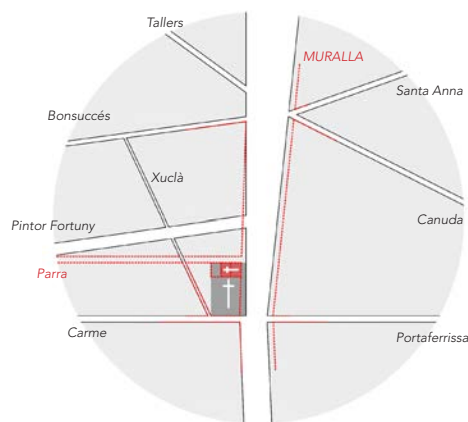
Autora, 2014. Base: CIRICI, A.; GONZÁLEZ, I. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Comanegra, 2012. P. 106

tament i uniforme el passeig, la fesomia de la Rambla comença a canviar a partir del segon terç del segle XVI quan, en el seu tram superior, s'hi instal·len tres grans edificacions: l'Estudi General, el col·legi de Betlem i el col·legi de Cordelles, motiu pel qual a aquesta part més alta de la Rambla se l'anomena 'dels Estudis'. Apareix així el primer tram urbanitzat i més o menys consolidat de la riera que separa en dos la ciutat, i emergeix també el primer dels molts convents que posteriorment la conformaran. Els jesuïtes, que arriben a Barcelona a l'any 1545, són els pioners de la transformació urbana de la Rambla en un espai conventual. Aquest procés està directament relacionat amb la nova espiritualitat promoguda pel Concili de Trento que condueix tant a l'aparició de nous ordes religiosos com al desdoblament de bona part dels tradicionals. La conseqüència més palpable per a la ciutat és que es creen un seguit de centres –col·legis, noviciats i seminaris– dedicats a la formació cultural i teològica del clergat secular i regular. Aquesta conventualitat es percep amb més intensitat a la Rambla i a determinades àrees de l'actual barri del Raval, on aleshores encara hi ha terrenys lliures per edificar. I és que la presència de cenobis a la ciutat significa traslladar a l'àmbit urbà l'autosuficiència que caracteritza als que estan implantats en entorns rurals, ocupant una gran porció de sòl amb l'església, el cementiri, el claustre, el jardí, l'hort, les cel·les, la sala capitular, el refectori, la cuina, el celler, el graner, la biblioteca, les aules, la bugaderia, la infermeria i, en definitiva, totes aquelles instal·lacions, serveis i dependències diverses que puguin necessitar⁸⁰. I, en el segle comprès entre l'any 1543 i el 1642, al cantó de ponent de la Rambla s'hi edificaren set nous convents i noviciats –arribant a la dotzena si es tenen en compte totes les cases de religiosos d'ambdós costats–, d'entre els quals el de Betlem n'és un dels més significatius i el primer d'arribar⁸¹ (fig.4).

80. ARRANZ, M. *La Rambla de Barcelona. Estudi d'història urbana*. Barcelona: Col·lecció Camí Ral, 2003. P. 24

81. FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *Betlem. Quatre segles a la Rambla de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1993. P. 38

Probablement la primera església dels jesuïtes té una precursora aixecada un segle abans a la Rambla de la ciutat. A l'Arxiu Parroquial de Mare de Déu de Betlem es guarda una transcripció de 'El Dietari de la Generalitat' de l'any 1460, l'original dels quals està a la Col·lecció de Documents Inèdits de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on es recull la notícia de la presència d'una primitiva capella sota l'advocació de Betlem més amunt de l'emplaçament actual: "Aquest joro fonch principiada en la plaga deis bargants qui es en la Rambla de Barchinona entre lo portal de Sent Saver e lo portal de Saneta Anna una Capella sots invocacio de Saneta Maria de Batlem en la qual se dignes quascun die una missa matinal per qo quels bargants posquessen aquella oir e mes hi la primera pedra lo illustre Senyor don Karles princep de Navarra fill maior e primernat del Senyor Rey la qual obra no fonch continuada ans se aboli tot".

▲ **Fig. 5** Esquema de l'enclavament urbà on s'ubica l'església de Mare de Déu de Betlem. Amb vermell, la situació del segle XVI (límit muralla, carrers existents i primer temple) i en gris i negre, la situació actual. Autora, 2014.

82. BARRAQUER, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. II. Barcelona: F.J. Altés y Alabart, 1906. P. 419

83. El nom 'Parra' ve de com s'anomena al primer hostel del Raval emplaçat davant dels terrenys comprats per edificar-hi el temple de Betlem.
VILA, I. *Els jesuïtes a la Rambla de Barcelona*. Barcelona: Claret, 2013. P. 114

La Companyia de Jesús construeix la seva primera església a la Rambla a mitjans del segle XVI, concretament entre els anys 1553 i 1576, poc després de fundar l'orde i arribar a Barcelona⁸². Tal i com s'observa en el croquis adjunt, el temple inicial -grafiat de color vermell- ocupa el que és l'absis de l'actual parròquia -en gris-. Es col·loca girat 90° respecte aquesta, de manera que la façana i la porta principal es basteixen donant a la Rambla. S'alça sobre dos dels tres solars que es compren a l'altra banda de les muralles i al tercer restant se'l destina a l'habitatge pels jesuïtes que viuran a la ciutat comtal. Tots tres, adjacents, donen al costat mar del desaparegut carrer de la Parra, situat pocs metres per sota de l'actual carrer Pintor Fortuny⁸³ (fig.5).

Al 1571 s'amplia el temple per la part de l'altar major, es construeix una biblioteca al seu damunt, i s'esgota el tercer solar comprat ja amb aquesta intenció i, al 1576, consta la finalització de la construcció de la primera casa-escola per a una cinquantena de jesuïtes. Aquest edifici, igual que el temple, aviat queda petit, ja que en menys de deu anys passa a triplicar el nombre d'estudiants admesos. Per això, a l'any 1583 es construeix una gran aula que dona a la Rambla per poder acceptar també alumnes externs de la universitat veïna. Fins al segle XVII es van comprant les propietats compreses entre la Rambla, el carrer del Carme, el del Xuclà i el del Bonsuccés, en el qual es comença a construir un gran claustre i es van ampliant cada cop més les dependències monacals.

L'incendi que es produeix dins del temple la nit del 7 d'octubre del 1671, probablement causat pels focs artificials que es fan a la Rambla durant les festes de la canonització de Sant Francesc de Borja, deixa en molt mal estat l'església i és el pretext perfecte per construir-ne una altra de més capacitat. La primera pedra d'aquest nou temple, que es correspon amb l'actual

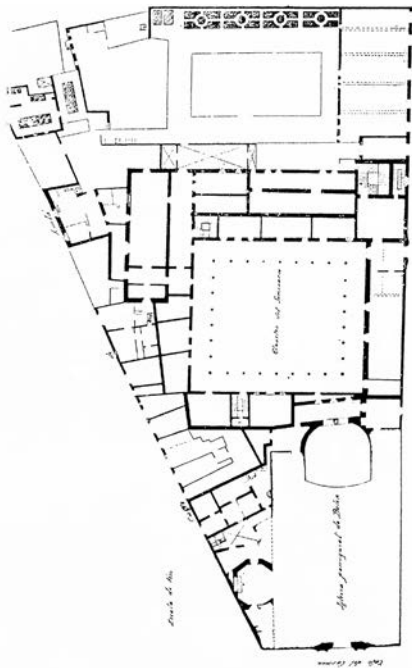
església parroquial, es col·loca a l'any 1681. A causa de les seves dimensions, molt majors que l'anterior, cal moure de lloc una font pública –que es trasllada al creuament amb el carrer de Portaferrissa on encara avui hi continua estant- i es prenen uns terrenys públics de la via urbana –motiu pel qual s'explica l'estrenyiment de la Rambla barcelonina en el vèrtex sud-est del temple-. Totes dues peticions són aprovades pel Consell de Cent⁸⁴. La resposta de la primera instància és afirmativa sempre i quan els religiosos sufraguin els costos del trasllat i també és acceptada la petició de les sis canes de vial de pas sol·licitades per poder alinear el temple amb la resta de construccions del solar⁸⁵ (fig.6).

En un moment on encara hi ha dempeus les muralles i que la Rambla no té la condició de passeig urbà, aquesta és una de les poques decisions arquitectòniques que en defineixen el seu traçat, ja que la seva sinuositat no es deu a cap projecte urbanístic premeditat, sinó al recorregut que fa l'aigua per anar a desembocar al mar⁸⁶. En realitat, que la nova església de Betlem no vulgui fer façana a la Rambla és precisament per aquest motiu. L'eix principal de circulació d'aleshores és el del Carme, i constitueix un vial molt important d'accés a la ciutat. Per això és en aquest carrer on es basteix la façana i la

84. VILA, I. *Els jesuïtes a la Rambla de Barcelona*. Barcelona: Claret, 2013. P. 122

85. La 'cana' -del llatí *canna*, que prové del semític *qanah* que significa canya- és una antiga unitat de longitud usada a la Corona d'Aragó, a França i al nord d'Itàlia. A Barcelona equival a 8 pams, 6 peus o 2 passos, que són 1,555m. (a les altres localitats on aquesta mesura és usada varia entre els 1,58m. i els 1,98m.).

És important ressaltar per tant, que la compressió que avui pateix la Rambla en aquest punt i la forma de la *mansana* que alberga el temple de Betlem correspon al guany d'aquestes 6 canes (gairebé 10 metres) de la Rambla en favor del temple de Betlem i no té una antiguitat major que la de l'església. En conseqüència, no són exactes aquells plànols que reconstrueixen la història urbana del Raval i daten tal anomalia del passeig de molt abans.

86. Un altre és l'intent de regularització geomètrica que fa l'enginyer militar Pedro Martín Cermeño al 1768 –el mateix que construeix l'església parroquial de Sant Miquel del Port a la Barceloneta i fill de l'enginyer que dissenya tot el barri marítim-. La línia recta que pretén imposar porta implícit el missatge de l'exèrcit de facilitar les seves necessitats de mobilitat i les càrregues d'artilleria i cavalleria. A partir del 1774 que s'enderroca la muralla vella del pla de Santa Mònica es comencen a construir els primers edificis amb l'alineació del projecte militar, però sense massa rigor i només al costat de ponent. D'aquesta manera, malgrat que a la Barceloneta sí que s'aconsegueix, a la Rambla no qualla la racionalització de la Barcelona militaritzada del set-cents.

87. Josep Juli (Barcelona, ? - ?, després del 1694).

88. (Veure 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus tridentí', cap. 3).

89. Durant la Guerra Civil espanyola, la cripta queda en molt mal estat i no es torna a habilitar com a capella habitual. Només es reforça estructuralment i, des de l'any 1963, és visitable ocasionalment durant l'època de Nadal quan s'hi exhibeix la mostra de pessebres artesanals.

90. (Veure 'Verge de Gràcia i Sant Josep', cap. 4).

◀ **Fig. 6, 7 i 8** D'esquerra a dreta Planta del conjunt de l'antic convent jesuític de Betlem i dues fotografies des de l'exterior i des de l'interior del cancell d'entrada per veure com està alineat l'accés lateral amb el carrer de Portaferriera.

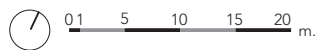
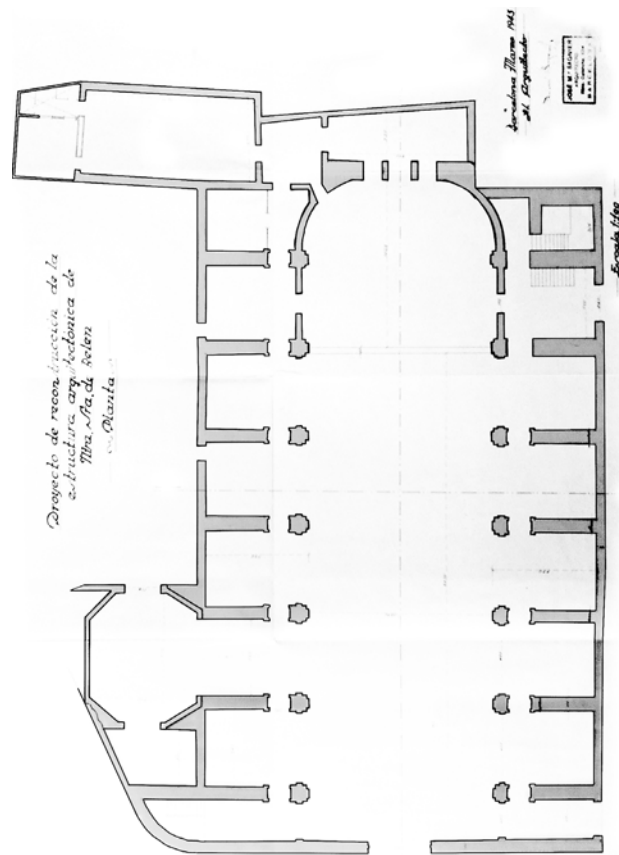
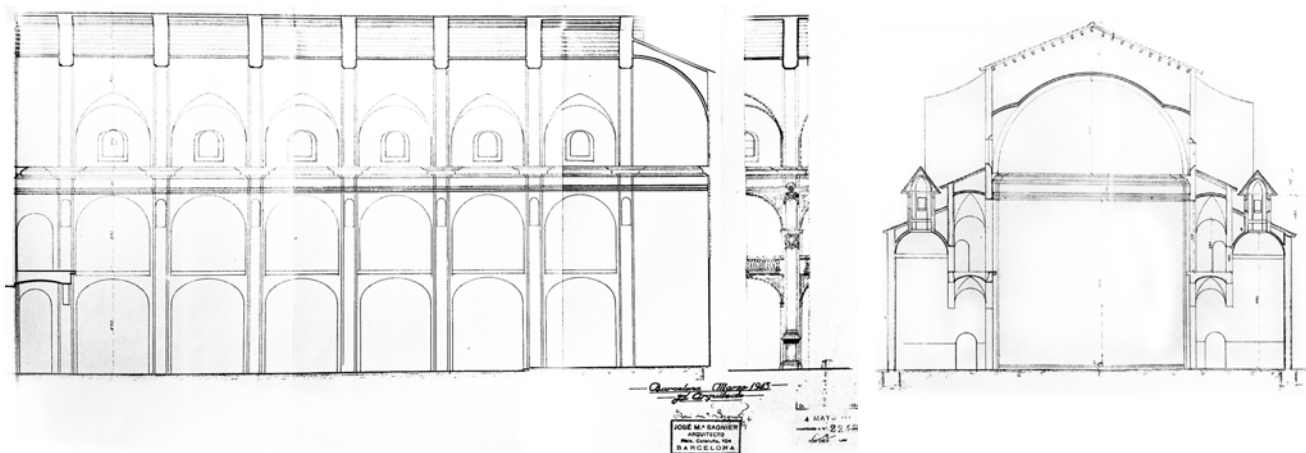
Ó. FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva història. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995. P. 74
7 i 8. Autora, 2014.

porta principal i, per això mateix, la primera porta lateral que s'obre es fa encarada a la seva prolongació un cop ha travessat la 'Porta Ferrissa' a la muralla medieval i s'endinsa a la ciutat (fig.7 i 8).

S'atribueix el projecte del nou i actual temple a l'arquitecte barceloní Josep Juli i se sap que les obres les dirigeixen entre els anys 1681 i 1732 els jesuïtes Francesc Tort i Pau Dídac de Lacarre, arquitecte i escultor respectivament⁸⁷. Probablement és per la influència d'aquests darrers que la traça de l'església segueix els models jesuítics congregacionals promoguts per Trento⁸⁸. Però la idea de concebre un temple barroc ha de ser premeditada, ja que no se segueixen els austers postulats tridentins ni en la rica il·luminació ni en la luxosa decoració interior.

Es tracta d'una església formada per una única gran nau longitudinal de sis trams, que té un absis semicircular apertxinat que encobreix una cripta⁸⁹. És un edifici eclesial del tipus direccional, en el qual destaca l'amplària de la nau i les acusades línies horitzontals, de manera que presenta una secció transversal poc verticalitzada que propicia la sensació d'isotropia espacial. La coberta és de volta de canó amb llunetes, on s'obren una sèrie de finestres rectangulars que aporten il·luminació natural. Té capelles laterals comunicades entre els contraforts -separades de l'espai central mitjançant arcs coronats per llotges-. Aquestes naus secundàries, amb més profunditat de la que dicta el tipus contrareformista, estan cobertes amb cúpules ovals i queden coronades amb esveltes llanternes octogonals, recurs usat anys abans per Fra Josep de la Concepció per il·luminar la parròquia de Verge de Gràcia i Sant Josep de la plaça Lesseps⁹⁰.

L'accés es fa a través d'un nàrtex, sota el cor, que ocupa tot l'ample de la nau i té mitja crugia de profunditat. El cancell d'entrada no acota lateralment l'espai, ja que no apareixen capelles en aquest tram, de manera que la compressió espacial només es dona en profunditat. El nàrtex està confinat superiorment per una volta rebaixada que marca la línia que separa en dos pisos l'alçat interior de la nau. Aquest interior, desposseït actualment de tota decoració, no és significatiu per analitzar el projecte original de Juli, Tort i Lacarre, ja que no testimonia com n'estava d'ornamentat durant els segles XVIII i XIX. I és que inicialment, les llotges resten amagades darrera treballades gelosies de fusta, protagonistes de crear l'ambient de l'exuberant escenografia interior. Així mateix, les capelles laterals alberguen altars barrocs i al llarg de les parets perimètriques i en tota l'estesa del sostre hi ha figures geomètriques pintades i diversos passatges sagrats esculpits (fig.9). En realitat, el conjunt de l'interior del temple estava considerat l'exemple

◀ **Fig. 9** Plànols del projecte de reconstrucció de l'església parroquial de Mare de Déu de Betlem signats per Josep Mª Sagnier i Vidal i datats de l'any 1943. AA.

91. (Veure 'Mare de Déu de la Mercè', cap. 2).

92. FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva història. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995. P. 129

▼ **Fig. 10, 11 i 12** D'esquerra a dreta Fotografies de l'interior del temple a l'any 1929 i al 1939, abans i després de la seva reconstrucció.

FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva història. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995. P. 116, 128 i 151

més ric del barroc barceloní -amb retaules del segle XVIII i valuoses pintures d'Antoni Viladomat, de Manuel Tramuelles i de Joseph Flaugier- i es disputava el títol 'd'església de la Cort' amb la basílica de la **Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel**, amb qui encara manté unes clares similituds formals⁹¹.

Però si durant la violenta crema de l'any 1835, a la ja parròquia de Betlem no li succeeix cap desperfecte important, un segle més tard i durant la Guerra Civil espanyola, pateix les conseqüències d'un violent incendi i d'un atroç bombardeig que li fa perdre per sempre tota aquesta decoració (fig.10 i 11). A més a més, cau la volta de la nau central i part de la de l'absis, desapareixen valuosos objectes litúrgics i gairebé tot l'arxiu parroquial queda cremat⁹².

Acabada la guerra, Josep Mª Sagnier i Vidal, autor dels plànols trobats a l'Arxiu Diocesà de l'Arquebisbat, s'ocupa de coordinar les obres de reconstrucció, però les abandona en produir-se un accidental esfondrament. Finalment, primer Francesc Folguera i després Lluís Bonet són els arquitectes responsables de tornar l'essència espacial al temple de Betlem (fig.12). Malauradament però, i tot i que es manté la mateixa estructura formal i el fet de concebre les superfícies llises i pures hauria d'estar més en consonància amb els gustos actuals, la sensació espacial és de pèrdua d'aquella vibració provocada per les ombres i els detalls de la recarregada ornamentació interior.

De la mateixa manera, els plans de profunditat que es creaven al presbiteri gràcies a la presència de les imatges, les pintures, el retaule, el baldaquí i l'altar barroc, s'esvaeixen en l'església actual. Tot i així, sembla molt més coherent la restauració practicada en aquesta parròquia que la reconstrucció fidedigna de tota la decoració que es fa contemporàniament a l'església de la Mercè després de quedar igual de devastada quan acaba la Guerra Civil (fig.13).

Deixant la comparació i tornant a posar la mirada exclusivament en el temple de Betlem i centrant ara l'anàlisi en el seu exterior, aquest, a diferència del castigat interior, conserva gairebé intacta la seva aparença original. A grans trets està dividit en dues franges horitzontals col·locades en dos plans clarament diferenciats. A la cota del terra hi transcorre un mur de carreus encoixinats -adornats amb sortints romboïdals a la façana principal i seguint les línies estructurals a la lateral- que dota de caràcter al temple i atorga a la Rambla una de les seves façanes més excepcionals. Pel que fa la cota superior, queda marcada per la presència intermitent dels contraforts i de les llanternes octogonals que il·luminen zenitalment les capelles laterals, que són molt visibles des de l'exterior pel seu acabat ceràmic de color groc i verd lacat (fig.14). Les dues bandes horitzontals ressegueixen el perímetre exterior del temple, interrompent-se a la façana principal, on s'esculpeix una escultòrica portalada. Hi destaquen les columnes salomòniques que flanquegen les imatges de Sant Ignasi de Loiola i Sant Francesc de Borja -atribuïdes a Andreu Sala- a banda i banda de la porta i les pilastres, volutes i cornises que puguen fins l'ull de bou. A la cantonada amb el carrer Xuclà, una fornícula molt ornamentada que alberga una imatge de Sant Francesc Xavier conclou la façana sacra i li cedeix el pas a una altra de més austera i domèstica.

◀ Fig. 13 Comparació dels interiors de les esglésies parroquials de Mare de Déu de Betlem, a l'esquerra, i Mare de Déu de la Mercè, a la dreta. Gairebé bessones en el moment de la seva concepció, per a la seva restauració opten per seguir conceptes reconstructius completament diferents. Autora, 2014.

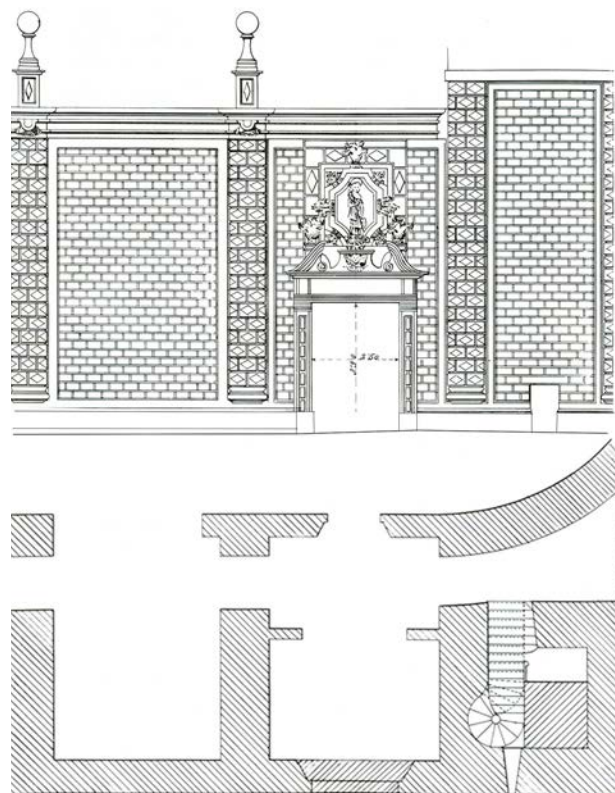
93. FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva història. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995. P. 25

▼ **Fig. 14** Fotografia de l'alçat lateral de l'església parroquial de la Mare de Déu de Betlem que discorre acompanyant la Rambla, amb les dues franges descrites ben marcades i la presència de la porta oberta a principis del segle passat. Autora, 2014.

► **Fig. 15** Plànols del projecte de Sagnier, Martorell i Amigó per obrir una porta lateral a l'església de Betlem a l'any 1905. FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva història. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995. P. 104

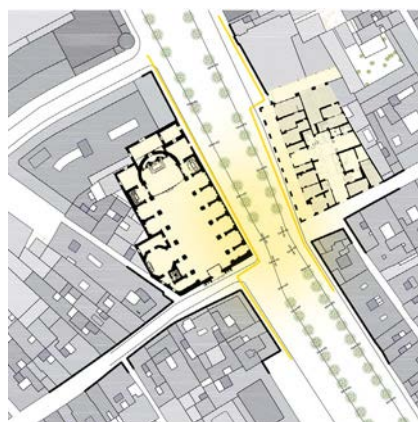
A partir de l'enderroc de les muralles durant el darrer quart del segle XVIII, l'aspecte de la Rambla canvia completament, ja que es comença a urbanitzar amb la construcció de cases i palaus i s'hi obren tot tipus de comerços, hotels i cafès. En aquest context, al llarg del passeig es comencen a celebrar festes religioses i populars -entre d'altres, la rua de Carnestoltes o les processons de Setmana Santa i de Corpus- i des del mateix 1781 apareix el negoci de llogar cadires per tal que els passejants que la freqüenten puguin seure a descansar i a badar⁹³. Durant el segle XIX, s'alliberen els dos extrems en enderroca-se les construccions que dificulten la connexió amb el mar i les vil·les del nord de la ciutat -l'edifici de les Drassanes i l'Estudi General- i posteriorment es pavimenta i s'il·lumina el passeig amb electricitat. Al 1905 Enric Sagnier, Bernardí Martorell i Joan Amigó executen el projecte de l'obertura d'una porta a l'extrem superior del mur lateral del temple de Betlem i augmenta així la seva relació i permeabilitat amb la nova Rambla, oferint la possibilitat que sigui travessat (fig.15).

Al 1993, 312 anys després de la col·locació de la primera pedra de l'actual temple, la Direcció General de Patrimoni Cultural de Catalunya n'ha realitzat la restauració de les façanes. Amb aquesta darrera intervenció, més enllà de l'estricta reposició de les peces malmeses, la reconstrucció de l'ornamentació o la recuperació del cromatisme original de les superfícies pètries, s'emfatitza el valor del reconeixement d'un edifici decisiu per la comprensió del passat i del present de la Rambla i de la ciutat. I és que potser perquè 'el mur de Betlem' és l'únic punt de cega plasticitat en una agitada i acolorida Rambla, o perquè fa de punt d'inflexió i comprimeix el seu traçat, el temple es converteix avui més que mai en una peça clau del seu recorregut. En la singularitat d'aquest enclavament però, també hi participa el Palau Moja, que l'acompanya fent-li de parella a l'altre costat. En realitat, és la posició confrontada de l'església i el palau, mossegant per banda i banda l'espai públic de la Rambla, la que tensa l'espai urbà.

El palau es construeix per ordre de Maria Lluïsa Copons i Cartellà, esposa del marquès de Moja, sobre uns solars que tenen en propietat. És obra de Josep Mas i Dordal -el gran arquitecte barceloní del set-cents que construeix, entre d'altres cèlebres edificis, la basílica de la Mare de Déu de la Mercè- però no pot començar a alçar-se fins que es produeix l'enderroc de les muralles de la ciutat. Tot i així, a l'any 1790 ja consta acabat i en aquest moment inicia el seu paper urbà. Al 1934, entre d'altres reformes, n'hi ha una que afecta directament a la Rambla i al temple de Betlem: l'obertura a mode de pòrtic de la planta baixa del palau, cedint tot l'ample de la primera crugia al passeig urbà⁹⁴. Tal com si les voltes del palau haguessin de pertànyer a l'atri de l'edifici religiós, però donant-se pel fet de no estar-ho unes visuals

94. Les darreres restauracions són fetes a l'any 1982 -també per Francesc Mitjans- quan el palau és adquirit per la Generalitat per tal d'albergar-hi dependències governamentals a les plantes pis i ubicar-hi un ús comercial sota les voltes de tot el perímetre de la cota del carrer.

◀ **Fig. 16 i 17** D'esquerra a dreta Vista aèria i implantació urbana de la parella formada per l'església de Betlem i el palau Moja a la confluència entre la Rambla i els carrers Portaferriera i Carme. Autora, 2014. Base 16: Bingmaps.

▶ **Fig. 18** Fotografia de la paret lateral de l'església parroquial de Mare de Déu de Betlem vista des de sota les voltes del palau Moja, els dos elements urbans que constreñen, estructuren i inflexionen la Rambla en el seu tram central. Autora, 2014.

0 5 25

creuades molt suggeridores, l'atracció entre ambdós queda manifesta. Els dos edificis, de proporcions i tons similars, asserenen una rambla que durant segles ha conduït l'aigua de la pluja fins al mar i ara es veu col·lapsada per riuades de gent. Així, la sobrietat del mur encoixinat sumat a la contundència de la façana porxada representen l'excepció més austera entre el cúmulo d'estridències de l'actual Rambla (fig.16, 17 i 18).

La presència urbana d'aquest temple, que constreny la Rambla amb l'ajuda del palau Moja, n'inflexiona el seu traçat i li ofereix un parament cec de carreus encoixinats, és forta i contundent. Malgrat que els contraforts no arribin a peu de carrer, el ritme que marquen a la franja superior i la llum i textura que ofereixen els carreus de l'inferior, s'encarreguen de dotar de caràcter a aquest punt tan estratègic de l'antiga riera de la ciutat. És doncs, sens dubte, un dels exemples més poderosos per il·lustrar la potència que pot arribar a tenir el mur lateral de l'edifici sacre quan s'obre a la ciutat i assumeix un paper urbà.

4. Confluència d'aproximacions

“Defiendo la riqueza de significados en vez de la claridad de significados; la función implícita a la vez que la explícita. Prefiero `esto y lo otro´ a `o esto o lo otro´, el blanco y el negro, y algunas veces el gris, al negro o al blanco. Una arquitectura válida evoca niveles de significados y se centra en muchos puntos: su espacio y sus elementos se leen y funcionan de varias maneras a la vez.”¹

1. VENTURI, R. *Complejidad y contradicción en la arquitectura*. Barcelona: Gustavo Gili, 1978. P. 26

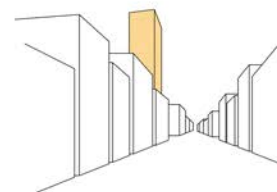
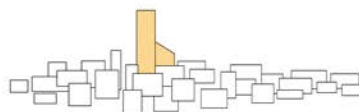
Imatge: Santa Maria de Sants, plaça Bonet i Muixí.

► **Fig. 0** Església, confluència d'aproximacions. Imatge canviant de les esglésies segons l'escala d'aproximació. Aplicable a algunes de les esglésies parroquials existents dins els límits municipals de la ciutat de Barcelona. Exemple gràfic. Autora, 2014.

LA IMATGE CANVIANT

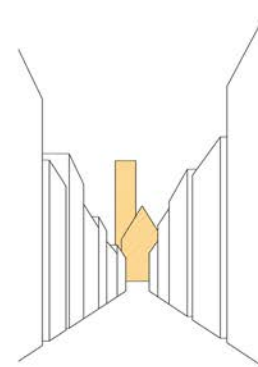
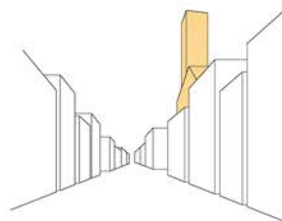
fita

aproximació llunyana, nivell ciutat

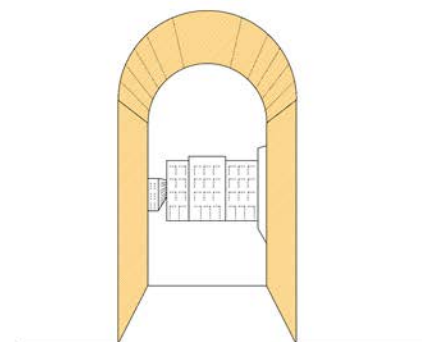
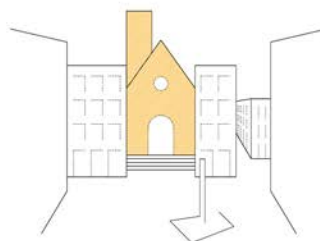
referència

escala intermèdia, a peu de carrer

teló de fons

acostament proper, edifici singular,
el dins i el fora

4 Confluència d'aproximacions

L'església parroquial i la configuració de la ciutat,
del carrer i del tipus

Verge de Gràcia i Sant Josep

L'església parroquial i la configuració de la ciutat, del carrer i del tipus

Les relacions més poderoses entre l'església com a edifici singular i la ciutat com a teixit genèric urbà apareixen en aquells casos on hi ha una amalgama de totes les aproximacions analitzades per separat al llarg dels tres capítols precedents. Es tracta de parròquies que el seu assentament influeix en la forma del creixement urbà, que disposen d'una plaça que els fa de plataforma per estendre-hi no tan sols les funcions litúrgiques, sinó també les activitats d'ús quotidià, que s'erigeixen com a tipus arquitectònics paradigmàtics mostrant riquesa i aportant l'experiència d'un moment determinat, que juguen un paper actiu en la imatge del barri singularitzant-lo, que la seva àrea d'influència i la seva condició de fita s'estén més enllà i que són, en definitiva, un testimoni palpable de l'evolució de la ciutat.

En realitat, són edificis singulars que generen imatges recognoscibles vinculant diferents escales i punts de vista variats. Kevin Lynch, al llibre *La imagen de la ciudad* fa una reflexió molt pertinent en aquesta direcció i diu que si un edifici alt, per exemple, és inconfusible al panorama de la ciutat general, però no es reconeix en la seva base, aleshores ha perdut una poderosa oportunitat de lligar les imatges de dos nivells d'organització urbans².

2. LYNCH, K. *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 2013. P. 106

En cas contrari doncs, quan es relacionen dos, tres o més aproximacions diferents a través d'un mateix edifici, aquest es converteix de sobte en una peça importantíssima per aquell fragment de la ciutat. I aquest és el paper que fan moltes de les esglésies parroquials de Barcelona que s'han anat seleccionant per estudiar. I és que la majoria, no només influeixen en l'escala més territorial, ni només representen la potència d'una visual llunyana que desapareix en penetrar a la ciutat, sinó que aquestes peces arquitectòniques referencials continuen assenyalant punts singulars a peu de carrer, ofereixen un eixamplament de l'espai urbà i tenen una condició d'enclavament singular en la història i en la imatge de la ciutat comtal. És quan es dona aquesta complexitat de lectures segons la distància i l'angle d'aproximació, que l'element sacre adquireix la funció de fita canviant, relliga els diferents nivells arquitectònics i urbans, i estableix sutures i relacions entre les diverses escales i imatges d'una mateixa ciutat.

La majoria dels exemples i temes de reflexió que apareixen al llarg del discurs ja s'han triat pel fet de tenir aquesta condició polivalent transversal:

Santa Maria de Sants, al primer capítol, representa un exemple de temple asentat entre dos camins que propicia l'aparició d'un barri al seu redós, però també dóna forma a una concatenació de places formades al seu voltant i és a la vegada el cas d'estudi més indicat per exemplificar el tipus basilical³. **Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel**, escollida al capítol dos per argumentar la importància de la presència de l'espai buit adjacent als temples, també és el tipus sacre més contrareformista que es pot trobar a la ciutat⁴. De la mateixa manera, tots aquells projectes urbanístics de plans parcials que, des d'una aproximació més llunyana, projecten l'església en paral·lel al nou sector urbà, com **Sant Jeroni** al polígon de Montbau o **Sant Miquel del Port** al barri de la Barceloneta, estan íntimament lligats amb el planejament de l'espai buit singular al voltant de l'església parroquial⁵. També té aquesta condició polisèmica la reflexió del paper que té el tipus sacre a la dimensió espai-temps i la importància urbana que adquireixen els murs laterals d'algunes de les esglésies parroquials. I és que el darrer cas d'estudi de la **Mare de Déu de Betlem**, a més a més de ser un exemple del tipus contrareformista que els jesuïtes construeixen a Barcelona i un testimoni del pas del temps en un dels enclavaments més antics de la ciutat, també és un cas d'estudi paradigmàtic per mostrar la importància del seu canviant rol urbà⁶. Finalment, en termes generals, molts dels elements compositius de la peça sacra que formen part de decisions projectuals arquitectòniques -com ara els campanars, els claustres o els elements llindars- tenen una importància cabdal a l'escala del nivell urbà, condicionen perspectives visuals i alteren el caràcter dels espais adjacents al temple que formen part tant d'aquest com de la pròpia ciutat⁷.

Justament aquests episodis que poden ser classificats en més d'una categoria -o dit també de manera paradoxalment oposada, que es neguen a ser classificats- són els que de des l'inici han suscitat més afany per ser analitzats ja que mostren el potencial de la classificació. S'acaben assignant a un capítol i a una escala d'aproximació que els escaigui, però amb plena consciència que molts d'ells es podrien permutar. Serveixi aquesta búsqueda transversalitat per destacar els casos més interessants de la ciutat i per justificar els diferents nivells de significats que poden arribar a oferir les esglésies parroquials.

3. (Veure 'Santa Maria de Sants', cap. 1 i 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus basilical', cap. 3).

4. (Veure 'Mare de Déu de la Mercè', cap. 2 i 'L'estructura espacial del tipus sacre. Tipus tridentí', cap. 3).

5. (Veure 'Sant Jeroni de Montbau' i 'El barri amb església', cap. 1 i 'Sant Miquel del Port' i 'Planejament de l'atri eclesial', cap.2).

6. (Veure 'Mare de Déu de Betlem', 'Les parets laterals dels temples' i 'El tipus sacre a l'espai i al temps', cap. 3).

7. Efectivament, les torres i els campanars representen fites visuals llunyanes que són una referència pel barri i per la ciutat i els porxos, marquesines, escalinates i atris d'entrada són mediadors que s'usen tant des de l'interior sacre com des de l'exterior profà.

Verge de Gràcia i Sant Josep

Tanmateix, un dels millors exemples per mostrar la sòlida vinculació que pot haver-hi entre les diferents escales d'aproximació és l'església situada a la plaça Lesseps. Es tracta de la parròquia de la **Verge de Gràcia i Sant Josep**, coneguda popularment com 'els Josepets de Gràcia' o, simplement, 'els Josepets'. Aquest temple il·lustra, en un acostament més llunyà i territorial, la manera com es pot consolidar un nucli urbà penjant d'una església apareguda inicialment en un creuament de camins. En una aproximació més propera, testimonia el poder que pot arribar a tenir un temple a l'hora de caracteritzar un enclavament urbà per molt que aquest estigui sent constantment alterat. I finalment, en l'escala d'estudi que afecta al propi edifici de l'església, representa un tipus arquitectònic sacre paradigmàtic d'un moment conjuntural determinat. En definitiva, a causa del lloc on s'implanta, per com ho fa mitjançant una senyorial escalinata, per com acompanya i dibuixa el final visual de diversos carrers, per la canviant plaça que protagonitza, pel tipus estructural que representa i, finalment, per la poderosa imatge urbana que projecta és, sense cap mena de dubte, un excel·lent cas d'estudi per reivindicar el paper de les esglésies parroquials en la confluència d'aproximacions.

8. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. 3a. lliçó.

9. Aquest concepte, usat per Manuel de Solà-Morales per descriure el barri de Gràcia, també el trobem en Mercè Tatjer per explicar part del creixement modern del barri de Sants. En realitat però, com s'ha vist en el l'apartat 'Santa Maria de Sants' del capítol 1, en aquest darrer nucli de població, així com en els altres citats que tenen més antiguitat, es produeixen creixements tant del tipus 'acarrerament' com 'urbanització'. Els primers són a base de fileres de cases que segueixen els camins existents que es converteixen en carrers i els segons són creixements a partir d'una plaça central al voltant de la qual es tracen carrers rectilinis sobre els que es dissenya una parcel·lació regular. Aquesta divisió racional i repetitiva del sòl, en el cas de Sants, és de 6m. d'ample per 13m. de profunditat i, en el de Gràcia, de major complexitat per ser el resultat de la suma de mòduls i mitjos mòduls, és de 6, 9 o 12m. d'ample per 12, 18 o 22m. de profunditat. El primer creixement del barri de Gràcia es dona al voltant del convent i seguint el camí romà, però el barri en si està constituït per 'urbanitzacions'.

Ja s'ha argumentat que la Barcelona moderna es compon de l'agregació de pobles, viles i veïnats establerts fora les muralles medievals, estratègicament connectats per un sistema d'eixos i vies lineals, i relligats pel teixit homogeni i adaptable dissenyat per l'enginyer Ildefons Cerdà. I és que, tal i com succeeix, per exemple, a Roma o a París, la manera de formar la gran ciutat és a partir de la col·lecció de nuclis existents, fet que li dona una estructura molt forta tant a nivell morfològic i urbà com social⁸.

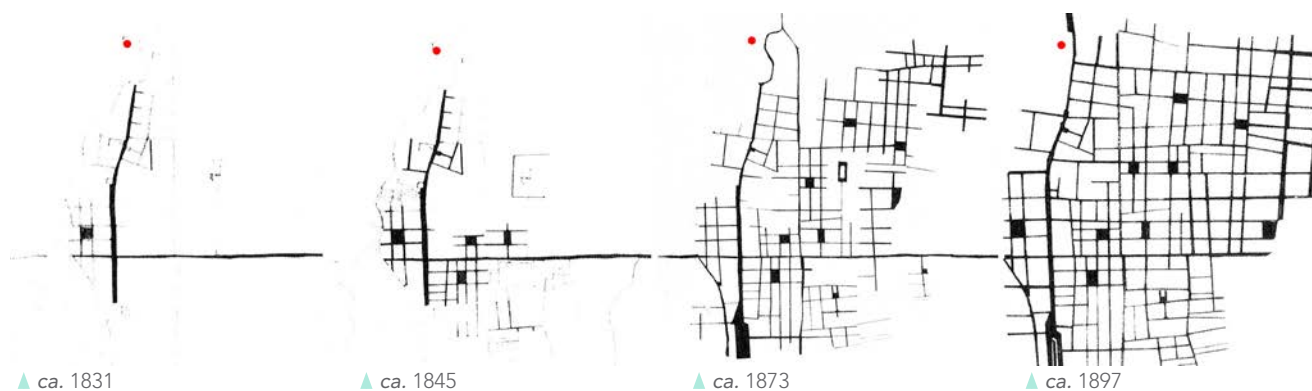
Gràcia és un d'aquests pobles situats als afores, però a diferència de Sarrià, Sants, Horta o Sant Andreu del Palomar, els quals tenen un creixement més tentacular, el seu desenvolupament urbà és modern i es produeix a partir d'uns conjunts parcel·laris que, valgui la redundància, s'anomenen 'urbanitzacions urbanes'⁹. El material de projecte per a conformar la Vila de Gràcia és la unitat formada per la plaça, les parcel·les i els carrers del seu voltant, i segueix el model de creixement per juxtaposició a partir del qual es desenvolupa tot el barri. Tal i com ja s'havia assajat a la Barceloneta, però sense ser una operació completament dissenyada sobre paper i construïda en un únic temps a la ciutat, el barri de Gràcia es crea de mica en mica, però sempre a partir de la racionalització d'un mòdul parcel·lari sistemàtic i de la cohe-

rència projectual aconseguida en l'aplicació d'un model unitari i adaptable. Això dona com a resultat una imatge urbana de conjunt molt forta que és allò que més caracteritza al barri (fig.1).

Però abans d'aquesta consolidació moderna del barri que es produeix a inicis del segle XIX, ja hi ha algunes traces molt potents marcades al territori: els camins preexistents, els cursos dels torrents d'aigua que baixen cap al mar, algunes masies disperses pel territori i, a mode de tapís general, una menuda i geomètrica parcel·lació agrícola (fig.2). És a sobre d'aquest espai, ja de per si molt regular, on s'implanta el barri. A més a més, hi ha la presència d'una peça arquitectònica singular que destaca enmig de l'esplanada rural: el primitiu convent carmelità dels Josepets, l'església del qual és avui el temple parroquial del barri (fig.3). Aquest, juntament amb la casa dels pares franciscans a les portes de la ciutat, el dels caputxins vells al seu costat, i les torres de **Santa Maria del Pi** i de **Santa Maria del Mar** que són visibles per sobre de les muralles medievals, configuren les fites més importants que existeixen entre la nova vila de Gràcia i l'antic nucli de la ciutat comtal¹⁰ (fig.4). A més a més, entre ambdós assentaments urbans –l'un incipient i l'altre ja consolidat-, s'ha format el passeig de Gràcia com a esplanada d'esbarjo per a tots els habitants.

El creixement del barri de Gràcia de la manera moderna tal i com s'ha explicat, doncs, no es produeix fins al segle XIX, però el seu naixement es remunta a la implantació del convent dels Carmelites Descalços a la primera meitat del segle XVII. En realitat, és l'advocació de l'església la que bateja al primitiu assentament, posterior poble independent i avui barri i districte de la ciutat de Barcelona. Els mecenes de l'edifici conventual són el conseller reial de la ciutat, Josep Dalmau, i la seva dona Lucrècia Balcells, els quals, després

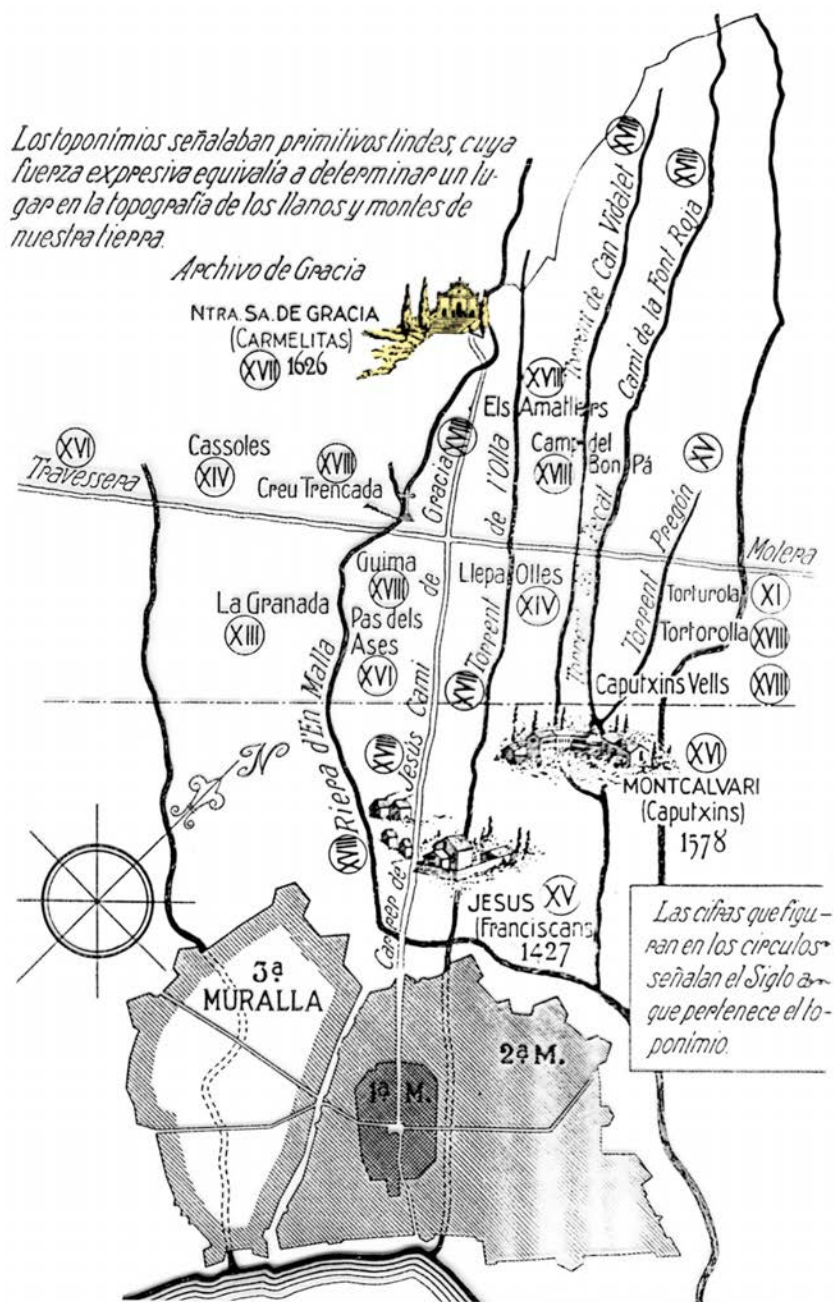
10. A finals del segle XVIII i principis del XIX, la poca població del barri de Gràcia s'aplega al voltant dels tres convents existents: el de Jesús -ocupat per l'orde franciscà, emplaçat a l'inici del carrer Gran de Gràcia sobre el qual avui s'hi alça la parròquia de Mare de Déu de Jesús de Gràcia, obra de Josep Goday-, el dels Caputxins Vells -anomenat de Montcalvari, destruït durant la Guerra de Successió al 1714-, i el dels Josepets.

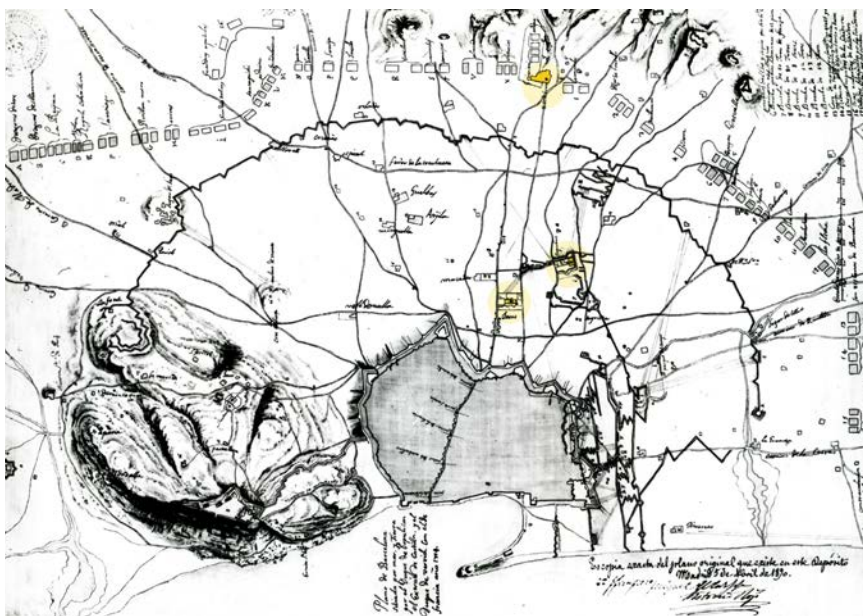

► **Fig. 1** Evolució de la xarxa viària del barri de Gràcia en relació al convent carmelità dels Josepets -marcat en vermell-.
 Autora, 2014. Base: SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: COAC, 2008. P. 219

► **Fig. 2** Plànol de topònims del barri de Gràcia amb indicació de les travesseres romanes, torrents i construccions més importants. El temple dels Josepets s'assenyala de color groc.
 Autora, 2014. Base: AMDG, Fons BUCH-CEG. Ref: Toponimis.

◄ **Fig. 3** Primera fotografia de l'església de Gràcia conservada a l'arxiu del districte datada de l'any 1845.
 AMDG, Fons BUCH-CEG.

◀ **Fig. 4** Plànol de Barcelona assetjada per mar i terra a l'any 1714. Còpia de l'original realitzada al 1890. En groc s'hi ressalten els tres convents al voltant dels quals s'apleguen els primers residents del barri de Gràcia. De nord a sud: carmelites de Nostre Senyora de Gràcia, caputxins vells de Montcalvari i franciscans de Mare de Déu de Jesús.

Autora, 2014. Base: AMDG, Fons BUCH-CEG. Ref: BCN1714.

▶ **Fig. 5** Evolució del creixement urbà del barri de Gràcia amb localització de l'església avui parroquial de la Verge de Gràcia i Sant Josep a la plaça Lesseps.

Autora, 2014. Base: AMDG.

d'haver perdut tots els set fills que van tenir entre el 1586 i el 1596, fan la donació d'una gran quantitat de diners per a la fundació d'un nou convent i noviciat de l'orde carmelità¹¹. Aquests cedeixen també el terreny sobre el qual s'ha d'alçar el conjunt conventual i demanen a canvi que l'església es dediqui al misteri de l'Anunciació, és a dir, a la 'Gràcia'. Això no treu però que, com que els Carmelites Descalços tenen una gran devoció per l'espòs de la Mare de Déu, se'ls anomeni popularment 'Josepets'. D'aquesta manera, el nom oficial que es registra en el moment de fer l'erecció parroquial al 1868 combina ambdues denominacions resultant en: parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep¹². Si bé al temple encara avui se'l coneix com a 'Josepets', no hi ha dubte que el nom de 'Gràcia' que tant desitjaven posar-li els seus mecenes ha quedat gravat per la posteritat quan es bateja el barri.

Tal i com es recull en el plànol evolutiu annex, durant el segle XVIII, tot i que la zona encara no està massa poblada, es va consolidant la seva estructura urbana i social com una zona rural d'explotació agrícola i un destí d'estiu per la burgesia barcelonina. A finals del segle XVIII i inicis del XIX, és a dir, durant els anys previs al definitiu creixement del barri, hi conviuen masies i torres unifamiliars. Aquestes, inicialment dispersades, de mica en mica es van agrupant als peus del temple i van penjant d'aquest per tot el camí que baixa fins la ciutat comtal (fig. 5).

11. Els Carmelites Descalços ja disposen d'una construcció dins la ciutat, el convent de Sant Josep a la Rambla -avui desaparegut i l'espai on s'emplaçava ocupat pel mercat de la Boqueria (o com també s'anomena, mercat de Sant Josep)-.

(Veure 'Expropiacions polítiques i militars, cap. 2).

MARTÍ, J. M.; CASTRO, R.; COLOMERS, A. *Els Josepets, Parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep: 300 anys d'història*. Barcelona: AKRIBOS, 1987. P. 15

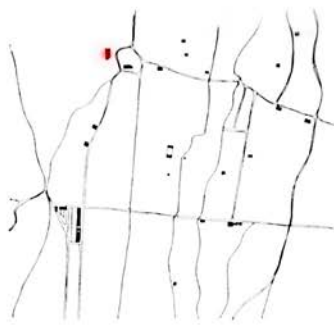
12. Apareix aquí un conflicte terminològic en el qual no s'hi vol entrar, però s'esmenta pel fet d'aparèixer en la documentació de l'època. I és que el nom original és 'Mare de Déu de Gràcia' en comptes de 'Verge de Gràcia' com ostenta la denominació parroquial. Segons sembla, la primera expressió, així com 'Nostra Senyora', és genuïnament catalana i la segona no.

MARTÍ, J. M.; CASTRO, R.; COLOMERS, A. *Els Josepets, Parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep: 300 anys d'història*. Barcelona: AKRIBOS, 1987. P. 12

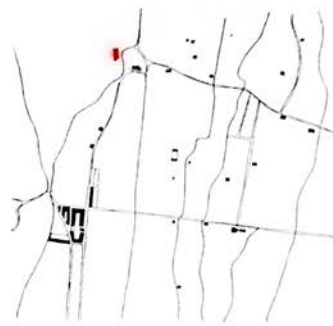

▲ 1790

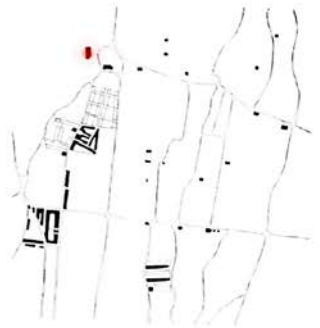
▲ 1801

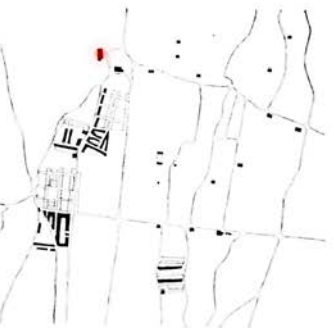
▲ 1815

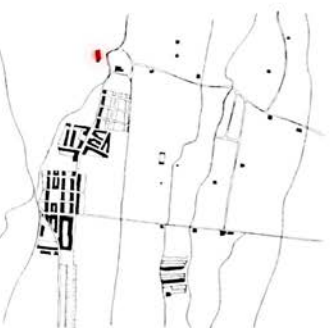
▲ 1825

▲ 1827

▲ 1831

▲ 1836

▲ 1841

▲ 1850c

▲ 1855

▲ 1863

▲ 1889

▲ 1910c

▲ 1931

▲ 1943

▲ 1978

L'emplaçament escollit per bastir el convent és a la intersecció entre el torrent d'en Malla i el camí ral que va de Barcelona a Sant Cugat, passant per **Sant Genís dels Agudells** entre els turons del Putxet i del Coll. I és que aquest camí ja existeix en època romana. El territori que avui ocupa el barri de Gràcia estava aleshores creuat per la gran via de Montcada al Llobregat i per la que, des de *Barcino*, es dirigia al *castrum Octavium* de Sant Cugat¹³. És sobre aquest primer camí, i concretament en el punt en què es creuava amb la línia d'aigua, on s'implanta el convent dels Josepets al segle XVII, i és a la intersecció entre les dues vies romanes on, al segle XIX, comença el creixement del barri per mòduls parcel·lars.

El naixement oficial del poble de Gràcia consta a partir del moment de l'arribada dels Carmelites Descalços. La data enregistrada és el 17 de gener de l'any 1626, i el convent s'acaba quatre anys després. La peça definitiva de l'església no s'incorpora fins 30 anys més tard, col·locant-se'n la primera pedra al 1658 i dedicant-se al 1687. La seva construcció és per estrats ja que, en la documentació de l'època on es recullen les fases de la seva edificació, es constata que els fonaments i els arcs de la nau principal s'acaben al 1660; els arcs del creuer i el cobriment del presbiteri, al 1675; i el tancament de la coberta del temple i la col·locació del campanar i del frontispici de la façana, al 1682. Cinc anys més tard es dona tot el complex per acabat. És rellevant com, a mitja construcció, amb només els arcs de la nau dempeus, es preocupen per la plantació de tota una filera de xiprers als peus del temple per tal de marcar, dignificar i simbolitzar la seva entrada. La plantació consta com una fase més de la construcció i es registra a l'any 1664¹⁴. Aquests són els que, sense res més a la vora, delimitaran la primera plaça de tipus saló de què disposarà el temple (fig.6).

L'església és l'única peça que queda avui dempeus del primitiu convent i és obra de l'arquitecte religiós de l'orde Fra Josep de la Concepció. Conegut amb el sobrenom de 'El Tracista', el projecta seguint estrictament la norma carmelitana¹⁵. I és que, en l'edificació dels seus temples i cases, els Carmelites Descalços segueixen, igual com ho fan els Caputxins, un tipus arquitectònic gairebé invariable. L'eclesiàstic i historiador barceloní del canvi del segle XVII al XVIII, Gaietà Barraquer i Roviralta, en el segon volum de la seva gran obra publicada al 1906 -*Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*- fa una extensa descripció dels canons establerts pels Carmelites, que són els que segueix Fra Josep de la Concepció en la traça del temple dels Josepets¹⁶. Segons Barraquer, l'església carmelita porta el segell del pas del segle XVI al XVII i, per tant, reuneix allò que és més característic i auster del Renaixement català.

13. CIRICI, A.; GONZÁLEZ, I. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Comanegra, 2012. P. 413

14. MARTÍ, J. M.; CASTRO, R.; COLOMERS, A. *Els Josepets, Parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep: 300 anys d'història*. Barcelona: AKRIBOS, 1987. P. 43

15. Fra Josep de la Concepció (Valls, Alt Camp, 1626 – Nules, Plana Baixa, 1690). Josep Ferrer –cognom d'abans de ser ordenat– és un dels arquitectes més qualificats de Catalunya del segle XVII. La seva activitat no es centra només en construccions impulsades per l'orde al que pertany, sinó que va més enllà. Converteix l'Hala dels Draps en el Palau del Virrei de Barcelona –edifici desaparegut que dona nom al pla de Palau–, traça el campanar de Vilanova i la Geltrú, la parròquia de Tàrraga, les capelles de la Concepció de la Seu de Tarragona i la capella de Sant Oleguer de la Catedral de Barcelona. També treballa a Torelló, a la Selva del Camp, a Balaguer i a Tortosa, fins que al 1689 és cridat per anar a Madrid on, probablement, hi traça el temple de San José.

16. BARRAQUER, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. II. Barcelona: F.J. Altés y Alabart, 1906. P. 442

▲ Fig. 6 Fragment del 'Plànol Geomètric de la Vila de Gràcia' datat del 1863. AMDG, Fons BUCH-CEG. Ref: Rovira.

▼ Fig. 7 Fotografies de Gaietà Barraquer i Roviralta que il·lustren els trets diferencials de les façanes típicament carmelitanes. BARRAQUER, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. II. Barcelona: Altés y Alabart, 1906. P. 442

La façana principal del temple, com a cara pública que s'ofereix a la ciutat que és, configura l'element més idiosincràtic amb què es pot distingir l'orde religiós del qual es tracta (fig.7). Es caracteritza per contenir dues pilastres toscanes que divideixen en tres parts el llenç de l'alçat, obrint-se a cada un d'ells una porta dibuixada per un arc de mig punt. Sobre la principal, que va acompanyada per dues portes més petites i rectangulars, s'hi disposa una fornícula amb adorns barrocs que aixopluga l'estàtua del sant titular, flanquejada per dos elements de pedra quadrats amb l'escut de l'orde gravat. A sobre seu, en la mateixa llengua central i separat per una cornisa, s'hi col·loca una gran finestra rectangular que il·lumina el cor, sota el qual hi ha el nàrtex d'entrada. Finalment, un petit ull de bou a la part superior permet la ventilació del sotacoberta i el manteniment de les encavallades de fusta que la sustenten. Aquesta finestra circular, que avui alberga un rellotge, s'obre al bell mig del frontó triangular que fa de remat del temple i aguanta l'element metàl·lic que corona la façana. Els compartiments laterals, amb excepció de les portes d'accés -les quals no són practicables fins segles després-, són llisos i, a partir de l'alineació de la cornisa, es vinculen amb el central a través d'uns elements corbats seguint la inclinació del pendent de la coberta a dues aigües que amaguen. En un segon pla, disposat en perpendicular respecte la façana, s'aixeca un campanar d'espadanya de dos pisos que descansa sobre el mur de càrrega de l'oest del temple.

▲ Carmelites Descalços de Gràcia a l'any 1891.

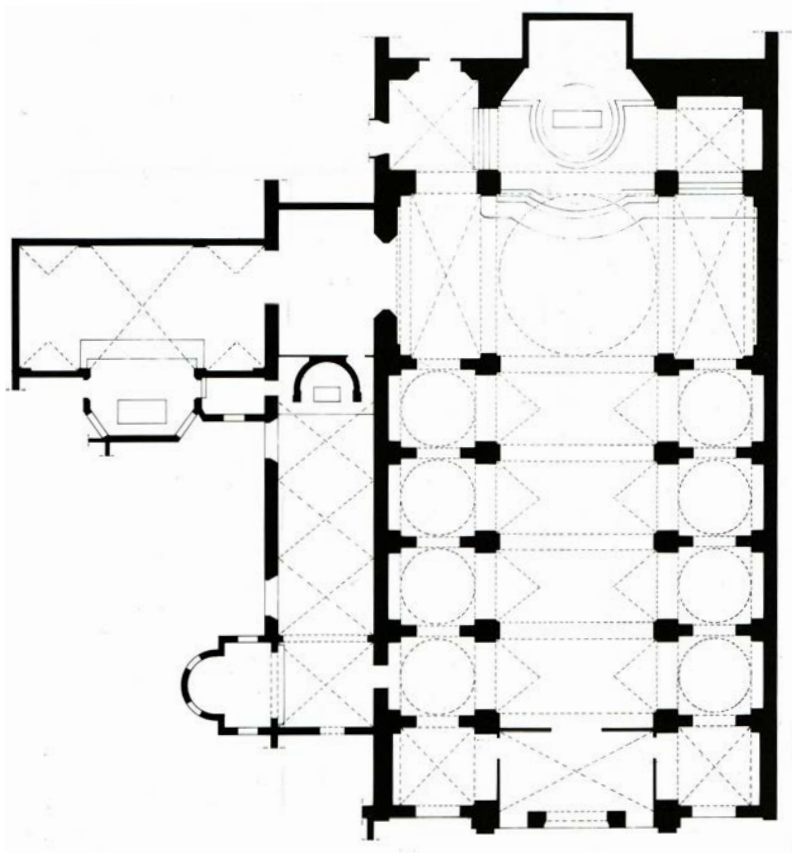
▲ Carmelites Descalços de Vilanova i la Geltrú a l'any 1894.

▲ Carmelites Descalços de Mataró a l'any 1896.

▲ Carmelites Descalços de la Selva del Camp a l'any 1902.

L'estructura espacial de l'interior sacre és direccional, i presenta una planta en forma de creu llatina formada per una única nau de cinc tramades, la primera de les quals és ocupada pel nàrtex i el cor, amb vuit capelles laterals comunicades entre els contraforts (fig.8). Aquestes capelles agafen l'altura de mitja nau i el pas a través seu és molt diàfan, de manera que participen activament de l'espai central i doten de més amplitud al temple, que s'assimila així al tipus estructural de tres naus. El cobriment de la nau és de volta de canó amb llunetes, dividida per arcs transversals que, juntament amb les finestres que s'hi obren, marquen un ritme constant a l'espai. El transepte queda enrasat amb l'alineació de les capelles laterals embegudes entre els contraforts, i així es pot inscriure la planta del temple en un rectangle. En el creuer que es forma a la intersecció amb la nau s'hi aixeca una cúpula semi-circular amb els arcs radials molt marcats. L'església del convent de Nostra

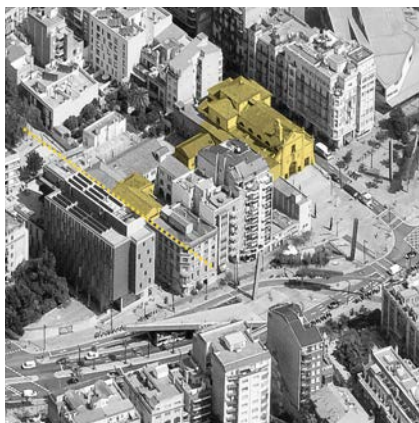

▲ Fig. 8 Planta de l'estat actual de l'església parroquial de Verge de Gràcia i Sant Josep a la plaça Lesseps de Barcelona. A l'Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Barcelona hi ha també el projecte de la restauració que s'havia de fer a l'any 1939 acabada la Guerra Civil espanyola. El signa l'arquitecte Joaquim Porqueres i, entre d'altres canvis que hagueren alterat la concepció inicial del temple, s'hi recull l'addició d'un alt campanar de planta quadrada a la banda occidental de l'església i la construcció d'un absis circular amb girola. AA i Els Josepets, *Parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep: 300 anys d'història*. Barcelona: AKRIBOS, 1987. P. 160

17. BARRAQUER, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. II. Barcelona: F.J. Altés y Alabart, 1906. P. 467

18. L'hort i el cementiri queden travessats per carrers i se'n desdibuixen els seus límits, però la traça de l'edifici del convent es pot deduir. A la planta del temple actual adjuntada, dibuixada per Isidre Martí i Julià en motiu del tricentenari de la benedicció del temple (1687-1987), es llegeixen perfectament les restes del convent annexades a l'església, avui convertides en dependències parroquials. De la mateixa manera, mirant un plànol actual d'ordenació de la zona, es descobreixen algunes alineacions que coincideixen amb les mides i les geometries que es descriuen en la documentació de l'època i que, per tant, podrien correspondre amb les del convent del segle XVII.

▼ **Fig. 9** Vista aèria de l'actual enclavament urbà de l'església dels Josepets amb les possibles traces de l'anterior convent. Autora, 2014. Base: bingmaps.

Senyora de Gràcia introdueix la novetat de cobrir les capelles laterals amb cupulins dotats d'òculs. Aquest recurs, que posteriorment serà usat en moltes construccions sàcres com, per exemple, a l'església parroquial anteriorment analitzada de la **Mare de Déu de Betlem** que els jesuïtes construeixen a la Rambla, és un dels trets que caracteritza les obres del tracista Fra Josep de la Concepció.

De la construcció del convent, enderrocat després de la desamortització de Mendizábal l'any 1835, no n'ha arribat cap mena de documentació gràfica, a banda de la que apareix a mode de pictograma en alguns dels plànols del barri de Gràcia del moment. Però aquests corroboren el que s'endevina observant l'església i els seus voltants a dia d'avui i el que Gaietà Barraquer i Roviralta descriu a l'obra citada. Segons afirma, la casa-convent-noviciat estava al costat occidental del temple, entre el creuer i el nàrtex, i s'hi accedia a través d'una obertura al lateral d'aquest darrer element d'entrada. La planta de l'edifici el formaven dos quadrilàters, el més proper a l'església dels quals contenia el pati amb el claustre. Com tot convent del moment, disposava de les instal·lacions, serveis i dependències necessàries per a la seva autosuficiència i, en aquest cas, en un entorn rural i sense urbanitzar, no hi havia el problema d'espai dels que s'implantaven contemporàniament al mig de la ciutat. S'enumera l'existència del claustre, les cel·les, els refectoris –en plural, ja que n'hi havia dos, sent un d'ús exclusiu per al noviciat-, la cuina, el rebost, la bodega, l'hort, el graner, la infermeria, la fusteria, el cementiri i, com que no hi arribava l'aigua canalitzada, l'estanc i la cisterna¹⁷.

Al 1835 els carmelites són exclaustrats i, dos anys després, el convent es subhasta i s'enderroca. Tot i així, encara es poden llegir algunes traces del que hi havia. Part de l'ala que quedava adherida al temple es manté avui transformada en capella del Santíssim i casa rectoral i el límit occidental del conjunt conventual correspon amb el palau del marquès de Santa Ana, convertit avui en grup escolar¹⁸ (fig.9). Però no només es mutila el voltant visible del temple, sinó que també les seves plantes subterrànies queden afectades. A l'any 1910, amb l'obertura de l'avinguda de la República Argentina que discorre pel lateral est del temple, es destrueixen part de les galeries soterrades de què disposa el conjunt conventual. I és que hi ha documentats tres llocs d'enterrament diferents: el cementiri a l'aire lliure al costat est i al darrera de l'església, la cripta a sota del presbiteri i les galeries sepulcral subterrànies. En realitat, aquestes dues darreres construccions estan a la cota del carrer, i és el terra del temple i el del convent el què es disposa elevat. És per aquest motiu que cal l'escalinata d'accés que, a banda de simbolitzar l'ascens espiritual cap a l'interior sagrat, dota de més presèn-

cia i visibilitat al conjunt alhora que, des d'aquest, es divisa tota la ciutat¹⁹. El motiu d'aquesta operació però, sembla ser només de caire pragmàtic, ja que és la necessitat de construir a només un nivell per sota de la rasant, una gran cisterna d'aigua per proporcionar aigua corrent a tot el conjunt conventual, la que porta a la construcció de la gran escala. Sigui com sigui, un cop més és la potent escalinata la que ancora l'església a l'emplaçament i la que, passi el que passi al seu voltant, no la deixa escapar. I és que en la imatge canviant i no sempre acceptada de la plaça hi ha una peça que resta immune als canvis i dota d'identitat a l'enclavament: l'església parroquial dels Josepets i la seva majestuosa escala.

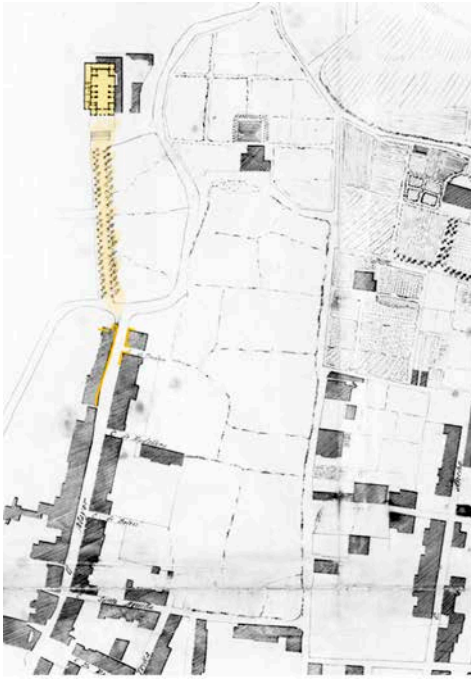
En la història d'aquest emplaçament protagonitzat pel temple, la plaça fa pocs anys que té la forma que avui presenta, ja que ha anat passant per les més diverses configuracions. Durant aquest temps, l'opinió dels que han coexistit amb cada versió de la plaça ha anat canviant, com també ho ha fet la concepció social de l'espai públic en general i de les places en particular. Ja s'ha vist que a Barcelona hi ha places de moltes menes, de variades geometries, configuracions, èpoques i dimensions. Així mateix, les maneres de circular-hi són variades, i en creuar tots aquests paràmetres en resulta un ampli ventall de possibilitats. Però en totes elles, el que segueix determinant que se les pugui denominar 'plaça' és el paper unificador que desenvolupen els elements que conformen i delimiten el buit urbà, ja que són els encarregats de vincular, articular i tensar les parts. Així mateix, les fites singulars que contenen són importants perquè són les encarregades de simbolitzar el conjunt. És evident que la veïna plaça de la Virreina -per citar-ne una del mateix barri protagonitzada per una altra església parroquial, la de **Sant Joan de Gràcia**- és una plaça que compleix els cànons habituals. Amb un temple que li dona una potent singularitat i la diferència de les altres places del barri, té una geometria ortogonal i regular on només un dels carrers perimètrics accepta trànsit rodat. Així, representa la imatge de la típica plaça convencional de nucli de gra petit, per bé que alhora representi el model de les primeres 'places inventades' a la ciutat a mode d'operació unitària de conjunt per a generar teixit urbà²⁰.

La plaça dels Josepets, al seus inicis, també és una plaça delimitada i senzilla, del tipus saló, que configura el punt d'inflexió del camí que va des de la ciutat de Barcelona cap a Sant Cugat, tot representant la parada al poble de Gràcia (fig.10). En aquest moment, i en part gràcies a l'arribada del tramvia, és quan es consolida la inicial Vila de Gràcia penjant de l'església. Verge de Gràcia i Sant Josep, juntament amb les línies fèrries de transport públic -primer de tramvia (1872) i després de metro (1924)- i alguns altres

19. En el moment de la construcció del temple, sota el llindar de la porta estant en direcció cap al mar, es veuen les muralles i els campanars de les esglésies que sobresurten a mode de fites verticals. La vista queda tancada per la muntanya de Montjuïc que fa de teló de fons de la ciutat. Encara avui es produeix un efecte similar tot i que les visuals queden tallades molt abans per les altes edificacions que s'han aixecat al barri.

20. SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008. P. 189

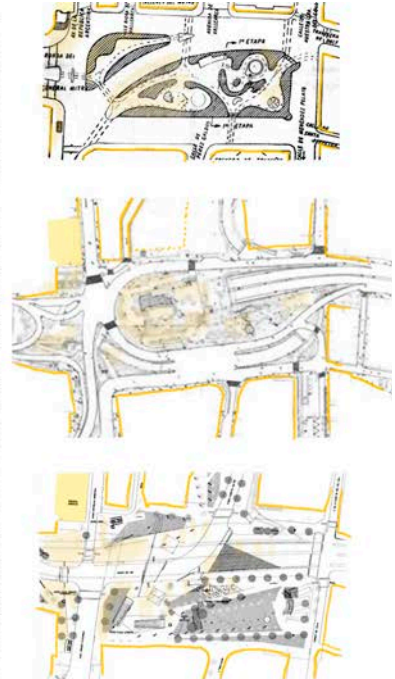
► **Fig. 10** Evolució de l'enclavament urbà protagonitzat per la permanència del temple i el voltant canviant. Es ressalta amb groc l'element sacre i el perímetre de la plaça, que inicialment és un camí significat per arbres, després evoluciona cap a una plaça saló, s'amplia fins desdibuixar-se'n els límits i acaba per ser un complexe node viari. Autora, 2014. Bases: Plànols del web de l'Associació de Veïns i Comerciants de la Plaça Lesseps (avclesseps.cat) el 06.05.2015

▲ 1863

▲ 1933

▲ 1963, 2002, 2007

▲ 2014

edificis singulars –la masia de Ca l’Alegre en els orígens i posteriorment les modernistes cases Ramos, l’escola Rius i Tauler i la recent biblioteca Jaume Fuster- són els principals protagonistes de la caòtica i torturada plaça. Però de tots ells, el més antic i el que millor ordena l’espai i dota d’identitat a l’actual node urbà és l’església i la gran escalinata, de 19 graons repartits en tres trams, que tan elegantment la sosté. L’església parroquial dels Josepets és encara avui un element vertebrador i central –malgrat que ja no estigui al centre geomètric- de la plaça Lesseps i del barri de Gràcia.

Sense pretendre fer un estudi exhaustiu de l’evolució de la plaça Lesseps, molt lligada d’altra banda als moments polítics i a la pressió veïnal de la ciutat, només esmentar el canvi radical que experimenta pel que fa la seva forma, concepció i escala quan s’uneix a la plaça de la Creu als anys 60 del segle passat²¹. Amb l’obertura de la gran plaça i el pas de la ronda del Mig, l’enclavament urbà passa de ser una ‘plaça convencional’ a convertir-se en un ‘nus viari’. Tot i així, l’espai que queda als peus de l’església segueix funcionant com a lloc per celebrar-hi festivitats religioses i populars, fer-hi mercat i, en definitiva, possibilitar les trobades de veïns i ser usat per la comunitat (fig.11).

Per l’orientació en què es disposa el temple i pel disseny de les seves obertures, gairebé tota la il·luminació natural procedeix de la façana principal d’accés i, a més a més, arriba en horitzontal en comptes d’entrar travessant la zona del presbiteri i en contrapicat per la part superior de la nau com a símil de la llum sagrada i celestial²². Lluny d’efectismes lumínics, l’església de la Verge de Gràcia i Sant Josep introdueix la llum natural a l’interior de l’espai sacre mitjançant un vitrall al cancell d’entrada, una vidriera rectangular al tram central de façana i dues portes laterals de vidre blanc opalí, obertures totes elles col·locades a la façana d’accés. Des de l’interior del temple, per aquesta atípica incidència lumínica, pel soroll que penetra de l’exterior i pel moviment incessant que es produeix a la gran escalinata, hom no s’oblida del paper protagonista que juga l’església dels Josepets a la concorreguda plaça de la ciutat²³.

I és que malgrat les contínues transformacions que incessantment i al llarg dels anys s’han realitzat en aquest enclavament, l’església es manté inalterable i dona una magnífica lliçó urbana d’articulació espacial. L’església, ancorada estàticament des de l’inici a aquest emplaçament dinàmic i canviant, defineix i ordena la plaça. Ja sigui ocupant tot l’ample d’un dels seus costats, delimitant-ne el perímetre o quedant-hi reclosa a mode de monument, l’església parroquial dels Josepets és la peça austera, serena i immutable que,

21. Per a més informació sobre l’evolució de la plaça Lesseps veure: HUGUET, M. Plaza Lesseps. De Els Josepets a la Jaume Fuster; evolució de una plaza y de la concepció de espacio urbano. Tesina de Màster, Universitat Politècnica de Catalunya, 2010.

22. La nau principal té obertures a les llunetes de la volta de la nau, però per la seva dimensió menuda i pels vidres toscs i translúcids que hi ha col·locats, pràcticament no hi penetra la llum natural.

23. L’escalinata es converteix en una plataforma on es pot fer exercici, jugar a pilota, fer petar la xerrada o seure a llegir, ja que durant tot el matí és dels pocs racons assolellats de la plaça. En la zona que queda als peus de l’església s’hi realitzen mercats ambulants i activitats diverses. En realitat, l’extrem oest de la plaça Lesseps, tensat entre l’església, les cases Ramos i la sortida del metro, i coincidint amb la forma de la primera plaça, és la zona de més activitat -que no pas de circulació- de la plaça.

► **Fig. 11 i 12** D’esquerra a dreta Fotografia de la façana principal del temple de Verge de Gràcia i Sant Josep als peus de la qual s’hi organitza un mercat setmanal ambulant i altres activitats de petit format i implantació urbana a l’extrem més oriental de la plaça Lesseps. Autora, 2014.

24. Per les descripcions trobades, les restes volumètriques i les alineacions que es mantenen, es dedueix que el volum del convent quedava completament enrasat a la façana del temple constituent, per la part del davant, un conjunt coplanar.

25. El Centre Heura és un punt de referència per a persones sense llar i potencia les relacions, la sensibilització i la integració dels usuaris, tant en temes culturals i lúdics com de salut. Està albergat a la cripta de l'església parroquial de Verge de Gràcia i Sant Josep i s'hi accedeix directament des de l'avinguda de la República Argentina.

des d'una cota elevada respecte al pla del terra gràcies a la potent escalinata, posa ordre a la plaça. I des de la traça del carrer Bisbe Morgades -després anomenat Dalmau Gualbes i, finalment, quedant absorbit per a la ronda- i de l'obertura de l'avinguda República Argentina, el seu paper urbà s'ha accentuat. És amb la creació del primer carrer que apareix la construcció d'un volum avançat respecte la façana del temple que dota de més recolliment i escala humana a l'espai exterior que queda als seus peus²⁴ (fig.12). De la mateixa manera, amb la creació del segon carrer i eliminació de la galeria construïda a tot el lateral est de l'església, s'obren moltes possibilitats a l'espai que queda comprès entre la cota de la vorera i el terra de l'interior sagrat. De sobte aquest temple té una altra façana urbana i, de moment, a la cripta que ara s'hi pot accedir directament des del carrer, s'hi allotja el centre de dia 'Heura' per acollir els més desvalguts de la ciutat²⁵.

D'aquesta manera, i tornant a les paraules de Robert Venturi que introdueixen el capítol sobre el potencial de la riquesa de significats en comptes del concepte sol i isolat, l'església parroquial de Verge de Gràcia i Sant Josep és sens dubte un bon exemple per mostrar la confluència d'aproximacions que tenen les esglésies parroquials més paradigmàtiques de Barcelona. L'església de Lesseps influencia la forma del creixement urbà del barri de Gràcia, delimita un extrem de l'actual i trinxada plaça, participa de la imatge i de les fites visuals d'un fragment de la ciutat i, per sobre de tot, és un testimoni de la resistència de la peça sacra com a l'element fundacional primordial per donar l'essència del lloc.

○ 5 25

Historia

Antropología

2ª Planta
Filosofía / Ciénc

5. Reparació dinàmica

“Para simplificar, a menudo es la reparación de las cosas lo que nos permite comprender su funcionamiento. La manera más simple de efectuar una reparación es desarmar, encontrar lo que falla, arreglarlo y luego devolver al objeto su estado anterior. A esto se le podría llamar reparación estática (...) Una reparación dinámica cambiará la forma o la función del objeto. Más aún, la experiencia de realizar reparaciones dinámicas establece una línea, fina pero bien definida, entre la herramienta específica y la multiuso. La posibilidad de realizar una reparación dinámica será estimulante y la herramienta multiuso servirá como instrumento de curiosidad”¹.

¹. SENNETT, R. *El Artesano*. Barcelona: Anagrama, 2008. P. 131

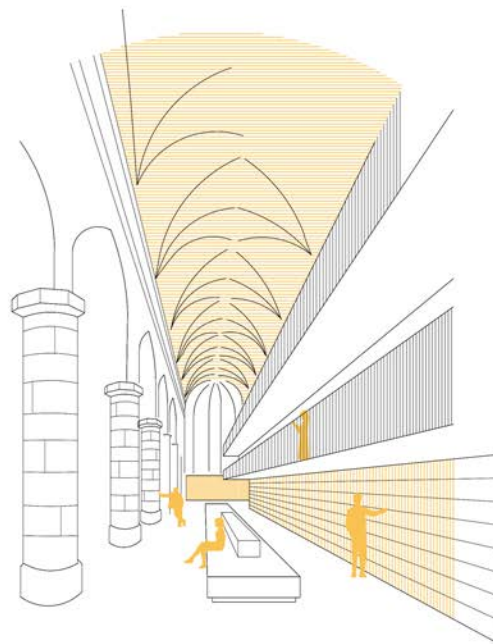
Imatge: Capella de l'antiga Casa de La Misericòrdia, carrer Elisabets 6.

► **Fig. 0** Església, reparació dinàmica. Exemple gràfic i genèric de l'ús sacre sense edifici i l'edifici eclesial amb un nou ús. Autora, 2014.

l'ús sense edifici
misses al carrer, processons...

l'edifici amb un nou ús
reparació dinàmica

5 Reparació dinàmica

L'església parroquial i el seu ús

L'ús sense edifici

L'edifici sense ús

L'església parroquial i el seu ús

Al llarg de tot el discurs s'ha focalitzat la mirada en l'edifici singular que representa l'església parroquial per a la ciutat de Barcelona. En una aproximació territorial d'escala més llunyana s'han considerat les peces sacres com un puntejat a partir del qual explicar la forma i el desenvolupament del creixement urbà de la ciutat. En el capítol que estudia la relació entre l'església i el seu entorn més immediat, l'edifici sacre ha passat a ser aquella massa sòlida, compacte i pesada al voltant de la qual s'hi aglutinen un cert tipus d'elements urbans. Finalment, en la mirada més pròxima a la peça eclesial, se n'ha agafat la seva planimetria per estudiar quina estructura espacial presenta i els elements compositius que es poden classificar de sagrats.

En definitiva, amb l'atenció fixada als 132 enclavaments de Barcelona que disposen en l'actualitat d'una església parroquial, al llarg dels tres primers capítols s'ha fet ballar la peça sacra per les coordenades espaciotemporals de la ciutat. En fer-ho, i en comparar els casos d'estudi resultants, s'ha evidenciat el que es recull en el quart capítol: que els temples més interessants són aquells que tenen un paper decisiu en les diferents escales i en les diverses aproximacions temporals. Així, esglésies que tenen un barri assentat al seu voltant, que disposen d'una plaça que els hi fa de plataforma per estendre les funcions litúrgiques i les d'ús quotidià, que s'erigeixen com un tipus arquitectònic paradigmàtic, mostrant riquesa i aportant l'experiència d'un moment determinat, que representen una fita pel barri estenent la seva àrea d'influència inclús més enllà i que són un testimoni palpable de l'evolució de la ciutat, són les primeres que cal considerar. I és que quan es dóna aquesta amalgama i confluència d'aproximacions és quan més valor té l'església per a la ciutat.

Però tant en els exemples específics triats, com en les reflexions de caire més general, l'objecte d'estudi s'ha enfocat, gairebé sempre, des de l'òptica del propi edifici eclesial. Intencionadament, al llarg del discurs s'ha posat més atenció en el continent de la peça sacra que en contingut de l'activitat que es practica al seu interior. Nogensmenys, per acabar d'abordar el complex tema de les esglésies parroquials a la ciutat comtal, cal fer una darrera consideració diferenciant els conceptes 'edifici' i 'ús'. I és que el més interessant és que pot donar-se un (l'ús) sense l'altre (l'edifici) i l'altre (l'edifici) sense l'un (l'ús). És a dir, que hi ha celebracions religioses que no els cal l'edifici sacre i esglésies que poden arribar a perdre el seu ús original.

L'ús sense edifici

Si per uns moments doncs, més enllà de l'objecte arquitectònic en si que representa la peça sacra, es centra l'atenció en l'ús que s'hi du a terme al seu interior –que d'altra banda és molt més unitari i normatiu que la diversitat formal i tipològica d'edificis eclesials- apareix que aquesta funció pot prescindir perfectament de l'embolcall.

En realitat, el cristianisme primitiu es distingeix de les altres religions pel fet de no posseir un lloc de culte determinat. El que caracteritza la nova religió quan comença a arrelar és que el seu Déu no necessita un lloc físic per habitar, ja que argumenta haver baixat a la terra per viure entre els homes. Segons les Sagrades Escriptures allà “*on n'hi ha dos o tres de reunits en el Meu nom, Jo sóc allí enmig d'ells*”². Per tant, més que el continent, allò que descriu el culte cristià és el seu contingut, és l'acció de fer la reunió, és, en definitiva, la pròpia celebració col·lectiva. Per això els primers cristians no parlen de temples, sinó del fet de reunir-se ja sigui en cases privades, en edificis comunitaris o a la plaça principal de la ciutat. Al terme *ecclesia*, que prové del grec i etimològicament fa referència a l'acte lliure i assembleari de la reunió, hi ha doncs implícit aquest significat de prioritzar l'ús, l'activitat i la funció per sobre de l'edifici protector.

2. Mateu 18:20.

▼ Fig. 1 i 2 D'esquerra a dreta Pintura a l'oli de Ramon Casas al 1897 titulada 'Sortida de la processó del Corpus de l'església de Santa Maria' i fotografia de la benedicció de palmons el Diumenge de Rams de 1912 davant l'església dels Josepets.

1. Wikimedia Commons el 12.05.2015
2. AMDG, Fons BUCH-CEG.

3. GARRUT, J. M. *600 anys de plaça Nova*. Barcelona: Selecta, 1955. P. 37

4. Les misses i celebracions més concorregudes són les que es fan a la plaça de la Catedral, al passeig de Sant Joan, a l'avinguda Maria Cristina o sobre la gespa de l'estadi Olímpic de Montjuïc.

▼ **Fig. 3, 4 i 5** D'esquerra a dreta Acte de clausura del XXXV Congrés Eucarístic Internacional amb la població adorant el monumental altar erigit a l'actual plaça de Pius XII a l'any 1952 i dues fotografies dels voltants de la Sagrada Família el dia de la benedicció del temple pel Papa Benet XVI al 2010.

1. AA

2. Entrada digital del 07.11.2010 al bloc elmonomudo.com el 12.05.2015.

3. Galeria digital del diariodemallorca.es, notícia del 06.11.2010.

En general, el fet de celebrar espontàniament els actes religiosos i populars a l'espai públic de la ciutat és un tret molt propi de la cultura mediterrània. I ja s'ha argumentat que és concretament durant el Barroc quan els carrers i les places adquireixen un especial interès per fer-hi muntatges de gran efectisme i teatralitat, per tal de demostrar qui té el poder polític i religiós de la ciutat. A la Barcelona de l'època són freqüents les cerimònies d'aquest tipus al davant de les portes de les muralles romanes i medievals. A tall d'exemple, el pont d'unió entre les dues torres romanes de la porta episcopal al costat de la Catedral es converteix, en repetides ocasions, en un altar a l'aire lliure per a la celebració de misses populars³. De la mateixa manera, gravats i pintures contemporànies representen processons, benediccions i eucaristies a diversos indrets emblemàtics de la ciutat (fig.1). En dècades posteriors, és la fotografia l'encarregada d'immortalitzar imatges contundents i inesborrables d'avingudes atapeïdes de ciutadans que participen en la celebració a l'aire lliure de ritus sagrats (fig.2). I a mitjans del segle passat, durant els actes del XXXV Congrés Eucarístic Internacional en el pontificat de l'arquebisbe Gregorio Modrego Casaus (1942-1967), es duen a terme diverses efemèrides religioses multitudinàries en places i carrers de tota la ciutat⁴ (fig.3). Finalment, un dels exemples més recents del trasllat de la funció sacra fora del temple parroquial succeeix el passat 2010, quan el llavors Papa Benet XVI visita Barcelona en motiu de la dedicació del temple parroquial de **La Sagrada Família** (fig.4 i 5). Els carrers i les places del voltant de l'ara ja basílica s'ocupen amb cadires plegables i amb pantalles per seguir la cerimònia i

poder-hi participar. L'ús es celebra independentment i desvinculat de l'edifici singular, si bé és cert que s'usen les seves façanes com a immillorable decorat. De fet, val a dir que Gaudí projecta aquest temple de tal manera que les imatges religioses, que tradicionalment es troben a l'interior sacre, es traslladin a l'exterior profà. Les façanes es converteixen així en retaules que narren la vida de Crist: naixement, passió i glòria. Els carrers adjacents fan la funció d'atri dels gentils i els ciutadans contemplen, des de l'exterior, els episodis de l'Evangeli⁵.

A l'extrem diametralment oposat d'aquest ús cerimonial, però alhora teatral i lúdic de les manifestacions religioses fora de l'edifici consagrat, hi ha la vessant reivindicativa i la d'extrema necessitat. Per una banda, notícies provinents d'Amèrica llatina expliquen la celebració de misses al carrer per cridar l'atenció dels polítics i demandar, a través de l'eucaristia, una situació d'injustícia social⁶ (fig.6). Per altra banda, el trasllat de la celebració religiosa al carrer pot venir donat per una situació d'extrema necessitat. L'any 2010, un terratrèmol afecta seriosament els temples del centre de Xile, i l'alternativa per tal que la litúrgia no es vegi interrompuda és el recurs de fer les celebracions a les places públiques. Moltes estan situades a un lateral o a la mateixa façana principal del temple que, encara que estigui en ruïnes, serveix com a teló de fons⁷. També a Barcelona, durant els anys posteriors a la Guerra Civil del segle passat o en situacions de provisionalitat s'han utilitzat estructures lleugeres i efímeres per convertir espais a l'aire lliure en enclavaments urbans sagrats, adequant-los per a celebrar-hi l'activitat litúrgica fins a disposar de l'edifici eclesial (fig.7).

El resultat de totes aquestes translacions eucarístiques a l'espai públic és el més semblant al concepte 'd'estància comunitària' que Kahn atribueix al carrer. Posant l'accent en l'ús, en la funció i en l'activitat litúrgica doncs, queda palès que aquesta pot alliberar-se de l'edifici, pot sortir per realit-

5. MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. Liturgia y espacio urbano en Barcelona. *Actas III Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*. 2013. P. 133-141. ISSN-e: 2340-5503.

6. Un exemple recent és el del districte de Cutupú, al municipi de La Vega, a la República Dominicana on, durant l'any 2012 s'usa l'espai exterior adjacent als temples per celebrar l'eucaristia de mode visible i reivindicatiu.

7. Canviant de continent, un cas paradigmàtic i molt didàctic que il·lustra la funció de decorat que pot arribar a exercir un temple és la façana de Sant Pau de Macau. Aquest pla, l'únic que queda de l'antiga església que els jesuïtes construïren a la Xina els primers anys del 1600, és suficient per fer de teló de fons a la ciutat.

◀ Fig. 6 i 7 D'esquerra a dreta Missa reivindicativa contra la inseguretat celebrada a la comunitat de Cutupú, al municipi de La Vega, i celebració de la primera comunió d'una vintena de nens i nenes a l'església provisional de Sant Marcel de Barcelona, alçada amb fustes i lones al mateix pati d'illa mentre construeixen l'església definitiva.

1. Notícia 'Cutupú se levanta contra inseguridad', 01.10.2012 al diari elcaribe.com
2. Arxiu Parroquial de Sant Marcel. Autor: Joan Vilademunt, maig del 1979.

zar-se a l'exterior i pot celebrar-se a l'aire lliure amb l'església, si és que existeix, i si no, amb la pròpia ciutat, com a decorat de fons.

8. CERDÀ, I.; SORIA, A. *Cerdà: las cinco bases de la teoría general de la urbanización*. Madrid: Electa España, 1996. P. 104 (Veure 'Esglésies amb calçador', cap. 2).

9. HABITAR. *Rehabitar en nueve episodios*. Madrid: Ministerio de Fomento, 2012. P. 97 Aquest llibre, a mode de catàleg i manifest, és el resultat del projecte d'investigació 'Rehabitar: abandó i oportunitat', materialitzat en l'exposició 'Rehabitar'. Així naixia la idea de començar a interessar-se pels edificis abandonats o infrautilitzats.

Posteriorment, el projecte 'Rehabitar la casa, el carrer i la ciutat', que també culmina amb la publicació d'un llibre, permet evidenciar que la ciutat en general i Barcelona en particular té un bon número d'edificis representatius sense un ús determinat, però amb molt de potencial per albergar altres activitats.

En l'actualitat, s'està treballant amb el projecte d'investigació I+D+i 'Atles Reuse', que consisteix en un recull extens i sistemàtic de tots els edificis que han canviat d'ús a la ciutat comtal per tal de poder elaborar una teoria de l'aprofitament de l'arquitectura i redactar finalment un protocol d'actuació.

10. AVERMAETE, T.; OCKMAN, J. *Another modern: the Post-War architecture and urbanism of Candilis-Josic-Woods*. Rotterdam: Nai, 2005. P. 94

Ja s'ha mencionat que Ildefons Cerdà, al tractat *Teoría General de la Urbanización*, argumenta que l'espai urbà té la dualitat de poder ser tant infraestructura -l'anomena 'via'- com espai domèstic previ a l'habitatge -en diu 'carrer'- i ambdues connotacions es poden donar de manera superposada i complementària⁸. Per molt que en l'actualitat tingui més pes la que apel·la al trànsit d'automòbils, també hi ha exemples que demostren que a vegades es pot humanitzar: mercats setmanals o ambulants, espectacles puntuals a l'aire lliure i efemèrides commemoratives fan aturar de manera excepcional els cotxes i forcen a canviar l'aspecte i l'ús de carrers i places per posar-los al servei dels comerciants i dels veïns del barri durant una estona (fig.8 i 9). I és que tal i com es suggereix des del grup de recerca en què s'emmarca la present tesi doctoral, el carrer es pot domar, allunyant-lo de la seva configuració d'infraestructura i apropant-lo, mitjançant elements urbans i activitats socials, a la seva condició de lloc⁹.

És arrencant des d'aquest punt de partida i mentre s'estudien les esglésies que semblen estar inserides a la trama urbana amb l'ajut d'un calçador analitzades al capítol 2, que neix la proposta que s'exposa a continuació. El marc d'actuació és el barri de l'Eixample de Barcelona, però la proposta és extrapolable a moltes altres implantacions on la peça eclesial no disposa d'espai buit annex que li serveixi d'atri d'accés. Les parròquies ubicades als xamfrans del teixit citat són les que en surten més beneficiades de la present reflexió, ja que, un cop ha quedat interioritzat que la gènesi del traçat de Cerdà pot ser el buit conformat pel creuament dels quatre carrers i no només la *mansana* perimètricament edificada, és fàcil entendre que l'octògon regular de 20 metres de costat comprès entre els quatre xamfrans pot esdevenir la plaça del teixit més regular de la ciutat (fig.10).

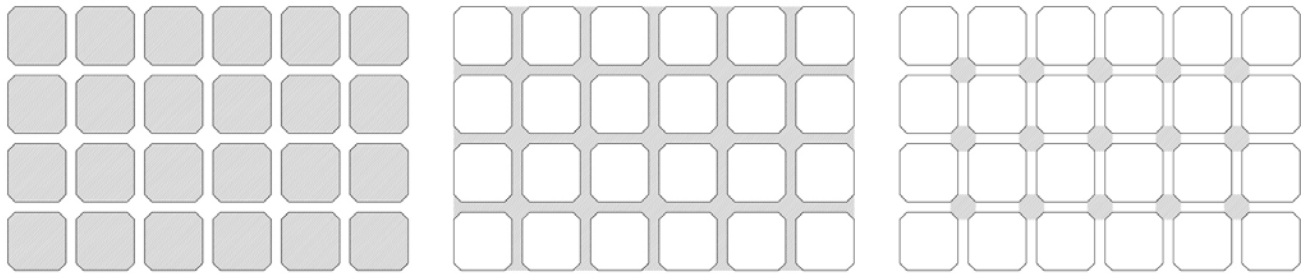
És molt pertinent aquí la reflexió que fan els arquitectes Alison i Peter Smithson per definir el carrer. La parella anglesa exposa tres característiques que van unides a les necessitats associatives dels ciutadans: la permanència, la periodicitat i l'efemèride¹⁰. Les dues primeres són les que es produeixen de manera habitual per millorar la vida quotidiana de la societat i la tercera es dona puntualment, de manera estratègica, per acollir un esdeveniment extraordinari determinat. Però el més suggeridor de tot és que les tres particularitats poden succeir-se en un mateix espai urbà. I és que només es necessita una bona organització i gestió dels temps d'ocupació i la col·locació d'alguns elements lleugers, mòbils i flexibles com poden ser

◀ **Fig. 8 i 9** De dalt a baix Estructura construïda al carrer Comte Urgell, entre Tamarit i Floridablanca, que en la seva condició de 'permanència' i 'periodicitat' permet el pas dels cotxes a través seu i, durant la 'efemèride' celebrada els diumenges al matí alberga el mercat provisional del Dominical del Llibre de Sant Antoni. Sens dubte, una bona estratègia que podria aplicar-se a altres punts de la ciutat.

8. Al web dels Mercats de Barcelona el 12.05.2015. Autor: Jordi Casañas.

9. Al web dels Mercats de Barcelona el 12.05.2015

▲ **Fig. 10** L'Eixample pot entendre's com una repetició de mansanes, com una estesa de carrers perpendiculars o, encara més interessant des del punt de vista de l'espai públic, com una sèrie de buits generats a cada cruïlla i una col·lecció de places potencials. Autora, 2015.

11. (Veure 'Inexistència de buit urbà', cap.2).

12. Aquesta proposta s'ha exposat al III Congrés Internacional d'Arquitectura Religiosa Contemporània celebrat a Sevilla del 14 al 16 de novembre del 2013. L'article 'Liturgia y espacio urbano en Barcelona' que sorgeix durant el transcurs d'aquesta investigació, va ser seleccionat per a la seva publicació i lectura i està recollit al llibre d'actes del congrés. MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. Liturgia y espacio urbano en Barcelona. *Actas III Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*. 2013. P. 133-141. ISSN-e: 2340-5503.

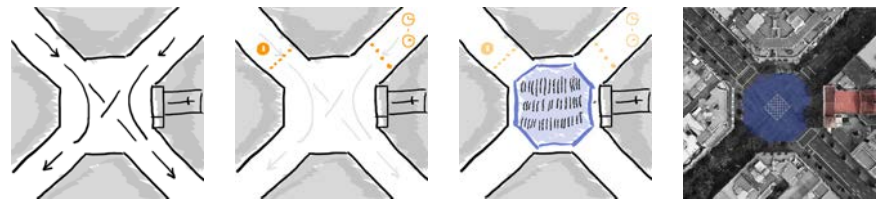
13. (Veure 'Mare de Déu dels Àngels', cap.2).

▲ **Fig. 11** Esquema i fotografia en planta per demostrar la transformació de 'via' a 'carrer' de la intersecció Balmes-València. Autora, 2014. Base aèria: Bingmaps.

▼ **Fig. 12** A la doble pàgina següent Fotomuntatge de la cruïlla entre Balmes i València, protagonitzada pel temple parroquial dels Àngels. Amb uns pocs elements, una bona gestió del trànsit i l'establiment d'uns horaris, esdevé 'la plaça de l'església'. Autora amb la col·laboració de Julio Álvarez Altadill, 2014.

cons, tanques o cintes per convertir un tram de 'via' en 'carrer' i celebrar un acte extraordinari un dia puntual. Una vegada acaba la 'efemèride', la ciutat torna al seu estat habitual de 'permanència' i de 'periodicitat'.

Per tal de fer més versàtil el funcionament dels carrers i les places resulta imprescindible la supressió d'elements distorsionadors que obliguen a una concreta especialització. Com menys zonificacions hi hagi, més llibertat i alternança d'usos es donaran¹¹. En aquest sentit, els encreuaments de l'Eixample ofereixen un llenç net, llis i verge, òptim per a qualsevol activitat. La proposta que neix de creuar les reflexions de 'l'ús sense edifici', 'els temples com a decorat de la ciutat' i 'habitar l'espai urbà', és la de pintar sobre l'asfalt de la 'via' un octògon de color per ressaltar la seva condició de 'carrer' i poder-hi celebrar, un dia concret, una missa multitudinària, una benedicció de palmers o un casament a l'aire lliure¹² (fig.11 i 12). En definitiva, es busca recuperar l'alteritat d'usos que porta intrínsec el traçat urbà segons el propi Cerdà, i demostrar que la intersecció entre els carrers Balmes i València pot convertir-se en la plaça de l'església parroquial. I és que a més a més, l'enclavament urbà protagonitzat pel temple de la *Mare de Déu dels Àngels* representa el paradigma de l'arquitectura sacra del barri de l'Eixample. Ja no només perquè dona una lliçó magistral d'adequació i simbolisme al paisatge urbà de la malla, ni perquè es col·loca intel·ligentment a la gènesi del seu traçat, sinó perquè és l'única església ben orientada segons l'eix oest-est (accés-presbiteri) i disposa d'una plaça al seu davant esperant poder exercir el seu paper urbà¹³.

L'edifici sense ús

Però tan vàlid és que la funció eclesial pot donar-se sense edifici sacre com que hi ha edificis sacres que perden la seva funció. Més enllà de justificacions de caire moralista i de pèrdua de pràctica religiosa –que també hi són, ja que la societat actual és menys creient i costumista que la de fa unes dècades-, es registra un ús minvant en aquells temples al voltant dels quals no hi ha prou gent vivint en categoria de resident. I això succeeix per una mala previsió de l'evolució de la demarcació parroquial, a conseqüència d'un decreixement demogràfic de la població o per la pèrdua d'habitants a un barri determinat. Barcelona, com moltes altres ciutats d'Europa, ha vist estancada la seva natalitat i, a conseqüència del turisme, ha experimentat l'evasió de veïns de certes zones, sobretot del centre de la ciutat¹⁴.

Quan l'edifici sacre perd la funció diària de servei al barri que havia motivat la seva construcció és quan cal reflexionar què fer per tal d'assegurar la seva manteniment i per poder conservar-lo actualitzat. Perquè resulta evident la magnificència i bona factura dels materials i sistemes constructius que molts tenen, així com també és inqüestionable la memòria històrica que condensen, el simbolisme que posseeixen i la seva rellevància en la imatge de la ciutat. Pel seu valor patrimonial, per la importància que tenen a nivell simbòlic i pel pragmatisme necessari en uns moments de crisi com els actuals, en aquest últim capítol es proposa l'aplicació d'estratègies que d'alguna manera apostin per la seva reutilització.

Però no és una qüestió fàcil ni trivial. Ho demostra el fet que va ocupar les darreres *Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic* amb el lema de 'Patrimoni Sacre: Permanent Innovació'¹⁵. També l'edició del mes de març (2015) de la revista espanyola *Arquitectura Viva* portava per títol 'Second life' i exposava, en termes més generals, la positiva reutilització que han experimentat alguns edificis del país després d'haver perdut la seva funció original¹⁶. Així mateix, des del grup de recerca HABITAR fa anys que s'avança en aquesta direcció i recentment s'ha guanyat un ajut estatal per confeccionar un estudi sobre els edificis de la ciutat comtal que s'han reciclat. I és que el canvi d'ús és realment un tema en plena vigència i amb una gran repercussió social, sobretot perquè els moments de crisi global com els actuals obliguen a replantejar bona part del sistema econòmic, social i polític d'un país i és en la dimensió espacial-temporal de la ciutat on s'estan produint gran part d'aquests canvis.

14. No es vol justificar només per qüestions de creences ja que les tendències d'aquestes pràctiques poden canviar. Sense trivialitzar-ho s'observa que, al llarg de la història, quan hi ha hagut una desgràcia important a la ciutat, hi ha hagut també un augment significatiu de l'afluència parroquial. Però si el barri queda desocupat, l'església difícilment s'usarà.

15. Aquest congrés fou el 'XXXVIIè CURSET' organitzat per l'AADIPA (Agrupació d'Arquitectes per la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic), es celebrà al Col·legi d'Arquitectes de Barcelona de l'11 al 14 de desembre del 2014 i s'hi presentà la següent comunicació: MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. La reparació dinàmica del patrimoni sacre. A: XXXVIIè Curset. *Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic. "Patrimoni Sacre: Permanent Innovació"*. Barcelona: AADIPA-COAC, 2014, p. 1-4

16. *Arquitectura Viva*. 2015, núm. 172.

A més a més, s'estima que a l'any 2050 més del 70% de la població mundial viurà en nuclis urbans i que el percentatge augmentarà dràsticament amb el decórrer de les següents dècades. Per tal de donar resposta a aquest creixement existeixen dues grans línies d'actuació: la creació de ciutats de nova planta i la transformació interna de les existents. De la primera se'n parla molt últimament a partir del cas de 'Masdar', la *urbe* ecològica que l'estudi de Norman Foster dissenya als Emirats Àrabs. Però la majoria de ciutats històriques i consolidades, entre les quals es troba Barcelona, estan molt lluny de la situació d'aquestes economies emergents i no tornaran a créixer de la manera com ho havien fet fins ara. A més a més, les mostres de cansament de les economies europees imploren que la solució passi per un canvi de paradigma. En definitiva, el model per a les ciutats consolidades, i més encara en moments de crisi, ha de posar èmfasi a reciclar el parc edificat i els enclavaments urbans existents. I en concret l'arquitectura sacra representa, a nivell europeu, més del 70% del patrimoni catalogat. Així doncs, a partir de l'estudi de l'arquitectura eclesial i de la seva relació amb la ciutat poden plantejar-se estratègies urbanes basades en la transformació per a millorar els enclavaments públics i donar resposta a què fer amb un parc construït que ha perdut intensitat d'ús.

En aquest sentit, estudiar l'arquitectura sacra amb un ús minvant passa per establir la possibilitat d'omplir-la d'altres activitats que la puguin tornar a posar al punt de mira dels habitants i al servei de la ciutat. El que es proposa fonamentalment és aconseguir canvis en els espais amb la simple alteració dels seus usos, sense quasi afectar la seva estructura formal, fent més èmfasi en l'acció que en l'objecte. En definitiva, es pretén abordar un dels aspectes més intrínsecs a l'arquitectura des de temps immemorials: utilitzar-la modificant només la manera de fer-ho, completant i corregint el just i necessari per retornar-li l'atribut de 'útil' a allò que ho està perdent, procurant una posada al dia que vagi més enllà de qüestions tècniques o estilístiques i epitelials.

17. SENNETT, R. *El Artesano*. Barcelona: Anagrama, 2008. P. 131

En realitat, es proposa aplicar al patrimoni sacre allò que Richard Sennett anomena una 'reparació dinàmica'¹⁷. Aquest terme encunyat pel sociòleg nord-americà resumeix de manera precisa el punt de vista amb el qual s'aborda aquest darrer capítol a mode d'epíleg final. La idea, que al·ludeix justament a l'operació de completar i corregir allò que està en desús amb la finalitat d'allargar la seva vida útil, busca actualitzar l'objecte per a nous requeriments per tal de millorar l'ús original per al qual va ser creat. És una actuació doncs, que considera les funcions potencials de la seva forma, sense quasi haver-la de modificar.

Per tant, més enllà del concepte clàssic de la ‘reparació estàtica’ que també usa Sennett –i que aplicat al patrimoni arquitectònic, seria aquell centrat en restaurar els elements deteriorats per donar un nou acabat superficial-, hi ha aquesta altra manera d’operar que pretén fer una actuació més profunda i transversal. La ‘reparació dinàmica’ doncs, no pretén la restauració o la rehabilitació tècnica habitual, sinó que insinua l’adaptació d’un nou ús a l’antiga forma existent i no pas al revés, i és precisament la nova manera d’habitar l’edifici allò que pot ser innovador. Ja Viollet-le-Duc s’havia posicionat al respecte sentenciant que “*restaurar un edifici no és mantenir-lo, reparar-lo o refer-lo, és restablir-lo en un estat complet que pot no haver existit mai en un moment donat*”¹⁸.

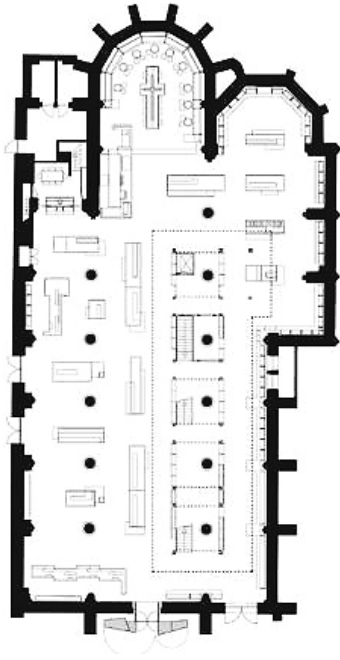
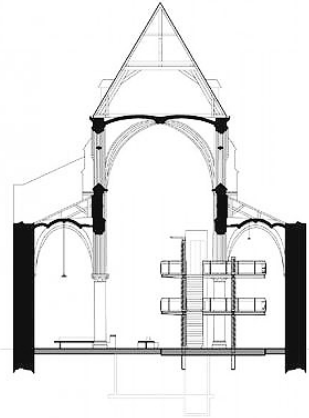
Aquesta és una realitat que molts països fa temps que s’hi han hagut d’enfrontar i si bé és cert que en algunes ocasions s’ha deixat que l’església caigués en l’abandó o se l’ha enderrocat, també en moltes altres s’ha aprofitat la fàbrica de l’edifici sacre per a usos i requeriments més actuals. Apostar per mantenir el temple, tot fent un canvi d’activitat doncs, és una reparació no només dinàmica sinó també intel·ligent¹⁹. D’esglésies dessacralitzades que passen a albergar els usos més diversos se’n troben exemples a molts països d’Europa i d’Amèrica del Nord i el repertori és certament variat. Des d’equipaments culturals –com ara biblioteques o sales d’exposicions-, que quasi no alteren l’estructura original, fins a altres tipus d’activitats que, tot i respectar les traces generals de l’edifici, alteren substancialment el caràcter de l’espai: esglésies convertides en restaurants, sales de festes, habitatges, residències o, fins i tot, discoteques i centres esportius. Tot i així, vista en conjunt una mostra de la col·lecció d’esglésies d’arreu que allotgen usos diferents al seu interior, s’evidencia que l’edifici sacre tolera la intrusió dels usos més variats quan s’aposta per estratègies d’actuació lleugeres, flexibles, acurades, respectuoses i elegants.

L’església gòtica *Selexyz Dominicanen*, a Maastricht, Països Baixos, és un cas d’estudi exemplar. És consagrada per l’orde dels Dominicans al segle XIII i des que la confisca Napoleó a l’any 1794 ha albergat usos diversos, i s’ha convertit en arxiu local, magatzem, dipòsit de bicicletes i, des del 2005, en una llibreria posseïdora d’un decorat excepcional. Obra de Merks+Girod Architecten, aposta per la construcció d’una estructura exempta que triplica una part de la superfície en planta, i ofereix en conseqüència molts més metres lineals d’exposició. Aquest element que adquireix presència a un dels laterals del temple, no només respecta, sinó que ajuda en la comprensió espacial de l’interior sagrat, ja que accentua la direccionalitat i proposa una nova il·luminació detallada per la nau principal i per una de les laterals (fig.1).

18. Traducció de l’autora a partir de: VIOLLET-LE-DUC, E. *Dictionnaire raisonné de l’architecture française du XIe au XVIe siècle*. Vol. VIII. Paris: Morel Éditeurs, 1869. P. 14

19. La reparació dinàmica del patrimoni sacre passa necessàriament per una reflexió sobre les funcions primitives dels espais litúrgics i el seu significat. Ja s’ha exposat en diverses ocasions que el propi terme de ‘ecclesia’ -que prové del grec i fa referència al primer espai assembleari- i les pràctiques cristianes inicials porten implícites el significat tan ampli i flexible de la versatilitat: catacumbes subterrànies, cases privades, basíliques civils, temples pagans, sinagogues i tota mena d’adaptacions arquitectòniques de diverses cultures i dels estils més variats. I és que, des de sempre, les esglésies han estat models d’aprofitament i reciclatge d’espais, d’usos, de recursos i de materials, i han demostrat una gran capacitat d’adaptació a cada moment i a cada situació. Etimològicament, el mot ‘església’ es centra més en el contingut que en el continent ja que, independentment de com sigui aquest segon, designa l’activitat que s’hi duu a terme: una assemblea, una reunió de ciutadans o una comunitat congregada segons una convocatòria pública.

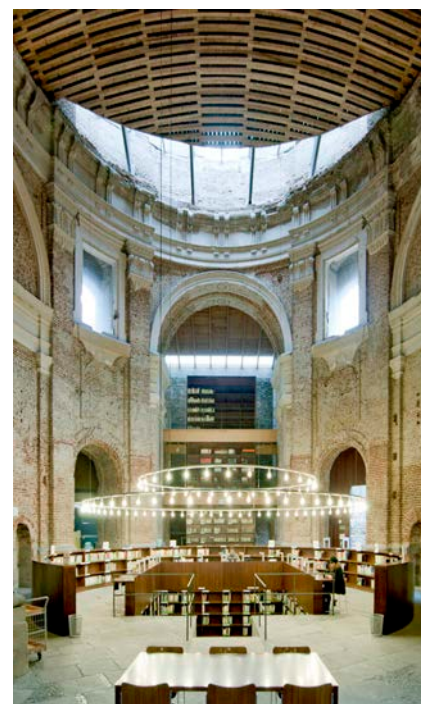
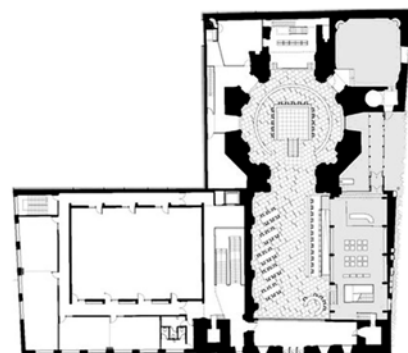
► Fig. 1 Planta, secció transversal i fotografia interior de l’església *Selexyz Dominicanen* a Maastricht, Països Baixos. Canvi d’ús a càrrec de Merks+Girod Architecten. Al web ‘Atlas d’Arquitectura Digital’ es.urbarama.com el 14.05.2015. Autor de la imatge: Roos Aldershoff.

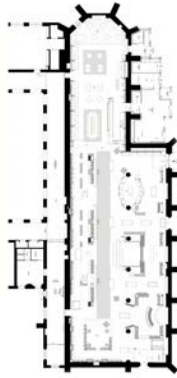
Molt semblant a l'anterior exemple i ubicada al mateix país és la intervenció que han fet els arquitectes Jos Burger i Wouter Keijzer a l'església *Wanders in de Broeren*. La peça del temple forma part d'un conjunt conventual fundat al segle XV també per l'orde dominicà. Més endavant l'ocupen els protestants i, finalment, queda abandonada a finals dels anys 80 del segle passat. També amb una planta asimètrica que el nou ús sap aprofitar, l'església passa a allotjar, des d'aquest 2013, un centre comercial de caire cultural focalitzat en la venda de llibres i objectes de regal (fig.2).

La nova biblioteca de *Las Escuelas Pías de Lavapiés* a Madrid inaugurada al 2004, que José Ignacio Linazasoro projecta per a l'interior de l'església dels pares Escolapis –que anteriorment ja havia albergat un cinema i un teatre-, o l'actual Museu del Diner i Seu del Banc de Portugal dins l'antiga església típicament lisboeta de *São Julião* en són dos exemples més. Aquest darrer, un cop dessacralitzat a l'any 1933, es converteix en aparcament de cotxes i magatzem general propietat de la banca de Portugal. Al 2007, i segons el projecte de Gonçalo Byrne i João Pedro Falcão de Campos -la posada en obra del qual dura gairebé sis anys-, es procedeix a la restauració del temple i de les dependències annexes. A dia d'avui torna a estar obert al públic, tant per a visitar l'exposició de la numismàtica, com per poder baixar a la cripta on s'hi ha recuperat un tros de la muralla *dionisina* del segle XIII (fig.3 i 4).

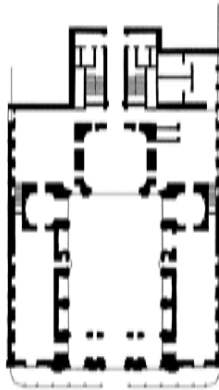
Un altre cas d'estudi interessant pel fet de tractar-se d'una reforma acurada i elegant malgrat canviï l'ús d'una manera radical és el de l'església catòlica de *San Jakobuskerk*, a Utrecht. Construïda al 1870 per G. Gerritsen, al cap d'un segle és abandonada i se l'aprofita activament pel que va sent necessari a cada moment determinat. S'usa per fer-hi exposicions de mobiliari, com a arxiu local, com a magatzem -primer general i després de bicicletes- i com a sala de concerts de petit format. Finalment, des de l'any 2009 és un luxós habitatge unifamiliar. L'estudi holandès Zecc Architecten és l'encarregat de dotar d'una escala més domèstica a l'edifici singular amb la mínima alteració de l'estructura espacial. Aprofitant una plataforma intermèdia construïda per voluntat dels usos que anteriorment havia albergat, se la modifica i forada en tot el seu perímetre per permetre la continuació dels murs en tota la seva altura i recuperar així la comprensió de l'interior com un únic espai. Tot i així, no es renuncia a la compartimentació i reducció de determinades zones per a un ús més quotidià. Amb el recurs de construir una caps a l'interior d'una altra que és l'embolcall final del temple, i uniformant tot l'interior de color blanc, s'aconsegueix conjugar les dues escales i fer còmode i domèstic l'interior sagrat sense treure-li magnificència (fig.5).

► **Fig. 2** Planta i fotografia interior de l'església *Waanders in de Broeren* a Zwolle, Països Baixos. Canvi d'ús a càrrec de BK Architecten. Al web Platafoma Arquitectura el 14.05.2015. Autor de la imatge: Joop van Putten.

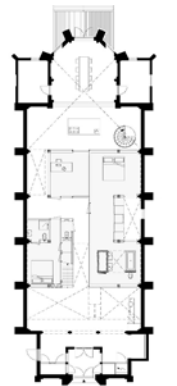
◄ **Fig. 3** Planta i fotografia interior de l'església de *Las Escuelas Pías de Lavapiés* a Madrid, Espanya. Canvi d'ús a càrrec de José Ignacio Linazasoro. Al web divisare.com el 14.05.2015. Autor de la imatge: Miguel de Guzmán.

► **Fig. 4** Planta i fotografia interior de l'església *São Julião* a Lisboa, Portugal. Canvi d'ús a càrrec de Gonçalo Byrne i João Pedro Falcão de Campos. Planta: FORMA URBIS Lab. Imatge: Sancha Trindade.

► **Fig. 5** Planta i fotografia interior de l'església *San Jakobuskerk* a Utrecht, Països Baixos. Canvi d'ús a càrrec de Zecc Architecten. A l'arxiu web dels arquitectes. Referència del projecte: WOONKERK XL UTRECHT.

Si els exemples exposats fins ara quasi no alteren l'estructura original ni el caràcter espiritual de l'atmosfera de silenci dels temples inicials, també és cert que n'hi ha d'altres que el canvi proposat per a allargar-els-hi la seva vida útil és més radical. Malgrat que això generi polèmica entre alguns sectors de la societat, analitzant-los s'evidencia que la majoria de casos ofereixen canvis reversibles que es poden desmuntar o tornar a 'reparar' quan es doni per acabada aquella activitat:

Propostes hoteleres com el *Martin's Patershof Hotel* allotjat dins l'església i convent franciscà de Mechelen a Bèlgica, la portuguesa *Pousada de Lóios* al voltant del claustre de *São Bernardo* d'Evora o l'alberg per a pelegrins dins l'església de *Jesús y María* de Pamplona.

Sales de festes com la de *Il Gatto Pardo* albergada a l'església de *San Giuseppe* de Milà, el mític *Center Paradiso* que funciona ininterrompudament a Amsterdam des dels anys seixanta del segle passat, la Casa de Fados *À Capella* a Coimbra o el club nocturn *4Play Lounge* que tanta polèmica ha causat a Budapest.

Teatres com el de *Lethes* inserit en l'església de l'antic col·legi dels jesuïtes de Faro o el de la *Caridade* que s'allotja a l'església del convent del Carme de Moura, tots dos a Portugal.

Museus com el del ferro forjat de Rouen dins l'antiga església de *Saint Laurent* o el de la marioneta de Lisboa a l'església del convent de les mares Bernardes.

Restaurants i centres comercials com el que es troba a l'interior de l'església de l'antic hospital militar de *Jane Groen Kwartier* a Anvers, Bèlgica, el novaiorquès *Limelight Shops* a Manhattan o el recentment inaugurat Zara Salamanca dins l'església de l'antic convent *San Antonio el Real*.

Inclús **tallers de cotxes** com el que hi ha a l'interior de l'antiga parròquia italiana *Madonna della Neve* a Portichetto di Luisago, **'skateparks' per a infants** com el que fa pocs mesos s'ha ubicat a l'interior de *Saint Joseph Church* a la ciutat holandesa de Arnhem o **escoles de circ** com la que s'allotja a l'església de *Saint Paul* de la ciutat anglesa de Bristol.

En definitiva, una enumeració d'edificis sacres de diverses èpoques, ciutats i dels estils més variats que, quan per les circumstàncies que siguin han perdut la seva funció inicial, s'han sabut actualitzar i oferir alberg a d'altres necessitats (fig.6).

► **Fig. 6** Recull a mode de collage dels exemples que s'han enumerat. Les imatges es corresponen amb el text, estan ordenades d'esquerra a dreta i de dalt a baix, i s'han extret de notícies relacionades amb el tema del canvi d'ús d'esglésies que han sortit a la premsa internacional els darrers quatre anys. Autora, 2014.

També Barcelona té esglésies que, sense alterar la magnificència i l'essència original de l'espai, han anat oferint al llarg del temps canvis d'activitat i es consoliden avui com a importants i innovadors centres que advoquen per la cultura de la ciutat. Un exemple paradigmàtic és el que ofereix la capella de la Casa de la Misericòrdia, al carrer Elisabets del barri del Raval, que va passar l'any 1944 a convertir-se en un taller-habitatge d'ebenisteria per esdevenir, al 2003 i segons el projecte de l'arquitecte Enric Granell, la seu d'humanitats de la coneguda llibreria La Central (fig.7).

Molt a prop d'aquest 'temple del llibre' hi ha l'antiga església del convent dels Àngels, a la plaça que encara avui en commemora el nom, que també ha acollit diverses activitats i continua demostrant la seva flexibilitat. Un cop perduda la seva funció eclesial s'ha utilitzat com a magatzem entre els anys 1924 i 1984, fins que, després d'una restauració a mans dels arquitectes Lluís Clotet, Ignacio Paricio i Carlos Díaz, passa a ser la seu del Foment de les Arts i del Disseny. Finalment, des de l'any 2013, moment en què els socis del FAD decideixen per votació traslladar-se a la plaça de les Glòries, l'església es troba vinculada al Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA) com a sala d'exposicions i efemèrides variades (fig.8).

Un tercer exemple el brinda la capella particular de l'habitatge del patrici que fou alcalde de Barcelona Manuel Girona, construïda al 1859²⁰. Des del 2004, a l'interior sacre s'hi alberga el Supercomputador *MareNostrum*, un dels ordinadors més potents del continent, on es duen a terme projectes d'investigació de referència i reconegut prestigi a nivell internacional (fig.9).

Altres casos són el de l'església Castrense de la Ciutadella, que a dia d'avui s'està valorant si ubicar-hi una biblioteca, un arxiu o el museu d'art litúrgic; la capella de les Mares Reparadores, construïda l'any 1928 com a part de l'ampliació conventual a la cantonada entre Ganduxer i Maó, que acull el centre cívic de Pere Pruna o la capella de l'antic Hospital de la Santa Creu que alberga una sala d'exposicions i completa un recinte que ha estat tot ell reutilitzat (fig.10).

20. Pateix desperfectes durant els atacs de la Guerra Civil espanyola (1936-39) i durant la postguerra és reconstruïda i ampliada.

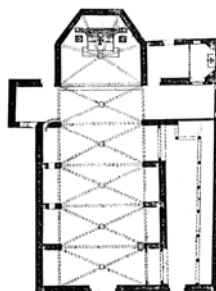
► **Fig. 7** Planta i fotografia interior de la capella de l'antiga Casa de la Misericòrdia, al carrer Elisabets del barri del Raval de Barcelona. Canvi d'ús a càrrec de l'arquitecte Enric Granell.

Plànol: AHCB (Ref: Garriga i Roca, 02635).
Imatge: al web irbarcelona.com el 15.05.2015

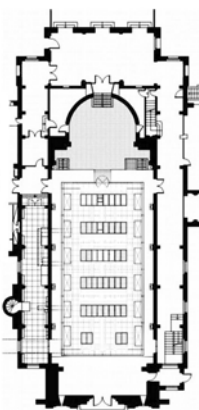
► **Fig. 8** Planta i fotografia interior de la capella del Convent dels Àngels al carrer i plaça que en conserven el nom del barri del Raval de Barcelona. Canvi d'ús a càrrec dels arquitectes Lluís Clotet, Ignacio Paricio i Carlos Díaz.

Plànol: AHCB (Ref: Garriga i Roca, 02635).
Imatge: al web del MACBA el 15.05.2015

► **Fig. 9** Planta i fotografia interior de la capella privada de la casa de Manel Girona on avui es ret culte a la ciència amb el *Supercomputador MareNostrum*.

Arxiu BSE (Barcelona Supercomputing Center).

◀ **Fig. 10** Resum a mode de petit collage dels tres darrers exemples que s'han enumerat. D'esquerra a dreta, església de la Ciutadella, del convent de les Mares Reparadores i de l'antic Hospital de la Santa Creu. Autora, 2014.

Propera al canvi d'ús, hi ha una altra estratègia d'actuació per aquells temples que, sense estar completament abandonats, han vist minvar la franja d'obertura i la seva periodicitat d'utilització. Es tracta de la compatibilitat de funcions i és que la introducció d'usos diversos vinculats a altres necessitats actuals no ha d'invalidar forçosament la reversibilitat de les activitats. La utilització d'elements flexibles i lleugers com cadires o pantalles, la seva intel·ligent i eficaç distribució a l'interior sacre i una bona gestió dels temps d'ocupació és suficient perquè l'edifici eclesial s'usi dinàmicament i llueixi en la seva màxima esplendor. En aquest cas, encara més que en el de la substitució, és molt important el fet de mantenir quasi intactes les característiques arquitectòniques de l'església per permetre la bona convivència de les activitats religioses amb les profanes i aprofitar al màxim el seu espai. Aquesta alternança d'usos tant pot donar-se de manera equilibrada -combinació setmanal d'activitats sagrades amb seculars- com pot ser que hi domini un tipus de funció -esglésies que un cop d'any acullen un concert important o temples usats com a sales expositives que celebren missa només el dia del sant de la seva advocació-.

Existeixen a la ciutat de Barcelona exemples significatius d'aprofitament puntual de l'espai eclesial amb usos diferents dels vinculats a la litúrgia habitual. Un cas paradigmàtic és el que es celebra cada Nadal a l'interior de l'església parroquial de **Sants Just i Pastor**. Un cop l'any, la Comunitat de Sant Egidi prepara un dinar on hi convida als més pobres i desvalguts de la ciutat. La nau del temple es converteix així en un gran menjador per acollir a tothom que no té cap lloc on anar aquest dia tan assenyalat. La iniciativa va començar l'any 1982 quan una vintena de persones pobres van ser acollides per Nadal a la basílica de Santa Maria, al barri romà del *Trastevere*. L'acte es va anar estenent a les diverses comunitats de Sant Egidi d'arreu del món i actualment no només és una tradició solidària, sinó que és una demostració palpable de la compatibilitat de funcions que pot donar-se a l'interior dels edificis eclesials (fig. 11).

De la mateixa manera, i també pels volts de Nadal, amb la simple acció d'alliberar l'interior de la nau dels bancs que hi ha disposats habitualment, es facilita la celebració d'una efemèride puntual que porta a usar de manera diferent l'interior sagrat: l'arribada de la Flama de la Pau²¹. Aquest acte simbòlic converteix tot el terra del temple en una catifa d'espelmes enceses que produeixen una llum tènue, uniforme i inusual a l'espai eclesial. Tradicionalment s'ha acollit a l'església parroquial de **Sant Agustí**, al carrer Hospital del barri del Raval i en el darrer 2014 també s'ha rebut a la plaça Bonet i Muixí i a l'interior de la parròquia de **Santa Maria de Sants**.

► **Fig. 11** Interior de l'església parroquial de Sants Just i Pastor, a l'esquerra amb la seva distribució i ús habitual i a la dreta acollint l'efemèride puntual del dinar de Nadal. Esquerra: Autora, 2014. Dreta: Comunitat de Sant Egidi.

◀ **Fig. 12** Interior de la capella de Santa Àgata, a l'esquerra en la seva distribució i ús habitual d'allotjar exposicions temporals i a la dreta durant l'efemèride puntual de la missa de la benedicció dels panets i les taronges. Esquerra: Autora, 2012. Dreta: Grup Santa Àgata.

21. Des de ja fa anys, els Escoltes i Guies d'Àustria viatgen a Betlem i hi encenen una espelma. Un cop han retornat a Viena, es celebra un acte ecumènic on, a partir d'aquesta primera espelma, n'encenen centenars d'altres a través de les quals la flama es va escampant arreu del món, simbolitzant la pau.

En el sentit invers, a l'interior de la capella de Santa Àgata, començada a construir el 1302 per esdevenir l'església del Palau Reial, només s'hi celebren actes litúrgics cada 5 de febrer en motiu de la celebració de la Santa i per a commemorar el dia de la dona de què n'és patrona. La resta de l'any i des del 1943, funciona com a sala d'actes i d'exposicions temporals vinculada al Museu d'Història de Barcelona. Al 1835 es registra el primer canvi d'ús quan s'utilitza com a magatzem i entre 1877 i 1932, després d'una restauració a càrrec d'Elies Rogent, passa a albergar el Museu Provincial d'Antiguitats. Finalment, deu anys més tard i fins l'actualitat, forma part de les instal·lacions del museu de la ciutat (fig.12).

Però més enllà de l'ús puntual del temple per una altra activitat, és encara més interessant estudiar aquells casos on l'alternança de funcions té major complexitat pel fet de donar-se periòdicament i de manera natural. A la mateixa ciutat comtal hi ha diversos exemples suggeridors de combinació d'usos litúrgics amb d'altres seculars sense quasi alterar la seva distribució habitual. En alguns temples es duen a terme concerts de música coral o simfònica, obres de teatre, conferències, presentacions i entregues de diplomes entre d'altres activitats, utilitzant la nau com a platea i el presbiteri com a escenari provisional. Per exemple, les esglésies parroquials de **Santa Maria del Pi**, **Sant Jaume** i **Santa Anna**, totes tres al centre de la ciutat, acullen des de fa alguns anys el cicle de concerts 'Maestros de la Guitarra', amb actuacions programades al llarg de tot l'any. O també **Santa Maria del Mar**, a part del cèlebre concert de Nadal, és escenari d'actuacions diverses entre les que destaca el 'Cicle de Concerts d'Estiu a Barcelona', celebrat els mesos més calorosos de l'any.

Finalment, i a banda de les propostes que canvien l'ús de l'edifici sacre o les que en busquen l'alternança d'activitats, hi ha un darrer tipus d'actuacions més agosarades que demostren el potencial de la bona convivència d'usos sagrats amb profans. Un bon exemple és el de la catedral de Milà on, lleugeres bigues metàl·liques apuntalades als pilars centrals permetien, l'any 2010, penjar grans teles que commemoraven els 500 anys de la canonització de San Carlo Borromeo. Sense interferir en els actes litúrgics, l'interior de la catedral mostra des d'aleshores la successió d'episodis que, com els quadres d'una gran exposició, narren pictòricament la vida del seu sant patró. Al mateix temps, i representant un cas paradigmàtic de l'alternança d'activitats, sobre la coberta de la mateixa nau central, unes cadires lleugeres convenientment dissenyades per neutralitzar el pendent, un escenari provisional i una pantalla de fons transformen l'espai per a usar-lo com a sala de concerts i cinema a l'aire lliure (fig.13).

De la mateixa manera, moltes esglésies protestants són casos d'estudi exemplars en aquest aspecte. A tall d'exemple, a *Saint Martin in the Bull Ring* a Birmingham es disposa d'un mobiliari alternatiu a les naus laterals que permet allotjar usos tan diversos com exposicions temporals, reunions comunitàries o guarderies infantils, sense cap inconvenient per a la celebració litúrgica. I és que es tracta d'activitats que necessiten un moblatge que, posat amb intenció i amb bona voluntat, no representa cap obstacle per a la pràctica dels actes religiosos de la nau central. Al mateix Regne Unit, el conegut temple de *Saint Martin in the Fields* de Londres, constitueix un altre model de flexibilitat, reversibilitat i alternança d'usos, i s'utilitza habitualment el

► **Fig. 13** Interior del *Duomo di Milano* amb els 'quadres' penjats entre les naus a l'esquerra i vista de la coberta durant la projecció d'una pel·lícula a la dreta. Al web duomomilano.it el 15.05.2015

► **Fig. 14 i 15** D'esquerra a dreta Interior de *Saint Martin in the Bull Ring* de Birmingham abans de començar una celebració habitual i *Saint Martin in the Fields* de Londres durant un concert l'any 2008. 14. Al web geograph.org.uk el 15.05.2015. 15. Al web de l'agenda cultural londinenca lessthanat Jenner el 15.05.2015

22. Sobre aquest aspecte i aplicat en concret a les petites esglésies va versar la ponència de Marc Piquè -'Petites intervencions en esglésies locals a la Gran Bretanya'- presentada a les Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic. Presentà els casos de *St Peter's church* a Peterchurch, *All Saints church* a West Camel, *St Philip & St James* a Northon Philip, *St Andrew's church* a New Bridge, *St Edmund's church* a Salisbury i *St Barnabas church* a Queen Camel.

seu interior com a sala d'assaig i de concerts variats. I és que a Gran Bretanya, les intervencions que es fan a les esglésies passen per donar resposta als serveis que els fidels reclamen a cada moment determinat, els més demanats dels quals són, a part d'un lavabo i una sala de reunions, un lloc lúdic per deixar els infants mentre dura la celebració litúrgica i un espai per prendre-hi pastes i te un cop s'ha acabat²². Així, s'organitzen totes aquestes activitats alternatives al voltant de la nau principal, segregades visualment i espacial mitjançant paraments corredors, però de tal manera que, si un dia es preveu molta afluència de gent, es pugui revertir la compartimentació agregant els petits espais a la nau principal (fig.14 i 15).

I és que tal i com traslluïa en l'exemple del dinar de Nadal dins la nau de Sants Just i Pastor, a vegades és només la col·locació del mobiliari el que permet usar l'espai sacre per a una altra activitat. El simple mecanisme de girar els bancs de l'església per encarar-los vers el cor, el transsepte o alguna capella lateral, desvincula la tensió de l'acció del presbiteri i transforma totalment la jerarquia direccional de l'espai. És el cas dels concerts d'orgue de Santa Maria de Mataró, en els quals els assistents seuen als mateixos bancs del temple que han estat girats 180° envers el gran orgue situat sobre la porta d'entrada, o de **Santa Maria del Pi**, que els bancs es col·loquen, en aquest cas, encarats cap a l'orgue lateral (fig.17).

Una altra intervenció sobre el mobiliari eclesiàstic que mereix una menció especial és la que fa el dissenyador industrial barceloní Curro Claret per a la capella barroca *Jesuitenkirche* de Viena. Es tracta d'un banc eclesial amb el respall incluable per tal de transformar-se en llit. La proposta diu voler recuperar l'esperit que han tingut les esglésies durant segles, obertes les 24 hores del dia, per acollir a persones que puntualment han necessitat un lloc on fer nit. El fet de pensar aquesta peça de mobiliari com un element mòbil susceptible a ser transformat, té certament un gran potencial (fig.18).

Finalment, a mig camí entre la proposta de moblatge i la de l'escala més gran que afecta a l'església en global, hi ha la intervenció que l'estudi T113 ha fet recentment a l'interior del temple parroquial de **Santa Madrona**, al barri del Poble Sec. Així, per sobre d'una tarima elevada del paviment sagrat que deixa en suspensió una línia de llum a tot el perímetre, hi llisca una capsa a mode de traster mòbil que permet comprimir o ampliar l'espai de la nau principal en funció de l'afluència de públic, la participació i el caràcter de la celebració religiosa. Alhora, aquest element facilita la incorporació d'altres usos compatibles amb l'eclesial a la zona de l'accés del temple (fig.19).

Serveixi aquesta exposició de casos com a bons exemples aplicables a totes aquelles esglésies de la ciutat que, pel motiu que sigui, han vist minvar la franja d'obertura i la seva activitat. I és que la introducció d'usos diversos vinculats a necessitats profanes actuals, no ha d'invalidar forçosament la reversibilitat de funcions.

Un cop més doncs, i amb la mateixa intenció amb la que es pot habitar l'espai urbà exterior, elements flexibles i lleugers com cadires, cintes o pantalles, la seva intel·ligent i eficaç distribució en l'interior sacre i una bona organització i gestió dels temps d'ocupació és suficient perquè l'edifici eclesial s'usi dinàmicament i pugui tenir una reversibilitat de funcions. El fet de mantenir

les característiques arquitectòniques de les esglésies, sotmetent-les només a l'estratègia d'una 'reparació dinàmica', facilita la convivència de les activitats religioses amb les seculars i permet la participació dels barris en les seves activitats per aprofitar al màxim el seu magnífic espai.

I és que s'ha demostrat amb aquesta tesi doctoral que moltes esglésies de Barcelona brinden l'escenari urbà, arquitectònic i social ideal: estan estratègicament col·locades al centre neuràlgic del barri -sigui precisament perquè aquest s'hi ha assentat al seu voltant o perquè s'ha planejat així des del moment inicial-, van acompanyades d'espai públic a mode de plaça o d'atri eclesial que els fa d'habitació exterior on estendre-hi les activitats, i representen un tipus arquitectònic molt diàfan i flexible que ja té experiència pel que fa a la reutilització espacial.

▼ **Fig. 16, 17 i 18** D'esquerra a dreta Interior de Santa Maria de Mataró amb els bancs girats vers l'orgue del cor de sobre l'accés, proposta de banc multifuncional de Curro Claret i interior de Santa Madrona de Barcelona.

16. Magda Mària, 2014.

17. Al web de Curro Claret el 15.05.2015

18. Al web de T113 el 15.05.2015

En definitiva: domesticar el carrer i portar l'ús fora del temple quan aquest no té la capacitat suficient per albergar l'efemèride puntual, substitució d'activitat per aquelles esglésies que s'han quedat sense ús sagrat i alternança de funcions en aquells casos que s'enriquieren en participar d'una major complexitat. Tres maneres d'actuar que parteixen d'una mateixa idea i fan ús dels mateixos elements i estratègies per a reparar dinàmicament els temples i, de retruc, certs enclavaments urbans de la ciutat.

INTER NATOS MAIORUM NON SUPERBI
MAIORIUS JONNE BAPTISTA

177

Reflexions finals

Considerações finais

"Tout a été dit, mais comme personne n'écoute, il faut toujours répéter"⁷

1. André Gide

Imatge: Mare de Déu de Betlem,
La Rambla dels Estudis.

Considerações finais

IGREJA e CIDADE. O papel dos templos paroquiais na construção de Barcelona

Nas primeiras páginas advertia-se que esta investigação ia expressar-se de modo poliédrico onde, ao longo de todo o discurso e a partir das múltiplas imagens produzidas, iam aparecer auto-verificações às questões colocadas. Por isso não faz sentido esperar aqui uma conclusão específica que não tenha sido sugerida durante o desenvolvimento da dissertação. Nos vínculos existentes entre as principais paróquias estudadas, na densa rede das múltiplas igrejas citadas e na elaboração do *corpus* de referência formado pela totalidade da coleção, foram emergindo respostas às perguntas inicialmente enunciadas para além de outras revelações importantes². Assim, o desfiar do argumento escrito sustenta-se nas imagens que com voz própria o acompanham – pertencendo ao presente e ao passado de cada caso de estudo e da cidade – e, de maneira recíproca, estas imagens apoiam-se nas palavras para uma melhor compreensão. Com igual importância, linguagem escrita e gráfica expõem de uma maneira coerente, lógica e ordenada a totalidade da coleção e formam a hipótese da tese, quanto à sua demonstração³. Todavia, recuperando e sintetizando as principais ideias presentes ao longo do trabalho, aparecem as seguintes considerações que, se assim o entendemos, podem ser batizadas como considerações finais:

- As igrejas paroquiais explicam a evolução da cidade. Para além da forma do crescimento urbano, no qual sem dúvida têm um papel destacado pela sua homogénea distribuição, a partir das peças sacras é possível ler o desenvolvimento social, político, económico, cultural, arquitetónico e, em última análise, conjuntural da história da cidade condal.

- As igrejas paroquiais têm muita influência no tipo e na forma dos elementos urbanos que as acompanham, dialogando não somente com o seu contexto mais imediato, mas também estendendo a sua área de influência à escala da cidade. Por um lado, a maioria das igrejas oferece diversos espaços intermédios que exercem uma função social decisiva pela sua relação com o espaço público exterior e, por outro lado, muitas delas possuem elementos simbólicos verticais que constituem marcos de referência que configuram a imagem da cidade.

2. *Corpus* formado pelas 132 fichas individuais para cada igreja paroquial da cidade e para as tabelas que colocam lado a lado todas as peças da coleção.

3. Logicamente ordenado, pelo menos, em alguma das infinitas ordens possíveis. Por isso se juntam as fichas e as peças da coleção, para permitir a oportunidade de ensaiar uma outra classificação.

Reflexions finals

A les primeres pàgines s'advertia que aquest treball d'investigació buscava expressar-se de manera polièdrica on, al llarg del discurs i amb l'ajuda dels plànols i les il·lustracions, anessin traspuant les autoverificacions a les diferents qüestions abordades. Per això, no té sentit esperar aquí una conclusió específica que no s'hagi suggerit en el desenvolupament de la investigació. En els vincles existents entre les parròquies protagonistes estudiades, en el dens entreteixit de les múltiples esglésies citades i en l'elaboració del corpus de referència format per la totalitat de la col·lecció, ja han anat emergint respostes a les preguntes plantejades a banda d'altres troballes significatives de gran valor⁶. I és que s'ha confeccionat un relat que es sosté en les imatges que amb veu pròpia l'acompanyen -pertanyent al present i al passat de cada cas d'estudi i de la ciutat- i que, de manera recíproca, precisen de les paraules per a una millor comprensió. A parts iguals, llenguatge escrit i gràfic exposen d'una manera coherent, lògica i ordenada la totalitat de la col·lecció, i conformen la hipòtesi de la tesi i, a la vegada, la seva demostració⁷. Tot i així, rescatant i resumint les principals idees que s'extreuen del transcurs del treball, apareixen les següents consideracions que, si es vol, poden ser batejades com a reflexions finals:

6. Corpus format per les 132 fitxes individuals per a cada església parroquial de la ciutat i per les taules que posen de costat totes les peces de la col·lecció.

7. Lògicament ordenada, si més no, en alguns dels infinits ordres possibles. Però per això s'adjunten les fitxes i les peces de la col·lecció, per brindar l'oportunitat de treure'n una altra disposició.

- Les esglésies parroquials expliquen l'evolució de la ciutat. Més enllà de la forma del creixement urbà, en el qual sens dubte hi tenen un paper destacat per la seva homogènia distribució, a partir de les peces sacres és possible llegir el desenvolupament social, polític, econòmic, cultural, arquitectònic i, en definitiva, conjuntural de la ciutat comtal.

- Les esglésies parroquials tenen molta influència en el tipus i en la forma dels elements urbans que les acompanyen, i dialoguen no només amb el seu entorn més immediat, sinó que estenen la seva àrea d'influència més enllà. I és que la majoria de temples posseeixen elements simbòlics verticals que són fites de referència pel barri i configuren la imatge de la ciutat i, alhora, a peu de carrer ofereixen espais intermedis que realitzen una encomiable funció social decisiva per la seva relació amb l'espai públic exterior.

- A igreja, enquanto objeto arquitetónico, tem uma variação tipológica muito rica. Na verdade, provavelmente não há nenhum outro tipo de edifício singular que se expresse com tanta diversidade, que suporte um repertório formal tão variado e que reflita com tanta precisão a conjuntura do momento da sua construção⁴. Nas igrejas paroquiais de Barcelona encontra-se a translação das ideias, influências e inquietações que têm tido os arquitetos da cidade em paralelo com os diferentes períodos da história da arquitetura universal. Em suma, esta variedade tipológica eclesial, contribui para a experiencição e para a riqueza cultural e patrimonial da cidade.

- Cruzando os três pontos precedentes, conclui-se que as igrejas paroquiais mais interessantes para a cidade são as que têm a capacidade de influenciar nas diferentes escalas de aproximação, gerando imagens reconhecíveis complementares e vinculando os diversos níveis de organização urbanos.

- Finalmente, o quadro sinótico elaborado confirma que, às vezes, as aparências iludem e a realidade não é o que os seus contemporâneos acham ver. Com frequência, é necessário tempo de assimilação para poder ter a certeza que um pensamento é verdadeiro. O século XX, ao contrário do que se podia imaginar, é um século de uma imensa atividade de construção eclesial. Dentro dos limites municipais da cidade de Barcelona, na era rotulada como eminentemente laica e anticlerical, foram construídos uma totalidade de 98 novos templos paroquiais. Um facto relativamente desconhecido pela maioria da população.

- Atualmente, muitos destes templos parecem ter visto diminuída a sua função original, a Catalunha tem hoje uma sociedade claramente secularizada – muito mais do que o resto de Espanha – e a religião católica já não parece ter um peso tão determinante apesar de manter uma presença muito importante no marco cultural da sociedade⁵. Ainda que o futuro seja incerto, espera-se que as linhas de reparação dinâmica propostas sejam de utilidade para a sua reconversão. Em qualquer caso, sirva esta tese para despojar a arquitetura sacra dos preconceitos que durante os últimos anos a têm acompanhado e sirva também para devolver o valor que merece um tema tão essencial para a compreensão transversal e global da cidade.

4. É necessário insistir no termo 'singular' porque nos edifícios comuns de habitação existe essa diversidade tipológica e ainda com maior intensidade.

5. RAMONEDA, J. Catalunya postcatòlica. *Diari Ara*, 12.04.2015. Contraportada: Raons.

8. Cal insistir en el terme 'singular' perquè als edificis comuns d'habitatge sí que es dona -i en major intensitat- aquesta gran diversitat tipològica.

- La peça de l'església, entesa com a objecte arquitectònic, té una variació tipològica riquíssima. En realitat, probablement no hi ha cap altre tipus d'edifici singular que s'expressi amb tanta diversitat, que suporti un repertori formal tan variat i que reflecteixi amb tanta precisió la conjuntura del moment de la seva construcció⁸. I és que en les esglésies parroquials de Barcelona, s'hi troba la translació de les idees, influències i inquietuds que han tingut els arquitectes de la ciutat en paral·lel als diferents períodes de la història de l'arquitectura universal. En definitiva, aquest assortit tipològic eclesial contribueix a l'experimentació i a la riquesa cultural i patrimonial de la ciutat.

- Creuant els tres punts precedents, es descobreix que les esglésies parroquials més interessants per la ciutat són les que tenen la capacitat d'influenciar en les diferents escales d'aproximació ja que generen imatges recognoscibles complementàries que vinculen els diversos nivells d'organització urbans.

- Finalment, el quadre sinòptic temporal confeccionat dona una lliçó magistral i és que, a vegades, les coses no són el que semblen o el que els seus contemporanis creuen pensar. Sovint, cal temps d'assimilació per poder tenir la certesa que un reflexió és vertadera. El segle XX, al contrari del que es podria imaginar, és un període d'una immensa activitat en el sector de la construcció eclesial. Dins dels límits municipals de la ciutat de Barcelona, en l'era titllada com a eminentment laica i anticlerical, es construeix una totalitat de 98 nous temples parroquials. I la majoria de la població sense saber-ho i el que és més paradoxal, sense ni tan sols sospitar-ho i creient el contrari.

9. RAMONEDA, J. Catalunya postcatòlica. *Diari Ara*, 12.04.2015. Contraportada: Raons.

- Actualment, sembla que molts d'aquests temples han vist minvada la seva funció, que Catalunya té una societat clarament secularitzada -molt més que la resta d'Espanya- i que la religió catòlica ja no té un pes determinant malgrat mantenir una presència molt important en el marc cultural de la societat⁹. Ja es veurà què succeeix en les properes dècades, i fóra bo que les línies de reparació dinàmica apuntades fossin d'utilitat per la seva reutilització, però no podrà donar-se una resposta objectivament certa fins que es vegi amb retrospectiva i passades unes dècades es torni a valorar. En qualsevol cas, serveixi aquesta tesi per despullar l'arquitectura sacra dels prejudicis que durant els darrers anys l'han acompanyat i per tornar-li el valor que es mereix a un tema tan essencial per a la comprensió transversal i global de la ciutat.

Bibliografia

Imatge: Sant Pere Nolasc, plaça Castella.

Referències bibliogràfiques

- ALEXANDER, C. et al. *Un lenguaje de patrones: ciudades, edificios, construcciones*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. (*A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*, 1977).
- ALOMAR, G. *L'emplaçament urbanístic del temple cristià*. Mallorca: Imprenta de Francesc Soler, 1935.
- ARBOIX-ALIÓ, A. Els espais intermedis del realisme: l'exemple nòrdic. A: *Proceedings of the 1st International Congress of Architecture, University, Research and Society*. Barcelona: Edicions ETSAB, 2012. P. 186-194.
- ARBOIX-ALIÓ, A. Església i espai urbà. Una col·lecció en clau urbanística de les esglésies de Barcelona. Tesina de Màster, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2012.
- ARGAN, G. C. *Brunelleschi*. Madrid: Xarait, 1981. (*Brunelleschi*, 1955).
- ARNABAT, R. La desamortització eclesiàstica de Catalunya durant el trienni liberal (1820-1823). *Estudis d'Història Agrària*. 2004, núm. 17. P. 91-114.
- ARQUEBISBAT DE BARCELONA. *Guia de l'Església: Província Eclesiàstica de Barcelona*. Barcelona: Tècniques Gràfiques Aplicades, 2011.
- Arquitectura Viva*. 2015, núm. 172.
- ARRANZ, M. *La Rambla de Barcelona. Estudi d'història urbana*. Barcelona: Col·lecció Camí Ral, 2003.
- ARRANZ, M. *Mestres d'obres i fusters, la construcció a Barcelona en el segle XVIII*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991.
- ARRIZABALAGA, J. J. Las iglesias con galerías de madera en Euskal-Herria. El tipo labortano y sus recintos sagrados. Tesis Doctoral, UPV, Departamento de Arquitectura, 2012.
- Artisan Liturgique*. 1927, núm. 7.
- AVERMAETE, T.; OCKMAN, J. *Another modern: the Post-War architecture and urbanism of Candilis-Josic-Woods*. Rotterdam: Nai, 2005.
- AYMAR I RAGOLTA, J. *Simbología religiosa en l'art occidental*. Barcelona: Edimurtra, 2006.
- BACHELARD, G. *La Poética del espacio*. México: Fondo de Cultura Económica, 1975. (*La poétique de l'espace*, 1957).
- BALAGUER, V. *Las calles de Barcelona*. Vol. 1. Madrid: Monterrey, 1982. (1865).
- BARRAQUER, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona: F.J. Altés y Alabart, 1906.
- BARTHES, R. *La cámara lúcida: Nota sobre la fotografía*. Barcelona: Paidós, 2009. (*La chambre claire*, 1980).
- BASSEGODA, B. *Santa Maria del Mar: Monografía histórico-artística*. Barcelona: Fills de J. Thomas, 1925.
- BASSEGODA, J. *La Arquitectura profanada: la destrucción sistemática del patrimonio arquitectónico religioso catalán (1936/1939)*. Barcelona: Mare Nostrum, 1990.
- BAUMAN, Z. *La cultura en el mundo de la modernidad líquida*. Madrid: FCE, 2013.
- BAUMAN, Z. "Modernidad y ambivalencia" a BERIAIN, J. *Las consecuencias perversas de la modernidad*. Barcelona: Antropos, 1996.
- BENJAMIN, W. *Reflections: essays, aphorisms, autobiographical writings*. New York: Schocken Books, 1986 (Recopilació textos, 1920').

- BENJAMIN, W. *Sobre la fotografía*. Valencia: Pre-Textos, 2004. (*Kleine Geschichte der Photographie*, 1931).
- BIBLIOTECA DE TURISMO.; BRANGULÍ, J.; VIDAL, J. *Los templos antiguos de Barcelona*. Barcelona: Imprenta Altés, 1932.
- BIBLIOTECA DE TURISMO.; BRANGULÍ, J.; VIDAL, J. *Los templos modernos de Barcelona*. Barcelona: Imprenta Altés, 1934.
- BIGORDÀ, J. *Sant Medir, des de la crònica i des del demà, 1984-1998: cartes amb vent de Garbí*. Barcelona: Biblària, 1997.
- BLANCO, S. La arquitectura religiosa europea en el marco de la modernidad. *Boletín Académico. Revista de investigación y arquitectura contemporánea*. 2011, núm. 1. P. 18-26.
- BOHIGAS, O. *Reconstrucción de Barcelona*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo. Secretaría General Técnica, 1986.
- BORAU, C. *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2003.
- BOU, E. *La invenció de l'espai. Ciutat i viatge*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2013.
- BROWN, D. S.; VENTURI, R. *Aprendiendo de todas las cosas*. Barcelona: Tusquets, 1971.
- BUSQUETS, J. *Cerdà i la Barcelona del futur: realitat versus projecte*. Barcelona: CCCB, 2009.
- BUSQUETS, J.; CORREA, F. *Ciudades X formas: una nueva mirada hacia el proyecto urbanístico*. Rovereto: Nicolodi, 2006.
- BUXADÉ, C.; MARGARIT, J.; REY, J.L. Una visita a Santa Maria del Mar. *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*. 1981, núm. 146. P. 54-60.
- CALVINO, I. *Las ciudades invisibles*. Madrid: Siruela, 2012. (*Le città invisibili*, 1972).
- CAMPILLO, M. *Speculum Titulorum Ecclesiasticorum*. Manuscrit. 1795.
- CAMPS, J. *La Masia catalana: història, arquitectura, sociologia*. Barcelona: Aedos, 1976.
- CARBONELL, J. Santa María de las Arenas, Santa María del Mar y el anfiteatro romano de Barcelona. *Revista d'Arqueologia de Ponent*. 2011, núm. 21. P. 61-74.
- CARERI, F. *Walskapes. El andar como práctica estética*. Barcelona: Gustavo Gili, 2013. (*Walskapes. Camminare come pratica estetica*, 2006)
- CERDÀ, I.; SORIA, A. *Cerdà: las cinco bases de la teoría general de la urbanización*. Madrid: Electa España, 1996. (*Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, 1867).
- CIRICI, A.; GONZÁLEZ, I. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Comanegra, 2012. (*Barcelona pam a pam*, 1952. 1971).
- CLARA, J. El misteri de la mort del bisbe Irurita. Estat de la qüestió i noves dades. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. 2008, núm. 49. P. 87-98.
- COLLINS, G. R.; COLLINS, C. C. *Camillo Sitte y el nacimiento del urbanismo moderno*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. (*Camillo Sitte and the birth of modern city planning*, 1965).
- COMAS, E. Arquitectura religiosa. *Arquitectura* 63. 1963, P. 163-167.
- COMAS, R. N. *Monografía del templo de nuestra señora de la Merced*. Barcelona: Oliva de Vilanova, 1917.
- CONDE, L. Hipótesis sobre la posible identificación del anfiteatro de Barcino. *Revista de prehistòria i antiguitat de la mediterrània occidental*. 2013, núm. 44, vol. 2. P. 47-68.

- COROLEU, J. *Memorias de un menestral de Barcelona: 1792 - 1864*. Barcelona: Tip. La Vanguardia, 1888.
- CORTS, R.; GALTÉS, J.; MANNENT, A. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Vol. 1, A-C. Barcelona: Claret, 1998.
- CRUANYES, J.; ORTIZ, R. *Història de Catalunya: dels primers pobladors als nostres dies*. Barcelona: Jonc, 1986.
- CUADRENCH, J. *Sant Sebastià de Verdum. Mig segle d'una parròquia de barri. 1958-2008*. Barcelona: Tecfa Group, 2008.
- CULLEN, G. *El paisaje urbano. Tratado de estética urbanística*. Barcelona: Blume, 1974. (*Townscape*, 1961)
- DELGADO, E. *Arquitectura sacra espanyola, 1939-1975: de la postguerra al posconcilio*. Tesis Doctoral, UPM, Departamento de Composición Arquitectónica, 1999.
- DELGADO, E. *Entre el suelo y el cielo. Notas para una cartografía de la arquitectura y el arte sagrado contemporáneo*. *Aisthesis*. 2006, núm. 39. P. 26-48.
- DELGÉ, J., SÁENZ-DÍEZ, P. *Templo parroquial de Ntra. Sra. de los Ángeles*. Barcelona: Mario Berdós, 1956.
- DIAS COELHO C. *A Praça em Portugal*. Lisboa: DGOT, 2007.
- DIAS COELHO, C. et al. *O tempo e a forma*. Lisboa: Argumentum, 2014.
- DIAS COELHO, C. et al. *Os elementos urbanos*. Lisboa: Argumentum, 2013.
- Diversos autores. *Centenari 1827-1927*. Barcelona: Església Parroquial de Sants, 1927.
- Diversos autores. *Clasicismo Nórdico: 1910-1983*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, 1983.
- Diversos autores. *Conversaciones de arquitectura religiosa: Barcelona del 8 al 11 de octubre 1963*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1965.
- Diversos autores. *En memòria de Mn. Manuel Bonet i Muixí, prev.* Barcelona: Santa Maria de Sants, 1969.
- Diversos autores. *Equipamentos: Lugares públicos y nuevos programas, 1925-1965. Registro DOCO-MOMO Ibérico*. Vol. 1. Barcelona: ArquiaTemas, Fundación Caja de Arquitectos, 2010.
- Diversos autores. *Gregorio Moredro Casaus. Labor pastoral de un gran pontificado*. Barcelona: S.A.D.A.G., 1962.
- Diversos autores. *Modificació del PERI de La Barceloneta per a la refosa i actuació del planejament vigent*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2012.
- ECO, U. *Cómo se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de investigación, estudio y escritura*. Barcelona: Gedisa, 1983. (*Come si fa una tesi di laurea*, 1977).
- ENRECH, C. *Entre Sans i Sants. Història social i política d'una població industrial a les portes de Barcelona (1839-1897)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2004.
- FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. *El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*. Tesis Doctoral, UDC, Departamento de Construcciones Arquitectónicas, 2000.
- FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. *El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos de Galicia, 2005.
- FERNÁNDEZ-COBIÁN, E. *Espacios temporales para la liturgia ¿evolución tipológica o disolución identitaria?*. *Quintana*. 2010, núm. 9. P.119-131.

- FERNÁNDEZ-COBIÁN, E.; DE-LLA LONGA, G. Muerte y resurrección de un arquetipo. La planta cruciforme en la arquitectura religiosa del siglo XX. *Arquitectura revista*. 2012, vol. 8, núm. 2. P.26-48.
- FERRANDO, J. *La basílica de la Merced*. Barcelona: Montaner y Simon S.A., 1941.
- FERRER, A. *Els polígons de Barcelona*. Barcelona: UPC, 1996.
- FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *Betlem. Quatre segles a la Rambla de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1993.
- FIGUEROLA, P. J.; MARTÍ, J. M. *La Rambla. Els seus convents. La seva historia. Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Vol. VI/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1995.
- FUENTE, P. Anàlisi d'alguns aspectes sobre la concepció teòrica del projecte del castell de Sant Ferran. *Annals de l'IEE*. 1996, núm. 29. P178-190.
- GAROLERA, N. *De Verdaguier a Ferrater, aproximacions a tretze escriptors*. Barcelona: Angle Editorial, 2012.
- GARRUT, J. M. *600 anys de plaça Nova*. Barcelona: Selecta, 1955.
- GARRUT, J. M. *Itinerarios de piedad en Barcelona*. Barcelona: Aymà, 1952.
- GAVÍN, J. M. *Inventari d'Esglésies*. Vol. 26, 27, 28 i 29, Barcelona. Valldoreix: Arxiu Gavín, 1977.
- GAZULLA, F. *La patrona de Barcelona y su santuario*. Barcelona: Mariano Galve, 1918.
- GEHL, J. *La humanización del espacio urbano: la vida social entre los edificios*. Barcelona: Reverté, 2006. (*Life Between Buildings: Using Public Space*, 1987).
- GIL, P. *El templo del siglo XX*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 1999.
- GOITIA, F. C. *Breve historia del urbanismo. Invariantes castizos de la arquitectura española* Madrid: Alianza, 1968. (1947).
- GÓMEZ, R. La construcción de templos parroquiales en Barcelona entre 1952 y 2000. Tesis Doctoral, UPC, Departament de Construccions Arquitectòniques, 2012.
- GUERÍN, J. L. *En construcción* (Documental cinematogràfic). Barcelona: Planeta, 2002.
- HABITAR. *Rehabitar en nueve episodios*. Madrid: Ministerio de Fomento, 2012.
- HABITAR. *Rehabitar: la casa, el carrer i la ciutat*. Barcelona com a cas d'estudi. Barcelona: recerCaixa, 2013.
- HERNÁNDEZ-CROS, J. E.; MORA, G.; POUPLANA, X. *Guia de Arquitectura de Barcelona*. Barcelona: Plaza&Janés, 1987.
- HUGUET, M. Plaza Lesseps. De Els Josepets a la Jaume Fuster; evolució de una plaza y de la concepció de espacio urbano. Tesina de Màster, Universitat Politècnica de Catalunya, 2010.
- IZQUIERDO, S. Bartomeu Robert i Yarzabal (1842-1902). Medicina i compromís cívic. Tesis Doctoral, UPF, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives 2003.
- LIGTELIJN, V. *Aldo van Eyck. Works*. Basel: Birkhäuser, 2000.
- LIGTELIJN, V.; STRAUVEN, F. *Aldo van Eyck. Writings*. Vol. 1: The child, the city and the artist. Amsterdam: Sun, 2006.
- LOIS, S. Una església d'urgència. La construcció del passat imperfecte de la perifèria de Barcelona. Tesina de Màster, Universitat Ramon Llull, 2014.
- LYNCH, K. *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 2013. (*The Image of the City*, 1960).

- MAISTRE, X. DE. *Viaje alrededor de mi habitación*. Madrid: Funambulista, 2007. (*Voyage autour de ma chambre*, 1794).
- MARAVALL, J. A. *La Cultura del barroco: análisis de una estructura histórica*. Barcelona: Ariel, 1975.
- MARGARIT, J. *Des d'on tornar a estimar*. Barcelona: Edicions Proa, 2015.
- MÀRIA, M. Religión, sociedad y arquitectura: las iglesias parroquiales en Catalunya (1545-1621). Tesis Doctoral, UPC, Departament de Composició Arquitectònica, 1994.
- MÀRIA, M. *Renaixement i arquitectura religiosa: Catalunya 1563-1621*. Barcelona: Edicions UPC, 2002.
- MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. La reparació dinàmica del patrimoni sacre. A: XXXVIIè Curset. *Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic*. "Patrimoni Sacre: Permanent Innovació". Barcelona: AADIPA-COAC, 2014, p. 1-4.
- MÀRIA, M.; ARBOIX-ALIÓ, A. Liturgia y espacio urbano en Barcelona. *Actas III Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*. 2013. P. 133-141. ISSN-e: 2340-5503.
- MÀRIA, M.; MINGUEL, J. C. El Palau Episcopal de Barcelona: cronologia arquitectònica d'un edifici de vint segles d'història. *Locus Amoenus*. 2010, núm. 10. P. 63-86.
- MÀRIA, M.; MINGUELL, J. C. La Puerta Episcopal de Barcelona. *Goya*. 2012, núm. 339. P. 95-113.
- MARTÍ, C. *La cimbra y el arco*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2005.
- MARTÍ, C. *Las variaciones de la identidad: ensayo sobre el tipo en arquitectura*. Barcelona: Fundación Arquia, 2014. (1990).
- MARTÍ, J. M. *El martiri dels temples a la Diòcesi de Barcelona (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Museu Diocesà, 2008.
- MARTÍ, J. M. *La Parròquia: història, evolució i vida. Llicó inaugural: curs acadèmic 2007-08*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2007.
- MARTÍ, J. M. *Novum Speculum. Les parròquies dels tres bisbats de Barcelona, Terrassa i Sant Feliu de Llobregat*. Vol. I/2. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 2012.
- MARTÍ, J. M.; CASTRO, R.; COLLMERS, A. *Els Josepets, Parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep: 300 anys d'història*. Barcelona: AKRIBOS, 1987.
- MARTIENSSEN, R.D. *La idea del espacio en la arquitectura griega: con especial referencia al templo dórico y a su emplazamiento*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1977. (*The Idea of Space in Greek Architecture*, 1956).
- MARTÍ-VILALTA, J. *Ara és l'hora, catalans!*. Sant Vicenç de Castellet: Farell Edicions, 2013.
- McNAMARA, D. R. *Cómo leer iglesias. Una guía sobre arquitectura eclesíastica*. Madrid: H. Blume, 2012.
- MENDOZA, E. *La ciudad de los prodigios*. Barcelona: Seix Barral, 2012. (1986).
- MINGUELL, J. C.; MÀRIA, M. *Col·lecció de carrosses fúnebres. Cementiris de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2013.
- MIRALLES, J. *Notes històriques del poble i parròquia de Santa Maria dels Sants*. Barcelona: Seminari d'Història Eclesíastica Contemporània, 1976.
- MONEO, R., On typology. *Oppositions*. 1978, núm. 13. P. 22-45.
- MONTEYS, X. *El plaer de la ciutat*. Girona: Escola Politècnica Superior de la Universitat de Girona, 2012.

- MORENO-MANSILLA, L. *Apuntes de viaje al interior del tiempo*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2001.
- MOROZOV, E. *Democràcia, tecnologia i ciutat*. Barcelona: CCCB, 2014.
- MUÑOZ, F. et al. *Gregorio Mordego Casaus: obispo del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona: documentos y notas históricas*. Barcelona: Claret, 2002.
- ‘MYSELF’: SOLDEVILA, C. *L’Art d’ensenyar Barcelona: manual del cicerone amateur que vol quedar bé, tot fent quedar bé la ciutat*. Barcelona: Llibres de l’Índex, 2007. (1929).
- NAVARRO, A. *Expedient de declaració BCIN-Lloc Històric del Fossar de les Moreres i de l’entorn de la Basílica de Santa Maria del Mar*. Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic, 1994.
- NORBERG-SCHULZ, C.; DINGERUD, J. G. *Louis I. Kahn, idea e imagen*. Madrid: Xarait, 1981.
- OLIVÉ, F. *Sant Jeroni de la Vall d’Hebron*. Barcelona: REPGRAF, 1993.
- ORTEGA Y GASSET, J. *Obras Completas*. Vol. 2. Madrid: Fundación José Ortega y Gasset, 2004.
- ORTEGA, F. La construcción romana (II). *RE: Revista de Edificación*. 1995, núm. 19. P. 55-76.
- PEREC, G. *Especies de espacios*. Barcelona: Montesinos, 2003. (*Espèces d’espaces*, 1974).
- PEVSNER, N. *Breve historia de la arquitectura europea*. Madrid: Alianza, 1994. (*An Outline of European Architecture*, 1943).
- PLAZAOLA, J. *El arte sacro actual*. Madrid: La Editorial Católica, 1965.
- PUIGVERT, J.M. *Josep Danés i Torras. Noucentisme i regionalisme arquitectònics*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2008.
- RAMONEDA, J. Catalunya post-catòlica. *Diari Ara*, 12.04.2015. Contraportada: Raons.
- RASMUSSEN, S. E. *La experiencia de la arquitectura: Sobre la percepción de nuestro entorno*. Barcelona: Reverté, 2004. (*Om at opleve arkitektur*, 1957).
- RODOREDA, M. *La plaça del Diamant*. Barcelona: Club Editor Jove, 2000. (1962).
- ROMEA, C. *Barcelona romántica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, década de 1833 a 1843*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1994.
- ROSSI, A. *La arquitectura de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1982. (*L’architettura della città*, 1966).
- ROWE, C.; FRED K. *Ciudad collage*. Barcelona: Gustavo Gili, 1981. (*Collage City*, 1978).
- RUBIÓ I TUDURÍ, N. De Brunelleschi: a propósito de unas cartas al Director. *Cuadernos de arquitectura*. 1r trimestre 1961, núm. 43. P. 44.
- RUBIÓ I TUDURÍ, N. L’arquitecte Duran i Reynals, artista clàssic. *Cuaderns d’arquitectura i urbanisme*. 1982, núm. 150. P. 23-27.
- RUBIÓ I TUDURÍ, N.; BOHIGAS, O.; ROVIRA, J. M.; SOLÀ-MORALES, I.; SOSTRES, J. M. Brunelleschians a Catalunya. *Carrer de la ciutat*. Setembre 1978. P. 24-31.
- RUDOLFSKY, B. *Streets for people: a primer for Americans*. Garden City NY: Anchor Books, 1969.
- SAGARRA, F.; CARRERAS, M.; HUERTAS, J. M^a.; OLIVERAS, J. *De les cases barates als grans polígons: el Patronat Municipal de l’Habitatge de Barcelona entre 1929 i 1979*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003.
- SALES, J. *Incerta Glòria. El vent de la nit*. Barcelona: Club Editor, 2007. (1956).

- SALES, J. Santa María de las Arenas, Santa María del Mar y el anfiteatro romano de Barcelona. *Revista d'Arqueologia de Ponent*. 2011, núm. 21. P. 61-74.
- SARDÀ, J. Només imatges: la targeta postal, vehicle de coneixement urbà. Tesi Doctoral, UPC, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, 2012.
- SCHWARZ, R.; MASIERO, R.; DE FAVERI, F. *Costruire la chiesa: il senso liturgico nell'architettura sacra*. Brescia: Morcelliana, 1999. (*Vom Bau der Kirche*, 1938).
- SENNETT, R. *El Artesano*. Barcelona: Anagrama, 2008. (*The Craftsman*, 2008).
- SERRA, E. *Geometria i projecte del sòl als orígens de la Barcelona moderna: la vila de Gràcia*. Barcelona: Edicions UPC, 1995.
- SERRA, P. *La Barceloneta, un quart de mil·lenni*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002.
- SITTE, C. *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Barcelona: Gustavo Gili, 1980. (*Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, 1889)
- SOLAGUREN-BEASCOA, F. et al. *Plantas bajas*. Barcelona: Grupo PAB, DPA, ETSAB-UPC, 2012.
- SOLAGUREN-BEASCOA, F. Tres escritos de Francesc Mitjans. *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*. 2007, núm. 259. P. 140-143.
- SOLÀ-MORALES, M. de. ¿Por qué 22 por 22?. *Arquitecturas bis*. 1978, núm. 20.
- SOLÀ-MORALES, M. de. *Deu lliçons sobre Barcelona*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008.
- SOLÀ-MORALES, M. de. *Las formas de crecimiento urbano*. Barcelona: UPC, 1997. (Les formes de creixement urbà, 1993).
- SOLEY, R.; GASSET I ARGEMÍ, J. *Atlas de Barcelona: iconografía de la ciudad de Barcelona, vistas i plànols impresos de 1572 a 1900*. Barcelona: Mediterrània, 1998.
- SUMMERSON, J. *El lenguaje clásico de la arquitectura. De L. B. Alberti a Le Corbusier*. Barcelona: Gustavo Gili, 2008. (*The Classical Language of Architecture*, 1966).
- TANIZAKI, J. *El elogio de la sombra*. Madrid: Siruela, 2008. (陰翳礼讃, 1933)
- TATJER, M. *El creixement urbà: Conèixer el districte de Sants-Monjuïc*. Barcelona: Arxiu Municipal del Districte de Sants-Monjuïc, 1993.
- TATJER, M. *La Barceloneta del siglo XVIII al Plan de la Ribera*. Barcelona: Ediciones Saturno, 1973.
- TAULÉ, A.; MORA, I. *Santa Maria del Mar: passat i present*. Barcelona: Arxiu de Santa Maria del Mar, 2011.
- TAYLOR C. *Democràcia i diversitat religiosa*. Barcelona: CCCB, 2015.
- TENA, P. Universalidad y adecuación en la obra de LIGS. Pedro López Iñigo, Guillermo Giráldez Dávila y Xavier Subías Fages (1956-1966). Tesi Doctoral, UPC, Departament de Projectes Arquitectònics, 2010.
- TORRALBA, F.; RAMONEDA, J. L'herència del cristianisme, a debat. *Diari Ara*, 02.04.2015. P. 18-19.
- TORT, F. *Santa Maria del Mar: Catedral de la Ribera*. Barcelona: Fundació Uriach, 1990.
- TUSQUETS, O. *Rèquiem per l'escala*. Barcelona: CCCB, 2001.
- VASARI, G. *Vidas de pintores, escultores y arquitectos ilustres*. Buenos Aires: El Ateneo, 1945. (*Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, 1550)
- VENTURI, R. *Complejidad y contradicción en la arquitectura*. Barcelona: Gustavo Gili, 1978. (*Complexity and Contradiction in Architecture*, 1966).

VERGES, T. *Santa Maria del Pi i la seva història*. Barcelona: La formiga d'or, 1992.

VILA, I. *Els jesuïtes a la Rambla de Barcelona*. Barcelona: Claret, 2013.

VILARRÚBIA, J. M. *Història dels carrers de Sants*. Barcelona: Caixa de Barcelona, 1981.

VIOLLET-LE-DUC, E. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. Vol. VIII. Paris: Morel Éditeurs, 1869.

WARBURG, A. *Atlas Mnemosyne*. Madrid: Akal, 2010. (*Atlas Mnemosyne*, 1927-29).

Relació d'arxius

AA: Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Barcelona.

AAB: Arxiu de l'Ajuntament de Barcelona.

AAC: Arxius d'Arquitectura a Catalunya.

AD: Arxiu Documental del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

AFB: Arxiu fotogràfic Barcelona.

AFCEC: Arxiu fotogràfic del centre Excursionista de Catalunya.

AG: Arxiu de Josep Maria Gavín.

AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

AHPN: Arxiu Històric del Poblenou.

AMC: Arxiu Municipal de Barcelona.

AMDCV: Arxiu Municipal del Districte de Ciutat Vella.

AMDE: Arxiu Municipal del Districte de l'Eixample.

AMDG: Arxiu Municipal del Districte de Gràcia. Fons BUCH_CEG.

AMDHG: Arxiu Municipal del Districte de Horta – Guinardó.

AMDNB: Arxiu Municipal del Districte de Nou Barris.

AMDS: Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí.

AMDSA: Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

AMDSM: Arxiu Municipal del Districte de Sants – Montjuïc.

AMDSSG: Arxiu Municipal del Districte de Sarrià – Sant Gervasi.

AP: Arxiu Parroquial. Es consulten els 132 Arxius Parroquials de les 132 esglésies visitades.

APA-ETSEB: Arxiu del Patrimoni Arquitectònic Catalunya-ETSEB-UPC.

APER: Arxiu Personal. Es visiten alguns dels arxius personals dels arquitectes autors de les esglésies.

CG: Arxiu de La Catedral Gaudí.

COAC: Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes.

ETSAB: Arxiu de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura.

FBI: Arxiu del Departament de Béns Immobles de l'Arquebisbat de Barcelona.

FPA: Arxiu del Departament de Patrimoni Arquitectònic de l'Ajuntament de Barcelona.

ICC: Arxiu de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

MDC: Memòria Digital de Catalunya.

MNAC: Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya.

MUHBA: Arxiu del Museu d'Història de Barcelona.

* Les sigles no corresponen sempre amb les de l'arxiu, sinó que són les abreviatures usades per referenciar les figures.

Índex onomàstic

imatge: Sant Josep i Santa Mònica,
La Rambla Santa Mònica.

Índex onomàstic

Esglésies

Baptisteri de San Giovanni (Florència) pàg. 270, 274

Capella dels Pazzi (Florència) pàg. 270, 271, 272, 273

Catedral (Seu, o Santa Creu i Santa Eulàlia) pàg. 49, 114, 118, 120, 123, 148, 150, 151, 212, 217, 251, 262, 279, 296, 345

Corpus Christi pàg. 99, 105, 119, 184, 196, 197, 213, 216, 263, 297

Crist Redemptor pàg. 99, 105, 112, 118, 183, 212, 216, 256, 262, 296

Crist Rei pàg. 62, 99, 105, 118, 164, 165, 212, 217, 262, 296

El Bon Pastor pàg. 67, 99, 105, 112, 119, 182, 183, 213, 217, 263, 297

Esperit Sant pàg. 99, 105, 118, 184, 212, 216, 241, 262, 296

Il Gesu (Roma) pàg. 127, 225, 226

Immaculat Cor de Maria pàg. 62, 99, 105, 112, 118, 182, 183, 212, 217, 262, 296

Mare de Déu de Betlem pàg. 11, 48, 52, 62, 99, 105, 118, 180, 207, 212, 225, 226, 227, 262, 296, 299, 301, 302, 303-313, 322, 331

Mare de Déu de Fàtima pàg. 99, 105, 118, 212, 262, 296

Mare de Déu de la Medalla Miraculosa pàg. 99, 102, 105, 118, 184, 212, 262, 296

Mare de Déu de la Mercè i Sant Miquel Arcàngel pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 126-135, 138, 142, 212, 225, 226, 227, 262, 296, 309, 322

Mare de Déu de la Salut pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 119, 213, 231, 233, 241, 263, 297

Mare de Déu de Lurdes (o Lourdes) pàg. 62, 99, 105, 119, 182, 183, 197, 213, 263, 297

Mare de Déu de Mont Carmel pàg. 62, 99, 105, 118, 212, 262, 296

Mare de Déu de Montserrat pàg. 62, 99, 105, 112, 118, 212, 262, 296

Mare de Déu de Núria pàg. 62, 99, 105, 112, 119, 184, 213, 263, 297

Mare de Déu de Port pàg. 48, 52, 62, 99, 102, 105, 112, 118, 212, 262, 296

Mare de Déu del Carme pàg. 99, 105, 112, 119, 142, 148, 183, 213, 263, 297

Mare de Déu del Coll pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 119, 197, 213, 259, 263, 264, 279, 297, 298

Mare de Déu del Pilar pàg. 66, 99, 105, 118, 184, 196, 197, 212, 262, 264, 265, 296

Mare de Déu del Roser pàg. 62, 99, 105, 118, 182, 183, 212, 256, 257, 262, 296

Mare de Déu dels Àngels pàg. 10, 99, 105, 111, 118, 178, 179, 180, 184, 187-199, 212, 262, 296, 349

Mare de Déu dels Dolors pàg. 99, 105, 118, 193, 212, 262, 296

Maria Auxiliadora pàg. 62, 99, 105, 112, 119, 213, 263, 297

Maria Mitjancera de Totes les Gràcies pàg. 99, 105, 118, 184, 212, 241, 262, 296

Maria Reina pàg. 11, 59, 60, 62, 99, 105, 119, 207, 213, 216, 235, 236, 242, 251, 263, 264, 265, 266-276, 297

Monestir de Les Jonqueres pàg. 65, 66, 251

Patriarca Abraham pàg. 79, 80, 81, 84, 99, 105, 112, 119, 213, 218, 263, 282, 297

Preciosíssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist pàg. 99, 105, 119, 184, 213, 239, 263, 297

Puríssima Concepció pàg. 62, 64, 65, 99, 105, 112, 118, 130, 183, 212, 216, 251, 262, 263, 298

Romànica del Poble Espanyol pàg. 62, 99, 105, 118, 212, 251, 262, 296

Sagrada Família pàg. 62, 72, 99, 105, 112, 113, 118, 161, 212, 217, 219, 254, 255, 262, 277, 279, 296, 345,

Sagrat Cor de Jesús del Tibidabo pàg. 62, 99, 105, 112, 118, 212, 218, 254, 262, 296

Sagrat Cor de Jesús pàg. 62, 99, 105, 119, 183, 213, 217, 263, 297

San Lorenzo (Florència) pàg. 59, 60

San Marcos (Venècia) pàg. 270, 273, 274

San Miniato (Florència) pàg. 269

Sant Agustí pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 119, 123, 143, 144, 148, 213, 225, 226, 227, 263, 297, 299, 301, 362

Sant Ambrós pàg. 84, 85, 99, 105, 112, 118, 212, 262, 296

Sant Andreu pàg. 48, 50, 52, 53, 62, 99, 105, 112, 113, 119, 123, 148, 178, 197, 213, 263, 297

Sant Àngel Custodi pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 118, 212, 262, 296, 299, 300

Sant Antoni de Pàdua pàg. 62, 83, 84, 85, 99, 102, 105, 118, 212, 262, 296

Sant Bartomeu pàg. 52, 67, 99, 105, 119, 213, 231, 233, 241, 256, 263, 282, 297

Sant Bernat de Claravall pàg. 67, 84, 99, 105, 119, 213, 231, 233, 263, 297

Sant Carles Borromeu pàg. 99, 105, 119, 213, 263, 297

Sant Cebrià pàg. 89, 99, 105, 118, 212, 241, 259, 262, 264, 296

Sant Crist pàg. 33, 62, 89, 99, 105, 118, 212, 262, 296

Sant Cristòfol pàg. 84, 99, 112, 119, 164, 165, 213, 219, 239, 241, 263, 282, 297

Sant Cugat del Rec (església desapareguda) pàg. 102, 145

Sant Domènec Guzmán (o de Guzmán) pàg. 99, 105, 119, 184, 213, 239, 263, 282, 297

Sant Esteve pàg. 99, 105, 118, 212, 231, 232, 262, 282, 296

Sant Eugeni I Papa pàg. 62, 99, 105, 119, 184, 196, 197, 213, 263, 297

Sant Fèlix pàg. 99, 105, 119, 184, 213, 263, 297, 184, 213, 263, 297

Sant Ferran pàg. 99, 105, 119,

Sant Francesc d'Assís pàg. 62, 99, 102, 105, 119, 184, 213, 263, 297

Sant Francesc de Pàola (o Paula) pàg. 99, 102, 105, 118, 182, 183, 196, 197, 212, 231, 233, 241, 262, 282, 296

Sant Francesc de Sales pàg. 99, 105, 118, 212, 262, 296

Sant Francesc Xavier pàg. 62, 82, 83, 84, 85, 99, 105, 112, 118, 164, 165, 212, 262, 296

Sant Genís dels Agudells pàg. 89, 99, 105, 112, 118, 197, 212, 262, 296, 328

Sant Gregori Taumaturg pàg. 99, 105, 112, 119, 124, 125, 180, 213, 263, 297

Sant Ignasi de Loiola pàg. 99, 102, 105, 118, 212, 239, 241, 262, 296

Sant Ildefons pàg. 99, 105, 118, 212, 262, 296

Sant Isidor pàg. 99, 105, 119, 213, 263, 297

Sant Jaume (església desapareguda) pàg. 49, 138, 145, 148

Sant Jaume pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 138, 139, 178, 179, 180, 212, 262, 296, 364

Sant Jeroni pàg. 10, 43, 84, 86-96, 99, 105, 112, 118, 164, 165, 212, 231, 232, 256, 257, 262, 296, 322, 382

Sant Joan Bosco pàg. 99, 105, 118, 212, 262, 296

Sant Joan d'Àvila pàg. 99, 105, 118, 212, 216, 239, 262, 296

Sant Joan d'Horta pàg. 48, 50, 52, 53, 62, 99, 105, 112, 119, 148, 213, 263, 297

Sant Joan de Gràcia pàg. 99, 105, 112, 119, 122, 123, 164, 165, 176, 213, 263, 264, 265, 297, 299, 332

Sant Joan de la Creu pàg. 99, 105, 118, 212, 241, 262, 296

Sant Joan de Mata pàg. 99, 105, 112, 119, 213, 237, 238, 239, 240, 241, 263, 297

Sant Joan Maria Vianney pàg. 99, 105, 119, 197, 213, 217, 263, 297

Sant Jordi pàg. 99, 105, 119, 213, 231, 233, 241, 263, 297

Sant Josep de Calassanç pàg. 99, 105, 112, 118, 212, 262, 296

Sant Josep i Santa Mònica pàg. 48, 52, 62, 99, 102, 105, 112, 119, 140, 141, 182, 183, 213, 254, 263, 297

Sant Josep Manyanet pàg. 62, 99, 105, 112, 119, 213, 251, 263, 297

Sant Josep Obrer pàg. 99, 105, 119, 213, 263, 264, 282, 297

Sant Josep Oriol pàg. 62, 99, 105, 112, 119, 178, 179, 180, 184, 213, 222, 223, 263, 297

Sant Llätzer (església no parroquial) pàg. 142

Sant Llorenç pàg. 99, 105, 119, 184, 213, 219, 263, 297

Sant Lluís Gonçaga (o Gonzaga) pàg. 84, 99, 105, 112, 118, 231, 232, 262, 296

Sant Marc pàg. 99, 105, 119, 213, 239, 241, 263, 282, 297

Sant Marcel pàg. 99, 105, 119, 213, 263, 297, 346

Sant Martí de Provençals pàg. 48, 50, 52, 53, 62, 99, 105, 112, 118, 212, 262, 279, 296, 298, 299

Sant Martí del Clot pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 178, 179, 180, 212, 235, 236, 262, 296

Sant Mateu pàg. 84, 99, 105, 119, 213, 263, 282, 297

Sant Medir pàg. 10, 43, 68-77, 99, 105, 112, 119, 183, 213, 242, 248, 256, 263, 264, 265, 297, 378

Sant Miquel (església desapareguda) pàg. 49, 126, 130, 131, 145, 148

Sant Miquel (església no parroquial) pàg. 59

Sant Miquel del Port pàg. 10, 33, 48, 50, 52, 62, 78, 79, 84, 99, 102, 105, 111, 112, 118, 123, 148, 164, 165, 166-177, 197, 212, 262, 296, 307, 322

Sant Miquel dels Sants pàg. 99, 105, 112, 119, 182, 183, 213, 235, 236, 263, 297

Sant Narcís pàg. 99, 105, 119, 197, 213, 231, 232, 241, 263, 282, 297

Sant Oleguer Bisbe pàg. 99, 105, 118, 184, 212, 237, 238, 239, 262, 296

Sant Ot pàg. 99, 105, 118, 212, 231, 232, 262, 296

Sant Pacià pàg. 62, 99, 105, 112, 119, 213, 219, 263, 297, 299

Sant Pançraç pàg. 99, 105, 118, 184, 212, 262, 296

Sant Pau pàg. 48, 52, 53, 62, 99, 105, 112, 119, 130, 142, 213, 251, 259, 263, 264, 279, 297, 298

Sant Paulí de Nola pàg. 84, 85, 99, 105, 112, 118, 212, 231, 233, 262, 264, 296

Sant Pere Claver pàg. 99, 105, 119, 197, 213, 237, 238, 239, 263, 297

Sant Pere de les Puel·les pàg. 48, 49, 50, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 123, 138, 145, 146, 148, 212, 262, 264, 265, 296

Sant Pere Ermengol pàg. 84, 85, 99, 105, 118, 212, 262, 296

Sant Pere Nolasc pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 119, 143, 144, 148, 155, 213, 225, 226, 227, 256, 257, 263, 297

Sant Pius X pàg. 83, 84, 85, 99, 105, 112, 119, 164, 165, 178, 179, 213, 247, 256, 257, 263, 297

Sant Rafael pàg. 84, 85, 99, 105, 119, 213, 263, 297

Sant Ramon de Penyafort pàg. 62, 99, 105, 118, 184, 212, 262, 296, 298

Sant Ramon Nonat pàg. 62, 99, 105, 112, 113, 119, 213, 263, 297

Sant Salvador d'Horta (o Sant Salvador) pàg. 99, 105, 119, 213, 239, 263, 282, 297

Sant Sebastià (església desapareguda) pàg. 138

Sant Sebastià pàg. 11, 99, 105, 119, 207, 213, 231, 232, 242-250, 263, 297

Sant Sever i Sant Vicenç de Paül pàg. 62, 99, 105, 118, 184, 213, 263, 297

Sant Tomàs d'Aquino pàg. 99, 105, 118, 184, 212, 262, 296

Sant Vicenç pàg. 48, 50, 52, 53, 62, 99, 105, 112, 118, 123, 126, 148, 178, 179, 180, 212, 225, 226, 227, 262, 296, 299, 301, 302

Santa Agnès pàg. 33, 62, 99, 105, 112, 118, 212, 262, 296

Santa Anna pàg. 48, 50, 52, 62, 99, 102, 105, 112, 118, 197, 212, 254, 262, 296, 364

Santa Bernardeta pàg. 99, 105, 119, 213, 263, 282, 297

Santa Cecília pàg. 99, 105, 118, 182, 183, 212, 219, 256, 257, 262, 296

Santa Creu d'Olorda (o Olorde) pàg. 52, 99, 105, 112, 118, 197, 212, 216, 262, 296, 298

Santa Dorotea pàg. 99, 105, 112, 119, 213, 222, 223, 224, 263, 297

Santa Engràcia pàg. 62, 99, 105, 112, 119, 197, 213, 222, 223, 263, 297

Santa Eulàlia de Vilapicina pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 119, 241, 263, 297

Santa Isabel d'Aragó i Sant Joaquim pàg. 62, 99, 105, 118, 212, 262, 296

Santa Joaquina de Vedruna pàg. 99, 105, 118, 212, 262, 296

Santa Madrona pàg. 62, 99, 105, 118, 212, 262, 296, 366, 367

Santa Maria (Roma) pàg. 362

Santa Maria de Cervelló pàg. 26, 99, 102, 103, 105, 114, 118, 173, 212, 216, 262, 296

Santa Maria de Gràcia pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 212, 222, 223, 262, 296

Santa Maria de Sants pàg. 10, 43, 48, 50, 52, 53, 54-61, 62, 68, 76, 99, 102, 105, 112, 119, 123, 148, 213, 222, 223, 224, 242, 263, 264, 265, 297, 322, 323, 362, 379

Santa Maria de Vallvidrera pàg. 52, 62, 99, 105, 112, 118, 212, 259, 262, 264, 296

Santa Maria del Mar pàg. 10, 48, 50, 52, 62, 99, 105, 111, 112, 118, 123, 124, 127, 130, 145, 146, 148, 150-162, 166, 212, 262, 296, 299, 300, 324, 364, 377, 378, 382, 383

Santa Maria del Pi pàg. 48, 50, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 123, 124, 127, 130, 145, 146, 148, 157, 212, 262, 296, 299, 300, 324, 364, 383

Santa Maria del Remei pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 122, 123, 164, 165, 212, 262, 296

Santa Maria del Taulat i Sant Bernat Calbó pàg. 48, 52, 62, 99, 105, 118, 212, 256, 262, 296

Santa Maria Magdalena pàg. 99, 105, 119, 213, 239, 241, 263, 282, 297

Santa Sabina (Roma) pàg. 224

Santa Tecla pàg. 96, 99, 105, 112, 118, 212, 262, 296

Santa Teresa de Jesús 99, 105, 119, 213, 263, 297

Santa Teresa de l'Infant Jesús pàg. 99, 105, 118, 182, 183, 193, 212, 262, 296

Santíssim Sagrament pàg. 99, 105, 118, 212, 216, 262, 296

Santíssima Trinitat pàg. 99, 105, 112, 119, 155, 164, 213, 217, 263, 297

Sants Gervasi i Protasi (o Mare de Déu de la Bonanova) pàg. 48, 50, 52, 62, 99, 102, 105, 112, 119, 123, 178, 179, 188, 213, 222, 223, 224, 235, 236, 256, 257, 263, 264, 265, 297

Sants Just i Pastor pàg. 48, 49, 52, 62, 99, 105, 112, 119, 123, 127, 145, 146, 148, 213, 263, 297, 362, 366

Verge de Gràcia i Sant Josep (o els Josepets) pàg. 11, 48, 50, 52, 62, 99, 105, 112, 118, 148, 178, 179, 180, 212, 225, 226, 227, 262, 264, 265, 296, 307, 319, 323-335, 381

Verge de la Pau pàg. 99, 105, 118, 212, 216, 251, 262, 296

Verge de Natzaret pàg. 84, 85, 89, 99, 105, 118, 212, 216, 240, 241, 262, 296

* Esglésies reutilitzades

4Play Lounge (Budapest) pàg. 358
À Capella (Coimbra) pàg. 358

Capella Casa de la Misericòrdia (Barcelona) pàg. 360, 361

Capella de l'antic Hospital de la Santa Creu (Barcelona) pàg. 360, 361

Capella privada de Manel Girona (Barcelona) pàg. 360, 361

Center Paradiso (Amsterdam) pàg. 358

Convent de les Mares Reparadores (Barcelona) pàg. 360, 361

Convento das Bernardas (Lisboa) pàg. 358

Convento do Carmo (Moura) pàg. 358

Duomo di Milano (Milà) pàg. 364

Església Convent dels Àngels (Barcelona) pàg. 360, 361

Església de la Ciutadella (Barcelona) pàg. 360, 361

Iglesia Escuelas Pías de Lavapiés (Madrid) pàg. 356, 357

Jane Groen Kwartier (Anvers) pàg. 358

Jesuitenkirche (Viena) pàg. 366, 367

Jesús y María (Pamplona) pàg. 358

Lethes (Faro) pàg. 358

Limelight (Manhattan) pàg. 358

Madonna della Neve (Portichetto di Luisago) pàg. 358

Martin's Patershof (Mechelen) pàg. 358

Saint Joseph Church (Arnhem) pàg. 358

Saint Laurent (Rouen) pàg. 358

Saint Martin in the Bull Ring (Birmingham) pàg. 364

Saint Martin in the Fields (Londres) pàg. 364

Saint Paul (Bristol) pàg. 358

San Antonio el Real (Salamanca) pàg. 358

San Gioseppo (Milà) pàg. 358

San Jakobuskerk (Utrecht) pàg. 356, 357

Sant Agustí (Barcelona) pàg. 362

Sant Jaume (Barcelona) pàg. 364

Santa Àgata (Barcelona) pàg. 361, 362

Santa Anna (Barcelona) pàg. 364

Santa Madrona (Barcelona) pàg. 366, 367

Santa Maria (Mataró) pàg. 366

Santa Maria de Sants (Barcelona) pàg. 362

Santa Maria del Mar (Barcelona) pàg. 364

Santa Maria del Pi (Barcelona) pàg. 364

Sants Just i Pastor (Barcelona) pàg. 362, 366

São Bernardo (Evora) pàg. 358

São Julião (Lisboa) pàg. 356, 357

Selexyz Dominicanen (Maastricht) pàg. 354

Waanders in de Broeren (Zwolle) pàg. 356, 357

* Altres esglésies i convents desamortitzats (enderrocats o reutilitzats)

pàg. 136-144

Caputxins

Carmelites

Carmelites Descalços

Franciscanes

Franciscans

Jerónimes

Mercedaris

Pares Paül's

Agustinians

Sant Francesc d'Assís

Sant Francesc de Paula

Sant Gaietà

Sant Josep

Sant Sebastià

Santa Caterina

Santa Clara

Tridentins

Trinitaris Descalços

Personatges i autors

Acedo Colunga, Felipe pàg. 246
Alberti, L. Battista pàg. 221, 234, 235, 383
Al-Mansur pàg. 50
Alonso Pereira, José R. pàg. 35
Álvarez Mendizábal, Juan pàg. 86, 136, 139, 140, 142, 143, 144, 148, 331
Amigó, Joan pàg. 311
Arrizabalaga, Juan J. pàg. 34, 377
Asplund, Erik G. pàg. 121
Ayats, Toni pàg. 164, 256
Balcells, Lucrècia pàg. 324
Baldellou, Miguel Á. pàg. 35
Baldrich Tibau, Manuel pàg. 87, 90
Barraquer i Roviralta, Gaietà pàg. 90, 126, 140, 305, 328, 329, 331, 377
Barrera i Vidalot, David pàg. 231, 239
Barthes, Roland pàg. 23, 37, 377
Bassó, Francesc pàg. 257
Bauman, Zygmunt pàg. 25, 377
Bendala, Fernando pàg. 231
Benedito, Josep pàg. 80
Benet XVI pàg. 256, 345
Benjamin, Walter pàg. 25, 255, 377
Bertan, Pere pàg. 144, 225
BK Architecten (Jos Burger&Wouter Keijzer) pàg. 356, 357
Boada i Barba, Joan pàg. 184, 224
Bohigas, Oriol pàg. 80, 90, 242, 247, 250, 269, 270, 275, 378, 382
Bonet Castellana, Antoni pàg. 87, 94
Bonet Garí, Lluís pàg. 131, 187, 309
Bonet i Armengol, Jordi pàg. 27, 71, 72, 73, 90, 131, 134, 256, 265
Bordoy, Emili pàg. 231
Borja, Francesc de pàg. 305, 310
Borrell II pàg. 50
Botta, Mario pàg. 36
Bramante, Donato di A. pàg. 235, 270
Brunelleschi, Filippo pàg. 59, 60, 234, 235, 266, 270, 271, 272, 273, 275, 256, 377, 288
Burnham, Daniel pàg. 270
Busquets Sindreu, Juan A. pàg.
Buxadé, Carles pàg. 154, 299, 378
Byrne e Falcão de Campos pàg. 356, 357
Calvino, Italo pàg. 24, 113, 378
Campos Pascual, Miquel pàg. 256
Careri, Francesco pàg. 26, 378
Carlemany pàg. 49, 50
Carmona, Claudi pàg. 231, 264

Casamor, Luis pàg. 237, 240
Castaños, Francisco J. pàg. 145
Castel Rodrigo, Marquès de pàg. 168
Cerdà, Ildefons pàg. 46, 47, 52, 63, 64, 142, 181, 186, 188, 323, 347, 349, 378
Cirici, Alexandre pàg. 37, 138, 303, 304, 328, 378
Claret, Curro pàg. 366, 367
Climent, Josep pàg. 112, 145
Clotet, Lluís pàg. 360, 361
Colom, Emili pàg. 171
Colquhoun, Alan pàg. 214
Comas de Mendoza, Emili pàg.90
Comas de Mendoza, Enric pàg. 27, 237
Concepció, Fra Josep de la pàg. 225, 265, 307, 328, 331
Constantí, el Gran pàg. 221
Costa, Antonio pàg. 127
Costa, Pere pàg. 144, 171
Dalmau, Josep pàg. 324, 334
Danés i Torras, Josep pàg. 184, 187, 188, 199, 192, 193, 194, 195, 224, 235, 257, 265, 382
Delgado Orusco, Eduardo pàg. 35, 379
Despuig, Ramon pàg. 152
Dias Coelho, Carlos pàg. 4, 6, 277, 379
Díaz, Carlos pàg. 360, 361
Díaz, Cesar pàg. 34
Domènech i Mansana, Josep pàg. 193
Domènech i Montaner, Lluís pàg. 126, 127
Ducloux, René pàg. 130
Duran i Reynals, Raimon pàg. 57, 59, 60, 161, 187, 222, 224, 235, 265, 266, 270, 271, 273, 274, 282
Durand, J. N. Louis pàg. 209, 214
Eco, Umberto pàg. 30, 379
Escuder, Andreu pàg. 155
Escuder, Francesc pàg. 231, 264
Espartero, J. Baldomero F. A. pàg. 155
Fargas, Josep M. pàg. 231
Fernández Cobián, Esteban pàg. 35, 36, 221, 228, 229, 249, 379
Ferran VI pàg. 168
Ferran, Adrià pàg. 134
Ferrer i Albor, Joaquim pàg. 95
Fiol Costa, Carme pàg. 159, 160
Fisas, Antoni pàg. 66, 184, 196, 235, 265
Foix, J. V. pàg. 7
Folguera i Grassi, Francesc pàg. 131, 184, 187, 309
Fontseré, Josep pàg. 46

FORMA URBIS Lab, Grupo de Investigaçãopàg. 4, 6, 29, 277, 357
Foster, Norman pàg. 353
Fuentes i Albí, Francesc pàg. 95
Fullaondo, Juan Daniel pàg. 90
GATPAC pàg. 59
Gaudí, Antoni pàg. 72, 112, 147, 279, 346
Gavín, Josep M. pàg. 33, 380, 385
Gazulla, Faustino pàg. 126, 127, 380
Gehl, Jan pàg. 121, 380
Gerritsen pàg. 356
Gide, André pàg. 369
Gil Nebot, Leopoldo pàg. 27
Gil, Paloma pàg. 35, 380
Ginesi, Antonio pàg. 145
Giráldez, Guillermo pàg. 86, 87, 90, 383
Goday i Casals, Josep pàg. 222, 324
Godoy, Manuel pàg. 136
Gómez Cano, Ricard pàg. 184, 239
Gómez Val, Ricardo pàg. 34, 36, 72, 243, 380
González, Itziar pàg. 37, 138, 303, 304, 328, 378
González-Capitel, Antón pàg. 35
Granell i Mundet, Jeroni pàg. 65, 184, 196
Granell, Enric pàg. 360, 361
Grau, Carles pàg. 129, 173
Gualba, Ponç de pàg. 152
Guardini, Romano pàg. 229
Guerín, José Luis pàg. 37, 380
Guixà, Celdoni pàg. 134
Guixà, Jaume pàg. 57
Guzmán-Dávalos, Jaime M. (Marquès de la Mina) pàg. 168, 173
HABITAR, Grup de Recerca pàg. 4, 6, 29, 347, 352, 380
Irurita Almandoz, Manuel pàg. 97, 102, 378
Ivars, Tomàs pàg. 196, 231
Jaume I pàg. 52, 303
Jensen Klint, P. Vilhem pàg. 193
Jubany, Narcís pàg. 87, 103
Juli, Josep pàg. 225, 307
Kahn, Luis I. pàg. 121, 346, 382
Kubler, George A. pàg. 214
Le Corbusier pàg. 67, 95
Linazasoro, José I. pàg. 209, 356, 357
Llopart, Amadeu pàg. 161
Lluís I, el Piatós pàg. 49
Llull, Bernat pàg. 152
Longhi, Andrea pàg. 36
López Íñigo, Pedro pàg. 86, 87, 90, 383
Loyola, Sant Ignasi de pàg. 225

Lynch, Kevin pàg. 148, 321, 380
 Macià, Jordi-Mateu pàg. 231
 Mackay, David pàg. 80, 242, 250
 Maistre, Xavier de pàg. 30, 380
 Maluenda, Guillermo pàg. 196, 231
 Mañá, Samuel pàg. 231
 Mansilla, Luis M. pàg. 121, 381
 March, Ignasi pàg. 56
 Margarit, Joan pàg. 90, 154, 299, 378, 380
 Mària, Magda pàg. 4, 6, 35, 36, 45, 49, 145, 164, 147, 225, 346, 349, 352, 367, 380, 381
 Martí, Carles pàg. 19, 29, 30, 209, 215, 222, 381
 Martín Cermeño, Juan pàg. 78, 168, 170, 171
 Martín-Paredes Cermeño, Pedro pàg. 78, 164, 170, 171, 173, 307
 Martorell i Montells, Joan pàg. 130, 184
 Martorell i Portas, Vicenç pàg. 63, 64, 66
 Martorell, Bernardí pàg. 311
 Martorell, Josep M. pàg. 80, 242, 244, 247, 250
 Mas i Dordal, Josep pàg. 126, 128, 130, 225, 312
 Mateos, Agustí pàg. 80
 Maxenci pàg. 221
 MBM pàg. 231, 242, 250, 256
 Merks+Girod Architecten pàg. 354
 Mestres i Esplugas, Josep O. pàg. 139, 164
 Metge, Guillem pàg. 152
 Miàs, Josep pàg. 169, 175
 Milani, Aldo pàg. 90
 Miralles i Zamora, Joan pàg. 56, 61, 381
 Mirambell, Joan pàg. 273, 275
 Miret, Jaume pàg. 164, 256
 MMAR Arquitectes pàg. 231, 256
 Modrego Casaus, Gregorio pàg. 70, 83, 90, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 105, 112, 228, 266, 345, 379, 381
 Moneo, Rafael pàg. 36, 90, 201, 209, 214, 381
 Monguió, Pau M. pàg. 91
 Montagut, Berenguer de pàg. 152
 Monteys, Xavier pàg. 6, 32, 67, 381
 Moragues, Pere pàg. 128
 Muratori, Savero pàg. 214
 Napoleó Bonaparte pàg. 136, 354
 Nicolau d'Olzina, Josep pàg. 268, 269, 274
 Nolasç, Pere pàg. 126,
 Nollí, Giambattista pàg. 28, 29, 261
 Obiols, Josep pàg. 273
 Oliveras i Gensana, Camil pàg. 184
 Oller, Amadeu pàg. 69, 72, 77, 112
 Ortega y Gasset, José pàg. 121, 382
 PAB, Grup de Recerca pàg. 4, 29, 258, 383
 Padrós, Joan pàg. 184
 Pahissa i Laporta, Jaume pàg. 55
 Palau, Ferran pàg. 89, 90, 92, 96, 112
 Palladio, Andrea pàg. 164, 188, 234, 235
 Pallàs i Arisa, Camil pàg. 131
 Pallejà de Bassa, Mercè de pàg. 268
 Pallejà Ferrer-Vidal, Guillem de pàg. 268, 274
 Paredes, Francisco pàg. 168, 171
 Paricio, Ignacio pàg. 360, 361
 Paula Daumal, Francesc de pàg. 256
 Pere III, el Cerimoniós pàg. 52, 152, 303
 Pere Joan pàg. 155
 Perec, Georges pàg. 23, 24, 37, 184, 382
 Pericas, Josep M. pàg. 193
 Perret, Auguste i Gustave pàg. 192
 Petersen, Carl pàg. 194, 277
 Porqueres i Bañeres, Joaquim pàg. 224, 235, 257, 265, 330
 Prosper Van Verboom, Joris de pàg. 168
 Puig Janer, Manel pàg. 71, 77, 184, 219, 237
 Puigdomènech, Albert pàg. 80
 Quatremère de Quincy pàg. 214
 Rasmussen, Steen Eiler pàg. 37, 382
 Renart, Francesc pàg. 56, 136, 166
 Renart, Josep pàg. 56
 Retz, Alexandre de pàg. 144
 Rey, Javier L. pàg. 154, 299, 378
 Ribas Piera, Manuel pàg. 90
 Ribes, Damià pàg. 171
 Riudor, Lluís pàg. 184
 Rodoreda, Mercè pàg. 121, 382
 Rogent, Elies pàg. 171, 173, 363
 Romaní Rius, Mariano pàg. 56, 57, 257
 Rossi, Aldo pàg. 37, 39, 188, 214, 382
 Rovira i Trias, Antoni pàg. 65, 169, 329
 Rovira, Josep M. pàg. 35, 269, 270, 275, 382
 Rubió i Tudurí, Nicolau M. pàg. 59, 235, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 282
 Sáenz de Oiza, Francisco J. pàg. 90
 Sagnier Vidal, Josep M. pàg. 131, 164, 309
 Sagnier Villavecchia, Enric pàg. 66, 164, 184, 222, 257, 311
 Sala, Andreu pàg. 310
 Sala, Maximilí pàg. 130
 Saltor Madorell, Màrius (o Mario) pàg. 57, 237, 240
 Salvans, Francesc pàg. 184, 231
 Sanpere, Salvador pàg. 46, 150, 151, 159, 166
 Sant Tomàs More pàg. 26, 103, 114
 Santacana, Jeroni pàg. 126, 128
 Santomà i Casamor, Jaume pàg. 56
 Schwarz, Rudolf pàg. 229, 382
 Sennett, Richard pàg. 337, 353, 354, 382
 Serra, Joan pàg. 97
 Serrano, Àngel pàg. 231
 Sitjar, Pau de pàg. 145
 Sitte, Camillo pàg. 28, 29, 37, 107, 114, 117, 120, 122, 124, 133, 174, 178, 193, 194, 277, 378, 383
 Smithson, Alison i Peter pàg. 347
 Solaguren-Beascoa, Félix pàg. 4, 6, 258, 283
 Solà-Morales, Manuel de pàg. 37, 63, 81, 90, 138, 145, 166, 186, 247, 269, 270, 275, 323, 325, 332, 382, 383
 Soler, Frederic (el Pitarra) pàg. 160
 Soteras i Mauri, Josep M. pàg. 83, 87, 90, 96, 164, 257
 Subias i Fages, Xavier pàg. 86, 87, 383
 T113 pàg. 366, 367
 Tatjer, Mercè pàg. 56, 168, 169, 323, 383
 Torrents Verges, Salvador pàg. 256
 Tous, Enrique pàg. 231
 Trens, Manuel pàg. 90
 Tusquets, Nil pàg. 235
 Ustarroz, Alberto pàg. 34
 Van Eyck, Aldo pàg. 178, 255, 380
 Vasari, Giorgio pàg. 29, 383
 Vayreda Bofill, Francesc pàg. 91, 92, 164, 231, 257
 Ventura i Pòlit, Joan pàg. 131
 Ventura, Johan pàg. 161, 162
 Venturi, Robert pàg. 45, 214, 315, 335, 378, 383
 Viaplana, Albert pàg. 160
 Vicens Hualde, Ignacio pàg. 36
 Vidal de Llobatera, Jordi pàg. 184, 196, 239, 257
 Vignola, G. B. da pàg. 127, 225, 226
 Vila, Francesc pàg. 161
 Villani, Giovanni pàg. 273
 Viollet-le-Duc, Eugène pàg. 354, 383
 Vitruvi pàg. 221, 234
 Warburg, Aby pàg. 37, 383
 Winninger Paul pàg. 90
 Zecc Architecten pàg. 356, 357

Barcelona, març del 2016

